

**С.М. Рогач, Н.М. Суліма, Т.А. Гуцул,
Л.А. Ільків, Л.В. Ярема**

***ЕКОНОМІКА
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА***

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ - 2018

УДК 338.43 (072.8)
ББК 65.9 (2)32 я73
Р 59

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол №_____ від_____).

Рецензенти:

Г.В.Черевко, д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки Львівського національного аграрного університету

Г.М.Филук, д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки підприємства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

А.Г.Мартин, д.е.н., доцент, завідувач кафедри землевпорядного проектування НУБіП України

Р 59 Економіка сільського господарства: Навчальний посібник / С. М. Рогач, Н. М. Суліма, Т. А. Гуцул, Л. В. Ярема. – Київ: ЦП "Компринт", 2018. – 517 с.

Висвітлено особливості розвитку сільського господарства в умовах ринкових відносин. Значну увагу приділено проблемам підвищення ефективності використанні земельних і матеріальних ресурсів, а також основним напрямам розвитку сільського господарства на основі інтенсифікації виробництва, поглиблення спеціалізації і концентрації, раціонального використання природних ресурсів.

Для студентів вищих навчальних закладів, бакалаврів, спеціалістів і магістрів.

УДК 338.43 (072.8)
ББК 65.9 (2)32 я73
Р 59

**© Рогач С.М., Суліма Н.М.,
Гуцул Т.А., Ярема Л.В., 2018**

ЗМІСТ

ВСТУП	6
МОДУЛЬ 1. РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	7
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ НАУКИ	7
1.1. Сільське господарство як галузь національного господарства	7
1.2. Особливості сільськогосподарського виробництва	9
1.3. Предмет і завдання науки	12
1.4. Методи дослідження економіки сільського господарства	14
Питання для самоконтролю та тестові завдання	16
ТЕМА 2. ІНФРАСТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	19
2.1. Сутність і значення інфраструктури в сільському господарстві	19
2.2. Економічне значення виробничої інфраструктури	25
2.3. Соціальна інфраструктура і її значення в розвитку сільського господарства	27
Питання для самоконтролю та тестові завдання	34
ТЕМА 3. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ	36
3.1. Особливості використання землі в сільському господарстві	36
3.2. Земельний фонд України і його використання	40
3.3. Земельний кодекс України – основа регулювання земельних відносин	50
3.4. Державний земельний кадастр	56
3.5. Ринок землі	61
3.6. Економічна ефективність використання землі в сільськогосподарських підприємствах та основні напрями її підвищення	71
Питання для самоконтролю та тестові завдання	76
ТЕМА 4. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	79
4.1. Поняття і особливості матеріально-технічної бази сільського господарства	79
4.2. Енергетичні ресурси підприємства	87
4.4. Машинно-тракторний парк і ефективність його використання	90
4.5. Транспортні засоби та їхнє використання	96
Питання для самоконтролю та тестові завдання	100
ТЕМА 5. РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	103
5.1. Поняття ресурсного потенціалу сільського господарства	103
5.2. Методичні основи оцінки ресурсного потенціалу	107
5.3. Економічна ефективність використання ресурсного потенціалу сільського господарства і шляхи її підвищення	112
Питання для самоконтролю та тестові завдання	114
ТЕМА 6. РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	117
6.1. Наукові основи розміщення сільського господарства	117

6.2. Основні принципи розміщення сільського господарства	119
6.3. Розміщення сільського господарства України	123
Питання для самоконтролю та тестові завдання	127
ТЕМА 7. ІНТЕНСИФІКАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА	129
7.1. Суть інтенсифікації сільськогосподарського виробництва	129
7.2. Показники інтенсифікації сільськогосподарського виробництва	134
7.3. Основні напрями інтенсифікації та шляхи підвищення її ефективності	139
Питання для самоконтролю та тестові завдання	147
ТЕМА 8. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ, КОНЦЕНТРАЦІЯ ТА АГРОПРОМИСЛОВА ІНТЕРГАЦІЯ	150
8.1. Суть і об'єктивні умови розвитку спеціалізації аграрних підприємств	150
8.2. Концентрація сільськогосподарського виробництва	157
8.3. Інтеграційні процеси в сільськогосподарському виробництві	161
Питання для самоконтролю та тестові завдання	167
ТЕМА 9. РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	170
9.1. Суть і особливості розширеного відтворення в сільському господарстві	170
9.2. Показники розширеного відтворення в сільському господарстві	175
9.3. Відтворення і розподіл валового продукту	177
9.4. Нагромадження в сільському господарстві і його джерела	182
Питання для самоконтролю та тестові завдання	186
ТЕМА 10. НАУКОВІ ОСНОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	188
10.1. Сутність раціонального природокористування в сільському господарстві	188
10.2. Екологізація виробництва сільськогосподарської продукції	206
10.3. Економічна ефективність природоохоронних заходів	211
10.4. Удосконалення економічного механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища	220
Питання для самоконтролю та тестові завдання	229
МОДУЛЬ 2. ЕКОНОМІКА ГАЛУЗЕЙ РОСЛИННИЦТВА	232
ТЕМА 11. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ЗЕРНА	232
11.1. Економічне і соціальне значення зернового виробництва	232
11.2. Розвиток і розміщення виробництва зерна	234
11.3. Економічна ефективність виробництва зерна та напрями її підвищення	237
11.4. Формування ринку зерна в Україні	240
11.5. Напрями підвищення економічної ефективності виробництва зерна	245
Питання для самоконтролю та тестові завдання	250

ТЕМА 12. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР	253
12.1. Технічні культури та їх народногосподарське значення	253
12.2. Економіка виробництва льону-довгунця	264
12.3. Економіка виробництва цукрових буряків	277
12.4. Економіка виробництва олійних культур	290
Питання для самоконтролю та тестові завдання	319
ТЕМА 13. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА КАРТОПЛІ ТА ОВОЧІВ	322
13.1. Економіка виробництва картоплі	322
13.2. Економіка виробництва овочів	333
Питання для самоконтролю та тестові завдання	347
ТЕМА 14. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ПЛОДІВ, ЯГІД І ВИНОГРАДУ	350
14.1. Економіка садівництва	350
14.2. Економіка виробництва винограду	358
Питання для самоконтролю та тестові завдання	363
ТЕМА 15. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА І ВИКОРИСТАННЯ КОРМІВ	366
15.1. Кормова база і її значення у розвитку тваринництва	366
15.2. Джерела кормових ресурсів та їх економічна характеристика	371
15.3. Економічна оцінка кормових культур, кормів і раціонів	374
15.4. Виробництво і використання комбикормів	378
15.5. Шляхи створення міцної кормової бази і здешевлення виробництва кормів	380
Питання для самоконтролю та тестові завдання	384
МОДУЛЬ 3. ЕКОНОМІКА ГАЛУЗЕЙ ТВАРИННИЦТВА	387
ТЕМА 16. ЕКОНОМІКА СКОТАРСТВА	387
16.1. Значення, види і розвиток скотарства	387
16.2. Ефективність виробництва молока та м'яса великої рогатої худоби	397
Питання для самоконтролю та тестові завдання	406
ТЕМА 17. ЕКОНОМІКА СВИНАРСТВА	409
17.1. Розвиток і розміщення галузі	409
17.2. Економічна ефективність свинарства	414
17.3. Шляхи підвищення економічної ефективності свинарства	416
Питання для самоконтролю та тестові завдання	419
ТЕМА 18. ЕКОНОМІКА ІНШИХ ГАЛУЗЕЙ ТВАРИННИЦТВА	422
18.1. Економіка вівчарства і козівництва	422
18.2. Економіка птахівництва	430
18.3. Економіка бджільництва	436
ГЛОСАРІЙ	444
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	501

ВСТУП

Сільське господарство – одна з основних та життєво важливих галузей народного господарства. Саме ця галузь є одним з основних постачальників сировини для промисловості. В якості сировини використовується близько 50 % сільськогосподарської продукції. Сільське господарство постачає сировину для легкої, харчової, комбікормової та інших галузей промисловості.

Одночасно сільське господарство – споживач промислових товарів. Промисловість постачає селу трактори, автомобілі, обладнання, паливо, мінеральні добрива та ін.

Таким чином, розвиток деяких галузей промисловості залежить від сільського господарства.

У запропонованому посібнику висвітлено особливості розвитку сільського господарства в умовах ринкових відносин. Значну увагу приділено проблемам підвищення ефективності використанні земельних і матеріальних ресурсів, а також основним напрямам розвитку сільського господарства на основі інтенсифікації виробництва, поглиблення спеціалізації і концентрації, раціонального використання природних ресурсів.

МОДУЛЬ 1. РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ НАУКИ

- 1.1. Сільське господарство як галузь національного господарства**
- 1.2. Особливості сільськогосподарського виробництва**
- 1.3. Предмет і завдання науки**
- 1.4. Методи дослідження економіки сільського господарства**

1.1. Сільське господарство як галузь національного господарства

Сільське господарство займає виняткове місце у соціально-економічному розвитку країни. Це одна з основних сфер національного господарства, яка забезпечує виробництво продуктів харчування і є найважливішою умовою розвитку суспільства. Продукти сільського господарства і промислові товари, що виробляються з сільськогосподарської сировини, становлять 75 % фонду народного споживання.

Провідна роль у розвитку продуктивних сил країни належить галузям промисловості, однак неодмінною умовою соціально-економічного прогресу є підвищення ефективності сільського господарства.

Україна за своїм виробничим потенціалом – аграрна країна, у якій основним і визначальним багатством і відповідно базою розвитку галузей сільського господарства є земля. Тому розв’язання аграрного питання – це ключ, який відкриває всі напрями відродження і розвитку економіки нашої країни.

Розвиток сільського господарства характеризується обсягом виробництва валової продукції та темпами її зростання. Середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства (у порівнянних цінах 2010 р.) збільшилось з 179,7 млрд. грн. у 2005 р. до 249,2 млрд. грн. у 2017р., або в 1,4 рази (табл.1.1). Також збільшились обсяги виробництва валової продукції (у порівняльних цінах 2010 р.) у сільськогосподарських підприємствах (з 72,8 млрд. грн. до 140,6 млрд. грн. або у 1,9 рази) та в

господарствах населення (з 106,8 млрд. грн. до 108,6 млрд. грн. або у 1,1 рази).

Таблиця 1.1

Валова продукція сільського господарства у різних категоріях господарств

(у порівнянних цінах 2010 р., млрд.грн.)

Показники	2005р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2017р. в % до	
						2005р.	2010р.
Усі категорії господарств							
Валова продукція - всього	179,7	187,5	239,5	254,6	249,2	138,7	132,9
у тому числі							
рослинництва	114,4	120,6	168,4	185,1	179,5	156,9	148,8
тваринництва	65,3	66,9	71,0	69,6	69,7	106,7	104,2
Сільськогосподарські підприємства							
Валова продукція - всього	72,8	90,8	131,9	145,1	140,6	193,1	154,8
у тому числі							
рослинництва	55,7	64,9	99,6	113,4	108,6	195,0	167,3
тваринництва	17,1	25,9	32,3	31,7	31,9	186,5	123,2
Господарства населення							
Валова продукція - всього	106,8	96,7	107,5	109,5	108,6	101,7	112,3
у тому числі							
рослинництва	58,8	55,7	68,9	71,7	70,9	120,6	127,3
тваринництва	48,0	41,0	38,7	37,9	37,7	78,5	92,0

¹ Тут і далі дані за 2010-2017 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території

Автономної Республіки Крим, м. Севастополя, а також за 2014-2017 роки без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Рівень виробництва сільськогосподарської продукції визначає темпи розвитку економіки країни в цілому. Понад 60 % валової продукції сільського господарства надходить на промислову переробку, яку здійснюють близько 30 галузей легкої та харчової промисловості.

Основні завдання *сільського господарства* - забезпечити інтенсивний розвиток і підвищення ефективності всіх його галузей з метою збільшення виробництва і поліпшення якості продукції, що є основою задоволення потреб населення в продуктах харчування і промисловості в сировині. Вирішення цих завдань значною мірою залежить від рівня використання досягнень науково-технічного прогресу, поглиблення зв'язків сільського господарства з усіма галузями агропромислового комплексу, радикальних перетворень в економічних відносинах та прискорення соціальної перебудови села.

1.2. Особливості сільськогосподарського виробництва

Сукупність галузей народного господарства становить економіку країни. Усі галузі народного господарства розвиваються за економічними законами, що діють у суспільстві. Водночас сільське господарство має специфічні природні та соціально-економічні особливості, які вирізняють його з-поміж інших галузей народного господарства і зумовлюють специфіку дії об'єктивних економічних законів.

1. Сільське господарство розвивається на основі різних форм власності і видів господарювання. У 2017 р. в сільському господарстві України функціонувало 50184 підприємства.

Рівень господарювання і характер економічної відокремленості цих господарств визначають специфічні особливості їх взаємовідносин з державою і певні відмінності у способах використання механізму дії економічних законів.

2. На відміну від інших галузей матеріального виробництва земля в сільському господарстві є головним і незамінним засобом виробництва. При правильному використанні в процесі сільськогосподарського виробництва властивості землі не тільки зберігаються, а й постійно поліпшуються. Ця особливість землі як засобу виробництва є основою раціональних систем землеробства.

3. Економічний процес відтворення в сільському господарстві тісно пов'язаний і незмінно переплітається з природним процесом, оскільки розвиток і відтворення рослин і тварин (а вони є засобами виробництва) відбуваються за біологічними законами. Для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва потрібно враховувати дію не тільки економічних законів, а й законів природи, зокрема біологічні особливості відтворення рослин і тварин у різних зонах країни. Ця особливість сільського господарства зумовлює специфіку технології виробництва сільськогосподарської продукції.

4. Значна різниця між періодом виробництва і робочим періодом сільськогосподарського виробництва спричинює його сезонний характер. Період виробництва визначається часом перебування продукту у виробництві, а робочий період - лише часом, протягом якого продукт піддається дії праці. Отже, період виробництва включає час безпосередньої дії праці людини, а також час, коли він здійснюється на основі росту і розвитку живих організмів і не потребує трудових затрат.

Сезонний характер сільськогосподарського виробництва зумовлює нерівномірність використання робочої сили, машин і знарядь, одержання продукції та надходження коштів від її реалізації.

5. Сільськогосподарське виробництво просторово розосереджене, що спричинює великі обсяги внутрішньогосподарських перевезень вантажів (зерна, кормів, добрив, пального тощо), а також витрат енергетичних ресурсів і засобів виробництва.

6. На відміну від промисловості частина одержаної продукції використовується в подальшому виробничому процесі як засіб виробництва. Це насіння, корми, молодняк тварин та інша продукція, частка якої становить понад 20 % валової продукції сільського господарства. Тому збільшення обсягів сільськогосподарської продукції залежить не тільки від ефективності промислових засобів виробництва, а й від продуктивності засобів, відтворених у галузі. Оскільки сільськогосподарська продукція не може бути повністю товарною, господарствам необхідно мати спеціалізовані приміщення і сховища для зберігання виробничих запасів.

7. Природні умови є надзвичайно важливим фактором виробництва, великою мірою зумовлюють кінцеві результати і рівень його ефективності. Продукція створюється в процесі виробництва в результаті природного функціонування живих організмів - рослин і тварин. Нестандартність предметів праці ускладнює процес виробництва і ставить особливі вимоги до формування системи машин.

Отже, специфіка сільськогосподарського виробництва має об'єктивний характер. У зв'язку з цим зберігаються відмінності між промисловою і сільськогосподарською працею, а індустріальний розвиток сільського господарства ніколи не матиме всіх тих рис, які властиві промисловості.

Особливості сільського господарства як галузі народного господарства визначають структуру виробництва, рівень забезпеченості й використання техніки, склад робочої сили, характер поділу праці та форми її організації, зумовлюють нерівномірність надходження коштів від реалізації продукції тощо. Звідси своєрідний характер дії економічних законів у сільському господарстві, специфіка його відтворення і розвитку.

1.3. Предмет і завдання науки

Економіка - це сукупність виробничих відносин людей у процесі суспільного виробництва, що підпорядковуються дії об'єктивних економічних законів. Усі галузі матеріального виробництва розвиваються на основі дії спільних економічних законів, проте загального виробництва в суспільстві не існує. Виробництво організується і функціонує у вигляді окремих галузей, що виробляють певні продукти. Отже, сільське господарство як галузь матеріального виробництва має свої особливості, які зумовлюють специфіку дії економічних законів і конкретні форми їх прояву.

Економіка сільського господарства - це наука, яка вивчає дію об'єктивних економічних законів і форми їх прояву в сільськогосподарському виробництві. Ця наука досліджує дію економічних законів у сільськогосподарському виробництві з метою свідомого їх використання в інтересах суспільства; вивчає закономірності розвитку сільського господарства і окремих його галузей, а також різних форм і видів господарювання; узагальнює наукові досягнення та досвід передової практики в сільському господарстві, які дають змогу обґрунтувати напрями розвитку галузі.

Економіка сільського господарства розкриває систему економічних відносин у галузі і обґрунтовує основні напрями їх удосконалення. Виробничі відносини реалізуються через інтереси відповідних суб'єктів, які вступають у певні зв'язки в процесі сільськогосподарського виробництва.

Система виробничих відносин у сільському господарстві включає:

– відносини між державою і сільським господарством з організації та планування закупівель продукції, матеріально-технічного забезпечення, ціноутворення, фінансування і кредитування, рівня і форм участі сільськогосподарських підприємств у створенні централізованого чистого доходу;

- відносини між сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу з організації постачання і ремонту техніки і обладнання, меліорації земель, агрохімічного обслуговування, транспортування, зберігання, переробки й реалізації продукції;

- відносини між сільськогосподарськими підприємствами в умовах міжгосподарської кооперації з організації спільного виробництва і участі в створенні розподілу прибутку, а також у здійсненні соціальних заходів;

- відносини між сільськогосподарськими підприємствами та їх внутрішньогосподарськими підрозділами з організації виробництва і форм матеріально-технічного забезпечення, колективної оренди, з питань участі працівників у створенні доходів господарства, їх розподілу і використання;

- відносини між сільськогосподарськими підприємствами та їх працівниками з організації виробництва, питань створення безпечних умов і відповідної оплати праці, використання оренди і надання соціальних послуг.

Сукупність цих та інших виробничих відносин становить економічну структуру сільськогосподарського виробництва і є формою розвитку його продуктивних сил. Якщо виробничі відносини відповідають характеру і рівню розвитку продуктивних сил, вони стимулюють науково-технічний прогрес і підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. У протилежному разі виробничі відносини гальмують розвиток продуктивних сил.

Економіка сільського господарства досліджує виробничі відносини у тісній взаємодії і взаємозалежності з розвитком продуктивних сил, вивчає зміни в їх розвитку, узагальнює передовий досвід і широко використовує досягнення сільськогосподарських наук.

Як наука, що вивчає виробничі відносини в галузі, її взаємозв'язок з іншими сферами матеріального виробництва і узагальнює нові економічні явища, економіка сільського господарства є основою розробки аграрної політики та конкретних заходів розвитку сільськогосподарського виробництва.

Головні завдання економіки сільського господарства такі:

- обґрунтування заходів щодо підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, зокрема поліпшення використання землі, засобів виробництва і трудових ресурсів;
- обґрунтування шляхів інтенсивного і екологічно безпечного розвитку сільського господарства на основі інноваційної діяльності;
- визначення ефективності впроваджуваних у виробництво нових машин і їх систем, агротехнічних, зооінженерних і ветеринарних заходів;
- розв'язання проблем дальшого розвитку спеціалізації і концентрації виробництва та переведення його на індустріальну основу;
- економічне обґрунтування раціональних форм міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції в умовах ринкових відносин.

1.4. Методи досліджень

Економіка сільського господарства подібно до інших наук передбачає оволодіння спеціальними методами досліджень. Визначення і вивчення закономірностей розвитку сільського господарства неможливі без знання методології досліджень. Метод науки включає сукупність засобів, способів і прийомів вивчення економічних явищ.

В економічній науці метод визначає зміст і послідовність наукових досліджень. Розробляються способи і прийоми збору статистичних даних (фактів), їх обробки і проведення розрахунків, а також подання і тлумачення (інтерпретації) результатів досліджень. Проте збір і вивчення фактів є тільки початком наукового дослідження. Самі по собі вони не розкривають суті явищ, закономірностей їх руху і розвитку. Необхідна така систематизація даних, яка б дала змогу виділити суттєві сторони економічних явищ і виявити об'єктивні й закономірні зв'язки між ними.

В економіці сільського господарства використовують такі основні методи дослідження: статистико-економічний, монографічний, розрахунково-конструктивний, балансовий, експериментальний та

економіко-математичний. Суть і закономірності розвитку економічних явищ вивчають за допомогою сукупності різних методів, які становлять методiku економічних досліджень.

Статистико-економічні методи призначені для вивчення масових економічних явищ у сільському господарстві. Це методи аналітичних групувань (простих, комбінаційних), дисперсійний, кореляційний, регресійний, індексний та ін. За їх результатами роблять певні теоретичні узагальнення і дають практичні рекомендації виробництву.

Монографічний метод використовується при вивченні окремих економічних явищ. Дає змогу здійснити всебічний і докладний аналіз використання передових методів і прийомів сільськогосподарського виробництва, досягнень науково-технічного прогресу, узагальнити передовий досвід, розробити науково обґрунтовані нормативи для прогнозування розвитку виробництва.

Розрахунково-конструктивний метод використовується при прогнозуванні і плануванні розвитку галузі та її складових на перспективу. За допомогою цього методу визначають силу дії і напрями розвитку виявлених закономірностей, розраховують і обґрунтовують розв'язання певних проблем аграрної економіки.

Балансовий метод - основний метод координації і взаємоузгодження всіх показників, які відображують суть досліджуваного явища і умови його оптимального розвитку. Метод використовують для обґрунтування пропорційності розвитку тваринництва і його кормової бази, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і потужностей для її переробки та зберігання тощо.

Експериментальний метод призначений для обґрунтування і практичної перевірки економічної ефективності окремих заходів. З цією метою в господарствах створюються умови для впровадження і вивчення ефективності нових форм організації і оплати праці, поглиблення спеціалізації виробництва, використання індустріальних технологій, що

забезпечує високу достовірність дослідження і обґрунтованість наукових рекомендацій.

Економіко-математичні методи із застосуванням комп'ютерів гарантують високу якість досліджень економічних явищ, зокрема визначення оптимальних шляхів розвитку галузі. Кореляційний аналіз дає змогу виявити кількісні зв'язки між багатьма факторами і результатами виробництва. Методом лінійного програмування визначають, зокрема, оптимальний рівень і структуру годівлі тварин, раціональну структуру стада за певних умов, ефективність розміщення виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, оптимальний рівень концентрації виробництва тощо.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке значення має сільське господарство в економіці України?
2. Чому сільське господарство є менш привабливим для інвесторів?
3. Виникнення, розвиток і економічне значення різних видів господарювання?
4. Від чого залежать наслідки господарювання в сільському господарстві?
5. Нові форми господарювання та перспективи їх розвитку?
6. В чому полягають особливості сільського господарства, які відрізняють його від інших галузей народного господарства?
7. Чому сільське господарство характеризується сезонним характером виробництва?
8. Що є предметом вивчення науки «Економіка сільського господарства»?
9. Як проявляється дія об'єктивних економічних законів у сільському господарстві?
10. Які завдання економіки сільського господарства?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Які показники характеризують значення сільського господарства в економіці України?

- 1) кількість тракторів і автомобілів у галузі;
- 2) посівні площі сільськогосподарських культур;

- 3) поголів'я продуктивної худоби;
- 4) маса національного доходу, створеного в сільському господарстві.

2. Особливості сільськогосподарського виробництва:

- 1) економічний процес відтворення пов'язаний з відтворенням машин і знарядь;
- 2) продукція сільського господарства надходить для переробки до відповідних галузей народного господарства;
- 3) у сільському господарстві виробляється продукція для споживання;
- 4) частина продукції сільського господарства використовується у наступному виробничому процесі як засіб виробництва.

3. Чому сільське господарство відзначається сезонним характером виробництва?

- 1) частина сільськогосподарської продукції використовується у наступному виробничому процесі як засіб виробництва;
- 2) робочий період не збігається з періодом виробництва сільськогосподарської продукції;
- 3) природні умови сільськогосподарського виробництва;
- 4) земля – головний засіб виробництва.

4. Економіка сільського господарства:

- 1) наука про національне багатство і способи його примноження;
- 2) наука, яка вивчає відношення людей до засобів виробництва в процесі їх використання для створення матеріальних благ;
- 3) наука, яка вивчає дію об'єктивних економічних законів і форми їх прояву в сільськогосподарському виробництві;
- 4) наука, яка вивчає розвиток продуктивних сил сільського господарства.

5. Методи дослідження економіки сільського господарства:

- 1) статистико-економічний;
- 2) інтенсивний;
- 3) екстенсивний;
- 4) тарифно-кваліфікаційний.

6. Форми власності на засоби виробництва у сільському господарстві України:

- 1) орендна;
- 2) групова;
- 3) приватна;
- 4) бригадна.

7. Найбільш поширені форми господарювання у сільському

господарстві України:

- 1) фермерське господарство;
- 2) спілка орендарів;
- 3) агрофірма;
- 4) держплемзавод.

8. Рівень виробництва сільськогосподарської продукції визначає:

- 1) основні завдання сільського господарства;
- 2) темпи розвитку економіки;
- 3) рівень науково-технічного прогресу;
- 4) вартість валової продукції.

9. Економічний процес відтворення в сільському господарстві тісно пов'язаний з:

- 1) оновленням матеріально-технічної бази;
- 2) природнім процесом;
- 3) технологією виробництва;
- 4) відновленням земельних ресурсів.

10. Система виробничих відносин в сільському господарстві охоплює відносини між:

- 1) сільським господарством та промисловістю;
- 2) сільськогосподарськими підприємствами та їх підрозділами;
- 3) сільськогосподарськими підприємствами та їх працівниками;
- 4) державою і підприємствами.

ТЕМА 2. ІНФРАСТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

- 2.1. Сутність і значення інфраструктури в сільському господарстві**
- 2.2. Економічне значення виробничої інфраструктури**
- 2.3. Соціальна інфраструктура та її значення в розвитку сільського господарства**

2.1. Сутність і значення інфраструктури в сільському господарстві

Функціонування будь-якої господарської галузевої системи при виробленні конкретного продукту (товару чи послуги), що спирається на певні ресурси ("сировинну базу"), неможливе без наявності необхідної інфраструктури ("матеріально-технічної бази", що допомагає здійснювати саме обраний вид діяльності). Тому, в умовах подальшого вдосконалення технічної бази все більшого значення набувають питання раціональної організації допоміжних та обслуговуючих процесів, тобто розвитку інфраструктури підприємства.

Ствердження в науці поняття інфраструктури відносять до кінця 1950-х – поч. 1960-х років. Сам термін «інфраструктура» (з лат. *«infra»* – «нижче, під»+ *«structura»* – «будова, розташування») спочатку використовувався у військовому лексиконі та означав комплекс тилових (допоміжних) споруд, які забезпечують дії збройних сил. В економічній літературі цей термін з'явився в працях зарубіжних вчених, характеризуючи комплекс галузей, що обслуговують промисловість та сільське господарство (будівництво шосейних доріг, каналів, портів, мостів, аеродромів, складів, енергетичне господарство, залізничний транспорт, зв'язок, водопостачання і каналізація, загальна та професійна освіта, витрати на науку, охорона здоров'я тощо).

З розвитком суспільного поділу праці та посиленням ролі обслуговуючих ланок у 1950-ті роки були опубліковані матеріали Р. Нуксе, П. Розенштейна-Родана, А. Хіршмана, А. Янгсона та ін., де збереглося розуміння інфраструктури як допоміжного утворення, а також робилася

спроба обґрунтувати її значення для ефективного функціонування виробництва.

Науковці, які досліджували це питання (О. Алімов, С. Важенін, Н. Вітренко, В. Канін, О. Кочерга, А. Мазаракі, В. Куценко, Н. Плащинський, Ю. Рандалов, Ц. Будаєва, Н. Римашевська, В. Паціорковський, Ж. Тощенко, Б. Хомелянський, А. Шаріпов тощо), розуміють під інфраструктурою загальні умови функціонування матеріального виробництва та ефективного вирішення соціальних проблем, тобто найбільш загальні умови процесу суспільного відтворення.

Виникнення окремих елементів інфраструктури пов'язане з розвитком продуктивних сил та поглибленням суспільного поділу праці, коли природні умови виробничої діяльності доповнювалися створеними штучно завдяки реалізації потреби в підготовчо-заклучних процесах та організації обігу виробленого продукту.

Поряд із цим для підтримки життєдіяльності суспільства об'єктивною необхідністю виявилось обслуговування його членів. Саме підвищення значущості загальних умов процесу відтворення обумовило появу поняття інфраструктура. Основою виділення інфраструктури в господарському комплексі є її функціональне призначення, що полягає в створенні умов для задоволення широкого кола потреб суспільства, населення, виробництва.

Як бачимо, існують різні підходи до поняття «інфраструктура». В табл. 2.1 визначимо, на нашу думку, основні з них.

Таким чином, інфраструктура – це сукупність складових частин якого-небудь об'єкту, які мають підпорядкований допоміжний характер та забезпечують умови для нормальної діяльності об'єкту в цілому.

До її складу входять основні споруди і послуги, зокрема, системи каналізації, водопостачання, електропостачання, від яких залежить розвиток як окремих населених пунктів, так і економіки в цілому, а також будівництво доріг, каналів, портів, мостів, складів, енергетичного господарства, систем зв'язку, водопостачання, каналізації тощо.

Таблиця 2.1

Підходи до поняття «інфраструктура»

Підходи	Характеристика
У вузькому розумінні	комплекс споруд і комунікацій транспорту, зв'язку, інженерного устаткування, а також об'єктів соціального і культурно-побутового обслуговування населення, що забезпечує стійкий розвиток і функціонування територій
У широкому розумінні	міжструктурна (системна) одиниця, діяльність якої спрямована на створення умов функціонування вищестоячої системи, що обслуговується, а також на підтримку її стійкого та ефективного розвитку
Загалом	сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують економіку та виробництво (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна і професійна освіта, охорона здоров'я та ін.)

Ознаки, за якими класифікують інфраструктуру:

- за функціональним призначенням (виробнича та невиробнича)
- за масштабом дії (міжнародна, національна, регіону чи галузі, окремого підприємства)
- залежно від виду послуг, що надаються (транспортна, засобів розміщення, інформаційна, інноваційна)
- за сферою господарської діяльності (підприємництва, банківської, комерційної діяльності тощо)
- за галузями (промисловості, сільського господарства, будівництва тощо).

Загалом, інфраструктуру поділяють за певними видами, що зображено на рис. 1.

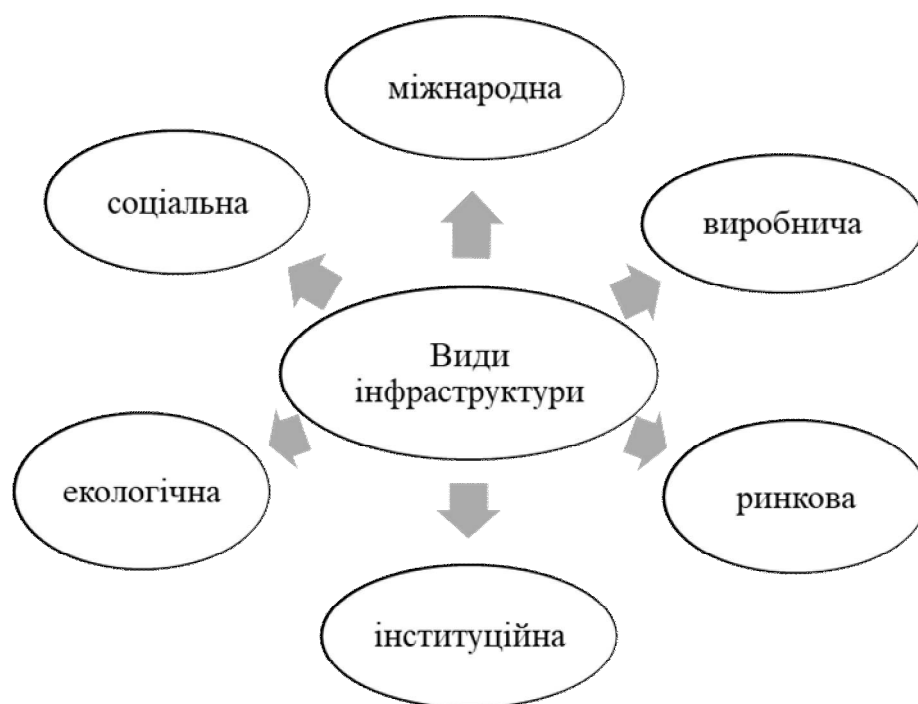

Рис. 2.1 Види інфраструктури

Зокрема, міжнародна інфраструктура включає в себе: систему інтернет, елементи транспортної системи країни та об'єкти і споруди, що обслуговують зовнішньоекономічну діяльність й міжнародне сполучення.

До екологічної інфраструктури відносять природоохоронні об'єкти, захисні насадження, очисні споруди, екотехнологічні розв'язки (напр. проходи для тварин під естакадами, мостами), меліоративну систему тощо.

Інституційна структура включає різного виду інститути: домогосподарства, органи державного управління (комітети і комісії ВР, КМУ, державний апарат економічного регулювання, казначейство).

Складовими ринкової інфраструктури є комерційні банки, товарні біржі, біржі праці, фондові біржі, бізнес центри, аудиторські фірми, торговельні будинки, асоціації підприємців.

Здебільшого науковці виділяють два основні види інфраструктури життєдіяльності суспільства: соціальну, що використовується соціумом (населенням, людьми, для задоволення власних потреб споживачів),

виробничу – відповідно виробництвом. Докладніше про них ми розглянемо у наступних підрозділах.

Розвиток інфраструктури в сільському господарстві, динаміка, тенденції, закономірності визначаються набором факторів, що істотно впливають на досліджувану галузь, як систему. Кінцеві результати агропромислового виробництва залежать не тільки від рівня розвитку сільського господарства, а й від обслуговуючих його галузей. Із збільшенням обсягів виробництва в сільському господарстві зростають розміри використання різних видів ресурсів, сировини; збільшується потреба господарств в електроенергії, транспорті, засобах зв'язку; зростає залежність сільськогосподарського виробництва від розвитку ремонтно-технічних служб, організацій матеріально-технічного постачання та ін. При цьому однаковою мірою важливим залишається розвиток галузей і виробництв, що сприяють отриманню необхідних обсягів сільськогосподарської продукції і організацій, що забезпечують ефективне використання продукції та доведення її до споживача.

Інфраструктура сільського господарства – це сукупність допоміжних і додаткових галузей, виробництв, видів діяльності, які створюють нагальні умови для функціонування сільськогосподарського виробництва шляхом надання як послуг виробничого характеру спеціалізованими підрозділами, так і для задоволення потреб населення в послугах соціального напрямку.

З наведеного визначення сутності інфраструктури випливає, що знання її природи, особливостей становлення і функціонування набуває особливого значення, оскільки будь-які позитивні зрушення в організації, технології та менеджменті виробництва можливі за умови, що під них одночасно буде відведено відповідну систему обслуговування.

За функціональним призначенням інфраструктура сільського господарства поділяється на виробничу і соціальну (рис. 2.2).

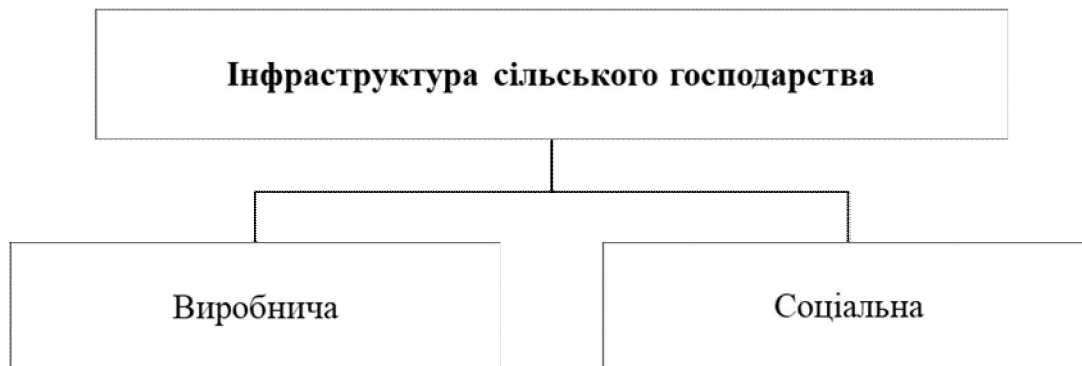

Рис. 2.2 Класифікація інфраструктури сільського господарства за функціональним призначенням

В даний час рівень забезпеченості сільського господарства об'єктами соціальної і виробничої інфраструктури залишається у край низьким, а саме:

1) зменшуються освітні і культурно-побутові можливості сільського населення, що сприяє посиленню негативних демографічних процесів, особливо відтоку сільської молоді у великі промислові центри, асоціальній поведінці селян;

2) зменшується мережа лікувальних установ на селі, ускладнюється надання медичної допомоги через відсутність автодоріг і телефонного зв'язку (кризовий стан медичного обслуговування відображається на тривалості життя селян);

3) знижується рівень життя більшої частини сільського населення, збільшуючи дисбаланс в розвитку міста і села;

4) зростає сільське безробіття.

Така ситуація з використанням об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури сільського господарства:

1) веде до деградації українського села, яка сприяє таким наслідкам: спад сільськогосподарського виробництва; порушення відтворювальних процесів в АПК; формування несприятливих економічних умов діяльності

для сільського господарства; збільшення соціальної напруженості в сільській місцевості; зниження рівня добробуту сільського населення;

2) обґрунтовує необхідність участі держави в інвестиційній підтримці соціального і виробничого розвитку села, яка в сучасних умовах повинна бути направленою не стільки на збільшення окремих кількісних показників сільськогосподарського виробництва, скільки на здатність аграрного сектора до розширеного відтворювання, досягнення більш повного задоволення соціальних потреб і якості життя сільського населення, збереження і примноження об'єктів інфраструктури.

Найважливішим процесом розвитку інфраструктури сільського господарства залишається державне регулювання, яке характеризується збалансованістю всіх систем і підсистем аграрної сфери. У цьому полягає необхідна умова економічної безпеки у вирішенні продовольчої програми, насичення і забезпечення країни вітчизняними, екологічно чистими продуктами харчування для населення країни в умовах глобалізації світової системи ринків.

2.2. Економічне значення виробничої інфраструктури

Агропромисловий комплекс України є провідною міжгалузевою територіально-виробничою одиницею, від рівня і збалансованості розвитку складових сфер якої залежить забезпеченість потреб населення в продовольчій продукції, його добробут. Одним із основних факторів від якого залежить стабільна та ритмічна робота окремих підрозділів і всього господарства комплексу є виробнича інфраструктура.

Виробнича інфраструктура підприємства – це сукупність підрозділів, які прямо не беруть участі у створенні основної продукції підприємства, але своєю діяльністю сприяють роботі основних підрозділів, створюючи необхідні для цього умови (рис. 2.3).

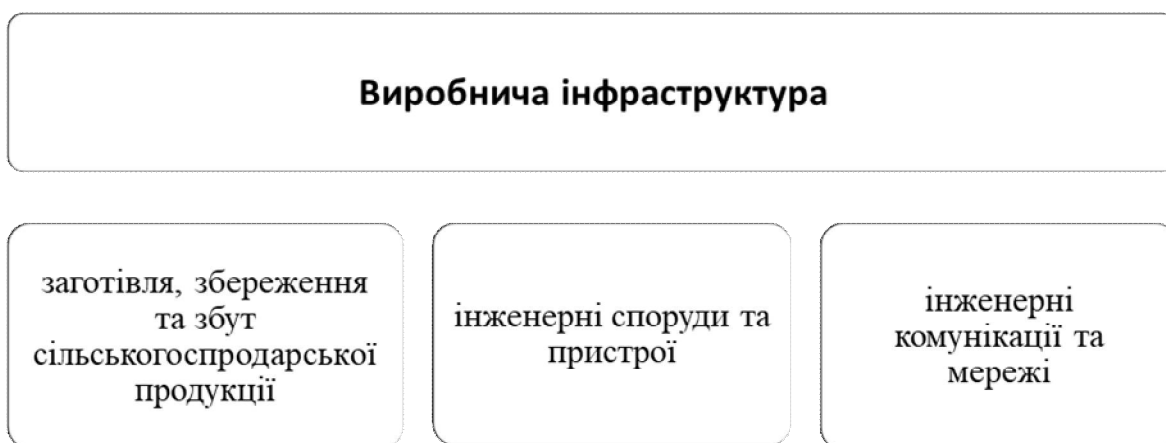

Рис. 2.3 Складові виробничої інфраструктури сільського господарства

Таким чином, виробничу інфраструктуру підприємства, зокрема, складають:

- допоміжні та обслуговуючі цехи та господарства підприємства (ремонтний, інструментальний, енергетичний, транспортний, складське господарство тощо);
- допоміжні ділянки та служби, що розміщені у основних цехах;
- магістральні об'єкти, комунікаційні мережі, засоби збору та обробки інформації тощо.

Склад та розміри об'єктів виробничої інфраструктури підприємств залежать від галузі, типу та масштабу виробництва, особливостей конструкцій та технології виробництва, рівня спеціалізації підприємства.

У галузевій структурі агропромислового комплексу інфраструктурна сфера зосереджує 8,7% чисельності промислово-виробничого персоналу, 11,0% вартості основного виробничого капіталу і концентрує 5,8 % загального обсягу продукції комплексу, в т.ч . виробнича інфраструктура – 2,9%.

Основними складовими виробничої інфраструктури є: заготівлі, транспортне і тарне господарство, матеріально-технічне і ремонтне

обслуговування, а також специфічні для сільського господарства підрозділи – агротехнічне і ветеринарне обслуговування, служби захисту рослин та ін. [6].

Функціональне призначення виробничої інфраструктури щодо вимог сільського господарства полягає у створенні нормальних матеріально-технічних умов для успішного розвитку основного виробництва в усіх сферах агропромислового комплексу.

Основне завдання виробничої інфраструктури – забезпечення повного і ритмічного розвитку основних сфер комплексу при створенні умов для ефективного використання його ресурсного потенціалу. Обслуговуючи основне виробництво, інфраструктура повинна забезпечувати як одержання необхідних обсягів сільськогосподарської сировини, так і ефективну її переробку та використання [1].

2.3. Соціальна інфраструктура і її значення в розвитку сільського господарства

У забезпеченні ефективного функціонування агропромислового виробництва особливе місце належить соціальній інфраструктурі. Вона виражає відносини між суспільством і його членами з приводу споживання послуг (матеріальних і нематеріальних), необхідних для відтворення сукупної робочої сили та гарантійного розвитку кожної людської особистості. Як складова національної економіки – це сукупність галузей, функціональне призначення яких полягає в задоволенні потреб населення в послугах.

Відповідно до особливостей та функціональної ролі агропромислового комплексу його *соціальна інфраструктура* – це сукупність підприємств, установ і закладів, які забезпечують соціально-культурні та житлово-побутові умови сільського населення з метою гарантування відтворення кваліфікованої робочої сили та стабілізації трудових колективів [5].

Соціальна інфраструктура, як правило, складається з підрозділів громадського харчування, охорони здоров'я, дитячих дошкільних закладів, закладів освіти, житлово-комунального господарства, організації відпочинку, заняття фізкультурою та спортом (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Основні елементи соціальної інфраструктури

Кожній галузі соціальної інфраструктури притаманні власна організаційна структура, форми обслуговування населення, механізм функціонування тощо. Все це зумовлює надзвичайну різноманітність і складність проблем розвитку соціальної інфраструктури.

З діяльністю підприємств, організацій та установ соціальної інфраструктури пов'язана життєдіяльність людини, відтоді як вона народилася, виховується у дошкільному закладі, вчиться у загальноосвітніх школах, спеціальних середніх та вищих закладах освіти або працює тощо. Водночас результати діяльності окремих галузей соціальної інфраструктури визначаються рівнем загальної та професійної освіти населення, його

культури, станом здоров'я, тривалістю життя, розміром вільного часу та його використанням.

До основних функцій галузевого складу елементів соціальної інфраструктури належать:

- *розподіл та обмін* (мережа підприємств оптової та роздрібно торгівлі, підприємств громадського харчування, заклади кредитної та страхової системи);
- *надання споживчих послуг* (житлово-комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування, пасажирський транспорт, зв'язок);
- *охорона здоров'я* (заклади медичного, санаторно-курортного обслуговування, фізкультури і спорту, соціального забезпечення населення);
- *формування громадської свідомості та наукового світогляду* (мережа культурно-освітніх закладів, мистецтва і релігії);
- *управління та охорона громадського порядку* (органи державного управління, громадські організації, органи громадського порядку).

Стан соціальної інфраструктури сільського господарства значною мірою залежить від рівня аграрного виробництва, але водночас відбувається зворотний вплив: від рівня розвитку складових соціальної інфраструктури залежить рівень виробництва на селі.

Перед соціальною інфраструктурою стоять такі завдання:

- створити умови для продуктивної зайнятості та збільшення доходів сільського населення;
- докорінно поліпшити матеріальне становище та підвищити престиж сільської інтелігенції;
- посилити соціальний захист найуразливіших верств сільського населення;
- забезпечити стабільне функціонування, розвиток і підвищення якості соціальної інфраструктури.

Соціальне значення побутового обслуговування визначається тим, що воно забезпечує значне скорочення затрат часу і праці населення на ведення

домашнього господарства, особисту гігієну, а також організоване задоволення індивідуальних потреб громадян, що не можна здійснити за допомогою серійно вироблених товарів. Побутове обслуговування населення здійснюється тими ланками соціальної інфраструктури, які нарощують обсяги виробництва переважно за рахунок зростання чисельності працівників. Часто тут неможливо використовувати переваги концентрації, механізації, автоматизації виробництва.

Роздрібна торгівля і громадське харчування виконують функцію безпосереднього задоволення потреб населення у товарах народного споживання. Вони не тільки доводять до споживачів продукти матеріального виробництва, а й формують культуру, форми споживання, активно впливають на виробництво.

Культура і мистецтво як ланки соціальної інфраструктури покликані задовольняти духовні запити населення, розвивати здібності та високі естетичні смаки, забезпечувати умови для поширення і розвитку самодіяльної народної творчості.

Функціональне призначення системи охорони здоров'я полягає у збільшенні тривалості життя та активної діяльності людей, у зміцненні їхнього здоров'я, а освіти – у нагромадженні знань, створенні умов для їхнього засвоєння кожним членом суспільства. Задовольняються потреби як окремої особи в пізнанні світу, так і суспільства у кваліфікованій робочій силі.

Дедалі більшу увагу приділяють розвитку сільського, або так званого “зеленого” туризму. Туризм сприяє підвищенню зайнятості сільського населення, розвитку ринкових відносин, міжнародній співпраці, залученню українців та іноземних громадян до пізнання багатой природної та історико-культурної спадщини краю, підтриманню екологічної рівноваги.

Перехід до ринкових відносин передбачає розвиток нових форм власності, зміни організаційно-правових форм господарювання в галузях соціальної інфраструктури села.

У процесі реформування соціальної інфраструктури сільського господарства відбувається розширення потенційних власників об'єктів соціального призначення серед, яких можуть бути:

- комунальний (муніципальний) власник як різновид державного власника (власність територіальних громад);
- державний власник (державна власність передана на делегованих засадах місцевим радам);
- приватний власник (власність передана комунальним власникам безкоштовно чи продана у постійну приватну власність юридичним або фізичним особам тощо);
- колективний власник (власність новоствореного після КСП сільськогосподарського підприємства (правонаступника) або власність спільного власника (кооперативу) соціальних об'єктів у кількох населених пунктах, селищах, сільськогосподарських кооперативах тощо);
- суспільний власник (власність громадських організацій, політичних партій та ін.).

До об'єктів загальнодержавної власності слід віднести насамперед рекреаційні об'єкти – санаторії, будинки і бази відпочинку, різні спортивні споруди державного значення, заклади культури, музеї, заповідники, кемпінги, дачі, лінії електропередач, зв'язку, газопроводи, що можуть бути передані у відання місцевих органів влади лише на делегованих повноваженнях.

Об'єкти комунальної власності представляють, як правило, дитячі дошкільні заклади, загальноосвітні школи, лікарні, фельдшерсько-акушерські пункти, будинки культури, клуби, бібліотеки, заклади фізкультури та спорту, які знаходяться на балансі сільських (селищних) рад.

Власність сільськогосподарських підприємств – це об'єкти соціального призначення, які перебувають на балансі підприємств (дитячий садок, будинок культури тощо).

Кооперативною власністю є всі об'єкти споживчої кооперації, тобто заклади торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, що перебувають на балансі кооперативних підприємств.

До об'єктів суспільної власності належать профспілкові клуби, табори відпочинку дітей, лікувально-оздоровчі заклади тощо, які знаходяться на балансі громадських організацій.

Приватну власність становлять об'єкти соціальної сфери, які є власністю громадян, наприклад, магазин, лоток, лазня тощо.

Пошук власників у галузях соціальної інфраструктури ґрунтується на загальновизначених принципах:

- економічній та соціально-територіальній доцільності;
- соціально-економічній збалансованості, їх пропорційності та взаємодії, відповідності соціальному та економічному укладу, ринковим територіально утворювальним процесам;
- сукупності соціально-економічних цінностей територіальних громад, їх постійному удосконаленню;
- забезпеченню прозорості, наданні можливостей кожному жителю села щодо формування та функціонування соціального довкілля.

На даний час відбувається різке скорочення потенціалу соціальної інфраструктури сільського господарства. Така ситуація призводить до зменшення введення в експлуатацію об'єктів житлово-комунального і соціально-культурного призначення, зниження освітніх та культурно-побутових можливостей сільського населення, ускладнень з наданням медичної допомоги.

Система відносин у галузях соціальної інфраструктури значною мірою має утриманський характер і вступає в протиріччя із законами ринкової економіки. При проведенні реформ у галузі соціальної інфраструктури необхідно урівноважити принципи соціальної й економічної ефективності.

Визначальна роль у функціонуванні й розвитку об'єктів соціальної інфраструктури сільського господарства належить місцевим органам

самоврядування, а механізм її розвитку передбачає використання загальнодержавного регулювання, передусім забезпечення пріоритетності села як територіального сектора суспільства і створення жителям різних поселень соціально рівних можливостей для задоволення своїх потреб. Для фінансування розвитку соціальної інфраструктури сільського господарства необхідно забезпечити комплексний підхід поєднанням спільних зусиль держави, місцевих органів влади та господарських формувань. При існуючому розподілі доходів між державними і місцевими бюджетами виникає проблема територіальної диференціації доступності та якості соціальних благ і послуг. Вирішення цього питання вимагає прискорення децентралізації влади з метою надати більшої ініціативи та самостійності місцевим органам самоврядування, залишаючи в їхньому розпорядженні переважну більшість зароблених ними коштів, що, безперечно, сприятиме поліпшенню розвитку соціальної інфраструктури сільського господарства.

Розглядаючи функціональне призначення основних ланок соціальної інфраструктури, можна зробити висновок: наскільки ефективно вони зможуть задовольняти зазначені потреби, настільки зросте добробут населення України. І хоча слушним є те, що наявна інфраструктура (шляхи та автотраси, водопостачання, каналізація, школи та лікарні), заслуговує першочергової уваги, проте не можна ігнорувати й формування нових напрямів розвитку інфраструктури (можливість широкосмугового доступу до Інтернету та бездротова телефонія). Удосконалена інфраструктура даватиме результати й у віддаленому майбутньому. Вона не лише дасть змогу безпосередньо підвищити якість життя, а й допоможе досягти всіх інших поставлених цілей: модернізації сільського господарства та створення нефермерських робочих місць, зокрема за допомогою зниження собівартості виробництва та залучення та утримання кваліфікованих робітників. Створення відповідної інфраструктури є необхідною умовою розвитку конкурентних сільськогосподарських підприємств на селі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть ознаки, за якими класифікують інфраструктуру.
2. Яке значення має інфраструктура в сільському господарстві?
3. Що являє собою виробнича інфраструктура.
4. Місце та роль виробничої інфраструктури в системі суспільного виробництва?
5. Назвіть основні галузі та підрозділи, що входять до виробничої інфраструктури.
6. Від чого залежать склад та розміри об'єктів виробничої інфраструктури.
7. Розкрийте поняття соціальної інфраструктури.
8. Назвіть складові соціальної інфраструктури.
9. На що впливає організація та стан інфраструктури?
10. В чому полягає зростання ролі соціальної інфраструктури?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. За функціональним призначенням інфраструктуру класифікують:

- 1) інформаційна, інноваційна;
- 2) банківська, комерційна;
- 3) виробнича, соціальна;
- 4) міжнародна, національна.

2. Види інфраструктури

- 1) екологічна;
- 2) ринкова;
- 3) інституційна;
- 4) виробнича;
- 5) економічна.

3. До виробничої інфраструктури відносяться:

- 1) органи державного управління;
- 2) очисні споруди;
- 3) товарні біржі;
- 4) ремонтний цех;
- 5) складське господарство.

4. Завдання виробничої інфраструктури:

- 1) забезпечення повного і ритмічного розвитку основних сфер сільського господарства;

- 2) одержання основних обсягів продукції сільського господарства;
- 3) ефективна переробка сільськогосподарської продукції;
- 4) визначення спеціалізації та розміщення виробництва.

5. Соціальна інфраструктура:

- 1) відносини між суспільством і його членами з приводу споживання послуг;
- 2) сукупність галузей, функціональне призначення яких полягає в задоволенні потреб населення в послугах;
- 3) сукупність підрозділів, які своєю діяльністю сприяють роботі основних підрозділів, створюючи необхідні для цього умови;
- 4) забезпечують соціально-культурні та житлово-побутові умови сільського населення.

6. Соціальна інфраструктура складається з підрозділів:

- 1) громадського харчування;
- 2) житлово-комунального господарства;
- 3) інженерних комунікацій та мереж;
- 4) інструментального.

7. Соціальна інфраструктура поділяється на:

- 1) соціально-споживацький комплекс;
- 2) соціально-виробничий комплекс;
- 3) соціально-культурний комплекс;
- 4) соціально-транспортний комплекс.

8. До основних функцій галузевого складу елементів соціальної інфраструктури належать:

- 1) розподіл та обмін;
- 2) надання виробничих послуг;
- 3) охорона здоров'я;
- 4) формування громадської свідомості та наукового світогляду.

9. Стан соціальної інфраструктури залежить від:

- 1) рівня розвитку економіки;
- 2) рівня розвитку сільськогосподарського виробництва;
- 3) рівня розвитку техніки;
- 4) мотивації працівників.

10. Завдання соціальної інфраструктури:

- 1) збільшення доходів сільського населення;
- 2) створення умов для продуктивної зайнятості;
- 3) посилення соціального захисту;
- 4) покращення стану здоров'я сільського населення.

ТЕМА 3. ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

- 3.1. Особливості використання землі в сільському господарстві**
- 3.2. Земельний фонд України і його використання**
- 3.3. Земельний кодекс України – основа регулювання земельних відносин**
- 3.4. Державний земельний кадастр**
- 3.5. Ринок землі**
- 3.6. Економічна ефективність використання землі в сільськогосподарських підприємствах та основні напрями її підвищення**

3.1. Особливості використання землі в сільському господарстві

Земля – головна умова існування суспільства і важливіше джерело національного багатства, перша передумова і природна основа суспільного виробництва, універсальний фактор будь-якої діяльності людини. Характеризуючи значення землі в суспільному виробництві, слід зазначити, що праця – це не єдине джерело вироблених продуктів і речового багатства. За висловом Уільяма Петті, праця – батько багатства, земля – його мати.

Стосовно галузей народного господарства земля має різне значення і відіграє неоднакову роль. У промисловості (крім добувної) вона не має органічного зв'язку з виробничим процесом і є просторовою базою для розміщення різних об'єктів виробництва.

У сільському господарстві земля з її ґрунтовим покривом, водами і рослинністю займає особливе місце. Земля є сферою прикладання праці, коли людина впливає на неї і засобів виробництва, коли завдяки своїм фізичним та хімічним властивостям (родючості) земля забезпечує ріст і розвиток рослин, урожай сільськогосподарських культур.

Земля є тією основою сільського господарства, в якій відбувається переплетення економічних процесів виробництва і відтворення з природними.

У сільському господарстві земля – це головний засіб виробництва, без

якого не можливий сам процес виробництва продукції рослинництва і тваринництва. Земля одночасно є предметом і засобом праці, а отже, і головним засобом виробництва. Земля значною мірою визначає темпи розвитку і рівень ефективності сільськогосподарського виробництва.

Земля як засіб виробництва в сільському господарстві має специфічні особливості:

- *по-перше*, на відміну від інших засобів виробництва земля не є результатом людської праці; як дар природи і продукт її багатовікового розвитку земля передує праці, є природною і невід’ємною її умовою;

- *по-друге*, земля є незамінним засобом виробництва; якщо всі інші засоби виробництва можна замінити новими і більш продуктивними, то без землі виробничий процес здійснюватися не може;

- *по-третьє*, земля просторово обмежена і в процесі розвитку продуктивних сил сільського господарства її не можна заново створити або збільшити її розміри; однак в умовах раціонального використання землі її продуктивні сили постійно розвиваються і зростають;

- *по-четверте*, в процесі виробництва земля не зношується, а при правильному використанні постійно поліпшується. Отже, на відміну від усіх інших засобів виробництва, які зазнають фізичного і морального зносу і стають непридатними для дальшого використання, земля є вічним засобом виробництва. Ця особливість землі зумовлена такою важливою її властивістю, як родючість, що є основою теорії раціонального ведення землеробства.

Родючість землі - це здатність ґрунту створювати урожай, рівень якого характеризує її продуктивні сили. Родючість землі на різних її ділянках неоднакова. Продуктивність землі залежить від об’єктивних властивостей ґрунту і рівня культури землеробства.

Зростання продуктивності землі досягається систематичним підвищенням родючості ґрунту на основі природних і економічних процесів

відповідно до конкретних умов і систем ведення землеробства. Розрізняють природну, потенційну, штучну та економічну родючість ґрунту.

Природна родючість ґрунту характеризується запасом поживних речовин, що створився в результаті природного процесу ґрунтоутворення. Вона зумовлена дією природних і біологічних властивостей ґрунту, а також кліматичних умов. Природна родючість ґрунту залежить від його хімічного складу, тобто вмісту необхідних для рослин поживних речовин. Природна родючість - властивість ґрунту, що утворилася під природною рослинністю при природному перебігу ґрунтоутворювального процесу. Вона порівняно мало змінюється в часі і є величиною стабільною для певного типу ґрунтів.

Потенційна родючість визначається валовим (загальним) запасом елементів живлення в ґрунті, що знаходяться як в доступній, так і недоступній формах.

Штучна родючість ґрунту створюється в процесі виробничої діяльності людини за допомогою праці і засобів виробництва шляхом підвищення культури землеробства. Вона є результатом додаткових вкладень праці, коштів і засобів виробництва шляхом підвищення культури землеробства. Природна і штучна родючість пов'язані між собою, практично існують у нерозривній єдності.

Природна, потенційна і штучна родючості нерозривно пов'язані між собою (рис.3.1), оскільки забезпечення рослин вологою і поживними елементами залежить від властивостей природного ґрунту, а також від зміни властивостей ґрунту під впливом окультурення. Ефективна родючість, вимірювана величиною врожаю, є дійсним вираженням природної та штучної родючості і в значній мірі залежить від рівня розвитку науки і техніки.

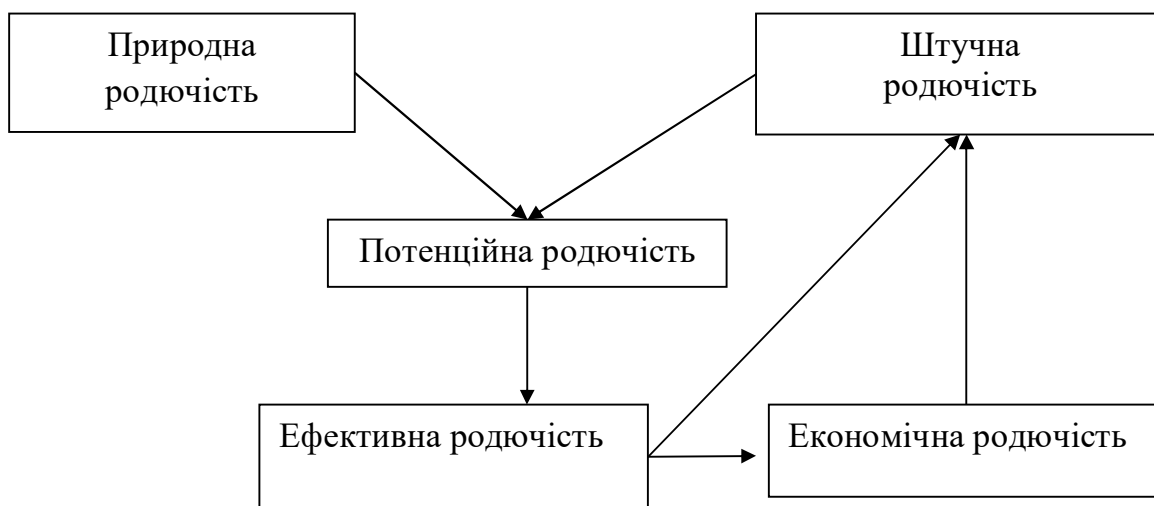

Рис. 3.1. Взаємозв'язок між різними видами родючості

Економічна родючість ґрунту – це сукупність його природної і штучної родючості в умовах певного розвитку продуктивних сил. Вона характеризує потенціальні можливості ґрунту, які реалізуються в процесі сільськогосподарського виробництва, і відображує дійсний та ефективний рівень його родючості. Отже, економічна родючість ґрунту є сукупним вираженням його природної і штучної родючості, що визначається досягнутою в певний період продуктивністю земель.

Економічна родючість ґрунту виявляється в результаті використання його в сільському господарстві, а її рівень характеризується врожайністю сільськогосподарських культур. Розрізняють абсолютну і відносну економічну родючість ґрунту. Абсолютна родючість ґрунту характеризується кількістю продукції з одиниці земельної площі, а відносна – на одиницю виробничих витрат.

Рівень економічної родючості землі постійно змінюється під впливом розвитку продуктивних сил сільського господарства. Урожайність землі може постійно підвищуватись в результаті прикладання засобів виробництва, праці і наукових досягнень.

Ґрунт відіграє важливу роль у навколишньому середовищі, він є

найважливішою ланкою усіх наземних біоценозів та біосфери землі в цілому. Раціональне землекористування є обов'язковою частиною комплексної системи експлуатації і охорони природних ресурсів.

Рівень використання та збереження землі як засобу виробництва для майбутніх поколінь залежить від багатьох факторів, насамперед соціально-економічних. В сучасних умовах потрібні радикальні перетворення аграрних економічних відносин, щоб повернути селянинові становище господаря на землі, заінтересованого у збільшенні виробництва продукції та підвищенні її якості. Велике значення має розвиток форм власності і видів господарювання. При цьому важливо створити рівні економічні умови та відповідні організаційні передумови для підвищення ефективності господарювання, розвитку самостійності та ініціативи.

3.2. Земельний фонд України і його використання

Всі землі, які знаходяться в межах території України складають єдиний земельний фонд. В залежності від цільового призначення єдиний земельний фонд країни підрозділяють на сім категорій земель. Класифікація земель в залежності від їх цільового призначення визначає підхід до правового регулювання земельних відносин. Під цільовим призначенням земель розуміють встановлений правовий режим, умови і межі використання земель для конкретних цілей.

У Земельному кодексі України відповідно до цільового призначення земельний фонд поділяється на такі категорії:

- 1) землі сільськогосподарського призначення - це землі, надані для потреб сільського господарства або призначені для цих цілей. Це орні угіддя, пасовища, луки, землі, які відводяться під огороди, сади, а також міські угіддя, що використовуються для сільськогосподарських потреб, земельні ділянки, відведені під городи, сади тощо;

2) землі житлової та громадської забудови - це землі, що знаходяться в межах міської, селищної смуги та смуги сільського населеного пункту, а також землі надані в відання населених пунктів за межами їх смуги. Ця категорія земель є територіальною базою для забудови житловими, комунально-побутовими, промисловими, транспортними та іншими будівлями та спорудами в цілях задоволення житлово-комунальних, культурно-побутових та інших потреб населення, що проживає на цій території;

3) землі природно-заповідного і природоохоронного призначення, землі оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення - до цих категорій належать землі несільськогосподарського (спеціального) призначення, які вилучені з господарського обігу і використовуються для спеціальних цілей;

4) землі лісового фонду поділяються на:

а) лісові - вкриті лісовою (деречною і чагарниковою) рослинністю; не вкриті лісовою рослинністю, які підлягають залісенню (зруби, згарища, рідколісся, пустирі тощо), зайняті лісовими шляхами, просіками, протипожежними розривами;

б) нелісові - зайняті спорудами, пов'язаними з веденням лісового господарства, трасами ліній електропередач, продуктопроводів та підземними комунікаціями тощо; сільськогосподарськими угіддями (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища, надані для потреб лісового господарства); зайняті болотами і водоймами в межах земельних ділянок лісового фонду, наданих для потреб лісового господарства.

5) землі водного фонду – це землі, зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншимиводоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річокта навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів;

6) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення – це землі, надані в користування підприємствам, організаціям і установам для здійснення покладених на них спеціальних завдань промислового виробництва, транспорту, зв'язку тощо;

7) землі запасу - це всі землі, не передані у власність або не надані у постійне користування. До них належать також землі, право власності або користування якими припинено відповідно до законодавства.

За характером використання земельного фонду у виробничому процесі розрізняють дві групи категорій земель. До першої належать землі сільськогосподарського призначення і лісового фонду, де земля є головним засобом виробництва. Друга група – це землі всіх інших категорій, де земля є просторовим базисом для розміщення промисловості та інших галузей народного господарства.

Україна має значний земельно-ресурсний потенціал. Земельний фонд України становить 60,3 млн. гектарів, або близько 6 відсотків території Європи. Сільськогосподарські угіддя становлять близько 19 відсотків загальноєвропейських, у тому числі рілля - близько 27 відсотків. Площа чорноземів в Україні становить від 15,6 млн. до 17,4 млн. гектарів, або близько 8 відсотків світових запасів.

На одного працівника, зайнятого в сільському господарстві, в Україні припадає 24 га сільськогосподарських угідь (рис. 3.2). А показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одного жителя (особу) є найвищим серед європейських країн і становить 0,9 гектара, у тому числі 0,7 гектара ріллі (середній показник європейських країн - 0,44 і 0,25 гектара відповідно).

Сільськогосподарські угіддя України займають становить 42,7 млн. гектарів, або 70 відсотків площі усієї території країни, а площа ріллі - 32,5 млн. гектарів, або 78,4 відсотка усіх сільськогосподарських угідь. Земельний фонд характеризується великою часткою сільськогосподарських

угідь, що є основою розвитку високоефективного сільськогосподарського виробництва.

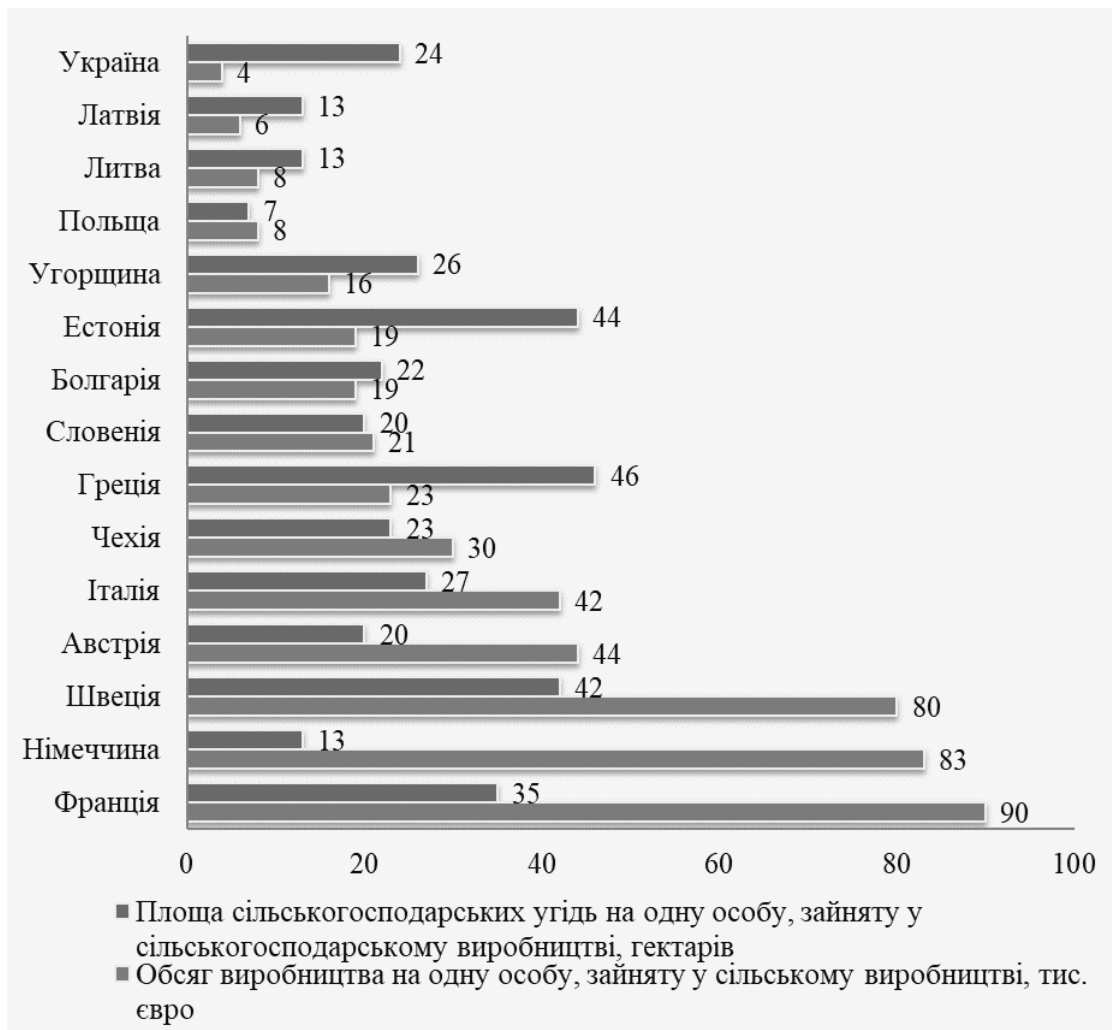

Рис. 3.2. Площа сільськогосподарських угідь на одну особу, зайняту у сільському виробництві

Землі сільськогосподарського призначення включають різні за продуктивністю угіддя. У складі сільськогосподарських угідь найбільшу цінність мають рілля і багаторічні насадження – з підвищенням їх частки підвищується якість земельних ресурсів і ефективність їх використання. У господарствах України частка ріллі в сільськогосподарських угіддях зростає з півночі на південь, а площі природних сіножатей і пасовищ відповідно зменшуються.

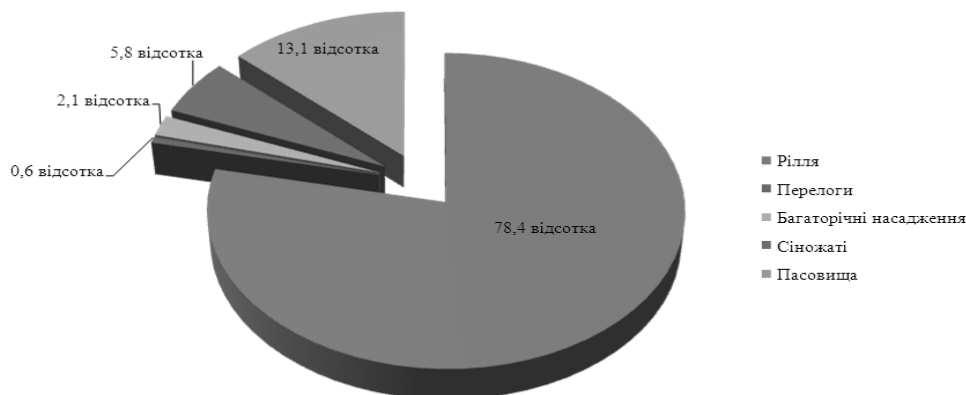

Рис. 3.3. Структура сільськогосподарських угідь України

У загальній площі сільськогосподарських угідь (рис. 3.3) площа ріллі становить 32,5 млн. гектар (78,4%), сіножатей – 2,5 млн. гектар (5,8%), пасовищ – 5,6 млн. гектар (13,1%), багаторічних насаджень – 0,9 млн. гектар (2,1%) і площа перелогів становить – 0,26 млн. гектар (0,6%). Структура сільськогосподарських угідь свідчить про високий рівень їх розораності, що з одного боку, характеризує інтенсивне використання землі в сільському господарстві, а з іншого, необхідність відповідних заходів щодо захисту земель від вітрової і водної ерозії.

Структура сільськогосподарських угідь залежить від зональних особливостей і характеризує якість землі як засобу виробництва в сільському господарстві. У структурі земельних ресурсів країни та землекористуванні спостерігаються значні диспропорції, поглиблення яких може становити загрозу навколишньому природному середовищу та життєвому середовищу, а також ефективності господарської діяльності, стійкому розвитку національної економіки в цілому.

В Україні для господарського використання залучено понад 92 % території. Надзвичайно високим є рівень розораності території і становить понад 54%, в той час як у розвинутих країнах Європи - не перевищує 35% (рис. 3.4).

Рис.3.4. Розораність сільськогосподарських угідь у регіонах України

Фактична лісистість території України становить лише 16%, що недостатньо для забезпечення екологічної рівноваги (середній показник європейських країн – 25-30%).

Надмірна розораність земель призвела до порушення екологічно збалансованого співвідношення сільськогосподарських угідь, лісів та водойм, що негативно вплинуло на стійкість агроландшафтів і зумовило значне техногенне навантаження на екологічну сферу.

В Україні нараховується понад 1,1 млн. гектарів деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених земель, які підлягають консервації, 143,4 тис. гектарів порушених земель, які потребують рекультивації, та 315,6 тис. гектарів малопродуктивних угідь, які потребують поліпшення.

Найбільш істотним фактором зниження продуктивності земель і зростання деградації агроландшафтів є водна ерозія ґрунтів.

Загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,3 млн. гектарів (32 відсотки), у тому числі

10,6 млн. гектарів орних земель. У складі еродованих земель перебуває 4,5 млн. гектарів із середньо- та сильнозмитими ґрунтами, у тому числі 68 тис. гектарів повністю втратили гумусовий горизонт. На якісний стан земельних ресурсів впливають також інші негативні фактори, зокрема засоленість, солонцюватість, перезволоженість, кислотність, кам'янистість.

Інтенсивне сільськогосподарське використання земель призводить до зниження родючості ґрунтів через їх переуцільнення, зокрема чорноземів, втрати грудкувато-зернистої структури, водопроникності та аераційної здатності з усіма екологічними наслідками.

Посилилися процеси деградації ґрунтового покриву, що зумовлено техногенним забрудненням. Найбільшу небезпеку для навколишнього природного середовища становить забруднення ґрунтів радіонуклідами, важкими металами, збудниками хвороб.

із них рілля

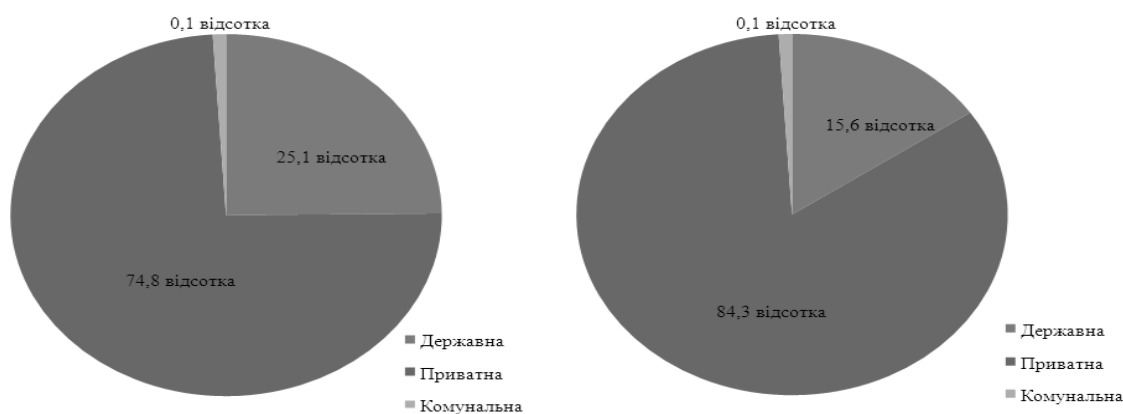

Рис. 3.5. Розподіл сільськогосподарських угідь за формою власності

На якісний стан земельних ресурсів та цілого ряду об'єктів галузей економіки істотно впливають гідрометеорологічні та небезпечні екзогенні геологічні процеси і явища (селі, зсуви, обвали, просідання ґрунту, абразія, руйнування берегів водосховищ тощо), які поширені більш як на 50 відсотках території.

Відносини щодо використання і охорони земельних ресурсів регулюються Земельним Кодексом України, який визначає їх правові, економічні та організаційні принципи. Регулювання земельних відносин передбачає також охорону прав громадян, підприємств і організацій на землю.

Земля в країні може перебувати у приватній, комунальній і державній власності. Згідно з державними актами нині частка сільськогосподарських угідь України у приватній власності становить майже 75% (рис. 3.5).

Діюча в Україні заборона на торгівлю сільськогосподарською землею, сприяє розвитку ринку оренди. Підприємства майже не мають землі у власності і використовують землю на умовах оренди, а в останній час все більшої популярності набирає користування землею на праві емфітевзису - це довгострокове, відчужуване та успадковуване речове право на чуже майно, яке полягає у наданні особі користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб з метою отримання плодів та доходів від неї з обов'язком ефективно її використовувати відповідно до цільового призначення. В Україні діє спеціальний закон «Про оренду землі», яким регулюються правила оренди земель сільськогосподарського призначення. Законом не встановлено жодних обмежень щодо суб'єктів, які можуть бути орендарями с/г земель.

Обчислення розміру орендної плати за землю здійснюється з урахуванням індексів інфляції, якщо інше не передбачено договором оренди. За згодою сторін розрахунки щодо орендної плати за землю можуть здійснюватися у натуральній формі. Розрахунок у натуральній формі має відповідати грошовому еквіваленту вартості товарів за ринковими цінами на дату внесення орендної плати. Розрахунки щодо орендної плати за земельні ділянки, що перебувають у державній і комунальній власності, здійснюються виключно у грошовій формі. Загальний строк оренди земель сільськогосподарського призначення не може становити менше 7 років, а на

земельних ділянках, на яких проводиться гідротехнічна меліорація - 10 років. Максимальний строк оренди не може перевищувати 50 років.

Порядок оренди земель державної та комунальної власності відрізняється від оренди приватних земель. Перш за все, право оренди земель сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності набувається виключно на земельних торгах, що проходять у формі аукціонів, переможцем яких є особа, котра запропонувала найвищу орендну плату в рік.

Земельні ділянки передаються громадянам України для ведення фермерського господарства у приватну власність і надаються у користування, в тому числі на умовах оренди. Відповідно до Земельного кодексу України земельні ділянки передаються безоплатно у приватну власність громадянам для ведення фермерського господарства в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на даній території.

Фермерські господарства можуть додатково придбати або орендувати земельні ділянки для виробничих цілей, розмір яких обмежується лише договором купівлі-продажу або оренди. Придбання громадянами земельних ділянок у власність для ведення фермерського господарства понад площу, що передається безоплатно, провадиться за відповідну плату.

На кінець 2017 р. в Україні функціонувало 34,1 тис. фермерських господарств, що становить 75% від загальної кількості підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність. Вони використовували майже 4,6 млн. га сільськогосподарських угідь. Середній розмір фермерського господарства становить 82 га сільськогосподарських угідь. У кожному з таких господарств використовується переважно особиста праця членів сім'ї фермера. Ці ділянки поділу не підлягають.

Для ведення колективного садівництва кооперативам громадян передаються у власність земельні ділянки з розрахунку не більше 0,12га на одного члена кооперативу. Ці земельні ділянки складаються із земель

загального користування, що перебувають у колективній власності кооперативу, та із земель, що є приватною власністю його членів.

Усі власники і землекористувачі повинні забезпечувати використання земельних угідь згідно з їх цільовим призначенням, раціонально і ефективно використовувати земельні ресурси, підвищувати родючість ґрунтів, здійснювати захист земель від ерозії, не допускати погіршення навколишнього середовища внаслідок своєї господарської діяльності.

Загальна посівна площа України характеризується тенденцією до збільшення. У 2017 р. порівняно з 2000 р. вона збільшилась з 27,2 млн. га до 27,6 млн. га, або на 1,5% (таблиця 3.1). При цьому посівні площі зернових культур збільшились на 1 млн. га, або на 7,4%, технічних культур - на 5,4 млн. га, або в 2,3 рази. Водночас посівні площі під картоплею, овочевими та баштанними культурами зменшились на 21,7%, а площа кормових культур зменшились в 3,7 рази. Таке значне зменшення площ кормових культур зумовлено кризовим станом тваринницьких галузей та стрімким скороченням продуктивного поголів'я худоби і птиці.

Таблиця 3.1

**Посівні площі сільськогосподарських культур та їх структура
(всі категорії господарств)**

Групи культур	2000 р.		2016 р.		2017р.	
	млн.га	%	млн.га	%	млн.га	%
Вся посівна площа	27,2	100	27,0	100,0	27,6	100,0
Зернові культури	13,6	50,2	14,4	53,3	14,6	53,0
Технічні культури	4,2	15,4	8,9	32,8	9,6	33,6
Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	2,3	8,4	1,8	6,8	1,8	6,7
Кормові культури	7,1	26,0	1,9	7,1	1,9	6,7

Характеризуючи склад і структуру посівних площ, необхідно відзначити, що в 2017р. найбільшу частку займали зернові - 53,0% та технічні культури - 33,6% (таблиця 3.1) .

Структура посівних площ підприємства формується з урахуванням внутрішньогосподарських потреб у продукції рослинництва та плану реалізації окремих продуктів відповідно до ринкової кон'юнктури. При цьому обов'язково враховуються особливості природних умов та вимоги системи землеробства, яка передбачає підвищення родючості ґрунтів та збереження навколишнього природного середовища.

3.3. Земельний кодекс України

Земельний кодекс – основний закон, який регулює земельні відносини в Україні з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель. Земельний кодекс – це основний документ, яким регулюються земельні відносини в нашій країні.

Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею.

Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

У Земельному кодексі визначено склад та цільове призначення земель України. До земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами. Землі України за основним цільовим призначенням, як ви уже знаєте, поділяються на 9 категорій. Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі.

Землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури для цих цілей.

Землі сільськогосподарського призначення передаються *у власність та надаються у користування*:

1) громадянам – для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

2) сільськогосподарським підприємствам – для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

3) сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам – для дослідницьких і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства;

4) несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян – для ведення підсобного сільського господарства.

Землі сільськогосподарського призначення *не можуть* передаватись у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам.

Важливе значення для розвитку земельних відносин має положення Земельного кодексу про те, що органи місцевого самоврядування у процесі приватизації створюють на своїй території резервний фонд земель у розмірі 15% площі усіх сільськогосподарських угідь, які були у постійному користуванні відповідних підприємств. Резервний фонд земель перебуває у державній або комунальній власності і призначається для подальшого перерозподілу та використання за цільовим призначенням.

Земельний кодекс визначає зміст *права власності* на землю та *права користування* землею, а також *форми власності* на земельні ділянки.

Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Земля в Україні може перебувати у *приватній, комунальній та державній власності*.

Суб'єктами права власності на землю є:

- 1) громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності;
- 2) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, - на землі комунальної власності;
- 3) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набути права власності на земельні ділянки *несільськогосподарського призначення*, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належить їм на праві приватної власності.

Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановленого строку. Права постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають лише підприємства, установи та організації, що належать до державної або комунальної власності.

Земля в Україні може використовуватись на умовах оренди. *Право оренди земельної ділянки* – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності.

Земельні ділянки можуть передаватись в оренду громадянам та юридичним особам України, іноземним громадянам і без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним об'єднанням і організаціям, а також іноземним державам. Оренда земельної ділянки може бути короткостроковою – не більше 5 років та довгостроковою – не більше 50 років.

Земельним кодексом визначені права власників земельних ділянок і землекористувачів. *Власники земельних ділянок мають право:*

- 1) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
- 2) самотійно господарювати на землі;

3) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;

4) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені користи копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші властивості землі;

5) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

6) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Землекористувачі мають аналогічні права, окрім того, що вони не мають права продавати або іншим шляхом відчувати земельну ділянку.

Можливість купівлі-продажу землі її власниками, яка передбачена Земельним кодексом, означає, що в Україні земля стала товаром. Проте земельним законодавством передбачається ряд обмежень на купівлю-продаж земельних ділянок. Так, в Земельному кодексі встановлено, що громадяни та юридичні особи, які мають у власності земельні ділянки для ведення фермерського господарства, а також громадяни України – власники земельних часток (паїв) не вправі до 1 січня 2008р. продавати або іншим способом відчужувати належні їм земельні ділянки та земельні частки (паї), крім міни, передачі їх у спадщину та при вилученні земель для суспільних потреб.

Крім того, в цей період забороняється внесення права на земельну частку (пай) до статутних фондів господарських товариств.

Земельним кодексом встановлено такі *обов'язки власників і землекористувачів земельних ділянок*:

1) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням;

2) дотримувати вимог законодавства про охорону довкілля;

3) своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;

4) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

5) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

6) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;

7) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

8) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошуваних і осушуваних систем.

Право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Власник або землекористувач земельної ділянки має право вимагати встановлення земельного сервітуту для обслуговування своєї земельної ділянки (право проходу та проїзду по наявному шляху, право проходу та прогону худоби до природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці та інші земельні сервітути). Земельний сервітут встановлюється за домовленістю між власниками сусідніх земельних ділянок на підставі договору або за рішенням суду.

Громадяни та юридичні особи набувають права власності та права користування земельними ділянками із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень.

Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян провадиться у разі: приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян; одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств і організацій; одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом.

Норми безоплатної передачі земельних ділянок громадянам України.

Громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах:

1) для ведення фермерського господарства – в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської ради, де знаходиться фермерське господарство;

2) для ведення особистого селянського господарства – не більше 2 гектара;

3) для ведення садівництва – не більше 0,12 гектара;

4) для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах – не більше 0,25 га, в селищах не більше 0,15 га, в містах – не більше 0,10 га;

5) для індивідуального дачного будівництва не більше 0,10 га;

6) для будівництва індивідуальних гаражів не більше 0,01 га.

Земельним кодексом передбачено можливість *припинення права власності на земельну ділянку* у випадку добровільної відмови від неї, звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора, відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб, конфіскація за рішенням суду та з інших підстав.

Власника землі та землекористувачам *відшкодовуються збитки*, заподіяні вилученням (викупом) або тимчасовим відчуженням сільськогосподарських угідь, встановленням обмежень щодо використання земельних ділянок, внаслідок погіршення якості сільськогосподарських угідь та приведення їх у непридатний для використання стан, а також неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Земельний кодекс передбачає *державний контроль* за використанням та охороною земель. Він здійснюється уповноваженими органами виконавчої влади по земельних ресурсах (Державний комітет з земельних ресурсів), а за додержанням вимог законодавства про охорону земель – спеціально уповноваженими органами з питань екології та природних ресурсів.

Крім того, здійснюватиметься *моніторинг земель*, що являє собою систему спостереження за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів.

Земельним кодексом передбачається ведення державного земельного кадастру, висвітлюється його зміст, завдання та складові частини. При цьому визначено, що держаний земельний кадастр ведеться уповноваженим органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів, тобто Державним комітетом земельних ресурсів.

3.4. Державний земельний кадастр

В окремих регіонах і господарствах України сільськогосподарські угіддя значно відрізняються за рівнем родючості, що впливає на ефективність їх використання і результати господарської діяльності. У зв'язку з цим у сільському господарстві однакові витрати виробництва об'єктивно дають різні результати. Оцінка земель за якістю характеризує потенціальні можливості їх ефективного використання в умовах певного розвитку продуктивних сил. Для забезпечення наукового обґрунтування рівня використання земельних ресурсів та регулювання земельних відносин розробляється державний земельний кадастр, який є основою ефективного використання і збереження землі.

Відповідно статті 139 Земельного Кодексу України *Державний земельний кадастр* - це єдина державна система земельно-кадастрових робіт, яка встановлює процедуру визнання факту виникнення або припинення права власності і права користування земельними ділянками та містить сукупність відомостей і документів про місце розташування та правовий режим цих ділянок, їх оцінку, класифікацію земель, кількісну та якісну характеристику, розподіл серед власників землі та землекористувачів.

Основними завданнями ведення державного земельного кадастру є:

а) забезпечення повноти відомостей про всі земельні ділянки;

- б) застосування єдиної системи просторових координат та системи ідентифікації земельних ділянок;
- в) запровадження єдиної системи земельно-кадастрової інформації та її достовірності.

Державний земельний кадастр включає:

- 1) державну реєстрацію земельних ділянок;
- 2) облік кількості та якості земель;
- 3) кадастрове зонування;
- 4) кадастрові зйомки;
- 5) бонітування ґрунтів;
- 6) економічну оцінку земель;
- 7) грошову оцінку земельних ділянок.

Державна реєстрація земельних ділянок здійснюється у складі державного реєстру земель, який складається з двох частин:

- а) книги записів реєстрації державних актів на право власності на землю та на право постійного користування землею, договорів оренди землі із зазначенням кадастрових номерів земельних ділянок;
- б) поземельної книги, яка містить відомості про земельну ділянку.

Облік кількості та якості земель. Облік кількості земель відображає відомості, які характеризують кожен земельну ділянку за площею та складом угідь. Кількісний і якісний облік земель передбачає системне ведення і оновлення даних за окремими категоріями власників земельних ділянок і землекористувачів про наявність у них земельного фонду і його розподіл за окремими видами сільськогосподарських угідь.

Кадастрове зонування включає встановлення:

- а) місця розташування обмежень щодо використання земель;
- б) меж кадастрових зон та кварталів;
- в) меж оціночних районів та зон;
- г) кадастрових номерів (території адміністративно-територіальної одиниці).

Кадастрові зйомки - це комплекс робіт, виконуваних для визначення та відновлення меж земельних ділянок. Кадастрова зйомка включає:

- а) геодезичне встановлення меж земельної ділянки;
- б) погодження меж земельної ділянки з суміжними власниками та землекористувачами;
- в) відновлення меж земельної ділянки на місцевості;
- г) встановлення меж частин земельної ділянки, які містять обтяження та обмеження щодо використання землі;
- г) виготовлення кадастрового плану.

Бонітування земель – це порівняльна оцінка ґрунтів за їх основними природними властивостями, які мають сталий характер та суттєво впливають на врожайність сільськогосподарських культур, вирощуваних у конкретних природно-кліматичних умовах.

Бонітування ґрунтів проводиться за 100-бальною шкалою. Вищим балом оцінюють ґрунти з кращими властивостями, які мають найбільшу природну продуктивність. За результатами якісної оцінки землі визначають ґрунтові відміни, здійснюють поділ ґрунтів на агровиробничі групи.

Бонітування землі дає змогу систематизувати ґрунти за ступенем їх родючості і господарської цінності, встановити межі розповсюдження і визначити їх площі на території кожного господарства. Виявлені ґрунтові відміни та агровиробничі групи земель є предметом економічної оцінки землі.

Економічна оцінка землі полягає у визначенні її відносної цінності як засобу виробництва в сільському господарстві. Вона є важливою частиною земельного кадастру і здійснюється у нерозривному зв'язку з економічними умовами сільськогосподарського виробництва. Суть економічної оцінки полягає у встановленні відносної доходності земель залежно від їх якості і місцезонашування.

Грошова оцінка земельних ділянок проводиться за методикою, яка затверджується Кабінетом Міністрів України. Грошова оцінка земельних ділянок визначається на рентній основі.

Рис.3.6. Нормативна грошова оцінка 1 гектара на 1 січня 2018 року, грн.

Залежно від призначення та порядку проведення грошова оцінка земельних ділянок може бути нормативною і експертною.

Нормативна грошова оцінка земельних ділянок використовується для визначення розміру земельного податку, втрат сільськогосподарського виробництва, економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель.

Згідно із даними Держгеокадастру (рис.3.6) станом на 01.01.2018 року нормативна грошова оцінка одного гектару ріллі у середньому по країні становила 27,5 тис. грн., тобто близько 840 євро.

Найдорожче рілля оцінена у Черкаській області – майже 34 тис. грн./га, що становить близько 1050 євро, найдешевше – у Житомирській області – 21,2 тис. грн./га, що становить близько 650 євро.

Нормативна грошова оцінка окремої земельної ділянки сільськогосподарського призначення здійснюється за формулою:

$$Гзд = \Sigma (Пагр \times Гагр) + Пнсг \times Гнсг,$$

де Гзд - нормативна грошова оцінка земельної ділянки сільськогосподарського призначення, гривень;

Гагр - нормативна грошова оцінка агровиробничої групи ґрунтів відповідного сільськогосподарського угіддя природно-сільськогосподарського району, гривень за гектар;

Пагр - площа агровиробничої групи ґрунтів сільськогосподарського угіддя, гектарів;

Пнсг - площа несільськогосподарських угідь (земель під господарськими шляхами і прогонами, полезахисними лісовими смугами та іншими захисними насадженнями, окрім тих, які віднесені до земель лісогосподарського призначення, земель під господарськими будівлями і дворами, земель під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, земель тимчасової консервації тощо), гектарів;

Гнсг - норматив капіталізованого рентного доходу несільськогосподарських угідь на землях сільськогосподарського призначення, гривень за гектар.

Експертна грошова оцінка використовується при здійсненні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок.

Грошова оцінка сільськогосподарських угідь проводиться окремо по орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами. В основу розрахунку грошової оцінки земель кладеться рентний дохід, який створюється при виробництві зернових культур і визначається за даними економічної оцінки земель.

Державний земельний кадастр призначений для забезпечення землевласників, землекористувачів і орендарів інформацією про стан земель з метою організації їх раціонального використання, вдосконалення управління земельними ресурсами, обґрунтування розмірів плати за землю.

Земельний кадастр забезпечує диференційований підхід до окремих господарств і регіонів, за його даними організовують ефективне використання і охорону земель, удосконалення розміщення і спеціалізацію сільськогосподарського виробництва, встановлюють більш обґрунтовані ціни на продукцію, визначають ціну земель в умовах переходу до ринкових відносин.

3.5. Ринок землі

Ринок землі - це сукупність економічних механізмів, що забезпечують встановлення, зміну та припинення прав на земельні ділянки, які відбуваються на підставі юридично оформленого договору й опосередковуються грошовим чи натуральним платежем.

Найважливішою умовою становлення ринку землі є утвердження права приватної власності на землю, яке дає право володіти, користуватися і розпоряджатися нею. Водночас мають бути створені певні умови для практичної реалізації цього права - власник земельної ділянки повинен мати можливість вільно в межах чинного законодавства використовувати право розпорядження землею шляхом її продажу, дарування, міни, передачі в заставу, спадщину та оренду. Має також бути економічна мотивація виходу на земельний ринок продавців земельних ділянок і їх покупців. При цьому покупці повинні мати відповідну платоспроможність і можливість отримувати прийнятний для них дохід від підприємницької діяльності в сфері сільськогосподарського виробництва. В свою чергу це вимагає створення сприятливого економічного середовища та інфраструктури земельного ринку.

Основними принципами політики Європейського Союзу щодо власності на землю, в тому числі сільськогосподарського призначення, є забезпечення права на вільний рух капіталу, відкриття та ведення приватного бізнесу та відсутність дискримінації. У більшості країн - членів Європейського Союзу відсутні юридичні обмеження щодо володіння сільськогосподарськими землями (будь-яка фізична чи юридична особа може законно придбати сільськогосподарську землю та володіти нею). Юридичні обмеження щодо володіння сільськогосподарськими землями передбачають обмеження кількості потенційних покупців і конкуренцію з боку ринку продажу сільськогосподарських земель.

У країнах, що пізніше стали членами Європейського Союзу, як правило, вводяться обмеження щодо володіння сільськогосподарськими землями для іноземців (у тому числі для громадян держав - членів Європейського Союзу). Так, у Чехії та Словаччині діє обмеження щодо іноземних фізичних та юридичних осіб, які не можуть купувати сільськогосподарську землю, що спрямовано на запобігання спекуляції сільськогосподарськими землями у державах - членах Європейського Союзу.

У Болгарії проведення земельної реформи почалося на початку 90-х років XX сторіччя, під час якої право власності на землю отримали всі, хто міг довести, що був її власником до 1946 року. Колишнім землевласникам поверталася вся земля. Таким чином, на сьогодні у приватній власності сконцентровано 98 відсотків фермерських земель. Для нових власників запроваджувався мораторій на продаж строком на три роки. Придбати землю можуть громадянин Болгарії, юридична чи фізична особа, яка перебуває на території країни більше п'яти років, компанія з країни, з якою Болгарія уклала міжнародну угоду, а також з країни - члена Європейського Союзу. Ціни на землю не регулюються, обмежень щодо площі, яка може бути продана одній особі, немає. Середня вартість сільськогосподарських земель становить 4,5 тис. доларів за 1 гектар (рис. 2.7).

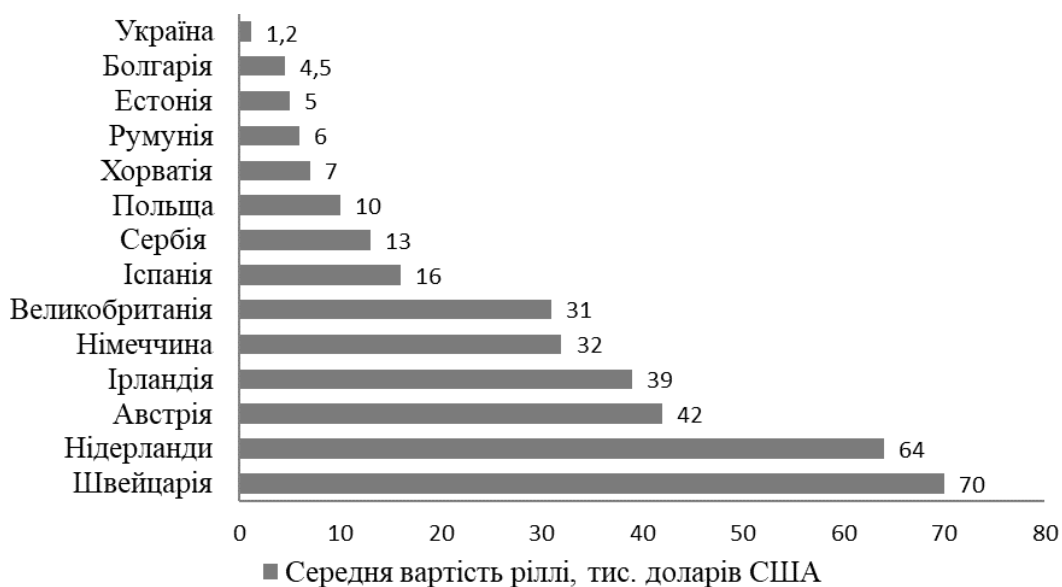

Рис. 3.7. Вартість земель сільськогосподарського призначення в різних країнах

В Естонії реформа почалася на початку 90-х років XX сторіччя. Найскладнішим завданням було знайти баланс між реституцією - поверненням земель колишнім власникам та дистрибуцією державних земель між селянами, які працювали на ній за часів СРСР. Іноземцям майже одразу було дозволено брати участь у купівлі землі за умови лише фермерського її використання, а також узаконювалося право зміни цільового статусу землі після п'яти років її використання за прямим призначенням. Близько 60 відсотків земельного фонду перебуває в оренді у виробників аграрної продукції. Ціни на землю держава не регулює. Середня вартість землі становить 5 тис. доларів за 1 гектар.

У Польщі проведення реформи почалося тоді ж, коли в Болгарії та Естонії. Колективізація у країні після її приєднання до соціалістичного табору була здебільшого провалена. Близько 75 відсотків орних земель продовжували залишатися у приватній власності навіть за комуністичного правління. Ціни на землю держава не регулює. Максимальна площа ділянки у власності фізичної особи становить 500 гектарів. Податок на продаж землі коливається від 2 до 5 відсотків і стягується з покупця. Часткові обмеження

щодо участі іноземного капіталу в купівлі сільськогосподарських земель існують, але з 1 травня 2016 р. вони були скасовані щодо громадян ЄС. Середня вартість землі становить 10 тис. доларів за 1 гектар.

У Румунії відбувся процес передачі землі з державної власності в приватну шляхом дистрибуції та часткової реституції. Обмеження на придбання сільськогосподарських активів незначні: покупець повинен мати професійний досвід чи кваліфікацію управління агросектором, максимальна площа для фізичних осіб становить 100 гектарів. У Румунії 94 відсотки земельного фонду перебуває у приватній власності. Після вступу країни до ЄС у 2007 році було запроваджено мораторій строком на сім років для продажу земель нерезидентам. У 2014 році його строк закінчився і ринок став відкритим для іноземного капіталу. Ціни на землю держава не регулює. Податок на продаж землі становить 2-3 відсотки вартості угоди. Громадяни ЄС мають доступ до купівлі сільськогосподарської землі за умови її використання за прямим призначенням. Середня вартість землі становить 6 тис. доларів за 1 гектар.

У Хорватії процес реституції почався після розпаду колишньої Югославії в 1996 року. Остаточно він завершився лише 2010 року, коли право на повернення земельної власності набули іноземні громадяни, що могли довести свою спадковість. Ціни на землю в Хорватії не регулюються, обмежень щодо площі, яка може бути продана, немає. Податок на продаж землі і землеволодіння становить 5 відсотків. Іноземці не мають доступу до купівлі аграрної землі. Середня її вартість становить 7 тис. доларів за 1 гектар.

У Сербії земельна реформа почалася із прийняттям закону про реституцію, згідно з яким 74 відсотки сільськогосподарських земель повернуто приватним власникам, яких позбавили прав на землеволодіння у 1953 році. Процес реституції щодо виноградників відбувався в іншому порядку. Орендарі державних земель отримали право на продовження оренди на 30 років. На сьогодні 92 відсотки сільськогосподарських земель перебуває

у приватній власності. Ціни на землю держава не регулює, існує обмеження на мінімальну земельну ділянку - 0,5 гектара. Іноземці не мають права на придбання землі. Середня її вартість - 13 тис. доларів за 1 гектар.

У всіх зазначених країнах поступово було створено або цілком відкритий земельний ринок або ринок з частковими обмеженнями. Трансформація соціалістичного устрою в капіталістичний призвела до зменшення частки агровиробництва у структурі валового внутрішнього продукту, але спричинила зростання рентабельності та продуктивності агросектору. Вибір моделі розвитку ринку аграрної землі у зазначених країнах дав поштовх стрімкому соціально-економічному розвитку.

Інша ситуація склалася з розвитком ринку в окремих найбільш розвинутих державах - членах ЄС.

Австрія не належить до аграрних країн ЄС. Лише 1,4 відсотка у національному валовому внутрішньому продукті припадає на агропромисловий комплекс. У приватній власності перебуває 53 відсотки сільськогосподарських земель. У кожній федеральній землі діє окремий закон, що регламентує право власності на землі, а порядок угод купівлі-продажу визначається місцевими виконавчими органами. В окремих провінціях встановлено обмеження щодо ціни та мінімального розміру наділу.

Часткове обмеження на купівлю сільськогосподарських земель стосується також гірських районів - право на купівлю мають лише зареєстровані фермери. Мінімальний строк оренди становить три роки. Встановлено заборону на поділення сільськогосподарських земель — успадкувати земельну власність може лише одна дитина. У деяких провінціях визначено винятки. Податок від укладення угоди на купівлю землі становить 3,5 відсотка вартості угоди, його сплачує покупець. Сума за послуги реєстрації на кадастровій карті (1,1 відсотка вартості угоди) теж стягується з покупця. Податок на дохід від продажу наділу становить 20 відсотків вартості угоди. Майже 2 відсотки землевласників володіють 18,4

відсотка сільськогосподарських земель. В Австрії створено максимальну збалансовану модель ринку із забезпеченням високої ефективності виробництва та сумісності з принципами охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання ґрунтів. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 42 тис. доларів за 1 гектар.

Великобританія не є аграрною державою. Частка агропромислового комплексу у національному валовому внутрішньому продукті становить лише 0,7 відсотка, 90 відсотків сільськогосподарських земель перебуває у приватній власності. Ринок максимально лібералізований — жодних обмежень щодо права власності для іноземних компаній чи фізичних осіб не існує. Не встановлено обмеження щодо площі землі, яка перебуває у приватній власності, крім Шотландії, де мінімальна ділянка повинна становити 0,3 гектара. В окремих адміністративно-територіальних одиницях діє прогресивна шкала оподаткування від нульової ставки залежно від вартості угоди. Строки оренди землі не регулюються, крім Шотландії — не більше 175 років.

Великобританія належить до країн з найвищим рівнем механізації сільського господарства та продуктивності виробництва. Хоча фермерство непопулярне серед молоді (середній вік британського фермера становить 59 років), сільське господарство вважається одним з найбільш привабливих інвестиційних активів. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 31 тис. доларів за 1 гектар.

Ірландія має один з найбільш лібералізованих ринків землі у ЄС. Процес перерозподілу земель відбувався під контролем держави та з урахуванням субсидіювання, традиційно довгострокові позики видавалися селянам на 66 років. Боргові зобов'язання передаються наступним поколінням, у результаті чого близько 91 відсотка земель сільськогосподарського призначення перебуває у приватній власності, близько 20 відсотків - в оренді. Особливістю ірландського ринку є короткострокові, сезонні орендні угоди, які традиційно укладаються

неформально і не вимагають реєстрації на відміну від довгострокової оренди. Обмежень на купівлю землі в Ірландії для іноземців не існує. Лише для юридичних осіб - нерезидентів ЄС вимагається одержання дозволу земельної комісії. Обмежень щодо мінімальної чи максимальної площі, яка може перебувати у власності однієї особи, немає. Реєстраційний збір може коливатися від 1 відсотка до 8 відсотків вартості угоди, проте для молодих фермерів застосовується нульовий податок. Мито за оренду землі становить лише 1 відсоток вартості угоди. У разі реалізації фермерами екологічних програм чи інфраструктурної розбудови застосовується гнучка система податкових пільг. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 39 тис. доларів за 1 гектар.

В Іспанії в результаті земельної реформи було запроваджено категорію “пріоритетність”, яка надавала інноваційним аграрним компаніям право на довгострокову оренду землі, щорічну допомогу від держави протягом восьми років та інші пільги. Уряд також встановив планку для обов’язкового страхування. Земельний податок перевищує 0,3 відсотка вартості землі. Податок на передачу прав власності становить 6-7 відсотків вартості угоди.

Обмежень на купівлю та продаж землі для іноземців немає. Немає регуляції цінового коридору, не визначено мінімальні чи максимальні обсяги земельної ділянки для агробізнесу. В Іспанії один з найвищих у ЄС рівень доданої вартості в агропромисловому комплексі на одного робітника. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 16 тис. доларів за 1 гектар.

Німеччина є країною з традиційно високим рівнем механізації та запровадження екологічно ощадних технологій в агровиробництві. Проте у 90-ті роки ХХ сторіччя в агропромисловому комплексі країни виникла політично обумовлена криза, причина якої полягала в інкорпорації колгоспів колишньої НДР у лібералізований та високорозвинутий ринок ФРН. Процес приватизації угідь мав три етапи.

На першому етапі землю не продавали, а лише надавали в оренду на 12 років; на другому - державну землю продавали за пільговою вартістю насамперед тим, хто втратив свої наділи у 1945 році або вже був залучений в агровиробництво; на третьому - землі, які продовжували перебувати в державному фонді, реалізовувалися на ринкових умовах через аукціони. Колишні землевласники можуть придбати сільськогосподарські землі за пільговою вартістю, але за умови використання їх за призначенням протягом наступних 20 років. Податок становить не більше 3,5 відсотка вартості угоди і стягується з покупця.

У Німеччині переважають середні фермерські господарства і великі корпоративні ферми. Ринок східних федеральних земель майже вчетверо жвавіший, ніж західних. Середній розмір земель, які купуються і продаються, у східних регіонах вищий, ніж у західних. Середня вартість сільськогосподарської землі становить 32 тис. доларів за 1 гектар.

У Нідерландах широко використовуються технології, які сприяють високоефективному виробництву, продуктивність якого в середньому у п'ять разів вища за загальноєвропейську. Висока ліквідність агропромислового комплексу в Нідерландах мотивує фінансові корпорації купувати сільськогосподарські активи у власників та надавати таким власникам в оренду. При цьому попередній власник може викупити свою ділянку наприкінці строку оренди, маючи додатковий оборотний капітал без залучення кредитних ресурсів. У Нідерландах 89 відсотків сільськогосподарської землі перебуває в приватній власності. Регуляторних обмежень щодо ціни, площі чи країни походження капіталу для інвестицій в агропромисловий комплекс у Нідерландах не існує. Податок на придбання земель становить 6 відсотків вартості угоди.

Покупець може бути звільнений від сплати податку в разі зобов'язання протягом десяти років не змінювати призначення свого активу. Мінімальний строк оренди земельної ділянки становить шість років, фермерського господарства - 12 років. Орендар має пріоритетне право на придбання своєї

ділянки у разі її виставлення на аукціон. Це один з найбільш успішних прикладів лібералізації та дерегуляції у світовій практиці. Середня вартість сільськогосподарської землі в Нідерландах становить 64 тис. доларів за 1 гектар.

Швейцарія - приклад відкритого та високотехнологічного ринку сільськогосподарських активів у світовому масштабі. Хоча в агропромисловому комплексі зайнято лише 3,2 відсотка населення, понад 50 відсотків продуктів харчування, що споживає населення, вироблено у Швейцарії. 100 відсотків землі в державі перебуває у приватній власності. Немає державного регулювання чи впливу на ринковий баланс, обмежень на право купівлі-продажу землі за умов громадянства ЄС, однієї з країн Європейської асоціації вільної торгівлі або наявності дозволу на проживання у Швейцарії. Єдина умова для придбання сільськогосподарських земель - покупець має управляти фермою самостійно, маючи відповідний досвід чи кваліфікацію. Максимальна площа ділянки регулюється місцевими органами в кожному кантоні (самоврядній провінції). Вартість угоди не повинна перевищувати середньої вартості аналогічних ділянок за останні п'ять років на 15 відсотків. Податок на володіння землею мінімальний — не більше 0,3 відсотка ринкової вартості землі. Строк оренди повинен становити принаймні дев'ять років. Зміну цільового призначення землі після продажу заборонено. Використання земель жорстко регламентується законодавством щодо екологічних норм та захисту тварин. Пріоритет віддається сімейним формам виробництва. Власник землі у разі продажу повинен отримати нотаріальний дозвіл від родичів, які володіють першочерговим правом успадкування чи купівлі цієї землі. Середня вартість землі у Швейцарії становить 70 тис. доларів за 1 гектар.

Обіг земель сільськогосподарського призначення в Україні є доволі статичним, через діючу заборону на відчуження земель сільськогосподарського призначення (так званий «мораторій»), що був встановлений у 2002 році.

Через діючий в Україні мораторій заборонено продавати, дарувати, передавати в заставу або іншим способом відчужувати 96% всіх земель сільськогосподарського призначення, що перебувають в приватній власності, а також всі державні та комунальні землі. Винятком для мораторію є лише землі надані для особистого селянського господарювання, отримані шляхом приватизації державних с/г підприємств, індивідуального садівництва і т. д. Таких земель налічується близько 1,7 мільйонів гектарів, тобто 4% від всіх сільськогосподарських земель.

Попередньо мораторій мав діяти до 2005 року з метою прийняття відповідного законодавства та налагодження інфраструктури ринку землі, однак з того часу Верховна Рада України продовжувала дію мораторію 8 разів, і останнього разу мораторій продовжено до 1 січня 2018 року.

У випадку зняття мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення Світовий Банк прогнозує, що ціни на продаж землі зростуть до 3-3,5 тис доларів за га в порівнянні з 1-1,5 тис доларів, які діють нині.

В Україні за відсутності ринку земель сільськогосподарського призначення активно розвиваються орендні відносини, вартість оренди вираховується від нормативної грошової оцінки, тому під час порівняння цін з європейськими країнами було застосовано середню вартість нормативної грошової оцінки землі в Україні.

У державах-членах Євросоюзу, як і в Україні, значні обсяги сільськогосподарських земель знаходяться у короткостроковій, або довгостроковій оренді. У розрізі країн Євросоюзу найдорожчою оренда землі сільськогосподарського призначення є у Нідерландах – 791 євро/га, найдешевшою – у Латвії – 46 євро за гектар. В Україні у 2017 році середній розмір плати за оренду одного гектара сільськогосподарської землі склав 1369 гривень або 41 євро (рис.2.8).

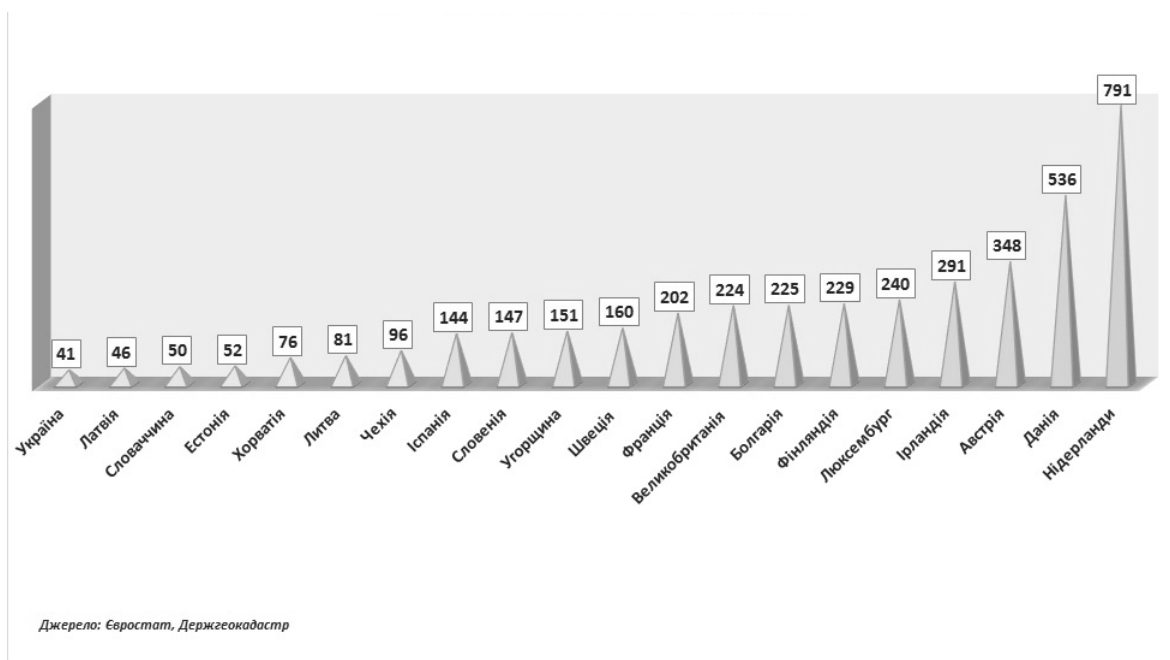

Рис.3.8. Середній розмір плати за оренду землі сільськогосподарського призначення в окремих країнах Євросоюзу та України, євро/гектар

З урахуванням світового досвіду, а також того, що в розвинутих країнах рівномірно розвиваються як орендні відносини, так і ринок земель сільськогосподарського призначення, Україні необхідно розвивати такі напрями.

3.6. Економічна ефективність використання землі в сільськогосподарських підприємствах та основні напрями її підвищення

Повне задоволення потреб населення в продуктах харчування, галузей легкої промисловості в сільськогосподарській сировині вимагає збільшення виробництва сільськогосподарської продукції на основі раціонального та ефективного використання землі. Рівень сільськогосподарського виробництва значною мірою зумовлюється якісним складом земель. Проте на ефективність використання землі впливають багато факторів, зокрема рівень розвитку продуктивних сил, ступінь розораності землі, структура посівних

площ, частка меліорованих земель у загальній площі сільськогосподарських угідь.

Економічна ефективність використання земельних угідь у сільському господарстві характеризується системою натуральних і вартісних показників.

До *натуральних показників* належать:

- урожайність сільськогосподарських культур;
- виробництво окремих видів сільськогосподарської продукції з розрахунку на 100га відповідних земельних угідь (молока, м'яса всіх видів, яловичини, вовни – на 100га сільськогосподарських угідь; зерна, цукрових буряків та інших продуктів рослинництва, а також свинини – на 100га ріллі; продукції птахівництва – на 100га площі посіву зернових культур).

До *вартісних показників* відносять: вартість валової і товарної продукції, валовий і чистий дохід та прибуток з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь.

Оскільки натуральні показники характеризують рівень використання певної частини сільськогосподарських угідь при виробництві окремих видів продукції рослинництва і тваринництва, їх застосовують щодо господарств з однаковою галузевою структурою виробництва.

Вартісні показники найбільш повно характеризують економічну ефективність використання землі і дають змогу порівнювати та об'єктивно оцінювати рівень використання земельних ресурсів у господарствах, які спеціалізуються на виробництві різних видів продукції.

За даними таблиці 3.2 можна оцінити рівень економічної ефективності використання землі в сільськогосподарських підприємствах України всіх категорій. Аналізуючи його в динаміці, необхідно зазначити, що за період 2010-2017рр. відбувалося поступове підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь. Так, у 2017 р. порівняно з 2010р. вартість валової продукції (у постійних цінах 2010 року) з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь зросла з 4687,5 грн. до 6005,3 грн., або в 1,3 рази. Це відбулося за рахунок підвищення урожайності основних

сільськогосподарських культур та зростання рівня виробництва м'яса всіх видів, особливо свинини та м'яса птиці.

Таблиця 3.2

**Показники ефективності використання сільськогосподарських
угідь України (всі категорії господарств)**

Показники	Роки			
	2010	2015	2016	2017
Урожайність, ц/га: зернові та зернобобові культури	26,9	41,1	46,1	42,5
цукровий буряк	279,5	435,8	481,5	474,9
соняшник	15,0	21,6	22,4	20,2
картопля	132,5	161,4	165,8	167,8
Вироблено на 100 га с.-г. угідь, ц: молока	271	256	250	248
м'яса всіх видів (у забійній масі)	50	56	56	56
яловичини та телятини	10	9	9	9
вовни	101	55	50	47
Вироблено свинини на 100 га ріллі, ц	19,4	23,3	23,0	22,6
Вироблено на 100 га посіву зернових: яєць, тис. шт.	113	114	105	106
м'яса птиці, ц	63,2	77,6	81,0	81,0
Вартість валової продукції на 1га с.-г. угідь (у постійних цінах 2010 року), грн.	4687,5	5769,2	6136,2	6005,3

Підвищення ефективності використання земельних ресурсів є однією з найважливіших народногосподарських проблем, успішне розв'язання якої сприятиме ефективному функціонуванню аграрних підприємств. При цьому необхідно зазначити, що передові господарства України досягли досить високого рівня ефективності використання сільськогосподарських угідь.

Рационального і ефективного використання землі в аграрних підприємствах можна досягти за умови здійснення заходів з підвищення родючості ґрунту і охорони його від ерозії та інших руйнівних процесів. Виходячи з національних інтересів, суспільство має використовувати землю

так, щоб передати її поліпшеною наступним поколінням. Впровадження досягнень науково-технічного прогресу та інтенсивних технологій у сільському господарстві об'єктивно вимагає врахування не тільки їх позитивного впливу на земельні угіддя, а й можливих негативних наслідків, зумовлених специфічним проявом окремих засобів виробництва.

У зв'язку з цим можна виділити такі основні напрями підвищення економічної ефективності використання землі в сільському господарстві:

- 1) система заходів щодо підвищення родючості земель;
- 2) охорона ґрунтів від ерозії та інших руйнівних процесів;
- 3) зменшення площ земель, які випадають із сільськогосподарського обороту.

Різноманітність природних умов зумовлює необхідність впровадження науково обґрунтованої системи ведення сільського господарства, яка передбачає підвищення родючості ґрунтів, поліпшення якісного стану сільськогосподарських угідь. Тому головною складовою частиною системи ведення сільського господарства є система землеробства.

Система землеробства – це комплекс взаємопов'язаних агротехнічних, меліоративних і організаційно-економічних заходів, спрямованих на ефективне використання землі, збереження і підвищення родючості ґрунту, одержання високих урожаїв сільськогосподарських культур. Система землеробства включає структуру посівних площ, системи сівозмін, обробітку ґрунту, удобрення, насінництва, заходи боротьби з бур'янами, шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур, систему меліоративних заходів, охорону ґрунтів від водної і вітрової ерозії, охорону навколишнього середовища.

Підвищенню ефективності використання землі в сільському господарстві сприяє *інтенсифікація рослинництва* на основі впровадження прогресивних систем землеробства, передової техніки і технології вирощування сільськогосподарських культур.

Зміцнення матеріально-технічної бази підприємств, досягнення аграрно-економічної науки створюють об'єктивні передумови для

переведення землеробства на індустріальну основу, впровадження прогресивних технологій виробництва продукції рослинництва. Найважливішими вимогами до індустріальної технології є збереження і підвищення родючості землі, висока якість робіт, виконання їх в оптимальні агротехнічні строки, поліпшення умов праці й зростання її продуктивності, підвищення якості продукції та раціональне природокористування.

На підвищення економічної родючості ґрунту та вирощування сталих урожаїв сільськогосподарських культур спрямована *меліорація земель*. Вона охоплює зрошення, насадження лісосмуг (агромеліорація), докорінне поліпшення природних кормових угідь, протиерозійні та інші заходи.

Економічна ефективність використання виробничих ресурсів рослинництва значною мірою залежить від *рівня родючості ґрунтів*. Динаміка вмісту гумусу в ґрунтах різних зон України свідчить про те, що вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур в умовах бездефіцитного балансу гумусу потребує збільшення застосування органічних добрив. На 1 га орної землі потрібно вносити в середньому 10,5 т органічних добрив, у т.ч. на Поліссі – 14 т, в Лісостепу – 11 і Степу – 9 т.

Важливим напрямом підвищення економічної ефективності використання землі є *охорона ґрунтів від ерозії та інших руйнівних процесів*. Необхідно в господарствах розширити застосування ґрунтозахисних систем і методів обробітку землі та протиерозійних заходів. Землевласники і землекористувачі зобов'язані здійснювати заходи щодо охорони ґрунтів від вітрової і водної ерозії, не допускати засолення, заболочування і заростання земель бур'янами, а також інших процесів, які погіршують стан ґрунту.

Земельні ресурси сільського господарства України порівняно великі, але не безмежні. Тому важливою державною проблемою є *охорона сільськогосподарських угідь, і особливо найбільш продуктивної їх частини – ріллі, які випадають із сільськогосподарського обороту*.

З розвитком промисловості, транспорту і будівництвом міст відбувається постійне вилучення земель із сільськогосподарського

виробництва. Трапляється і необґрунтоване відведення земель сільськогосподарського призначення для інших потреб. Тому необхідно застосовувати *економічні заходи захисту земельних ресурсів* сільського господарства. Відповідно до земельного кадастру слід встановити таку грошову оцінку гектара сільськогосподарських угідь, щоб промисловим підприємствам і організаціям не завжди було не вигідно використовувати їх для несільськогосподарських потреб.

Велике значення для раціонального використання землі має *вдосконалення економічного механізму господарювання*, спрямованого на охорону природних ресурсів. Промислові і будівельні підприємства після розробки корисних копалин або виконання інших робіт зобов'язані провести рекультивацію земель і передати їх для використання сільському або лісовому господарству.

Ці та багато інших заходів щодо підвищення ефективності використання землі можуть бути ефективно впроваджені за умови врахування регіональних особливостей сільськогосподарського виробництва, економічних і правових умов господарювання. Реалізація зазначених заходів є основою успішного розвитку сільськогосподарських підприємств, підвищення добробуту народу і зміцнення економіки країни.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. В чому проявляються особливості землі як засобу виробництва в сільському господарстві?
2. Види родючості ґрунтів?
3. Категорії земельного фонду за цільовим призначенням?
4. Склад і структура сільськогосподарських угідь України?
5. Основні землевласники і землекористувачі сільськогосподарських угідь, їх права та обов'язки?
6. Власність на землю, платність землекористування, земельна рента і рентні платежі?

7. Що таке право земельного сервітуту?
8. В чому суть земельного кадастру і для чого він використовується?
9. Показники економічної оцінки використання землі?
10. Основні напрями раціонального використання землі та підвищення її ефективності?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Вставте пропущене слово:

.....— сукупність необхідних і обґрунтованих відомостей про природні властивості земель, їх господарський і правовий стан.

2. Сільськогосподарські угіддя включають:

- 1) ставки і водоймища;
- 2) рілля;
- 3) землі природоохоронного призначення;
- 4) площу посіву с.-г. підприємства.

3. У структурі с.-г. угідь частка ріллі становить:

- 1) майже 80%;
- 2) понад 50%;
- 3) майже 60%;
- 4) понад 70%.

4. Земельний кадастр – це:

- 1) сукупність необхідних відомостей про природні властивості земель і ефективність їх використання;
- 2) сукупність необхідних відомостей про господарський і правовий стан земель та рівень їх використання;
- 3) сукупність необхідних і обґрунтованих відомостей про природні властивості земель, їх господарський і правовий стан;
- 4) сукупність необхідних відомостей про ефективність використання земель і їх правовий стан в умовах переходу до ринкових відносин.

5. Земельний кадастр використовується для:

- 1) для визначення спеціалізації підприємства;
- 2) для визначення розміщення с.-г. виробництва;
- 3) організації ефективного використання і охорони земель;
- 4) для визначення ефективності використання землі.

6. Грошова оцінка землі використовується для:

- 1) визначення окупності виробничих витрат;

- 2) одержання кредиту під заставу землі;
- 3) визначення рівня використання землі;
- 4) визначення спеціалізації підприємства.

7. Показники економічної ефективності використання землі:

- 1) виробництво яєць на 100 га ріллі;
- 2) виробництво молока на 100 га с.-г. угідь;
- 3) виробництво свинини на 100 га ріллі;
- 4) виробництво яловичини на 100 га ріллі.
- 5) прибуток на 1 грн. основного капіталу

8. Показники економічної ефективності використання землі:

- 1) вартість валової продукції на одного середньорічного працівника;
- 2) вартість валової продукції на 1 грн. витрат;
- 3) прибуток на 1 га с.-г. угідь;
- 4) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь;

9. Основні напрями підвищення ефективності використання землі:

- 1) підвищення продуктивності праці в господарстві;
- 2) система заходів щодо підвищення родючості земель;
- 3) оренда землі в аграрних підприємствах;
- 4) розширення посівних площ технічних культур.

10. Здатність ґрунту створювати врожай, рівень якого характеризує його продуктивні сили – це:

- 1) урожайність;
- 2) рівень рентабельності;
- 3) родючість;
- 4) норма прибутку.

ТЕМА 4. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

4.1. Поняття і особливості матеріально-технічної бази сільського господарства

4.2. Енергетичні ресурси підприємства

4.4. Машинно-тракторний парк і ефективність його використання

4.5. Транспортні засоби та їхнє використання

4.1. Поняття і особливості матеріально-технічної бази сільського господарства

Створення розвинутого високопродуктивного сільськогосподарського виробництва вимагає відповідного рівня розвитку матеріально-технічної бази аграрних підприємств. Матеріально-технічна база є однією з найважливіших складових продуктивних сил і має багатогранне значення в розвитку аграрного виробництва.

Матеріально-технічна база аграрного підприємства – це сукупність засобів і предметів праці, які використовуються в сільськогосподарському виробництві. Вона включає речові елементи продуктивних сил галузі і створює відповідні матеріальні умови виробництва сільськогосподарської продукції. Важливе значення має ефективне використання виробничого потенціалу, створеного за багато років у сільськогосподарських підприємствах.

У складі матеріально-технічної бази аграрних підприємств першорядну роль відіграють засоби виробництва. До них входить:

- земля як головний засіб сільськогосподарського виробництва;
- трактори, мотори комбайнів, автомобілі, стаціонарні двигуни, електросилові установки і робоча худоба. Ці елементи матеріально-технічної бази складають енергетичні ресурси підприємства. Силкові машини безпосередньо не впливають на предмети праці, але їх роль у розвитку продуктивних сил сільського господарства надзвичайно велика;

- сільськогосподарські машини і знаряддя, обладнання тваринницьких ферм і машини для приготування кормів, інші робочі машини, які застосовуються в сільськогосподарському виробництві, електромережі, водопроводи. Робочі машини є основою виконання всіх робіт у рослинництві і тваринництві, а також у галузях первинної переробки сільськогосподарської продукції;

- виробничі приміщення та споруди, транспортні засоби і дороги;
- продуктивна худоба і птиця;
- корми, насіння, органічні і мінеральні добрива, засоби хімізації рослинництва і тваринництва, а також інші засоби виробництва в аграрних підприємствах.

Усі ці складові матеріально-технічної бази – засоби і предмети праці, які використовуються в сільськогосподарському виробництві. Основними з них є механічні засоби праці, які становлять матеріальну основу виробництва сільськогосподарської продукції. Проте у формуванні і розвитку матеріально-технічної бази аграрних підприємств особлива роль належить землі - це головний і незамінний засіб виробництва, без землі неможливий сам процес сільськогосподарського виробництва.

Матеріально-технічна база сільського господарства має речові і структурні особливості, зумовлені відмінностями в технології сільськогосподарського виробництва, різним поєднанням природних і технічних факторів:

1. Найважливішою складовою частиною матеріально-технічної бази аграрного підприємства є земля – головний засіб сільськогосподарського виробництва. Земельні угіддя, які використовуються у сільськогосподарському виробництві, називаються *сільськогосподарськими угіддями*. Вони включають рілля, сіножаті, пасовища, багаторічні насадження та перелоги. Сільськогосподарські угіддя аграрних підприємств характеризуються різною якістю і продуктивністю, що насамперед залежить від зональних особливостей їхнього розміщення. Сільськогосподарські

угіддя нашої країни визначаються великою часткою ріллі, що є основою розвитку інтенсивного аграрного виробництва.

На сучасному етапі основною проблемою, від розв'язання якої залежить дальший розвиток сільськогосподарського виробництва, є підвищення родючості земельних угідь. Лише за цих умов можна забезпечити ефективне використання всіх інших засобів виробництва, зокрема машин і обладнання, виробничих приміщень і споруд, продуктивної худоби і кормів, насіння і добрив.

2. Матеріально-технічна база сільського господарства значно залежить від природних умов і характеризується зональними особливостями сільськогосподарського виробництва. В різних зонах з неоднаковими ґрунтово-кліматичними умовами застосовуються різні системи машин, які найбільш повно враховують регіональні відмінності і відповідають конкретним умовам виробництва.

3. Матеріально-технічна база сільськогосподарських підприємств формується і розвивається з урахуванням сезонного характеру виробництва. У зв'язку з цим значна кількість сільськогосподарських машин і знарядь використовується протягом нетривалого періоду, створюються відповідні запаси насіння, кормів та інших засобів. Це потребує додаткових витрат і впливає на ефективність використання матеріально-технічних засобів.

4. Невід'ємною складовою частиною матеріально-технічної бази сільського господарства є живі організми – продуктивна і робоча худоба, молодняк тварин, птиця, багаторічні насадження тощо. В сільськогосподарському виробництві тісно переплітаються економічні і біологічні процеси. Останні визначаються ростом і розвитком живих організмів і істотно впливають на ефективність використання всіх інших засобів виробництва.

5. Складовою частиною матеріально-технічної бази є засоби виробництва, які створюються безпосередньо в сільському господарстві (продуктивна худоба, корми, насіння, органічні добрива).

Сьогодні в аграрному секторі України досить гострою є проблема оновлення та розвитку матеріально-технічних засобів, у вирішенні якої важливе місце займає формування ринку техніки та надання сільгоспвиробникам сервісних послуг. Розв'язання цих питань стримується важким фінансовим станом сільськогосподарських товаровиробників, їх низькою платоспроможністю, відсутністю системного довгострокового кредитного забезпечення аграрного виробництва.

Упродовж останніх років матеріально-технічна база агропромислового комплексу зазнала значної руйнації. У зв'язку з тим, що більшість сільськогосподарської техніки відпрацювала свій амортизаційний строк, кошти, передбачені для придбання нової, товаровиробники витрачають фактично на її ремонт і технічне обслуговування.

Технічне забезпечення сільського господарства досягло нині критичної межі.

Таблиця 4.1

Динаміка технічної оснащеності аграрних підприємств України

Вид техніки	Рік				
	2000	2010	2015	2016	2017
Трактори, тис. шт.	318,9	151,3	127,9	132,7	129,3
Зернозбиральні комбайни, тис. шт.	65,2	32,8	26,7	27,4	26,8
Кукурудзозбиральні комбайни, тис. шт.	7,9	2,5	1,6	1,5	1,5
Кукурудзозбиральні комбайни, тис. шт.	3,6	1,7	1,2	1,2	1,1
Бурякозбиральні комбайни, тис. шт.	13	1,2	2,4	2,3	2,0
Льонозбиральні комбайни, тис. шт.	1,7	0,5	0,2	0,2	0,1
Автомобілі вантажні, тис. шт.	227	104	83,6	87,3	81,2
Доїльні установки та апарати, тис. шт.	33,5	10,9	10,2	10,3	9,5

В 2000-2017рр. рівень забезпеченості аграрних підприємств за усіма засобами виробництва стрімко знизився (таблиця 4.1). Проаналізувавши

наявність техніки сільськогосподарських підприємств, можна зазначити, що кількість тракторів зменшилась з 319 тис. штук у 2000 році до 129,3 тис. штук у 2017 році, або на 59,5%, зернозбиральних комбайнів – на 58,8%, кукурудзозбиральних комбайнів – на 81%, кукурудзозбиральних комбайнів – на 69%, бурякозбиральних комбайнів – на 69,4%, льонозбиральних комбайнів – на 94%, вантажних автомобілів - на 64,2%, доїльних установок - на 71,6%. Наведені дані свідчать, що в 2000-2017 рр. матеріально-технічна база аграрних підприємств не розвивалась.

Технічне забезпечення сільського господарства є одним із вирішальних факторів продовольчої безпеки держави. Оснащеність аграрних підприємств різними видами техніки – близько 50% від технологічної потреби. Із наявних технічних засобів майже 80% амортизована. Через фізичне зношення й технічні несправності щорічно не використовується майже третина наявної техніки, через що зростає навантаження на неї.

Низька платоспроможність сільськогосподарських товаровиробників призвела до значного уповільнення темпів відтворення технічних засобів, внаслідок чого вітчизняні заводи тракторного і сільськогосподарського машинобудування майже повністю втратили ринки збуту своєї продукції і знаходяться на межі банкрутства та припинення виробництва технічних засобів для сільського господарства. З тих же причин практично втрачена ремонтно-обслуговуюча галузь. Наявний парк машин підтримується у робочому стані в основному зусиллями самих користувачів на власній обслуговуючій базі, яка недостатньо забезпечена ремонтно-технічним обладнанням і кваліфікованими кадрами.

Розподіл основних видів техніки між сільськогосподарськими підприємствами і господарствами населення подано в таблиці 4.2. Звертає на себе увагу те, що в господарствах населення сконцентровано 62,8% тракторів і лише третина комбайнів.

Таблиця 4.2

Співвідношення наявності основних видів сільськогосподарської техніки за категоріями господарств, %

	2010	2015	2016	2017
Трактори:				
у сільськогосподарських підприємствах	44,4	41,3	39,0	37,2
у господарствах населення	55,6	58,7	61,0	62,8
Комбайни:				
у сільськогосподарських підприємствах	61,2	66,6	72,0	70,9
у господарствах населення	38,8	33,4	28,0	29,1

Це пояснюється тим, що саме в сільськогосподарських підприємствах сконцентровано виробництво зернових культур (в тому числі і кукурудзи), цукрового буряку та льону. І хоча 98% картоплі вирощується в господарствах населення, при цьому не використовують спеціалізовані картоплезбиральні комбайни.

Таблиця 4.3

Кількість основних видів сільськогосподарської техніки у розрахунку на 1 сільськогосподарське підприємство за розміром сільськогосподарських угідь у 2017 році, штук

Підприємства, що мали сільськогосподарські угіддя	Трактори – всього	Вантажні та вантажно-пасажирські автомобілі	Зернозбиральні комбайни
<i>у т.ч. площею, га</i>			
до 50,0	2	2	1
50,1–100,0	2	2	1
100,1–500,0	4	3	1
500,1–1000,0	7	4	2
1000,1–2000,0	11	8	3
2000,1–3000,0	16	13	4
3000,1–4000,0	20	16	4
4000,1–5000,0	25	20	5
5000,1–7000,0	27	21	6
7000,1–10000,0	32	25	7
більше 10000,1	73	63	14
Підприємства, що не мали сільськогосподарських угідь	5	6	3

За рівнем забезпеченості сільського господарства матеріально-технічними ресурсами Україна відстає від розвинутих країн світу. Кількість та якість основних виробничих засобів не відповідає технологічній потребі. У середньому по Україні на 1 га сільськогосподарських угідь припадає у 5-7 разів менше основних засобів, ніж у сільськогосподарських підприємствах із сформованою матеріально-технічною базою (таблиця 4.3).

Особливо низький рівень оснащеності у малих та середніх господарствах з площею посівів до 250 га, які становлять понад 2/3 їх загальної кількості.

Таблиця 4.4

Забезпеченість аграрних підприємств України сільськогосподарською технікою

	Роки				
	2000	2010	2015	2016	2017
Трактори, тис.шт	318,9	151,3	127,9	132,7	129,3
у розрахунку на 10000 га ріллі, шт	124	78	68	71	69
Зернозбиральні комбайни, тис.шт	65,2	32,8	26,7	27,4	26,8
у розрахунку на 10000 га посівної площі культур зернових (без кукурудзи), шт	59	36	35	38	38
Кукурудзозбиральні комбайни, тис.шт	7,9	2,5	1,6	1,5	1,5
у розрахунку на 10000 га посівної площі кукурудзи, шт	81	12	5	5	4
Картоплезбиральні комбайни, тис.шт	3,6	1,7	1,2	1,2	1,1
у розрахунку на 10000 га посівної площі картоплі, шт	1338	590	531	553	612
Бурякозбиральні машини, тис.шт	13	4,2	2,4	2,3	2
у розрахунку на 10000 га посівної площі буряків цукрових фабричних, шт	165	92	114	84	68
Льонозбиральні комбайни, тис.шт	1,7	0,5	0,2	0,2	0,1
у розрахунку на 10000 га посівної площі льону, шт	729	84	31	28	32

Водночас необхідно відзначити, що від рівня забезпеченості підприємств відповідними технічними засобами залежить впровадження інтенсивних та індустріальних технологій сільськогосподарського виробництва.

Спостерігається істотне скорочення кількості усіх видів техніки з розрахунку на одиницю площі (таблиця 4.4), що пов'язано в першу чергу із зростанням її продуктивності, зміною технологій вирощування окремих культур та зміною площі посівів сільськогосподарських культур. Звертає на себе увагу той факт, що в кількісному вираженні за період 2010-2017рр. зернозбиральних комбайнів стало менше на 6 тис. штук. З розрахунку на 10 тисячу гектар площі посівів зернових культур їх кількість зросла на 2 комбайна.

Розрахунки, проведені в ННЦ «Інститут аграрної економіки», показують, що всі потреби сільськогосподарських підприємств будуть забезпечені, якщо на 10000 га ріллі припадатиме 160-180 тракторів в еталонному обчисленні та 80-85 зернозбиральних комбайнів на 10000 га посіву зернових культур без кукурудзи. В 2017 році ці показники становили: тракторів – 69 штук, зернозбиральних комбайнів – 38 штуки.

Із зміцненням і розвитком матеріально-технічної бази аграрних підприємств збільшується виробництво сільськогосподарської продукції. Кількісні і якісні показники сільськогосподарського виробництва, рівень задоволення попиту населення на продукти харчування цілком залежать від досягнутого рівня розвитку продуктивних сил аграрних підприємств. Проте зміцнення їх матеріально-технічної бази великою мірою залежить від розвитку галузей промисловості, які поставляють селу індустріальні засоби виробництва.

Визначальний фактор удосконалення матеріально-технічної бази аграрних підприємств – *науково-технічний прогрес*, який здійснюється безперервно і є необхідною умовою економічного і соціального розвитку. За умов науково-технічного прогресу в першу чергу вдосконалюються засоби

праці, які мають вирішальне значення для розвитку матеріального виробництва. Засоби праці є не тільки мірилом розвитку робочої сили, а й показником рівня суспільних відносин, за яких відбувається праця.

Особливості сільськогосподарського виробництва позначаються на розвитку продуктивних сил цієї сфери виробничої діяльності. Зокрема у зміцненні і розвитку матеріально-технічної бази аграрних підприємств важливу роль відіграють прогрес сільськогосподарської науки і впровадження її досягнень у виробництво. Йдеться про поліпшення рослин і тварин як біолого-господарських об'єктів на основі виведення і використання нових сортів сільськогосподарських культур, порід худоби і птиці вищої продуктивності. Використання сільськогосподарських культур і порід тварин з великими потенціальними можливостями щодо підвищення продуктивності є основою впровадження інтенсивних технологій, що забезпечує високу ефективність функціонування аграрних підприємств.

4.2. Енергетичні ресурси підприємства

Найбільш активною частиною матеріально-технічної бази аграрних підприємств є *енергетичні ресурси*, які включають потужність механічних двигунів (тракторів, комбайнів, автомобілів та ін.), електромоторів, електроустановок і робочої худоби. При цьому потужність електромоторів та електроустановок можна переводить в механічні кінські сили за коефіцієнтом 1кВт – 1,36, робочих коней – 0,75, робочих волів – 0,5 механічних кінських сил. Підвищення рівня забезпеченості підприємств енергетичними ресурсами характеризує зміцнення і розвиток їх матеріально-технічної бази.

В енергетичних ресурсах аграрних підприємств України переважну більшість становлять механічні двигуни (таблиця 4.4), а частка робочої худоби становить лише 0,02%. У складі енергетичних ресурсів основне місце займають тракторні і автомобільні двигуни, частка яких становить приблизно 2/3 всіх потужностей.

Загальна кількість енергетичних ресурсів сільськогосподарських підприємств України у 2017 році порівняно з 2010 роком зменшились на 5,034 тис. кВт, або на 13,7%.

Таблиця 4.4

**Наявність енергетичних потужностей в аграрних підприємствах
України, тис. кВт**

Види енергетичних потужностей	Роки			
	2010	2015	2016	2017
Всього енергетичних потужностей, в т.ч.:	36739	31020	32835	31705
двигуни тракторів	12557	12033	12615	12582
двигуни комбайнів і самохідних машин	6101	5797	6096	6229
двигуни автомобілів	12339	10044	10353	9811
інші механічні двигуни	348	312	351	376
електродвигуни і електроустановки	5371	2806	3397	2683
устаткування для виробництва відновлювальної енергії	2	21	15	19
робоча худоба в перерахунку на механічну силу	21	7	8	5

Рівень забезпеченості аграрного підприємства енергетичними ресурсами визначається такими показниками:

енергозабезпеченість підприємства – кількість енергетичних потужностей (к. с.) з розрахунку на 100 га посівної площі;

енергоозброєність праці – кількість енергетичних потужностей (к. с.) з розрахунку на одного середньорічного працівника, зайнятого в сільськогосподарському виробництві.

У 2000-2017 рр. енергетичні потужності в розрахунку на одне сільськогосподарське підприємство зменшились на 3,9% (таблиця 4.5).

Рівень забезпеченості аграрних підприємств енергетичними ресурсами за 2000-2017 рр. знизився. Якщо у 2000 році на 100 га посівної площі припадало 312 кВт, то в 2017 р. – 165 кВт, або на 47,1% менше. Рівень енергоозброєності праці за досліджувані роки у зв'язку із різким зменшенням кількості працівників в сільськогосподарських підприємствах, підвищився з

28,2 к. с. до 63,9 к. с. з розрахунку на одного середньорічного працівника, або в 2,3 рази.

Таблиця 4.5

**Динаміка забезпеченості енергетичними ресурсами
сільськогосподарських підприємств України**

Показник	Рік				
	2000	2010	2015	2016	2017
Енергетичні потужності сільськогосподарських підприємств, млн кВт	69,8	36,7	31,0	32,8	31,7
Енергетичні потужності на 1 підприємство, кВт	1660	1713	724	761	759
Припадає енергетичних потужностей, кВт:					
на одного працівника	28,2	51,8	61,9	64,0	63,9
на 100 га посівної площі	312	193	166	175	165
Всього спожито електроенергії, млн кВт·год	3811	2928	в.д	2256	2184
Електроозброєність праці, кВт·год	1824	4130	в.д	4396	4402

Показники енергозабезпеченості праці й енергоозброєності сільськогосподарських підприємств окремих регіонів України значно відрізняються, що зумовлене відмінностями їх галузевої структури, спеціалізацією і концентрацією виробництва та іншими факторами.

В енергетичних ресурсах господарств важливого значення набуває застосування електроенергії, що свідчить про дальший розвиток і вдосконалення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва. Електрифікація виробничих процесів – важливий фактор впровадження комплексної механізації і автоматизації сільськогосподарського виробництва.

Використання електроенергії в аграрних господарствах України за 2000-2017 рр. зменшилось на 42,7%.

Для оцінки рівня використання електроенергії в підприємствах використовують такий показник, як *електроозброєність праці*, який

визначається кількістю електроенергії, використаної на виробничі потреби, з розрахунку на одного середньорічного працівника сільськогосподарського виробництва.

Якщо в 2000 р. електроозброєність праці в сільськогосподарських підприємствах України становила 1824 кВт·год, то в 2017 р. – 4402 кВт·год., або в 2,4 рази більше.

Впровадження досягнень науково-технічної революції, переведення виробництва сільськогосподарської продукції на індустріальну основу вимагають значного підвищення використання електроенергії. Зростання електроозброєності праці в підприємствах забезпечує значне підвищення її продуктивності. Електрифікація сільського господарства має велике не тільки економічне, а й соціальне значення, сприяючи поліпшенню умов праці і побуту сільських трудівників.

Підвищення рівня забезпеченості аграрних підприємств енергетичними ресурсами зумовлює раціональне і ефективне використання їх. У процесі розвитку матеріально-технічної бази підприємств важливого значення набуває впровадження енергозберігаючих технологій. Вони повинні стати одним з головних джерел задоволення зростаючих потреб господарств в енергетичних ресурсах, сприяти підвищенню ефективності виробництва.

4.4. Машинно-тракторний парк і ефективність його використання

Забезпеченість аграрних підприємств технікою і високопродуктивне використання її мають особливе значення. Адже кількість і якість сільськогосподарської продукції значною мірою залежать від дотримання визначених строків виконання окремих виробничих процесів і робіт.

У складі техніки, що використовується в господарствах, переважає машинно-тракторний парк. За його допомогою виконуються механізовані роботи в рослинництві, тваринництві, на транспорті та в інших галузях.

Обсяг механізованих робіт машинно-тракторного парку обчислюється

в умовних еталонних гектарах. *Еталонний гектар* – це умовна одиниця, яка відповідає оранці 1 га ріллі за певних (еталонних) умов. Відповідно до цього встановлено коефіцієнти переведення різних видів механізованих робіт в умовні еталонні гектари.

Умовно-еталонні гектари визначають шляхом множення кількості виконаних нормозмін трактором відповідної марки на його змінний еталонний виробіток. Його розраховують для кожної марки тракторів шляхом множення коефіцієнта (для переведення цієї марки тракторів в умовно-еталонний) на тривалість зміни в годинах. Кількість нормозмін визначають шляхом ділення фактично виконаного обсягу робіт за зміну на змінну норму виробітку. У тих випадках, коли трактор працює погодинно, кількість нормозмін визначають шляхом ділення відпрацьованого часу на 7 годин.

Для трактора кожної марки визначений нормативний виробіток в еталонних гектарах за одиницю робочого часу. Виробіток за 1 год. для трактора ДТ-75 становить 1 умовний гектар, тому його взято за еталонний. Трактори всіх інших марок переводяться в умовні еталонні трактори за відповідними коефіцієнтами.

Фізичні трактори переводять в *умовно-еталонні* за коефіцієнтами, що визначені, виходячи з нормативного виробітку за зміну. За одиницю прийняті трактори класу 3 т (ДТ-75, Т-74, Т-75) з нормативним виробітком 7 га. Тоді, наприклад, трактор Т-150 з нормативним виробітком 11,6 га матиме коефіцієнт для переведення в умовно-еталонний 1,65 (11,6:7).

Умовно-еталонні гектари визначають множення кількості виконаних нормозмін трактором відповідної марки на його змінний еталонний виробіток. Його розраховують для кожної марки тракторів шляхом множення коефіцієнта (для переведення цієї марки тракторів в умовно-еталонний) на тривалість зміни в годинах. Кількість нормозмін визначають шляхом ділення фактично виконаного обсягу робіт за зміну на змінну норму

виробітку. У тих випадках, коли трактор працює погодинно, кількість нормозмін визначають шляхом ділення відпрацьованого часу на 7 годин.

Для визначення ефективності використання комбайнів та інших складних машин використовують аналогічну систему показників. Однак обсяг виконаних робіт комбайнами обчислюється у фізичних гектарах зібраної площі відповідних культур (зернових, картоплі, цукрових буряків, кукурудзи на силос тощо).

Забезпечення ефективного використання техніки та необхідність виконання комплексу механізованих робіт в оптимальні строки зумовлюють *обґрунтування кількісного та структурного складу* машинно-тракторного парку підприємства.

Дані таблиці 4.6 свідчать зменшення загальної кількості тракторів в період 2010-2017 рр. з 151287 одиниць до 129272 одиниць, або на 14,6%. Це зменшення відбулось за рахунок зниження наявності тракторів з низькою потужністю: менше 40 кВт – на 34,1% і від 40 до 60 кВт – на 34,7%.

Таблиця 4.6

**Наявність тракторів у сільськогосподарських підприємствах України,
одиниць**

	Роки			
	2010	2015	2016	2017
Трактори – всього	151287	127852	127852	129 272
у т.ч. трактори потужністю менше 40 кВт	9798	6678	6678	6 461
від 40 до 60 кВт	57584	41489	41489	37 628
від 60 до 100 кВт	43929	41615	41615	44 394
100 кВт і більше	39976	38070	38070	40 789

Кількість тракторів з потужністю від 60 до 100 кВт та 100 кВт і більше, навпаки, збільшується – на 1,1% та 2% відповідно. Це призвело до зміни структури машинно-тракторного парку сільськогосподарських підприємств України (таблиця 4.7).

Якщо в 2010 році найбільшу питому вагу займали трактори потужністю від 40 до 60 кВт – 38,1%, то в 2017 році – потужністю від 60 до 100 кВт – 34,3%.

Таблиця 4.7

Розподіл тракторів за потужністю у сільськогосподарських підприємствах України, %

Потужність	Роки			
	2010	2015	2016	2017
менше 40 кВт	6,5	5,2	5,2	5,0
від 40 до 60 кВт	38,1	32,5	32,5	29,1
від 60 до 100 кВт	29,0	32,5	32,5	34,3
100 кВт і більше	26,4	29,8	29,8	31,6

Значно змінилась і наявність тракторів різної потужності і в розрізі підприємств різноманітних організаційно-правових форм господарювання (таблиця 4.8).

Таблиця 4.8

Наявність тракторів у сільськогосподарських підприємствах за організаційно-правовими формами господарювання, одиниць

	Сільсько-господарські підприємства всього	в тому числі					
		господарські товариства	приватні підприємства	кооперативи	Фермерські господарства	державні підприємства	Підприємства інших організаційних форм
2010 рік							
Трактори – всього	151287	67724	23567	10355	29254	4875	15512
у т.ч. трактори менше 40 кВт	9798	4289	1234	830	1293	488	1664
від 40 до 60 кВт	57584	24548	8767	4459	11632	2172	6006
від 60 до 100 кВт	43929	19657	7071	2692	9484	1158	3867
100 кВт і більше	39976	19230	6495	2374	6845	1057	3975
2017 рік							
Трактори – всього	129272	58713	21585	4956	37248	2578	4192
у т.ч. трактори менше 40 кВт	6461	3039	940	294	1509	230	449

від 40 до 60 кВт	37628	16842	6119	1923	10294	1085	1365
від 60 до 100 кВт	44394	18 588	7460	1402	15096	646	1202
100 кВт і більше	40789	20244	7066	1337	1049	617	1176

Загальну потребу в певній групі тракторів можна визначити за формулою:

$$Пт = \frac{Он}{Д \cdot Кк \cdot Кз \cdot Кн \cdot Кт},$$

де Пт - потреба в певній групі тракторів;

Он - обсяг робіт у змінних нормах виробітку, що повинні бути виконані в календарному піковому періоді;

Д - кількість днів у календарному піковому періоді;

Кк - коефіцієнт використання календарного періоду за метеорологічними умовами;

Кз - коефіцієнт змінності;

Кн - коефіцієнт виконання змінних норм виробітку;

Кт - коефіцієнт технічної готовності, який залежить від тривалості календарного (робочого) періоду.

Оснащеність аграрних підприємств високопродуктивною технікою обумовлює необхідність поєднання технічних можливостей машин і вимог їх ефективного використання. Адже використання машинно-тракторного парку підприємства значною мірою визначає обсяг витрат на виробництво сільськогосподарської продукції та її економічну ефективність.

Рівень ефективності використання парку визначається за трьома групами показників:

І. Показники інтенсивності використання машинно-тракторного парку:

- коефіцієнт використання визначають шляхом ділення машино-днів у роботі на машино-дні перебування в підприємстві;
- відпрацювання одним трактором машино-днів та машино-змін за рік та сезон визначають шляхом ділення всього обсягу відпрацьованих машино-днів на середню кількість тракторів та комбайнів (окремо) за рік та

сезон;

- коефіцієнт змінності розраховують як відношення кількості відпрацьованих машино-змін до кількості відпрацьованих машино-днів.

II. Показники продуктивності використання машинно-тракторного парку:

- річний (сезонний) виробіток умовно-еталонних гектарів одним трактором визначають шляхом ділення загального обсягу виконаних робіт (фізичних та умовних гектарів) на середню кількість тракторів за рік (сезон);

- денний та змінний виробіток одним трактором визначають шляхом ділення обсягу виконаних робіт (фізичних гектарів) на кількість відпрацьованих машино-днів та машино-змін.

III. Показники ефективності використання машинно-тракторного парку:

- собівартість одного умовно-еталонного гектара визначають шляхом ділення суми експлуатаційних витрат у МТП на загальний обсяг робіт в умовно-еталонних гектарах; для комбайнів – собівартість гектара зібраної площі;

- витрати пального на один умовно-еталонний гектар;

- виробництво валової продукції на одиницю вартості техніки визначають шляхом ділення вартості валової продукції (у порівнянних цінах 2010 року) на 100 гривень вартості техніки у МТП.

Для визначення ефективності використання комбайнів та інших складних машин використовують аналогічну систему показників. Однак обсяг виконаних робіт комбайнами обчислюється в фізичних гектарах зібраної площі відповідних культур (зернових, картоплі, цукрових буряків, кукурудзи).

Основною причиною неефективного використання тракторів в сільськогосподарських підприємствах являються простої. Причини простоїв (поломка тракторів і сільгоспмашин, несвоєчасна доставка технологічних матеріалів, відсутність роботи й ін.) установлюються на основі оперативного аналізу використання робочого часу по марках тракторів і в цілому по парку.

При цьому повинний бути добре організований облік причин простоїв тракторів.

До заходів щодо скорочення простоїв тракторів можна віднести поліпшення організації технічного обслуговування тракторних агрегатів, організації праці, попереднє комплектування робочих машин, збільшення чисельності трактористів, удосконалювання системи обліку роботи тракторного парку. На жаль, не завжди і не скрізь усі простої тракторів враховуються і відбиваються в оперативній звітності. Разом з тим, як показує практика роботи багатьох господарств, їхня величина є дуже істотна. Тому об'єктивний аналіз простоїв і їхніх причин, пошук резервів їхнього скорочення буде сприяти значному підвищенню рівня використання тракторного парку на підприємствах галузі.

Розвиток матеріально-технічної бази аграрних підприємств передбачає постійну заміну старої техніки новою, недосконалих систем машин більш продуктивними і автоматизованими. Застосування нової техніки чи нової системи машин у господарствах істотно впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва. Тому, рекомендуючи ту чи іншу систему машин до впровадження у виробництво, треба визначити її економічну ефективність та обґрунтувати доцільність використання принципово нової системи машин.

4.5. Транспортні засоби та їхнє використання

Важливою складовою матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств є транспортні засоби. Вони становлять самостійну галузь по кожному підприємству, яка забезпечує перевезення вантажів. Узгодженість виробничих процесів з операціями транспортними - необхідна умова безперебійної і продуктивної роботи кожного аграрного підприємства.

Сільськогосподарське виробництво має широкі зв'язки і його дальший розвиток неможливий без розвинутої системи міжгосподарських і внутрішньогосподарських транспортних засобів. У зв'язку з великою територіальною віддаленістю полів і ферм транспортування вантажів є важливою частиною виробничого процесу.

Транспортні роботи поділяють на:

- внутрішньо-бригадні – перевезення робітників виробничих підрозділів; підвезення тари, добрив, насіння на поля; перевезення продукції до місць сортування, пакування та ін.;
- внутрішньогосподарські – перевезення продукції з полів та ферм до місць доробки, переробки, зберігання;
- позагосподарські – перевезення вантажів на заготівельні й переробні підприємства, елеватори або завезення засобів виробництва, що використовуються в господарській діяльності.

В аграрних формуваннях обсяг вантажів у тоннах визначають за технологічними картами вирощування сільськогосподарських культур і виробництва продукції тваринництва з одночасним урахуванням перевезень різних матеріалів, мінеральних добрив, нафтопродуктів, палива та ін.

Організаційно-економічні вимоги до будь-яких видів транспортних засобів полягають у їх відповідності типу вантажів, можливостям раціональної організації праці та мінімуму експлуатаційних витрат.

Раціональна організація транспортних робіт в аграрних формуваннях потребує погодженості в роботі навантажувально-розвантажувальних машин, механізмів і транспортних засобів, повного завантаження їх протягом року, раціонального комплектування агрегатів з урахуванням транспортної швидкості й вантажопідйомності машин і причепів, якісної дорожньої мережі вдосконалення організаційних форм сільськогосподарського виробництва.

Обсяг транспортних робіт у тонно-кілометрах, або вантажооборот, обчислюють множенням обсягу вантажоперевезень у тоннах на середньозважену відстань перевезень. Обсяг вантажоперевезень у тоннах і

вантажооборот у тонно-кілометрах у конкретному аграрному підприємстві залежить від площі землекористування, рівня урожайності сільськогосподарських культур, продуктивності тварин, спеціалізації господарства, його віддаленості від переробних підприємств і заготівельних організацій, залізничної станції та інших робіт.

На потребу в транспортних засобах істотний вплив має клас вантажів. Розрізняють п'ять таких класів. До першого класу належать вантажі, які забезпечують 100% використання вантажопідйомності (зерно, крім вівса й кукурудзи в качанах, картопля свіжа, борошно, фрукти свіжі в ящиках, камінь, цемент, мінеральні добрива тощо), до другого – з використанням вантажопідйомності на 99-71% (вовна пресована, зелень городня в ящиках, капуста свіжа, комбікорми, кукурудза в качанах, сіно й солома пресовані, насіння соняшнику та ін.), до третього – на 70-51% (вовна непресована, молоко свіже в бідонах та автоцистернах, нафтопродукти, силосна маса, тютюн, худоба домашня велика тощо), до четвертого – на 50-41% (зелень городня навалом, кокони шовкопряда, розсада овочева без упаковки, худоба домашня дрібна тощо), до п'ятого класу – вантажі, які забезпечують використання вантажопідйомності менше ніж на 41% (бавовна).

В аграрних підприємствах в основному використовуються три види транспорту - автомобільний, тракторний і гужовий. Загальний обсяг щорічних перевезених вантажів з розрахунку на 1 га ріллі становить 70-90 т, з них автомобільним транспортом перевозиться до 75% усіх вантажів, 23% перевезень здійснюється тракторами і 2% гужовим транспортом. Співвідношення між окремими видами транспорту й розподіл обсягу перевезень за видами транспортних засобів установлюються в кожному аграрному формуванні з урахуванням таких факторів, як клас вантажу, дорожні умови, відстань перевезень, терміновість, погодні умови, спосіб виконання вантажно-розвантажувальних робіт, технологія виробництва сільськогосподарської продукції. За інших однакових умов критерієм вибору

транспортного засобу є мінімізація витрат з розрахунку на тонну перевезеного вантажу.

Вантажний автотранспорт потребує великих витрат на своє утримання і це значною мірою впливає на собівартість сільськогосподарської продукції.

Економічна ефективність використання транспортних засобів характеризується системою показників. Для визначення економічної ефективності використання *автомобільного транспорту* застосовують такі показники:

- 1) коефіцієнт використання автомобілів (відношення кількості машино-днів у роботі до кількості машино-днів перебування в господарстві);
- 2) середньодобовий пробіг одного автомобіля, км;
- 3) коефіцієнт використання пробігу (відношення пробігу з вантажем до загального пробігу);
- 4) коефіцієнт використання вантажності (відношення фактично виконаної роботи до можливого обсягу, т-км);
- 5) кількість перевезених вантажів у тоннах і кількість тонно-кілометрів на один автомобіль;
- 6) середня технічна швидкість обчислюють шляхом ділення загального пробігу автомобілів на час перебування в русі;
- 7) собівартість тонно-кілометра;
- 8) експлуатаційні витрати на 100 км пробігу та на тонну вантажу.

Ефективність використання транспортних засобів залежить не тільки від техніко-експлуатаційних можливостей сучасних автомобілів, а й від наявності і стану дорожньої мережі. Будівництво доріг з твердим покриттям потребує значних коштів, проте економічно ефективне. Значно зростають швидкість перевезень і вантажопідйомність автомобілів, зменшуються витрати пального і витрати на ремонт транспортних засобів. Стан доріг є також важливим фактором соціально-економічного розвитку села.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що належить до складу матеріально-технічної бази сільського господарства?
2. Назвіть речові та структурні особливості матеріально-технічної бази сільського господарства.
3. Який рівень технічної оснащеності сільськогосподарських підприємств в останні роки?
4. Назвіть показники забезпеченості енергетичними ресурсами сільськогосподарського підприємства.
5. Як визначається енергозабезпеченість сільськогосподарського підприємства?
6. Що включають в себе енергетичні ресурси сільськогосподарського підприємства?
7. Що характеризує підвищення рівня забезпеченості підприємств енергетичними ресурсами?
8. Розкрийте сутність механізації сільськогосподарського виробництва.
9. Що таке система машин і яке її значення для механізації сільськогосподарського виробництва?
10. Що таке лізинг? Його види та значення для сільського господарства.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Сукупність засобів і предметів праці, які використовуються в сільському господарстві – це:

- 1) матеріально-технічний комплекс;
- 2) матеріально-технічна база;
- 3) матеріально-технічне забезпечення;
- 4) матеріально-технічне виробництво.

2. Показники розвитку матеріально-технічної бази сільськогосподарського підприємства:

- 1) трудомісткість виробництва продукції;
- 2) енергоозброєність праці;
- 3) продуктивність праці;
- 4) енергомісткість виробництва продукції.

3. Кількість енергетичних потужностей з розрахунку на одного середньорічного працівника, зайнятого в с. г. – це..... .

4. Рівень механізації окремих виробничих процесів у с.-г. визначають:

- 1) у кінських силах;
- 2) у відсотках;
- 3) у людино-годинах;
- 4) у гривнях;

5. До показників економічної ефективності використання автомобільного транспорту входять:

- 1) коефіцієнт використання пробігу;
- 2) коефіцієнт технічної готовності;
- 3) коефіцієнт змінності;
- 4) коефіцієнт використання вантажопідйомності.

6. До показників економічної ефективності використання машинно-тракторного парку входять:

- 1) кількість відпрацьованих машино-днів за рік;
- 2) кількість відпрацьованих машино-змін за рік;
- 3) коефіцієнт змінності;
- 4) собівартість еталонного гектара;
- 5) коефіцієнт використання вантажопідйомності.

7. Енергетичні ресурси включають:

- 1) потужність двигунів тракторів, комбайнів, автомобілів;
- 2) потужність механічних і електричних двигунів;
- 3) потужність електричних двигунів, електроустановок, робочої худоби, двигунів автомобілів;
- 4) потужність механічних, електричних двигунів, електроустановок і робочої худоби.

8. Рівень механізації виробничих процесів у сільському господарстві – це:

- 1) обсяг енергетичних ресурсів з розрахунку на одного середньорічного працівника;
- 2) процентне відношення обсягу механізованих робіт до загального обсягу робіт у галузі;
- 3) процентне відношення обсягу механізованих робіт до площі с.-г. угідь підприємства;
- 4) процентне відношення загального обсягу робіт у галузі до обсягу механізованих робіт.

9. Показники забезпеченості підприємства енергетичними ресурсами:

- 1) кількість енергетичних потужностей на 1 голову худоби;
- 2) кількість енергетичних потужностей на 1 ц сільськогосподарської продукції;
- 3) кількість енергетичних потужностей на 100 га посівної площі;
- 4) кількість енергетичних потужностей на 100 га посіву зернових культур.

10. Показники використання машинно-тракторного парку

- 1) денний виробіток у фізичних гектарах виконаних робіт на 1 умовний трактор;
- 2) річний виробіток механізованих робіт на 1 умовний трактор;
- 3) річний виробіток у фізичних гектарах виконаних робіт на 1 умовний трактор;
- 4) змінний виробіток у фізичних гектарах виконаних робіт на 1 умовний трактор.

ТЕМА 5. РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

5.1. Поняття ресурсного потенціалу сільського господарства

5.2. Методичні основи оцінки ресурсного потенціалу

5.3. Економічна ефективність використання ресурсного потенціалу сільського господарства і шляхи її підвищення

5.1. Поняття ресурсного потенціалу сільського господарства

Для успішного функціонування сільськогосподарських підприємств потрібно забезпечити їх відповідними ресурсами та створити умови для раціонального використання цих ресурсів на основі впровадження інновацій. Сільськогосподарські підприємства сьогодні не в повній мірі використовують свої можливості для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і поліпшення її якості. При цьому наявні виробничі засоби в багатьох господарствах використовуються не досить ефективно.

З точки зору сталості рис складу ресурсного потенціалу пропонується поділ ресурсів на сталі, умовно-сталі і змінні. *Сталими* називають ті ресурси, обсяг і якісний склад яких протягом достатньо довгого періоду залишаються практично незмінними. Такі властивості притаманні енергії сонця, забезпеченість території водними ресурсами, середньомісячна температура різних періодів року тощо.

До категорії *умовно-сталих* входять такі види ресурсів, обсяги чи якісний склад яких можуть поступово змінюватися під впливом економічних, екологічних, соціальних або інших чинників. До таких ресурсів є підстави віднести землю, яка може поступово втрачати родючість або трансформуватися у несільськогосподарські угіддя внаслідок ряду причин. Умовно-постійними також є трудові ресурси, адже працівниками сільськогосподарських підприємств переважно є місцеве населення, яке має

постійне місце проживання в регіоні і, як правило, не має альтернативних пропозицій щодо працевлаштування.

Змінними вважають ресурси, які аграрне підприємство купує на ринку (паливно-мастильні матеріали, добрива, засоби захисту рослин тощо). При розрахунку величини ресурсного потенціалу обсяги і якісний склад змінних ресурсів у ньому в більшості випадків залежить від економічного становища підприємства.

Так як ресурсний потенціал вважається визначальним чинником здатності підприємства здійснювати певні види господарської діяльності у поточному і майбутніх періодах, то чим вищою буде в його складі питома вага постійних і умовно-сталих ресурсів, тим потужнішим буде й сам потенціал.

Важливим питанням є визначення складових виробничих ресурсів і структури ресурсного потенціалу сільського господарства. Найважливішим ресурсом для сільськогосподарської галузі завжди була і залишається земля. Розмір земельних угідь господарства, їх якість і розташування значною мірою визначають виробничу спеціалізацію суб'єктів господарювання, обсяги виробництва, якість отриманої продукції.

При цьому необхідно відзначити те, що ресурсний потенціал сільського господарства залежить не тільки від площі і структури сільськогосподарських угідь, а також від рівня їх економічної родючості. Якість земельних ресурсів зумовлює рівень та умови господарювання, а також ефективність використання матеріальних і трудових ресурсів. Тому сільськогосподарські угіддя включають до ресурсного потенціалу сільського господарства з урахуванням показників їх якісної оцінки.

Крім землі, в процесі аграрного виробництва (особливо у рослинництві) активно приймають участь й інші ресурси природи: сонячна енергія; вода у вигляді підземних вод, дощів і поверхневих водойм як джерела для поливу; вітер як регулятор температури і вологості тощо. В умовах індустріалізації аграрного сектору особлива увага має приділятися

забезпеченості сільськогосподарського підприємства матеріально-технічними ресурсами, серед яких ключовими елементами є спеціалізована техніка і технології. На відміну від природних, доступність матеріально-технічних ресурсів є відносно рівною для всіх суб'єктів господарювання.

Процес виробництва сільськогосподарської продукції здійснюється тільки при наявності і органічній єдності таких елементів продуктивних сил, як засоби і предмети праці та трудові ресурси. У зв'язку з цим незамінними складовими ресурсного потенціалу сільського господарства є матеріальні і трудові ресурси.

Поєднати усі види ресурсів, які згадувались раніше, та залучити їх у процес виробництва покликані різні групи трудових (людських) ресурсів. Потреба в певній кількості робочої сили визначається масштабами виробництва, рівнем механізації праці, виробничою спеціалізацією підприємства. Вимоги до якості трудових ресурсів передусім залежать від рівня застосовуваних технологій, складності наявної техніки та обладнання, ступеня диверсифікації виробництва тощо. В процесі сільськогосподарського виробництва тільки трудові ресурси поєднують матеріальні і земельні ресурси, а також забезпечують їх раціональне використання. Отже, ресурсний потенціал сільського господарства складається з сільськогосподарських угідь, матеріальних і трудових ресурсів. Сукупність цих ресурсів є базою сільськогосподарського виробництва і визначає його ресурсний потенціал.

Ресурсним потенціалом сільського господарства являється сукупність взаємопов'язаних ресурсів, які використовуються в сільськогосподарському виробництві. Можливості окремих господарств у отриманні відповідних результатів значно відрізняються, що зумовлюється кількістю і якістю наявних виробничих ресурсів, або їх ресурсним потенціалом.

Окремі види виробничих ресурсів повинні відповідати лише їм властивими функціями. Тому розвиток сільськогосподарського виробництва,

а також підвищення його ефективності залежить від складу і раціонального співвідношення виробничих ресурсів.

У складі ресурсного потенціалу аграрних підприємств можна виділити три групи ресурсів, що беруть безпосередню участь у процесі виробництва сільськогосподарської продукції.

До першої групи включено природно-біологічні ресурси, куди входять земля, вода, кліматичні й мінерально-сировинні ресурси, рослини, тварини, екологічні чинники тощо.

До другої групи – трудовий потенціал як найважливіша складова частина, з одного боку, біологічних, а з іншого – соціальних ресурсів, за допомогою яких здійснюється зв'язок між природою та матеріально-технічними ресурсами і відбувається процес виробництва.

До третьої групи належить виробничий капітал, що охоплює основні й оборотні засоби виробництва та матеріально-технічні ресурси.

Склад ресурсного потенціалу, а також співвідношення окремих видів виробничих ресурсів залежить від характеру і особливостей відповідних галузей сільського господарства. Так, у рослинництві основними виробничими ресурсами є земля, машинно-тракторний парк, насіння, добрива, трудові ресурси та ін.

Ресурсний потенціал тваринництва включає дуже важливі матеріальні ресурси, як поголів'я продуктивної і робочої худоби, спеціалізовані виробничі приміщення ферм та їх обладнання, корми, лікарські препарати, трудові ресурси та ін. При цьому частка продуктивного стада худоби має бути такою, щоб її раціональне використання забезпечувало ефективне функціонування всіх інших виробничих ресурсів.

Ресурсний потенціал сільського господарства являється матеріально-речовою основою *виробничого потенціалу*, що характеризує можливості підприємства виробляти певний обсяг сільськогосподарської продукції. Як економічна категорія виробничий потенціал відображає не фактично одержані результати виробництва сільськогосподарського підприємства, а

його потенціальні можливості в досягненні цих результатів. Тому виробничий потенціал характеризується прогнозним рівнем сільськогосподарської продукції при раціональному використанні сукупних ресурсів.

Отже, виробничий потенціал сільськогосподарського виробництва – це об'єктивно обумовлений рівень господарських результатів, що забезпечується раціональним використанням виробничих ресурсів. При цьому виробничий потенціал господарства визначається можливим обсягом виробництва продукції з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь.

Характеризуючи суть потенціалу сільськогосподарського підприємства, необхідно розрізняти такі його види: ресурсний, виробничий і економічний.

Економічний потенціал сільського господарства – являє собою сукупність економічних можливостей галузі, котрі можуть бути використані для вирішення конкретних соціально-економічних проблем сільської місцевості. Він визначається розміром чистої продукції, яка може бути створена у сільському господарстві і використовується для забезпечення потреб суспільства. При цьому необхідно розуміти, що економічний потенціал сільського господарства підпорядковується розвитку його продуктивних сил та характеру аграрних виробничих відносин.

5.2. Методичні основи оцінки ресурсного потенціалу

До складу ресурсного потенціалу сільського господарства входять різні за функціональним призначенням та якістю виробничі ресурси. Для обчислення сукупного ресурсного потенціалу необхідно всі виробничі ресурси сільськогосподарських підприємств звести до порівняльного виду і виразити єдиним показником. Методичні рекомендації щодо визначення ресурсного потенціалу сільського господарства передбачають грошову

оцінку кожного виду виробничих ресурсів і розрахунок їх сукупної вартості в господарстві.

Величина ресурсного потенціалу сільськогосподарського підприємства при цьому становитиме:

$$РП = З_p + Вб.ак + K_{oc} + K_{об} + T_p,$$

де $РП$ – сукупний ресурсний потенціал господарства, грн.;

$З_p$ – грошова оцінка земельних ресурсів, грн.;

$Вб.ак$ – вартість біологічних активів господарства, грн.;

K_{oc} і $K_{об}$ – основні і оборотні засоби (капітал) підприємства, грн.;

T_p – грошова оцінка трудових ресурсів, грн.

Грошова оцінка земельних ділянок проводиться за методикою, яка затверджується Кабінетом Міністрів України. Нормативна грошова оцінка земельної ділянки потрібна у випадках:

- коли потрібно встановити розмір податку за земельну ділянку;
- визначення розміру орендної плати за земельні ділянки які перебувають у державній та комунальній власності;
- розрахунку втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва;
- визначення розміру державного мита при міні, спадкуванні та даруванні земельних ділянок.

Грошова оцінка окремої земельної ділянки сільськогосподарського призначення здійснюється за формулою:

$$Гзд = \Sigma (Пагр \times Гагр) + Пнсг \times Гнсг,$$

де $Гзд$ - грошова оцінка земельної ділянки сільськогосподарського призначення, гривень;

$Гагр$ - нормативна грошова оцінка агровиробничої групи ґрунтів відповідного сільськогосподарського угіддя сільськогосподарського району, гривень за гектар;

$Пагр$ - площа агровиробничої групи ґрунтів сільськогосподарського угіддя, гектарів;

Пнсг - площа несільськогосподарських угідь (земель під господарськими шляхами і прогонами, полезахисними лісовими смугами та іншими захисними насадженнями, окрім тих, які віднесені до земель лісогосподарського призначення, земель під господарськими будівлями і дворами, земель під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, земель тимчасової консервації тощо), гектарів;

Гнсг - норматив капіталізованого рентного доходу несільськогосподарських угідь на землях сільськогосподарського призначення, гривень за гектар.

Вартість біологічних активів господарства – це поточні та довгострокові біологічні активи рослинництва і тваринництва, взяті за середньорічною справедливою (залишковою) вартістю із форми 1 «Баланс». Також необхідно врахувати середньорічну вартість незавершеного виробництва, яку можуть становити витрати на урожай майбутнього року, на інкубацію яєць, у бджільництві – вартість меду у вуликах тощо, а також вартість напівфабрикатів власного виробництва, що також можна вважати біологічними активами.

Грошову оцінку трудових ресурсів можна здійснювати різними методами. Виділяють два основні підходи до його вартісного виміру – витратний і результативний. Використання результативного підходу до грошової оцінки трудових ресурсів передбачає визначення розміру виробничого капіталу, які замінюють одного працівника сільського господарства. Під час розрахунку такого аналогу одного працівника використовують, як правило, кореляційно-регресійний аналіз.

Грошову оцінку трудових ресурсів за витратним підходом, можна здійснювати, по-перше, на основі витрат, які необхідні для відтворення одного середньорічного працівника сільського господарства. Якщо середній прожитковий мінімум на одну працездатну особу в розрахунку на місяць з 1 липня 2018 року становив 1841 грн., то витрати на рік будуть становити

22092 грн., а за 20-річний період – 441,84 тис. грн. Цей показник можна вважати грошовою оцінкою одного середньорічного працівника.

Останніми роками під час використання витратного методу дослідники за витрати на відтворення робочої сили приймають або річний фонд заробітної плати одного працівника, або середньомісячну номінальну заробітну плату найманих працівників підприємств сільського господарства. На думку більшості вчених, для розрахунку вартості трудових ресурсів слід використати саме середню заробітну плату по галузі, оскільки прожитковий мінімум відображає лише мінімальний набір продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, достатніх для забезпечення нормального функціонування організму людини та задоволення її основних соціальних і культурних потреб. Зрозуміло, що такий мінімальний набір благ здебільшого є недостатнім та не задовольняє повною мірою потреб особистості. Тому якщо розглядати вартість трудових ресурсів з погляду витрат на їхнє формування та відновлення, забезпечення відповідного соціального життя та задоволення основних потреб, то саме середня заробітна плата більш точно буде відповідати заданому критерію. Отже, *величина трудового потенціалу* (ТП) може бути визначена за формулою:

$$ТП = ЗП \times 12 \cdot ЧП \cdot СПП,$$

де ТП – трудовий потенціал сільськогосподарського підприємства, грн;

ЗП – середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників підприємств сільського господарства, грн;

12 – кількість місяців у році;

ЧП – середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у сільгосподарському виробництві, осіб;

СПП – середній прогнозований період праці, років.

Основні й оборотні засоби сільськогосподарських підприємств грошової оцінки як такої не потребують, оскільки мають вартісну оцінку, в основу якої покладено фактичні витрати на виробництво, створення,

будівництво, закупівлю таких засобів і яку наведено у фінансовій звітності підприємства.

Визначивши грошову оцінку кожного виду виробничих ресурсів розраховують *абсолютний ресурсний потенціал* сільськогосподарського підприємства. Величина ресурсного потенціалу є матеріальною основою для розвитку сільськогосподарського виробництва та підвищення його ефективності.

При визначенні ресурсного потенціалу необхідно виходити з того, що рівень забезпеченості підприємств виробничими ресурсами має значний вплив на результати і ефективність сільськогосподарського виробництва. Тому ресурсний потенціал характеризує можливості окремих господарств щодо виробництва певного обсягу сільськогосподарської продукції, щозумовлюється їх ресурсозабезпеченістю.

Для порівняння господарств за рівнем ресурсозабезпеченості визначають також *відносний ресурсний потенціал* з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь.

Сільськогосподарські підприємства відрізняються не лише ресурсозабезпеченістю, а також *структурою ресурсного потенціалу*, що визначається процентним співвідношенням окремих видів ресурсів у їх загальній вартості. При цьому структура виробничих ресурсів господарств значною мірою визначає кінцеві результати їх господарської діяльності. При однаковому розмірі ресурсного потенціалу і різній його структурі результати виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах будуть різними, а відповідно буде різним їх виробничий потенціал.

Визначення сукупного ресурсного потенціалу сільського господарства має відповідне економічне значення. Зокрема показник ресурсного потенціалу доцільно використовувати для інтегральної оцінки ефективності сільськогосподарського виробництва.

5.3. Економічна ефективність використання ресурсного потенціалу сільського господарства і шляхи її підвищення

Ефективність використання ресурсного потенціалу залежить від комплексу взаємопов'язаних факторів, які формують його рівень і структуру, а також визначають тенденції розвитку.

При оцінці економічної ефективності використання ресурсного потенціалу сільського господарства необхідно правильно визначити систему показників, які повинні об'єктивно відображувати її рівень. В умовах ринкових відносин підвищується роль вартісних показників, які сприяють зміцненню товарної форми економічних зв'язків.

Для одержання порівнянних величин витрат ресурсів і результатів обсяг виробленої продукції обчислюють у вартісному виразі. Найважливішими показниками, що характеризують результати сільськогосподарського виробництва є вартість валової і товарної продукції, валовий і чистий дохід та прибуток господарства.

У процесі сільськогосподарського виробництва як ресурси функціонують: сільськогосподарські угіддя, працівники матеріального виробництва, основні і оборотні засоби. Тому показники ефективності використання ресурсного потенціалу сільського господарства повинні насамперед характеризувати ефективність використання окремих видів виробничих ресурсів.

Показники економічної ефективності використання окремих видів виробничих ресурсів:

- 1) земельних ресурсів: вартість валової продукції, валового доходу і прибутку з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь;
- 2) трудових ресурсів: вартість валової продукції і валового доходу на одного середньорічного працівника і на 1 люд.-годину;
- 3) основного капіталу: капіталовіддача, капіталомісткість продукції, норма прибутку;

4) оборотного капіталу: коефіцієнт оборотності та тривалість одного обороту.

Показники, які характеризують економічну продуктивність (ефективність) окремих видів ресурсів, відзначаються певною суперечливістю і не можуть дати однозначної оцінки рівня використання ресурсного потенціалу сільськогосподарського підприємства. Так, продуктивність праці і виробництво продукції з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь зростали різними типами, а рівень капіталовіддачі постійно зменшувався.

Для визначення економічної ефективності сукупного ресурсного потенціалу сільського господарства використовуються такі показники: вартість валової продукції, валового і чистого доходу та прибутку з розрахунку на 1000 грн. сукупного ресурсного потенціалу. Ці показники є узагальнюючими і в цілому характеризують ефективність використання ресурсного потенціалу господарства. Використання єдиного критерію ефективності замість сукупності показників дає змогу визначити умови найефективнішого використання ресурсного потенціалу.

Економічна ефективність використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств залежить від багатьох факторів, особливо від *рівня їх ресурсозабезпеченості*. Розвиток сільського господарства на основі концепції виробничих ресурсів зумовлює збільшення виробництва продукції і підвищення його ефективності. При підвищенні ресурсозабезпеченості сільськогосподарських підприємств порівняно високими темпами зростає виробництво валової продукції.

Ефективність сільськогосподарського виробництва значною мірою залежить від *структури ресурсного потенціалу*. В господарствах з високим рівнем ефективності виробництва структура ресурсного потенціалу відзначається порівняно більшою часткою основних і оборотних виробничих засобів та меншою – земельних ресурсів. При однаковій якості землі в господарствах вища питома вага виробничих засобів у складі ресурсного

потенціалу зумовлює збільшення виробництва валової продукції з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь і на 1000 грн. сукупного потенціалу. Отже, збільшення виробництва продукції сільського господарства може бути досягнуто на основі підвищення рівня ресурсозабезпеченості та вдосконалення структури ресурсного потенціалу.

Важливим фактором підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу є *спеціалізація підприємства* на виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції. Це створює сприятливі умови формування ресурсного потенціалу господарства і забезпечує оптимальну його структуру.

Оцінка ресурсного потенціалу і ефективності його використання здійснюється в сільськогосподарських галузях і підприємствах. Високий рівень ефективності сільськогосподарського виробництва досягається на основі відповідного співвідношення між окремими видами виробничих ресурсів. Тому фактичне відхилення цього співвідношення від оптимального його рівня свідчить про певні диспропорції у розвитку економіки сільського господарства. Це зумовлює необхідність здійснення відповідних організаційно-економічних заходів щодо поліпшення і розвитку матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. В чому суть ресурсного потенціалу сільського господарства?
2. Що є матеріальною основою виробничого потенціалу сільського господарства?
3. Чим визначається виробничий потенціал сільського господарства?
4. Чим визначається економічний потенціал сільського господарства?
5. Як оцінити ресурсний потенціал сільського господарства та його галузей?
6. Як визначається абсолютний ресурсний потенціал сільськогосподарського підприємства?
7. Як визначається відносний ресурсний потенціал сільськогосподарського

підприємства?

8. Які показники характеризують економічну ефективність використання окремих видів виробничих ресурсів сільського господарства?
9. Які показники характеризують економічну ефективність використання сукупного ресурсного потенціалу?
10. Які фактори впливають на економічну ефективність використання ресурсного потенціалу?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Ресурсний потенціал сільського господарства це:

- 1) сукупність виробничих ресурсів;
- 2) сукупність матеріальних ресурсів;
- 3) рівень сільськогосподарського виробництва;
- 4) рівень розвитку матеріально-технічної бази.

2. Виробничий потенціал сільського господарства визначається:

- 1) обсягом виробництва сільськогосподарської продукції;
- 2) рівнем виробництва валової продукції на 1га сільськогосподарських угідь;
- 3) можливим обсягом виробництва валової продукції на 1га сільськогосподарських угідь;
- 4) обсягом виробництва окремих видів продукції на 100 га відповідних земельних угідь.

3. Економічний потенціал сільського господарства визначається:

- 1) обсягом валової продукції;
- 2) обсягом чистої продукції;
- 3) обсягом виробничого капіталу;
- 4) розміром чистого прибутку;
- 5) нормою прибутку.

4. Економічну ефективність використання сукупного ресурсного потенціалу характеризує:

- 1) вартість валової продукції на 1га сільськогосподарських угідь;
- 2) вартість валової продукції на 100 грн. основного капіталу;
- 3) вартість валової продукції на 1000 грн. сукупного ресурсного потенціалу;
- 4) прибуток на 1га сільськогосподарських угідь;
- 5) норма прибутку.

5. Економічну ефективність використання сукупного ресурсного потенціалу характеризує:

- 1) норма прибутку;
- 2) прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь;
- 3) прибуток на 1000 грн. сукупного ресурсного потенціалу;
- 4) вартість валової продукції на 100 грн. основного капіталу;
- 5) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь.

6. Які фактори впливають на ефективність використання ресурсного потенціалу?

- 1) рентабельність виробництва;
- 2) ресурсозабезпеченість господарства;
- 3) капіталомісткість продукції;
- 4) матеріаломісткість продукції.

7. Які фактори впливають на ефективність використання ресурсного потенціалу?

- 1) капіталомісткість продукції;
- 2) рентабельність виробництва;
- 3) структура ресурсного потенціалу;
- 4) структура сільськогосподарського виробництва.

8. Склад і структура ресурсного потенціалу залежать:

- 1) особливостей відповідних галузей сільського господарства;
- 2) розміщення відповідних галузей сільського господарства;
- 3) розвитку економіки країни;
- 4) діяльності сільськогосподарського підприємства.

9. Об'єктивно обумовлений рівень господарських результатів, що забезпечується раціональним використанням виробничих ресурсів:

- 1) економічний потенціал;
- 2) екологічний потенціал;
- 3) виробничий потенціал;
- 4) сукупний потенціал.

10. При підвищенні ресурсозабезпеченості сільськогосподарських підприємств порівняно високими темпами зростає:

- 1) прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь;
- 2) виробництво валової продукції;
- 3) рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва;
- 4) норма прибутку.

ТЕМА 6. РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

6.1. Наукові основи розміщення сільського господарства

6.2. Основні принципи розміщення сільського господарства

6.3. Розміщення сільського господарства України

6.1. Наукові основи розміщення сільського господарства

У результаті суспільного поділу праці виробництво матеріальних благ здійснюється в окремих галузях народного господарства і розподіляється по території країни. Суспільний поділ праці в сільському господарстві поглиблюється з розвитком його галузей, особливо в умовах науково-технічного прогресу. Однією з форм суспільного поділу праці в сільському господарстві є розміщення сільськогосподарського виробництва.

Розміщення сільського господарства означає розподіл виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції по території країни. Розміщення визначається обсягом виробництва тієї чи іншої продукції сільського господарства в окремих регіонах і областях, їх місцем у виробництві цієї продукції в масштабах країни.

У сільському господарстві виробляється багато різноманітних видів продукції, окремі з яких розміщуються практично на всій території країни. Значення окремих регіонів і областей у виробництві того чи іншого виду сільськогосподарської продукції неоднакове. Виробництво зерна розміщується на всій території України, проте головними його постачальниками є господарства Лісостепу і Степу. Як форма суспільного поділу праці розміщення закріплює певні галузі виробництва за певними регіонами країни.

Рациональне розміщення сільського господарства сприяє зростанню суспільного виробництва на основі ефективного використання землі, засобів виробництва і трудових ресурсів. Тільки за таких умов можна досягти рационального природокористування, забезпечити впровадження

агротехнічних, меліоративних і організаційних заходів, спрямованих на охорону земельних і водних ресурсів, підвищення родючості ґрунту, одержання високих урожаїв сільськогосподарських культур. Отже, якщо розміщення сільського господарства сприяє збільшенню виробництва валової і товарної продукції на підвищення ефективності галузі, то воно може бути визначене раціональним і науково обґрунтованим.

Раціональне розміщення сільського господарства забезпечує виробництво необхідних суспільству продуктів харчування і сільськогосподарської сировини в потрібних розмірах при мінімальних затратах праці і коштів на виробництво продукції і доведення її до споживача. Метою раціонального розміщення є забезпечення виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції в найбільш сприятливих природних і економічних умовах, де затрати праці і коштів на одиницю продукції найменші.

Розміщення сільського господарства як одна з форм суспільного поділу праці вдосконалюється в умовах розвитку науково-технічного прогресу. В свою чергу, воно ставить певні вимоги до вдосконалення засобів виробництва і тим самим стимулює науково-технічний прогрес як у сільському господарстві, так і в поєднаних з ним галузях.

Науково обґрунтоване розміщення сільського господарства забезпечує збільшення виходу сільськогосподарської продукції з гектара земельної площі при найменших затратах уречевленої і живої праці на виробництво одиниці продукції. Для визначення *економічної ефективності розміщення сільськогосподарського виробництва* використовується система натуральних і вартісних показників: урожайність сільськогосподарських культур, виробництво продукції в натуральному виразі на 100га сільськогосподарських угідь або ріллі, вартість валової продукції з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь і на одного середньорічного працівника, прямі затрати праці на 1ц продукції, собівартість 1ц продукції,

окупність виробничих витрат, рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції.

Раціональне розміщення сільського господарства має сприяти вдосконаленню територіальної структури і пропорційності розвитку агропромислового виробництва. При формуванні основних пропорцій у розвитку агропромислового комплексу вирішальне значення має характер розміщення сільського господарства як центральної його ланки. Розвиток сільського господарства кожного з регіонів країни передбачає правильне поєднання галузей, які мають загальнонародне значення, і тих, що забезпечують місцеві потреби в сільськогосподарській продукції.

6.2. Основні принципи розміщення сільського господарства

Розміщення сільського господарства здійснюють з урахуванням вимог економічних законів. Ігнорування їх дії призводить до негативних наслідків, насамперед до зниження економічної ефективності сільськогосподарського виробництва.

Виходячи з цього розміщення сільського господарства здійснюється з урахуванням об'єктивних факторів, які відбивають вимоги відповідних економічних законів і зумовлюють збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення його ефективності. Серед цих факторів виділяють природні та економічні, які формують відповідні умови розвитку сільського господарства та сприяють поглибленню суспільного поділу праці в агропромисловому виробництві.

При вирішенні проблеми раціонального розміщення сільського господарства необхідно враховувати такі основні принципи:

1. *Природні умови.* Серед природних факторів на розміщення сільського господарства впливають клімат, якість ґрунтів, рельєф місцевості, склад і структура сільськогосподарських угідь. Природні умови безпосередньо впливають на розміщення посівів сільськогосподарських

культур і галузей тваринництва по зонах країни. Тому розміщення сільського господарства здійснюється з урахуванням природних умов і біологічних особливостей рослин і тварин. Сприятливі природні фактори за інших однакових умов забезпечують підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин. Продуктивність праці в сільському господарстві тісно пов'язана з природними умовами, і залежно від продуктивності останніх одна й та сама кількість праці може бути представлена більшою або меншою кількістю вироблених продуктів.

Розміщення виробництва кожного виду сільськогосподарської продукції в найбільш сприятливих природних умовах забезпечує господарствам економію праці і коштів, сприяє підвищенню ефективності сільського господарства. Крім того, розміщення сільського господарства має сприяти раціональному використанню і охороні природних ресурсів. Збільшення виробництва продукції на основі інтенсифікації сільського господарства не повинно супроводжуватися нераціональним використанням земельних угідь і погіршенням навколишнього середовища.

2. *Розміщення міст і промислових центрів.* Урахування цього фактора вимагає наближення виробництва малотранспортабельних продуктів сільського господарства і таких, що швидко псуються, до місць споживання. При цьому запобігають непродуктивним затратам праці, пов'язаним з втратами сільськогосподарської продукції і нераціональними витратами на її перевезення. Навколо міст і промислових центрів формуються насамперед зони виробництва молока, дієтичних яєць, парниково-тепличних і ранніх овочів, картоплі. Виробництво малотранспортабельної продукції розміщується навколо великих міст у різних природно-кліматичних зонах і забезпечує високий рівень економічної ефективності сільського господарства.

3. *Рівномірне розміщення переробної промисловості і сільськогосподарського виробництва на території країни* для зменшення нераціональних перевезень сільськогосподарської сировини і готових

продуктів. Сільське господарство і переробна промисловість як основні складові агропромислового комплексу покликані спільно забезпечувати потреби населення в харчових та інших продуктах. Тому раціональне розміщення промисловості в Україні оцінюється з точки зору близькості сировини і найменших її втрат у процесі виробництва аж до одержання готового продукту.

До джерел сільськогосподарської сировини наближають заводи цукрові, крохмально-патокові, овочеконсервні, виноробні, з первинної обробки льону-довгунця і коноплі, підприємства м'ясо-молочної промисловості, а також елеватори для обробки і зберігання зерна, овоче- та фруктосховища, холодильники та ін. Наближення переробних підприємств агропромислового комплексу до джерел сільськогосподарської сировини запобігає значним втратам готової продукції, сприяє інтенсивному розвитку відповідних галузей сільського господарства та їх раціональному розміщенню.

4. Рівень розвитку зернового виробництва в країні. Виробництво зерна - це основа розвитку всього сільського господарства. Наявність достатньої кількості зерна і зростання обсягів його виробництва дають змогу збільшити виробництво винограду, технічних, плодових та інших цінних культур у найбільш сприятливих за природними умовами регіонах України за рахунок скорочення посівів зернових культур.

5. Розвиток засобів транспорту. Розміщення сільськогосподарського виробництва здійснюється з урахуванням транспортних витрат, які нині досить значні. Транспорт є важливою умовою реалізації сільськогосподарської продукції із поглибленням суспільного поділу праці його роль зростатиме. Тому при розміщенні галузей сільського господарства враховуються також витрати на доставку продукції до місця її споживання.

6. Рівень забезпеченості і використання трудових ресурсів. Раціональне розміщення сільськогосподарського виробництва передбачає врахування рівня забезпеченості областей і окремих господарств трудовими

ресурсами та організацію найбільш повного їх використання. При цьому беруться до уваги наявність і густота сільськогосподарського населення, особливо при розміщенні трудомістких галузей і культур (виробництво цукрових буряків, льону-довгунця, овочівництва, молочного скотарства та ін.). Найбільш інтенсивні галузі, які вимагають значних затрат праці з розрахунку на 1га земельної площі, розміщуються в зонах з більшою густотою населення.

В умовах розвитку науково-технічного прогресу, з впровадженням комплексної механізації сільського господарства і переведенням його на індустріальну основу з'являється дедалі більше можливостей для вдосконалення розміщення виробництва продукції інтенсивних і трудомістких галузей.

7. Міжнародний поділ праці. Україна постійно проводить взаємовигідні торгові операції з багатьма країнами світу. Деякі види сільськогосподарської продукції економічно вигідно ввозити з інших країн, де їх виробництво більш ефективне. Отже, розміщення сільського господарства здійснюється з урахуванням міжнародного поділу праці.

8. Зміцнення економічної незалежності країни. Раціональне розміщення сільського господарства повинно забезпечити незалежний розвиток і зміцнення економіки України, щоб самостійно задовольнити потреби держави у найголовніших видах сільськогосподарської сировини. На розміщення сільського господарства значно впливає також економічна політика держави, особливо розміри капітальних вкладень у ту чи іншу галузь і рівень закупівельних цін на окремі види сільськогосподарської продукції. Розміщення сільського господарства - динамічний процес, який залежить від темпів і рівня розвитку продуктивних сил країни. При цьому великого значення набувають прискорення науково-технічного прогресу, розвиток і розміщення всіх галузей агропромислового комплексу, виникнення та зростання міст і промислових центрів.

Розміщення сільського господарства з урахуванням наведених принципів, які відбивають вимоги економічних законів, є важливим фактором збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення його ефективності.

Дальше вдосконалення розміщення сільського господарства в умовах ринкових принципів господарювання вимагає перебудови виробничих відносин в аграрному секторі економіки. Це сприятиме посиленню економічної інтеграції сільськогосподарських і переробних підприємств, а також створенню умов для їх ефективної роботи. Відповідно до цього буде здійснюватись структурна перебудова і вдосконалення розміщення сільськогосподарського виробництва в усіх регіонах України.

6.3. Розміщення сільського господарства України

Сільськогосподарське виробництво розосереджене по території країни, що сприяє раціональному та ефективному використанню природних умов, засобів виробництва і трудових ресурсів окремих регіонів і України в цілому. Раціональне розміщення продуктивних сил неможливе без економічного районування, результатом якого є науково обґрунтований поділ території країни на окремі природно-економічні, або сільськогосподарські зони відповідно до їх природних і економічних умов.

Сільськогосподарська зона - це частина території країни, що характеризується однаковими природно-економічними умовами. При значній різноманітності природних і економічних умов сільськогосподарська зона, в свою чергу, поділяється на підзони. Отже, розміщення сільського господарства нашої країни здійснюється по сільськогосподарських, або природно-економічних зонах.

На території України, де виділено шість природно-економічних зон: Полісся, Лісостеп, північний і центральний Степ, південний Степ, передгірні і гірські райони Криму, передгірні і гірські райони Карпат. Природно-

економічні зони відрізняються природними та економічними умовами, які впливають на розміщення галузей сільського господарства. Тому кожна природно-економічна зона характеризується відповідними галузями сільського господарства, їх структурою та часткою окремих сільськогосподарських продуктів у загальному виробництві.

Галузь - це частина сільськогосподарського виробництва, яка характеризується певними засобами і предметами праці, технологією виробництва, кваліфікацією кадрів і кінцевою продукцією. Сільське господарство є комплексом взаємозв'язаних галузей, у складі якого розрізняють два великих підкомплекси - рослинництво і тваринництво. Останні, в свою чергу, поділяються на окремі галузі, які виробляють певні сільськогосподарські продукти.

Галузева структура сільського господарства характеризується процентним співвідношенням різних його галузей. Вона визначається структурою валової продукції, виробничих витрат і затрат живої праці. Крім того, структура рослинництва може залежати від структури посівних площ сільськогосподарських культур, а структура тваринництва - від структури стада.

З розвитком продуктивних сил розвиваються галузі сільського господарства і змінюється його структура. Поступово зростатиме частка тваринницької продукції, що зумовлюється підвищенням попиту населення на такі цінні продукти харчування, як м'ясо, молоко, яйця. У структурі рослинницьких галузей переважає виробництво зерна, яке є основою сільськогосподарського виробництва, а також цукрових буряків, картоплі.

Розвиток продуктивних сил і поглиблення суспільного поділу праці змінюють галузеву структуру і сприяють структурним зрушенням у розміщенні сільськогосподарського виробництва. Природно-економічні умови і особливості самого сільського господарства зумовили те, що в Україні розміщується виробництво багатьох найважливіших продуктів рослинництва і тваринництва.

Природно-економічні зони мають свої особливості і відрізняються галузевою структурою сільського господарства.

У зоні *Полісся* розвивається м'ясо-молочне скотарство, льонарство і картоплярство. В окремих мікрорайонах інтенсивно розвивається свинарство, а в окремих районах і господарствах - напівгрубововнове вівчарство. У південній частині Полісся товарного значення набуло виробництво цукрових буряків, хмелю, овочів і плодів.

Лісостеп має розвинуте сільське господарство скотарсько-буряківничо-зернового напрямку. В рослинництві переважає виробництво цукрових буряків, зерна, картоплі, інтенсивно розвивається садівництво. В окремих районах на півдні лісостепової зони вирощують соняшник. Природно-економічні умови зони сприяють інтенсивному розвитку скотарства молочно-м'ясного і м'ясо-молочного напрямів, свинарства, вівчарства і птахівництва. Значна кількість продукції тваринництва, особливо молока, яєць і свинини, виробляється на великих промислових тваринницьких комплексах з використанням індустріальних технологій.

Північний і центральний Степ - це зона, для якої характерне виробництво зерна, соняшнику, продукції скотарства і свинарства. В посівах зернових культур переважає озима пшениця. Крім соняшнику з технічних культур вирощують цукрові буряки, південні коноплі, ріцину та ефіроолійні культури. Скотарство як основна галузь сільського господарства цієї зони має молочно-м'ясний напрям. Важливого товарного значення набули виробництво плодів і овочів, а також птахівництво і вівчарство. Формуються овоче-плодоконсервні об'єднання, які мають вплив на розміщення сільського господарства.

У *південному Степу* розміщене виробництво озимої пшениці, соняшнику, південних конопель, овочів і баштанних культур. У багатьох районах успішно розвиваються садівництво і виноградарство, на зрошуваних землях вирощують рис і овочі. Тут створені агропромислові підприємства і об'єднання з виробництва заготівлі і промислової переробки плодів, овочів і

винограду. У тваринництві провідне місце займають молочно-м'ясне скотарство і свинарство, розвиваються птахівництво і тонкорунне вівчарство.

У зоні *передгірних і гірських районів Криму* розміщено виробництво винограду, плодів і ефіроолійних культур. У багатьох господарствах успішно розвивається овочівництво, вирощують тютюн і сою. Головні галузі - скотарство, птахівництво і вівчарство. Важливим фактором, що сприяють раціональному розміщенню сільського господарства зони, є вдосконалення виробничої бази плодоконсервних і виноградарсько-виноробних підприємств та збільшення місткості овоче- і фруктосховищ.

У зоні *передгірних і гірських районів Карпат* провідними галузями є м'ясо-молочне скотарство і вівчарство. З рослинницьких галузей у передгірних районах успішно розвиваються виробництво льону-довгунця, в Закарпатській низовині - тютюну, а також садівництво і виноградарство. Товарне значення має виробництво картоплі і овочів. У всіх природно-економічних зонах ефективність тваринництва залежить від рівня кормовиробництва, для забезпечення населення малотранспортабельною сільськогосподарською продукцією великих міст і промислових центрів розміщується виробництво ранніх і парниково-тепличних овочів, картоплі, молока і дієтичних яєць.

З розвитком продуктивних сил удосконалюються територіальні пропорції і структура сільськогосподарського виробництва. Поглиблення суспільного поділу праці спрямоване на динамічний і пропорційний розвиток та удосконалення розміщення його галузей. Все це сприяє підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва в усіх природно-економічних зонах. Науково обґрунтоване розміщення сільського господарства орієнтує всі аграрні галузі на збільшення виробництва товарної продукції, значне підвищення її якості, на раціональне і комплексне використання природних ресурсів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як визначається розміщення виробництва окремих видів продукції сільського господарства?
2. Які умови раціонального розміщення сільського господарства?
3. Показники економічної ефективності розміщення окремих видів продукції рослинництва?
4. Що таке галузь сільськогосподарського виробництва?
5. Як визначається галузева структура сільськогосподарського виробництва?
6. Що таке сільськогосподарська, або природно-економічна зона?
7. Розміщення сільського господарства України по природно-економічних зонах?
8. Структурні зрушення, які відбулися в розміщенні сільськогосподарського виробництва України?
9. Які соціальні наслідки раціонального розміщення сільського господарства?
10. Які завдання удосконалення розміщення сільського господарства?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Розміщення сільського господарства - це:

- 1) збільшення виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції;
- 2) розподіл виробництва окремих видів продукції по території країни;
- 3) структура посівних площ в регіонах країни;
- 4) структура сільськогосподарського виробництва в окремих регіонах країни.

2. Принципи раціонального розміщення сільського господарства:

- 1) економічні інтереси товаровиробників;
- 2) рентабельність виробництва;
- 3) природні умови;
- 4) раціональне використання виробничих ресурсів.

3. Принципи раціонального розміщення сільського господарства:

- 1) рентабельність виробництва;
- 2) раціональне використання виробничих ресурсів;
- 3) економічні інтереси товаровиробників;

- 4) розвиток засобів транспорту.

4. Показники розміщення сільського господарства:

- 1) обсяг виробництва окремих видів продукції на 100га відповідних земельних угідь у регіонах;
- 2) обсяг виробництва окремих видів продукції в регіонах;
- 3) рівень використання сільськогосподарських угідь у регіонах;
- 4) рівень використання трудових ресурсів у регіонах.

5. Показники економічної ефективності розміщення сільськогосподарського виробництва:

- 1) капіталозабезпеченість виробництва;
- 2) капіталоозброєність праці;
- 3) рівень виробництва валової продукції;
- 4) поглиблення спеціалізації виробництва.

6. Рівномірне розміщення переробної промисловості і сільськогосподарського виробництва на території країни - це:

- 1) завдання раціонального розміщення виробництва;
- 2) принцип раціонального розміщення виробництва;
- 3) мета раціонального розміщення виробництва;
- 4) особливість раціонального розміщення виробництва.

7. Показники економічної ефективності розміщення сільськогосподарського виробництва:

- 1) рівень рентабельності;
- 2) окупність виробничих витрат;
- 3) продуктивність праці;
- 4) трудомісткість виробництва.

8. Частина території країни, що характеризується однаковими природно-економічними умовами для сільськогосподарського виробництва:

- 1) сільськогосподарська галузь;
- 2) сільськогосподарська зона;
- 3) сільськогосподарський регіон;
- 4) сільськогосподарське підприємство.

9. Частина сільськогосподарського виробництва, яка характеризується певними засобами і предметами праці, технологією виробництва, кваліфікацією кадрів і кінцевою продукцією – це:

- 1) регіон;
- 2) галузь;
- 3) підприємство;

4) природньо-економічна зона.

10. Галузева структура сільського господарства характеризується:

- 1) вартістю валової продукції;
- 2) процентним співвідношенням різних його галузей;
- 3) виробництвом валової продукції;
- 4) рівнем рентабельності.

ТЕМА 7. ІНТЕНСИФІКАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

7.1. Суть інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

7.2. Показники інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

7.3. Основні напрями інтенсифікації та шляхи підвищення її ефективності

7.1. Суть інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

Сільське господарство є однією з пріоритетних галузей національної економіки. Розвиток сільськогосподарської галузі сприяє підвищенню матеріального добробуту населення, зміцненню економічної та продовольчої безпеки держави, зростанню її експортного потенціалу. Водночас, сільськогосподарський сектор виробництва – один з найбільш ризикових секторів економіки, оскільки на його розвиток великий вплив має дія природних факторів та біологічних чинників.

Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції можна здійснити двома способами – екстенсивним та інтенсивним. Розвиток сільського господарства відбувається на основі відтворення в розширеному масштабі *екстенсивним* шляхом, коли розширюється тільки поле діяльності, та *інтенсивним*, коли застосовуються більш ефективні засоби виробництва.

Екстенсивний розвиток сільського господарства передбачає збільшення виробництва продукції на основі незмінного рівня техніки і технології. У рослинництві зростання виробництва продукції відбувається за рахунок

розширення посівних площ, а в тваринництві – збільшення поголів'я худоби і птиці.

За інтенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва збільшення виходу продукції здійснюється за рахунок додаткових вкладень, спрямованих на впровадження досягнень науки, передової техніки і прогресивної технології, які зумовлюють зростання врожайності культур та продуктивності поголів'я худоби.

В історичному розвитку збільшення виробництва продукції сільського господарства протягом тривалого періоду відбувалось при використанні екстенсивних факторів – розширення посівних площ за рахунок розорювання вільних земель. Екстенсивний розвиток сільського господарства обмежується значною мірою наявністю земельних ресурсів, придатних для використання в сільськогосподарському виробництві.

Оскільки екстенсивні фактори збільшення виробництва сільськогосподарської продукції обмежені, інтенсифікація сільського господарства в умовах науково-технічного прогресу набуває виняткового значення і є основним напрямом його розвитку. Процес інтенсифікації – об'єктивний і закономірний шлях розвитку сільського господарства, притаманний усім цивілізованим країнам. Проте це не означає, що в умовах інтенсивного ведення сільського господарства виключається необхідність збільшення поголів'я продуктивної худоби.

Основними передумовами переходу до інтенсивного сільського господарства є, по-перше, необхідність дальшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, по-друге, обмеженість орнопридатних земель і, по-третє, нагромадження матеріальних засобів і коштів у підприємствах для інтенсивного розвитку виробництва.

Як форма розширеного відтворення інтенсифікація сільського господарства відбувається на основі додаткових вкладень на одиницю земельної площі, що мають на меті якісне вдосконалення всіх факторів виробництва на основі інноваційної діяльності. У зв'язку з цим в

економічному значенні під *інтенсифікацією сільського господарства* слід розуміти не що інше, як концентрацію виробничих ресурсів на одній і тій самій земельній площі замість розподілу їх між різними земельними ділянками. При цьому інтенсивний розвиток сільського господарства передбачає якісне удосконалення засобів виробництва та використання прогресивних технологій.

Особливість інтенсифікації сільськогосподарського виробництва полягає в тому, що ефективність технічних вдосконалень засобів і предметів праці виявляється не прямо, а через функціонування землі. Інтенсифікація землеробства базується на тій особливості землі як засобу виробництва, що її родючість при правильному використанні підвищується, забезпечуючи зростання врожайності сільськогосподарських культур.

Характеризуючи процес інтенсифікації, слід зазначити, що сільське господарство розвивається при цьому не шляхом збільшення кількості оброблюваної землі, а на основі поліпшення якості обробітку, за рахунок збільшення розмірів засобів виробництва, що їх вкладають у ту саму кількість землі.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва базується на додаткових вкладеннях, але не можна пов'язувати її суть лише з абсолютним зростанням додаткових витрат. У процесі інтенсифікації додаткові вкладення повинні відображувати якісне вдосконалення виробництва. Тому додаткові вкладення передбачають широке використання досягнень науково-технічного прогресу, застосування більш ефективних засобів виробництва і прогресивних технологій, що забезпечують підвищення продуктивності земельних угідь і поголів'я худоби.

У процесі інтенсифікації додаткові вкладення треба розглядати в органічній єдності з результатами виробництва. Отже, інтенсифікація сільського господарства – це концентрація засобів праці на одиницю земельної площі з метою збільшення виходу сільськогосподарської продукції і поліпшення її якості.

Послідовна інтенсифікація сільськогосподарського виробництва на основі вдосконалення і раціонального використання всіх його факторів, як правило, забезпечує високі кінцеві результати. При цьому темпи зростання виробництва продукції можуть перевищувати темпи збільшення додаткових витрат. Інтенсифікація всебічно впливає на розвиток сільського господарства, створює нові можливості підвищення економічної ефективності виробництва. Процес інтенсифікації передбачає створення високопродуктивного сільського господарства на основі підвищення його технічного рівня, широкого використання більш досконалих засобів виробництва і кваліфікованої праці.

Інтенсифікація сільського господарства – це процес концентрації сукупних затрат уречевленої і живої праці на одній і тій самій земельній площі, а в тваринництві – на голову худоби для збільшення виходу продукції і підвищення економічної ефективності її виробництва. Як економічний процес, інтенсифікація сільського господарства відображує одну з важливих закономірностей його розвитку, що супроводжується науковими, технічними і організаційно-економічними заходами вдосконалення виробництва.

З розвитком науково-технічного прогресу у сільськогосподарському виробництві змінюється співвідношення між затратами уречевленої і живої праці – частка першої зростає, а другої – відповідно зменшується. Тому інтенсивний розвиток сільського господарства насамперед базується на широкому впровадженні в усіх його галузях комплексної механізації і автоматизації виробництва, що є основою підвищення його економічної ефективності.

Інтенсифікація сільського господарства вивчається не тільки як єдиний і цілісний процес, а також відносно галузей – рослинництва і тваринництва. За характером об'єкта інтенсифікація тваринництва істотно відрізняється від інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в цілому, а також від інтенсифікації рослинництва. В рослинництві об'єктом інтенсифікації є земля, яка в процесі розширеного відтворення підвищує родючість, а тому є

вічним засобом сільськогосподарського виробництва і невід'ємною його умовою.

У тваринницьких галузях об'єктом інтенсифікації є відповідне поголів'я продуктивної худоби і птиці. Тварини мають певні продуктивні можливості, зумовлені переважно їх біологічними особливостями. Тварини як засоби виробництва інтенсивно використовуються лише протягом певного періоду, який закінчується після вибракування їх у зв'язку із зниженням продуктивності і недоцільністю утримання.

Специфічні особливості об'єктів інтенсифікації виробництва у рослинництві і тваринництві зумовлюють відмінності в організації розширеного відтворення в цих галузях. Збільшення виробництва тваринницької продукції здійснюється за рахунок як зростання поголів'я худоби, так і підвищення її продуктивності. При раціональному поєднанні інтенсивного і екстенсивного шляхів, забезпечуються високі темпи розвитку тваринництва і підвищення його ефективності.

Інтенсифікація тваринництва передбачає насамперед інтенсивне і ефективне використання продуктивної худоби, вдосконалення способів її утримання і годівлі. Прогрес тваринництва виявляється не тільки у збільшенні поголів'я, скільки в поліпшенні його якості, в заміні гіршої худоби кращою, в підвищенні рівня її годівлі. Додаткові вкладення спрямовуються на поліпшення племінної роботи, виведення нових, більш продуктивних порід худоби, підвищення її продуктивності, впровадження прогресивних способів відтворення стада і прискорення його обороту.

Інтенсифікація сільського господарства тісно пов'язана з інтенсивним розвитком інших галузей агропромислового комплексу, об'єднаних спільною кінцевою метою. Процес інтенсифікації здійснюється в умовах оптимізації основних пропорцій між аграрним сектором і промисловістю, яка забезпечує його засобами виробництва, а також між галузями, які здійснюють переробку сільськогосподарської продукції і виробниче обслуговування сільського господарства. Це сприяє підвищенню ефективності інтенсифікації сільського

господарства на основі економії виробничих ресурсів, а також соціально-економічному розвитку села.

Сільське господарство нашої країни протягом багатьох років розвивалось на основі поєднання екстенсивного та інтенсивного напрямів, що забезпечувало вдосконалення структури виробництва, підвищення продуктивності праці і збільшення виходу продукції. В сучасних умовах інтенсифікація сільського господарства є головним напрямом його розвитку і основним джерелом підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, що забезпечує зміцнення економіки аграрних підприємств.

7.2. Показники інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

Інтенсифікація сільського господарства включає всі напрями розвитку економіки сільськогосподарських підприємств на основі широкого використання досягнень науково-технічного прогресу і безпосередньо впливає на кінцеві результати виробництва.

Мета інтенсифікації сільського господарства – збільшення виходу високоякісної продукції з розрахунку на одиницю земельної площі або на голову худоби, а також підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва. Засобом розв'язання цієї проблеми є додаткові вкладення, що зумовлюють концентрацію уречевленої і живої праці на одній і тій самій земельній площі, а в тваринництві – на голову худоби.

Виходячи з цього вивчення інтенсифікації сільськогосподарського виробництва здійснюють у три етапи на основі системи показників. Залежно від економічного змісту це *показники рівня інтенсивності сільськогосподарського виробництва, результату і економічної ефективності інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.*

При вивченні інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в цілому по господарству або окремих його галузях необхідно спочатку

визначити об'єкт інтенсифікації. В аграрних підприємствах об'єктом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в цілому є загальна площа їх сільськогосподарських угідь.

Об'єктом інтенсифікації рослинництва є площа ріллі, а тваринництва в цілому – умовне поголів'я продуктивної худоби аграрного підприємства.

При вивченні інтенсифікації виробництва окремих видів продукції (зерна, цукрових буряків, молока, свинини та ін.) об'єктом інтенсифікації є площа посіву відповідної культури або середньорічне поголів'я окремого виду продуктивної худоби.

У процесі інтенсифікації сільського господарства до землі прикладаються різноманітні засоби виробництва і жива праця сільських трудівників. У зв'язку з цим для визначення рівня інтенсивності сільськогосподарського виробництва використовується система економічних показників, серед яких є загальні і часткові, вартісні і натуральні.

Узагальнюючим показником рівня інтенсивності сільськогосподарського виробництва, який відображує сукупні затрати живої і уречевленої праці, *є сума вартості основних виробничих фондів і поточних виробничих витрат (без амортизації) з розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь*. Цей показник безпосередньо виражає суть інтенсифікації і в цілому характеризує рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва.

Важливим показником рівня інтенсивності сільського господарства *є річні виробничі витрати на гектар сільськогосподарських угідь*. Річні витрати сільськогосподарського виробництва включають частину вартості основних фондів у розмірі амортизації, віднесеної на собівартість продукції, а також вартість спожитих оборотних засобів, у тому числі і оплату праці. Цей показник залежно від об'єкта інтенсифікації може характеризувати рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва підприємства або окремих його галузей.

Для визначення рівня інтенсивності окремо в рослинництві або тваринництві цей показник по галузях обчислюють відповідно на гектар ріллі та на умовну голову продуктивного поголів'я худоби.

Щоб визначити рівень інтенсивності виробництва окремих видів продукції (зерна, молока, свинини та ін.), необхідно обчислити суму річних виробничих витрат на 1га посіву відповідної культури або на одну середньорічну голову окремого виду продуктивної худоби.

Показник річних виробничих витрат використовують не лише при визначенні рівня інтенсивності, а також при вивченні економічної ефективності інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, зіставляючи його з вартістю валової продукції.

Рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва визначається також *вартістю основних виробничих фондів на гектар сільськогосподарських угідь*. Цей показник відображує лише уречевлену працю, втілену в основних засобах виробництва. У процесі використання основні виробничі фонди переносять свою вартість на продукцію лише частково, в розмірі річної суми амортизації, але при цьому вони створюють відповідні умови для раціонального використання матеріальних оборотних фондів. Тому зростання оснащеності господарств основними виробничими фондами підвищує рівень використання і продуктивність земельних угідь, а також сприяє більш продуктивному використанню поголів'я худоби.

Рівень інтенсивності сільського господарства характеризується також таким показником, як *затрати живої праці з розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь*. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва здійснюється на основі використання досягнень науково-технічного прогресу, що сприяє впровадженню комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів. Тому на відміну від інших показників затрати праці на одиницю земельної площі у процесі інтенсифікації закономірно зменшуються. Це відображує відповідні зміни у співвідношенні

затрат уречевленої і живої праці з підвищенням технічної озброєності сільського господарства.

В окремих випадках, коли інтенсифікація відбувається на основі вдосконалення технології виробництва, а рівень механізації виробничих процесів не змінюється, затрати праці на гектар земельної площі або на голову худоби зростають. Проте це не порушує загальної закономірності розвитку продуктивних сил сільського господарства.

У процесі інтенсифікації сільського господарства зростає використання засобів виробництва у вигляді різноманітних речових елементів і енергетичних ресурсів. Тому для характеристики рівня інтенсивності сільськогосподарського виробництва використовують такі натуральні показники: кількість енергетичних потужностей, спожитої електроенергії на виробничі потреби (кВт-год.) з розрахунку на 1га ріллі або посівної площі, кількість мінеральних та органічних добрив, обсяг виконаних тракторних робіт в умовних еталонних гектарах на 1га ріллі, щільність поголів'я худоби на 100га сільськогосподарських угідь.

До натуральних показників рівня інтенсивності окремих галузей тваринництва відносять: витрати кормів з розрахунку на одну фізичну голову худоби, рівень комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів, витрати на племінну роботу, породний склад стада та ін.

Порівнюючи рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва в аналізованому і базисному роках обчислюють розміри додаткових вкладень і темпи їх зростання. Вивчення змін у рівні інтенсивності сільськогосподарського виробництва дає можливість встановити вплив додаткових витрат на збільшення виходу продукції з одиниці земельної площі або від однієї голови тварин.

Основні *результативні показники інтенсифікації сільського господарства* – це вартість валової продукції, валовий і чистий дохід та прибуток з розрахунку на 1га сільськогосподарських угідь. В окремих галузях аграрного підприємства результат інтенсифікації виражається у

підвищенні врожайності сільськогосподарських культур або продуктивності окремих видів худоби і птиці.

Підвищення рівня інтенсивності сільськогосподарського виробництва має не тільки збільшити вихід продукції з гектара земельної площі, а й скоротити затрати праці й коштів на її одиницю. В цьому виражається суть процесу інтенсифікації, який передбачає не тільки додаткові вкладення в сільське господарство та збільшення виробництва продукції, а також підвищення його ефективності.

Економічну ефективність інтенсифікації сільськогосподарського виробництва характеризують такі показники: продуктивність праці, фондівдача, окупність виробничих витрат, собівартість продукції, норма прибутку, рівень рентабельності, окупність додаткових витрат. Останній показник у загальному вигляді характеризує економічну доцільність збільшення виробничих витрат і визначає ефективність їх використання. Окупність додаткових витрат – це вартість додаткової валової продукції сільського господарства з розрахунку на 1 грн. додаткових витрат у процесі інтенсифікації виробництва.

В умовах підвищення економічної ефективності інтенсифікації передбачається зниження фондо-, матеріало-, та енергомісткості виробництва. У тваринництві особливого значення набуває зменшення кормомісткості продукції, тобто зниження витрат кормів на виробництво одиниці продукції.

Підвищення економічної ефективності інтенсифікації сільського господарства характеризується більш високими темпами зростання виходу продукції з розрахунку на одиницю земельної площі або на голову худоби порівняно із збільшенням витрат на її виробництво.

У сільськогосподарській практиці можливі три варіанти ефективності інтенсифікації сільського господарства: окупність додаткових витрат не змінюється, на одиницю земельної площі або голову худоби вони дають стільки ж продукції, як і попередні рівновеликі витрати; додаткові витрати

забезпечують більший обсяг продукції порівняно з попередніми витратами; додатковий вихід продукції менший за додаткові виробничі витрати. В останньому випадку інтенсифікація сільського господарства здійснюється на основі незмінного технічного рівня без урахування досягнень науково-технічного прогресу.

Різниця в темпах зростання виробничих витрат на одиницю земельної площі і приросту вартості валової продукції не суперечить об'єктивним закономірностям інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Тому випадок зниження продуктивності додаткових вкладень є однаково можливим, як і випадок підвищення їх ефективності.

Підвищення економічної ефективності інтенсифікації сільського господарства досягають комплексним використанням земельних, матеріально-технічних і трудових ресурсів на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

7.3. Основні напрями інтенсифікації та шляхи підвищення її ефективності

Розвиток сільського господарства надалі відбуватиметься на основі послідовної інтенсифікації. У зв'язку з цим головною умовою розвитку продуктивних сил аграрного сектора економіки є широке впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу.

В окремі періоди розвитку сільського господарства пріоритетними були різні напрями інтенсивного розвитку виробництва. Це вдосконалення сільськогосподарської техніки, меліорація земель, збільшення застосування мінеральних і органічних добрив, розширення сортових посівів культур, поліпшення породного складу продуктивної худоби і птиці. Сьогодні окремі з цих факторів не мають такого значення, як раніше, інші ж стали основою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

На сучасному етапі *основними напрямками інтенсифікації сільського господарства є такі:* механізація та автоматизація; меліорація; хімізація; електрифікація; інноваційні ресурсозберігаючі технології; біотехнології; спеціалізація і концентрація виробництва; ефективний менеджмент; прогресивні форми організації і оплати праці.

Впровадження *комплексної механізації і автоматизації виробництва* передбачає створення високопродуктивних і досконалих систем машин з урахуванням особливостей галузей сільського господарства. Особливого значення набуває підвищення якості і надійності сільськогосподарської техніки, що є основою високої ефективності її використання.

Процес інтенсифікації сільськогосподарського виробництва передбачає не лише насичення його сучасною технікою, а й підвищення ефективності її використання. Так, від ефективної роботи машино-тракторного парку значною мірою залежить рівень продуктивності праці і зміцнення економіки сільськогосподарських підприємств. В умовах, коли в господарствах зростає кількість енергонасичених тракторів, необхідно мати повний набір начіпних та причіпних машин і знарядь. Питання підвищення ефективності використання сільськогосподарських машин і обладнання невіддільне від соціальних факторів, насамперед проблеми значного підвищення умов праці механізаторів.

Важливим напрямом інтенсифікації сільського господарства є *меліорація земель*, яка забезпечує підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь і економічної ефективності виробництва. Меліорація – це дійовий фактор і в багатьох випадках необхідна умова підвищення родючості земель, що є основою високих і сталих урожаїв сільськогосподарських культур.

На Україні майже 20 млн. га сільськогосподарських угідь знаходиться в ризикованій зоні, де посухи, суховійні вітри і пилові бурі наносять великої шкоди сільському господарству. В посушливі роки, які періодично повторюються Україна недобирає 10-15 млн. т. зерна, 12-18 млн. т. кормів в

кормових одиницях. Посуха спричиняє дуже великі збитки, які обчислюються міліярдами. В зоні ризикового землеробства є близько 10 млн. га. земель, які вимагають зрошення. Протягом останніх десятиріч було зрошено і введено в експлуатацію близько 3 млн. га. посушливих земель, це дає змогу створити зону гарантованого і стабільного виробництва сільськогосподарської продукції. У зв'язку з регулювання водно-повітряного режиму ґрунтів і внесення необхідної кількості добрив стало можливим програмування високих і стійких врожаїв сільськогосподарських культур.

Надмірна кількість опадів, надмірна перезволоженість ґрунтів на Поліссі і західних регіонах України обмежують одержання стабільних, високих і стійких врожаїв сільськогосподарських культур. Тому осушувальна меліорація земель стала основним напрямком інтенсифікації землеробства. Однак вона оправдувала себе значним приростом сільськогосподарської продукції, високими і стабільними врожаєми усіх польових сільськогосподарських культур.

Проте слід відзначити, що гідротехнічна меліорація - це дуже трудомісткий напрям розвитку інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Затрати на гідротехнічну меліорацію коливаються в межах 12 - 18 тис. грн. на 1 га. Крім того гідротехнічна меліорація вимагає і досить великих поточних затрат на ремонт гідротехнічних споруд, підтримування в робочому стані осушувальних і зрошувальних систем; меліоративне поліпшення земель.

Сучасні осушувальні меліорації здійснюються на якісно новій основі при насиченості гідроспорудами, широкому застосуванні закритого дренажу, наявності систем двобічного регулювання водно-повітряного режиму. Впровадження більш досконалих способів осушення і якісне проведення меліоративних робіт дають можливість господарствам поліських і західних областей України підвищити інтенсивність використання земель, збільшити виробництво продукції рослинництва і тваринництва.

Одним із найважливіших напрямів інтенсифікації сільського господарства є збалансована хімізація землеробства. Під хімізацією сільського господарства розуміють використання мінеральних добрив, які безпосередньо підвищують врожайність сільськогосподарських культур. Підвищення родючості ґрунтів пов'язано з широким використанням мінеральних добрив у поєднанні з системою агротехнічних заходів. В даний час близько 60% із підживлювальних речовин, що вносяться в ґрунт становлять мінеральні добрива.

Особливого значення набуває застосування мінеральних добрив з метою підвищення врожайності сільськогосподарських культур і прискорення окупності додаткових вкладень. Багаторічні дослідження наукових установ засвідчують, що внесення мінеральних добрив у господарства Полісся забезпечує 40-50% приросту врожайності сільськогосподарських культур, Лісостепової зони - 35-40, Степу - 30-35%.

Особливо високоефективне внесення повного мінерального добрива (K45P60K70). Приріст врожайності озимої пшениці в лісостеповій зоні становив 5-8 ц/га залежно від попередника і способу оброблення ґрунту. Приріст урожайності озимої пшениці на Поліссі при внесенні повного мінерального добрива (понад 40 кг активної речовини азоту, фосфору і калію) становить в середньому 8,4 га ц/га. В умовах Степу висока ефективність мінеральних добрив на посівах ячменю, особливо в посушливі роки, коли приріст урожайності становив 8-9 ц/га.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва відбувається на основі підвищення родючості ґрунту, що значною мірою залежить від раціонального поєднання і внесення у відповідних пропорціях органічних і мінеральних добрив. Для того, щоб підвищити рівень і ефективність використання мінеральних добрив, забезпечити збереження навколишнього середовища, необхідно в кожному конкретному випадку мати агрохімічне обґрунтування їхнього внесення.

Використання мінеральних і органічних добрив, хімічних засобів боротьби з бур'янами, шкідниками та хворобами рослин є основою впровадження інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур. Досвід роботи господарств, які вирощують озиму пшеницю за інтенсивною технологією, показав, що врожайність зростає на 65-70% порівняно з традиційною технологією.

Високоєфективне використання хімічних засобів (білково-вітамінних добавок, вітамінів, кормових антибіотиків, мінеральних кормових добавок, консервантів кормів, засобів захисту тварин від хвороб і комах та ін.) у кормовиробництві і тваринництві. Так, прогресивна технологія силосування трав з додаванням хімічних консервантів дає змогу значно зменшити втрати поживних речовин порівняно з традиційною технологією заготівлі силосу і сінажу та одержати високоякісний корм.

Надзвичайної актуальності набуває запровадження *інноваційних ресурсозберігаючих технологій* в сільському господарстві, які б забезпечили підвищення ефективності функціонування аграрної сфери в умовах обмеженості та збіднення природних ресурсів. Нині постійне впровадження новітніх розробок є запорукою сталого розвитку сільського господарства.

Сільське господарство України, незважаючи на нестабільність інноваційної активності, намагається інтегрувати передові науково-технічні розробки й адаптувати їх у власне виробництво. Свідченням цього є використання новітніх технологій у землеробстві, рослинництві та тваринництві, які використовуються провідними підприємствами на території країни.

У вітчизняному землеробстві дедалі ширше застосовуються прогресивні сучасні технології мінімального обробітку ґрунту й точного землеробства, а саме: "Mini-till", "No-till" або "Zero-till", "Strip-till".

Нині для активізації виробництва продукції рослинництва найпоширенішим є використання і впровадження досягнень селекції та генної інженерії. Селекцією сільськогосподарських культур в Україні

займаються близько 120 наукових установ, які проводять селекційну роботу з понад 300-ми видами рослин. Проте традиційна селекція вимагає достатніх витрат часу й великих масштабів схрещувань і досліджуваного селекційного матеріалу, тому вона витісняється маркерною, яка характеризується тим, що, маючи певні гени, дає змогу контролювати їх під час селекції, що підвищує надійність й ефективність відбору, скорочуючи при цьому період створення нових сортів.

Особливої популярності набувають технології генної інженерії та використання генетично модифікованих організмів (ГМО). Методи генної інженерії, клітинної біології, ДНК-технології допомагають переносити генетичний матеріал у рослини від мікроорганізмів, грибів і тварин. Вилучення генів і включення їх до геному існуючих сортів рослин надає їм нові ознаки: стійкість проти шкідників, гербіцидів; до несприятливих ґрунтовокліматичних умов; здатність синтезувати біопестициди; нейтралізувати токсичні речовини, що знаходяться у ґрунті, воді тощо. Проте остаточний вплив на живі організми, що споживають такі продукти, чітко не визначений і може проявлятися протягом десятиліть, негативно впливаючи на їх життєдіяльність.

Значний інтерес сьогодні проявляється до виробництва сільськогосподарської "еко"-продукції, вирощеної з мінімальним обробітком ґрунту, повною відмовою від використання ГМО та засобів захисту рослин.

Використання досягнень космічної галузі стає найбільш доцільною умовою для посилення розвитку сільськогосподарського виробництва. Це є достатньо актуально в сучасних умовах, оскільки наявність значних територій аграрної сфери зумовлюють потребу в отриманні інформації про стан ресурсів, ефективне використання природно-ресурсного потенціалу та матеріальнотехнічних ресурсів, прогнозування врожайності, впровадження сучасних систем землекористування та інформаційних агротехнологій вимагають розробки та впровадження інноваційних інформаційних технологій. До таких систем можна віднести Global Positioning System (GPS),

"Rapid Eye", CORINE Land Cover (Coordination of Information on the Environment).

Науково-технічний прогрес стимулював стрімкий розвиток нанотехнологій, який має місце в усіх сферах сільського господарства, включаючи техніку та системи добрив. Нанотехнології визначають сукупність методів і прийомів, що гарантують можливість контрольованим чином створювати і модифікувати об'єкти, які мають принципово нові якості і дають змогу здійснити їх інтеграцію в повноцінно функціонуючі системи. Впровадження та використання даних технологій у галузь рослинництва створюють позитивний ефект, впливаючи на врожайність, економію витрат, раціональне використання ресурсів тощо.

Суть інноваційних технологій, що стосуються тваринництва, полягають у впровадженні:

- біотехнологій (застосування методів клітинної та генної інженерії у підвищенні відтворювальних функцій тварин). Результати досліджень використовуються для поліпшення здоров'я тварин, удосконалення якості продуктів тваринництва, охорони довкілля та збереження генофонду. Біотехнології дають змогу виявити генетично стійких до різних хвороб тварин та спрямовано використовувати їх у селекційному процесі;

- селекційно-племінної роботи (спрямована на покращення породних якостей тварин за рахунок інтенсивного використання високопродуктивних, породних племінних плідників). Результативність племінної роботи тісно пов'язана з відтворенням, темпами оновлення основного стада, забезпеченням високоцінним генетичним матеріалом, а в перспективі – зі створенням вітчизняного ринку племінних ресурсів, який би повністю забезпечив внутрішню потребу та орієнтувався на експорт;

- систем годівлі. Сучасні норми годівлі повинні враховувати потреби тварин в енергії, сухій речовині, протеїнах, вуглеводах, клітковині, жирі, мікроелементах, каротині, вітамінах тощо. Відповідно до цього створюються різноманітні режими годівлі стосовно відповідних порід тварин через

точність їх дозування. Ця технологія дає змогу нарощувати прирости живої маси худоби, проте впровадженню систем інтенсивної годівлі перешкоджає значна потреба у фінансових ресурсах, які необхідні для модернізації та автоматизації виробничих процесів;

– техніко-технологічного забезпечення, що характеризується оновленням технологічної бази ферм новітнім обладнанням для утримання тварин. Наприклад, огорожа боксів та кормового стола із/без фіксації; комбіновані бокси; загальні напувалки; облаштування стійл; системи подачі та розподілу кормів; сучасна доїльна техніка тощо; – ресурсозберігаючих технологій, що базуються на впровадженні повної автоматизації процесу, використанні робототехніки, створенні кормової бази, розведенні високопродуктивного поголів'я.

Дотримання цього вплине на прибутковість галузі тваринництва та стане базисом для інноваційного розвитку аграрного сектору. Хоча ресурсозберігаючі технології і сприятимуть науково-технічному прогресу вітчизняного тваринництва, але на цьому етапі це питання залишається проблемним через відсутність організаційно-економічної, фінансової та матеріально-технічної підтримки.

Одним із напрямів інтенсифікації є *спеціалізація* сільськогосподарського виробництва. Спеціалізація як одна з форм суспільного поділу праці є умовою широкого використання в сільськогосподарському виробництві досягнень науково-технічного прогресу і основою його послідовної інтенсифікації.

Спеціалізація аграрних підприємств неодмінно супроводжується *концентрацією* виробництва в усіх галузях, що сприяє підвищенню його ефективності. Збільшення виходу продукції і підвищення її ефективності в процесі інтенсифікації забезпечується на основі поглиблення спеціалізації та досягнення оптимальних розмірів сільськогосподарського виробництва в підприємствах різних форм власності і видів господарювання.

Серед організаційно-економічних заходів, які забезпечують раціональне використання виробничих ресурсів і підвищення ефективності інтенсифікації виробництва, велике значення має *впровадження прогресивних форм організації і оплати праці*. Нині інтенсифікація сільськогосподарського виробництва потребує докорінної перебудови методів організації і оплати праці на основі прогресивних форм матеріального стимулювання.

Основними стратегічними напрямками інтенсифікації сільськогосподарського виробництва мають бути: залучення інвестиційних ресурсів; розвиток спеціалізації і концентрації виробництва до оптимальних розмірів; нові підходи до розвитку підприємницької діяльності; розвиток виробництва на інноваційній основі шляхом застосування нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур і порід тварин; техніко-технологічна переоснащеність виробництва; диверсифікація виробництва і розвиток на цій основі внутрішньогосподарських виробничих відносин й обслуговуючої та збутової кооперації.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. В чому суть екстенсивної та інтенсивної форми збільшення виробництва сільськогосподарської продукції?
2. Що передбачають додаткові вкладення на одну і ту ж саму земельну площу?
3. Які фактори переходу країни до інтенсивного сільського господарства?
4. Які показники характеризують рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва?
5. Які показники характеризують економічну ефективність інтенсифікації сільськогосподарського виробництва?
6. Які основні напрями інтенсифікації рослинництва і тваринництва?
7. Основні заходи щодо підвищення економічної ефективності інтенсифікації сільського господарства?

8. Інтенсифікація виробництва в умовах раціонального природокористування в сільському господарстві?
9. Які показники характеризують результат інтенсифікації сільськогосподарського виробництва?
10. Які об'єкти інтенсифікації в рослинництві, а які в тваринництві?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Які показники характеризують інтенсивну форму розширеного відтворення в рослинництві?

- 1) розширення посівних площ с.-г. культур;
- 2) підвищення врожайності с.-г. культур;
- 3) збільшення валових зборів с.-г. культур;
- 4) підвищення питомої ваги ріллі в с.-г. угіддях.

2. Показники рівня інтенсивності с.-г. виробництва:

- 1) виробничі витрати на 1 грн. вартості валової продукції;
- 2) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь;
- 3) вартість валової продукції на 1 грн. витрат;
- 4) річні виробничі витрати на 1га с.-г. угідь.

3. Показники рівня інтенсивності виробництва продукції рослинництва:

- 1) річні виробничі витрати на 1га с.-г. угідь;
- 2) річні виробничі витрати на 1га ріллі;
- 3) вартість валової продукції на 1га с.-г. угідь;
- 4) вартість валової продукції на 1га ріллі.

4. Показники рівня інтенсивності виробництва зерна:

- 1) річні виробничі витрати на 1 га с.-г. угідь;
- 2) річні виробничі витрати на 1 га ріллі;
- 3) річні виробничі витрати на 1га посіву зернових культур;
- 4) урожайність зернових культур.

5. Показники результату інтенсифікації виробництва зерна:

- 1) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції на 1 га ріллі;
- 3) урожайність зернових культур;
- 4) виробництво зерна на 100 га ріллі.

6. Показники результату інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції на одного працівника;

- 3) вартість валової продукції на 1 грн. витрат;
- 4) вартість валової продукції на 1 грн. основного капіталу.

7. Показники економічної ефективності інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість основного капіталу на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції на одного середньорічного працівника;
- 3) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь;
- 4) вартість основного капіталу на одного середньорічного працівника.

8. Показники економічної ефективності інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість основного капіталу на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість основного капіталу на одного середньорічного працівника;
- 3) вартість валової продукції на 1 грн. виробничих витрат;
- 4) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь.

9. Показники економічної ефективності інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість додаткової валової продукції на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь;
- 3) вартість основного капіталу на 1 га с.-г. угідь;
- 4) вартість додаткової валової продукції на 1 грн. додаткових витрат.

10. Показники економічної ефективності інтенсифікації с.-г. виробництва:

- 1) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь;
- 2) норма прибутку;
- 3) капіталозабезпеченість підприємства;
- 4) енергоозброєність підприємства.

ТЕМА 8. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ, КОНЦЕНТРАЦІЯ ТА АГРОПРОМИСЛОВА ІНТЕРГАЦІЯ

8.1. Суть і об'єктивні умови розвитку спеціалізації аграрних підприємств

8.2. Концентрація сільськогосподарського виробництва

8.3. Інтеграційні процеси в сільськогосподарському виробництві

8.1. Суть і об'єктивні умови розвитку спеціалізації аграрних підприємств

Спеціалізація - це процес відособлення та створення підприємств або галузей для виробництва однорідної продукції.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва - це переважний розвиток однієї або кількох галузей у виробництві товарної продукції в окремих підприємствах і регіонах (районах, областях, природно-економічних зонах).

Залежно від об'єкта спеціалізації розрізняють такі її три форми: територіальну, спеціалізацію аграрних підприємств і внутрішньогосподарську спеціалізацію.

Під *територіальною спеціалізацією* розуміють переважające виробництво тих чи інших видів сільськогосподарської продукції на певній території. Розрізняють чотири види територіальної спеціалізації — зональну, мікрозональну, обласну і районну. Зональна спеціалізація характеризує виробничий напрям зони, і в Україні вона переважно вже склалася — Полісся, Лісостеп, північний і центральний Степ, південний Степ, передгірні і гірські райони Карпат, передгірні і гірські райони Криму. Мікрозональна спеціалізація притаманна відносно невеликим ареалам у межах відповідних зон, де вирощуються певні культури, що не мають значного поширення в Україні. Сформувалися, наприклад, мікрозони вирощування хмелю, південних конопель. Обласна і районна спеціалізація вказує, виробництво

яких саме видів продукції є основним, переважаючим на цих територіях. Вона формується під впливом зональної й мікрозональної спеціалізації. Визначальним тут є географічне розташування згаданих адміністративних одиниць.

Спеціалізація аграрних підприємств - це переважаюче виробництво в них відповідного виду (видів) продукції, для якого тут існують найсприятливіші природно-економічні умови. Ця форма спеціалізації розвиває і поглиблює територіальну спеціалізацію. Якщо в межах останньої можуть бути сприятливі умови для виробництва, скажімо, шести і більше видів продукції, то через внутрішньогосподарську диференціацію природно-економічного фактора в окремо взятому підприємстві можуть бути найкращі умови для виробництва лише частини видів продукції з усього їх переліку, притаманного для даної зони, мікрозони і т. д.

Внутрішньогосподарська спеціалізація являє собою подальший розвиток спеціалізації підприємства шляхом відокремлення виробництва окремих видів продукції або його технологічних стадій на окремих внутрішньогосподарських підрозділах - бригадах, фермах, загонах, ланках, кооперативах. Наприклад, у господарствах можуть створюватися молочно-товарні ферми, свиноферми, рільничі, тракторно-рільничі, садовоогородні, овочівничі бригади, механізовані загони з вирощування цукрових буряків тощо. Значення внутрішньогосподарської спеціалізації полягає в тому, що вона дозволяє врахувати існуючі в межах багатьох підприємств відмінності в умовах господарювання, а також підвищити концентрацію виробництва навіть тоді, коли певна галузь не є тут провідною, переважаючою. Завдяки цьому підвищується ефективність виробництва.

Особлива необхідність у розвитку внутрішньогосподарської спеціалізації проявляється у великих за розмірами підприємствах, а також у тих господарствах, які розвиваються нині як багатогалузеві. З поглибленням спеціалізації підприємства на певній галузі виникає необхідність у вдосконаленні внутрішньогосподарської спеціалізації, оскільки при цьому

змінюється характер і масштаби виробництва, а разом з ними й організаційна структура господарства. Тому питання спеціалізації підприємств та їх внутрішньогосподарської спеціалізації повинні вирішуватися в органічній єдності й тісному взаємозв'язку.

За технологічним принципом виробництва продукції розрізняють галузеву і внутрішньогалузеву спеціалізацію. Галузева - це така спеціалізація, за якої певна галузь функціонує в підприємстві за принципом замкнутого (закінченого) циклу виробництва. По суті, абсолютна більшість сільськогосподарських культур через свої біологічні особливості вирощуються від посіву (посадки) до одержання готової продукції на одній і тій самій земельній ділянці. В процесі такого вирощування підприємство виконує всі технологічні операції, оскільки їх неможливо вичленити і розподілити за іншими господарствами або їх підрозділами у вигляді самостійних виробництв. Тому зрозуміло, що для рослинництва характерна, як правило, галузева спеціалізація.

Ця форма спеціалізації притаманна і тваринництву, коли підприємство розвиває певну галузь комплексно - від одержання молодняка до виробництва кінцевої продукції. Наприклад, у великих свинарських комплексах на 12 тис., 24 тис., 54 тис. і 108 тис. голів свиней відгодівлі в рік, на багатьох свинофермах у неспеціалізованих на цій галузі аграрних підприємствах утримують основне стадо, одержують молодняк, вирощують його, відгодовують і реалізують на м'ясокомбінати. За такою самою схемою в багатьох господарствах розвиваються й такі тваринницькі галузі, як скотарство та вівчарство.

Внутрішньогалузева спеціалізація означає відокремленість виробництва в межах однієї і тієї самої галузі. Розрізняють два види внутрішньогалузевої спеціалізації: якісно багаторівневу і постадійну. Перша з них здійснюється з метою забезпечення якісного стану функціонування тієї чи іншої галузі. Наприклад, у зерновій галузі виділяються три або чотири якісно відмінних рівні виробництва зерна з повним технологічним циклом. Перший з них -

виведення нових сортів і гібридів зернових культур - здійснюється науково-дослідними інститутами і селекційними станціями; другий - виробництво насіння еліти і першої репродукції - елітно-насінницькими господарствами; третій - виробництво сортового насіння другої репродукції - в спеціалізованих підрозділах аграрних підприємств; четвертий рівень - виробництво товарного зерна. В тваринництві також ефективно розвивається якісно багаторівнева внутрішньогалузева спеціалізація. Наприклад, нові породи і лінії тварин виводять на племінних заводах і племінних станціях.

Постадійна спеціалізація - це виділення у самостійні виробництва окремих стадій технологічного циклу галузі. Вона характерна переважно для тваринництва. Наприклад, у скотарстві в самостійні виробництва можуть виділятися такі стадії, як вирощування нетелів і корів-первісток, виробництво молока, вирощування та відгодівля молодняка великої рогатої худоби. Кожна з цих стадій відокремлюючись, перетворюється на самостійне виробництво спеціалізованих підприємств. Постадійна спеціалізація має місце і в окремих галузях рослинництва. Так, у буряківництві в самостійне виробництво виділяється насінництво, що ведеться спеціалізованими аграрними підприємствами, і товарне виробництво буряків, яке здійснюється різними за юридичним статусом аграрними підприємствами.

Спеціалізація сільського господарства має свої відмінності, зумовлені його специфічними особливостями (земля - головний засіб виробництва, економічні процеси відтворення тісно переплітаються з природними). Ці особливості спеціалізації сільського господарства зумовлюють те, що в підприємствах виробляється не один вид продукції, а формуються галузі, в кожній з яких одержують один або кілька товарних продуктів. Тому спеціалізація сільськогосподарського виробництва характеризується тими галузями і продуктами, частка яких переважає у структурі товарної продукції.

Для визначення територіальної спеціалізації й спеціалізації аграрних підприємств використовують показник структури товарної продукції, в якій

відображується економічне значення окремих сільськогосподарських галузей в господарстві. За економічним значенням галузі сільськогосподарського підприємства розподіляються на головні, додаткові та підсобні.

Головні галузі мають найбільшу частку в структурі товарної продукції. Частка головної галузі в структурі грошових надходжень від реалізації товарної продукції повинна становити понад 20 %. Головні галузі характеризують виробничий напрям господарства і визначають його спеціалізацію.

Додаткові галузі мають меншу частку в товарній продукції господарства порівняно з головними. Вони забезпечують сприятливі умови для розвитку головних галузей і ефективніше використання земельних угідь, засобів виробництва і трудових ресурсів. Раціональна виробнича структура підприємства передбачає поєднання головних і додаткових сільськогосподарських галузей.

Підсобними є галузі несільськогосподарського виробництва. Вони створюються для виробничого обслуговування головних і додаткових галузей або для задоволення споживчих потреб сільського населення. Підсобні галузі сприяють ефективнішому використанню виробничих ресурсів сільськогосподарських підприємств та вирішенню соціально-економічних проблем села.

Залежно від рівня спеціалізації сільськогосподарських підприємств, кількості головних галузей та їх співвідношення розрізняють такі типи спеціалізованих господарств.

Вузькоспеціалізовані господарства мають переважно одну галузь, продукція якої в структурі товарної продукції становить 80 - 90 %. До них відносяться птахофабрики, тваринницькі комплекси, господарства з відгодівлі великої рогатої худоби і свиней, парниково-тепличні та інші господарства. Вузька спеціалізація властива для виробництва таких видів сільськогосподарської продукції, технологія яких дає змогу рівномірно протягом року використовувати робочу силу і засоби виробництва.

Глибоко спеціалізовані господарства мають одну головну та 3 - 4 додаткових сільськогосподарських галузей. Головна галузь, що визначає спеціалізацію аграрного підприємства, забезпечує понад 50 % грошових надходжень від реалізації товарної продукції.

У спеціалізованих господарствах розвиваються дві головні галузі, які забезпечують 60 - 70 % грошових надходжень від реалізації продукції, а також 3-4 додаткових.

Господарства комбінованої спеціалізації мають у своєму складі три головні галузі, які забезпечують понад 75 % грошових надходжень від реалізації товарної продукції, а також 3 - 4 додаткових.

Нині є мало аграрних підприємств, які можна було б віднести до однієї з виділених груп спеціалізації. В більшості з них є дві-три провідних галузі, кожна з яких не є домінуючою і в структурі товарної продукції займає від 10-15 до 30-35 %. По таких підприємствах визначається їх виробничий напрям. У його назву доцільно включати дві, максимум три відносно переважаючих у господарстві галузі. Якщо, наприклад, у господарстві найбільшу питому вагу в структурі товарної продукції займають овочі (скажімо, 27 %), друге місце - товарне молоко (20 %) і третє - зерно (14 %), виробничий напрям такого підприємства можна сформулювати як овоче-молочний з розвинутим зерновиробництвом.

Ефективність виробництва в аграрних підприємствах залежить не лише від розміру галузей, які в них є провідними, а й від того, як розвинуті й інші галузі, що мають товарний характер. Чим більше в господарстві таких галузей, тим, як правило, менші їх розміри і нижча концентрація виробництва. Це інколи негативно відбивається на кінцевих результатах господарювання. Щоб врахувати ступінь розвитку усіх товарних галузей у підприємстві, необхідно визначити і проаналізувати коефіцієнт зосередження товарного виробництва (K_3):

$$K_3 = \frac{100}{\sum_{i=1}^n \Pi_{B_i} (2N_i - 1)},$$

де P_i - питома вага i -ї галузі в структурі товарної продукції, %;

N_i - порядковий номер i -ї галузі в ранжированому ряду, побудованому за спадаючою ознакою: перше місце присвоюють галузі з найбільшою питоною вагою в структурі товарної продукції, а останнє - з найменшою.

Якщо за допомогою показника структури товарної продукції роблять висновок про рівень розвитку окремих галузей і ступінь спеціалізації господарства на виробництві продукції головної (провідних) з них, то за коефіцієнтом товарного зосередження галузей судять про рівень спеціалізації аграрного підприємства з урахуванням усіх його товарних галузей. Прийнято вважати, що підприємство є багатогалузевим, коли цей коефіцієнт не перевищує 0,20, зі слабким рівнем спеціалізації - 0,21-0,30, із середнім - 0,31-0,40, вищим середнього - 0,41-0,50, високим - 0,51-0,60 і з глибоким - понад 0,60. За інших однакових умов ефективність функціонування аграрних підприємств підвищується із збільшенням абсолютного значення коефіцієнта товарного зосередження галузей, але при цьому посилюється ризик втрати фінансової стабільності через можливе погіршення кон'юнктури ринку на продукцію галузей спеціалізації.

У кінцевому підсумку спеціалізація повинна сприяти збільшенню обсягів і підвищенню якості продукції, зростанню продуктивності праці й зниженню витрат виробництва, підвищенню його рентабельності. Економічну ефективність спеціалізації характеризує така система показників:

- 1) вартість валової продукції на 1 га сільськогосподарських угідь, на одного середньорічного працівника, на одну людину-годину, на 1 грн. основного капіталу (основних виробничих фондів);
- 2) затрати праці на виробництво 1 ц продукції;
- 3) собівартість 1 ц продукції;
- 4) прибуток на 1 га сільськогосподарських угідь;
- 5) рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва.

Проблема спеціалізації підприємства визначається насамперед обсягом виробництва однорідної продукції. З одного боку, чим більший цей обсяг,

тим нижчі постійні витрати на одиницю продукції, а з іншого - досконалішою може бути технологія виробництва. Вибір економічно найдоцільнішої технології та відповідного технічного обладнання визначає розмір виробництва. Оптимальність цього виробництва чи підприємства залежить від обраного критерію. Як засвідчила практика, обсяги виробництва мають бути такими, щоб комплекс машин і обладнання був завантажений повністю. У такому випадку собівартість виробництва продукції може бути найнижчою.

8.2. Концентрація сільськогосподарського виробництва

Розвиток продуктивних сил аграрних підприємств тісно пов'язаний з поглибленням спеціалізації і посиленням концентрації виробництва. Як об'єктивний економічний процес концентрація сільськогосподарського виробництва базується на закономірностях розвитку продуктивних сил, широко використовуючи досягнення науково-технічного прогресу.

Концентрація сільськогосподарського виробництва – це процес зосередження засобів виробництва, земельних і трудових ресурсів з метою збільшення виходу продукції у підприємствах і об'єднаннях.

Концентрація сільськогосподарського виробництва є об'єктивною закономірністю його розвитку і сприяє підвищенню ефективності виробництва. При великих розмірах сільськогосподарських галузей значно розширюються можливості застосування прогресивних технологій, інтенсивніше і раціональніше використовуються засоби виробництва. Все це насамперед проявляється у підвищенні продуктивності праці і зниженні собівартості сільськогосподарської продукції, що є основою ефективного господарювання.

Концентрація виробництва може здійснюватися як усередині підприємства (максимальний розвиток окремих галузей, зосередження їх у виробничих підрозділах або на ділянках, що мають для даної галузі найкращі

умови), так і на основі міжгосподарської кооперації (поглиблення поділу праці між окремими підприємствами або при кооперації ряду господарств на виробництві якого-небудь продукту або його частини). У кінцевому рахунку концентрація виробництва проявляється в укрупненні розмірів підприємств (*абсолютна концентрація*) і в розподілі загального обсягу виробництва галузей економіки між підприємствами різного розміру (*відносна концентрація*). Абсолютна концентрація характеризується обсягом виробленої продукції і розмірами виробничих ресурсів, а відносна концентрація - питомою вагою окремої організації у загальному обсязі продукції і на ринку продажів.

Концентрація виробництва в аграрних підприємствах здійснюється в таких формах: нагромадження, централізації виробництва, комбінування та кооперування.

Нагромадження забезпечує розширене відтворення і сприяє посиленню концентрації виробництва. З розвитком господарств зростають розміри їх основного і оборотного капіталу, і це є головною передумовою концентрації сільськогосподарського виробництва.

Централізація виробництва – це збільшення його розмірів шляхом об'єднання кількох господарств в одне і встановлення єдиного керівництва. Обидві форми концентрації виробництва взаємопов'язані, супроводжують і доповнюють одна одну. Централізація значно прискорює і довершує нагромадження і концентрацію виробництва. Процес концентрації сільського господарства відбувається постійно і сприяє підвищенню ефективності виробництва. У збільшенні обсягів виробництва проявляється дія економічного закону переваги великого виробництва над дрібним.

Комбінування передбачає об'єднання в одному підприємстві виробництва та переробки, основного виробництва з додатковими, з метою кращого використання на підприємстві ресурсів та сировини.

Кооперування характеризується об'єднанням підприємств для спільного виробництва при збереженні їх самостійності.

Розрізняють такі *види концентрації*:

- агрегатну (збільшення одиничної потужності устаткування);
- технологічну (укрупнення виробничих ділянок і підрозділів підприємства);
- господарську (технологічна концентрація об'єднань організацій в одне);
- правову (використання правових інститутів в процесі збільшення ринкового впливу організацій на відповідному ринку товарів і послуг).

У сільськогосподарських підприємствах у зв'язку зі специфікою галузі процес концентрації виробництва носить більш складний характер, ніж у підприємствах промисловості, оскільки відрізняється певними особливостями, які полягають в наступному:

1) укрупнення виробництва на основі нагромадження викликає в сільському господарстві певні труднощі, пов'язані з обмеженістю або відсутністю вільних земель. У зв'язку з цим концентрація на основі нагромадження здійснюється в землеробстві переважно шляхом інтенсифікації виробництва і відбувається порівняно повільними темпами;

2) концентрація виробництва на основі централізації ускладнюється просторовою протяжністю головного засобу виробництва - землі. З цієї причини централізація не завжди забезпечує створення великого виробництва, так як зливаються господарства, які мають по кілька галузей різного розміру. До того ж це викликає певні складнощі в управлінні виробництвом;

3) одним із шляхів концентрації сільськогосподарського виробництва є спеціалізація підприємств на виробництві конкретного виду продукції. В результаті збільшується обсяг продукції, на виробництві якої воно спеціалізується. Це можна забезпечити і на основі міжгосподарської кооперації, що відкриває можливості організувати виробництво в розмірах, що дозволяють використовувати прогресивну техніку, технологію та інші переваги великого виробництва.

Основним показником рівня концентрації сільськогосподарського виробництва є обсяг валової продукції в натуральному або вартісному виразі.

Розміри аграрних підприємств найбільш точно визначаються обсягом річної вартості валової продукції, а розміри окремих галузей визначаються валовими зборами зерна, цукрових буряків, обсягом валового виробництва молока, м'яса, яєць та іншої продукції.

Розміри сільськогосподарських підприємств характеризують також додаткові показники: площа сільськогосподарських угідь і ріллі, чисельність середньорічних працівників, наявність основних засобів виробництва, поголів'я продуктивності худоби і птиці та ін.

Розвиток аграрних підприємств закономірно здійснюється на основі концентрації виробництва, тому що від їх розмірів залежить рівень ефективності. Проте у зв'язку з особливостями сільськогосподарського виробництва подальше збільшення розмірів господарств не надає їм вирішальної переваги і не завжди забезпечує високу ефективність. У зв'язку з цим розміри аграрних підприємств повинні бути оптимальними, щоб у конкретних умовах забезпечувати найефективніше використання земельних угідь, засобів виробництва і трудових ресурсів.

Поглиблення спеціалізації і посилення концентрації сільськогосподарського виробництва безпосередньо пов'язані з економічним обтрушуванням різних виробничих типів господарств.

Виробничий тип господарств – це сукупність підприємств однакової спеціалізації, подібних за характером поєднання головних галузей і рівнем інтенсивності. Визначення виробничих типів господарств у різних природно-економічних умовах і обґрунтування їх розвитку сприяють поглибленню спеціалізації та підвищенню інтенсивності виробництва. Відповідно до методики типізації сільськогосподарських підприємств назва виробничих типів господарств визначається головними галузями та їх співвідношенням у структурі грошової виручки від реалізації продукції.

8.3. Інтеграційні процеси в сільськогосподарському виробництві

Спеціалізація і концентрація виробництва створюють сприятливі умови для широкого використання досягнень науково-технічного прогресу і на цій основі забезпечують підвищення його ефективності. Проте нині далі збільшення розмірів сільськогосподарських підприємств не завжди обгрунтоване і раціональне. Тому поглиблення спеціалізації і посилення концентрації сільськогосподарського виробництва може здійснюватися за рахунок інтеграційних процесів.

Інтеграційні процеси є визначальними чинниками динаміки розвитку окремих аграрних галузей і сільського господарства в цілому. На сучасному етапі економічного розвитку відсутність інтеграції виробництва, особливо в аграрній сфері, унеможливорює нормальне функціонування як сільськогосподарських, так і інших галузей, і в цілому - національної економіки. У теперішній час фермерські господарства відчують труднощі, з одного боку у використанні землі (через відсутність засобів виробництва), а з іншого - у спаді виробництва основних видів сільськогосподарської продукції і виникненні проблем із забезпеченням населення продуктами харчування. Найкращим виходом з цієї ситуації виступає агропромислова інтеграція, яка є поєднанням сільськогосподарського і технологічно пов'язаного з ним промислового виробництва, з метою одержання кінцевої продукції з сільськогосподарської сировини і досягнення більшої економічної вигоди.

Агропромислова інтеграція у власному смислі слова означає певне організаційне поєднання сільськогосподарського і технологічно пов'язаного з ним промислового виробництва з метою одержання кінцевої продукції із сільськогосподарської сировини і досягнення більшої економічної вигоди завдяки взаємній матеріальній заінтересованості і відповідальності всіх учасників агропромислового виробництва за кінцеві результати господарювання.

Даний вид інтеграції називають *вертикальною інтеграцією*. Вона може організаційно поєднувати всі або основні стадії агропромислового виробництва й обігу, зокрема виробництво сільськогосподарської сировини, її транспортування, зберігання, переробку і реалізацію кінцевого продукту.

В сільському господарстві розвивається і горизонтальна інтеграція як форма міжгосподарського співробітництва, за якої досягається вищий економічний ефект і нерідко здійснюється поглиблення спеціалізації на окремих стадіях єдиного технологічного процесу. Така інтеграція розвивається, наприклад, у зерновиробництві шляхом встановлення організаційно-економічних зв'язків між елітнонасіннєвими репродуктивними підприємствами та підприємствами по виробництву товарного зерна. Різновидом такої інтеграції є наукововиробничі системи, які створюються з метою одержання їх учасниками - сільськогосподарськими підприємствами кваліфікованої допомоги від головного підприємства - науководослідної установи у впровадженні в практику прогресивних технологій, інших досягнень НТП і передового досвіду, а також в удосконаленні форм і методів організації праці і виробництва. По суті, будь-яке кооперування сільськогосподарських товаровиробників є проявом горизонтальної інтеграції.

Організаційною формою агропромислової інтеграції є агропромислові формування. Розрізняють два типи існуючих нині в Україні агропромислових формувань: регіональні господарські.

Регіональні агропромислові формування представлені переважно агропромисловими асоціаціями, а *господарські* - агропромисловими підприємствами і агрофірмами.

У функціонуючих нині агропромислових формуваннях, насамперед у господарських, досягається реальне поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва. В результаті цього виробництво продукції сільського господарства, її транспортування, переробка і реалізація з відокремлених ланок перетворюється на єдиний виробничий процес, що з

економічної точки зору характеризується взаємною матеріальною заінтересованістю і відповідальністю всіх учасників агропромислового виробництва за результати діяльності - виробництво і реалізацію кінцевої продукції.

В умовах реальної інтеграції сільськогосподарського і промислового виробництва створюється додатковий *синергічний ефект*, що проявляється у вищій економічній ефективності інтегрованого виробництва порівняно з відокремленням. Джерелами одержання агропромисловими формуваннями синергічного ефекту є:

- істотне зменшення втрат сільськогосподарської продукції, передусім тієї, що швидко псується, за рахунок зведення до мінімуму розриву між її збиранням і промисловою переробкою;
- збільшення обсягу виробництва кінцевої продукції за рахунок утилізації нестандартної сільськогосподарської продукції та побічних відходів, які без інтегрованого виробництва повністю пропадають або використовуються нерационально (так, тваринам нерідко згодовують нестандартні овочі, фрукти тощо);
- скорочення витрат на транспортування продукції до місць переробки на великих переробних підприємствах і на зустрічні заводи продовольчих товарів для споживання місцевим населенням. Це особливо важливо в умовах високої вартості енергоносіїв.

Слід також зазначити, що агропромислові формування одержують додатковий ефект, що не є складовою синергічного ефекту, завдяки виробництву і реалізації кінцевої продукції. Це зумовлено тим, що найвищого рівня віддачі авансованого капіталу і поточних витрат досягають ті підприємства АПК, які функціонують на завершальній стадії виробничого циклу, здійснюючи виробництво і реалізацію кінцевої продукції. Адже остання завжди оцінюється вище, ніж сировина саме завдяки більшій окупності витрат, досягнутій за рахунок споживача. В умовах відокремленого виробництва цей додатковий ефект одержують переробні

підприємства, тимчасом як суто аграрні підприємства позбавлені можливості поліпшувати свій фінансовий стан за рахунок цього виду ефекту. В умовах поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва власниками даного ефекту стають агропромислові формування. Останні самостійно приймають рішення щодо зміни асортименту продукції й обсягу продажу відповідно до кон'юнктури ринку, а також ведуть необхідну маркетингову діяльність з тим, щоб задовольнити споживчий ринок і підвищити прибутковість власного виробництва.

Одержуючи більше доходів порівняно із звичайними аграрними підприємствами, агропромислові формування успішніше вирішують господарські та економічні питання, забезпечують вищу соціальну захищеність своїх працівників, що є важливою ознакою соціально орієнтованої ринкової економіки. Агропромислові формування створюють працівникам широку технологічну базу прикладання кваліфікованої праці і тим самим забезпечують повнішу зайнятість працівникам протягом року, а також нерідко пом'якшують сезонність виробництва.

З кількісним зростанням агропромислових формувань - агропромислових підприємств, агрофірм, агроконсорціумів тощо створюється конкурентне середовище в сфері переробки сільськогосподарської продукції, яке змушує учасників агропромислового виробництва виробляти якісніші продовольчі товари з конкурентоспроможною ціною.

Взаємна матеріальна заінтересованість усіх учасників регіональних і господарських організаційних форм агропромислової інтеграції в досягненні високих кінцевих результатів, з одного боку, і кожного з них у зростанні масштабів та ефективності виробництва свого виду діяльності, з іншого, стає тією рушійною силою, яка створює необхідне економічне середовище для ширшого впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і передової практики, економічно спонукає забезпечувати пропорційний розвиток сільського господарства і переробної промисловості, бази

зберігання продукції та її реалізації. В результаті створюються умови не лише для збільшення обсягу виробництва і поліпшення якості продукції, а й для раціонального використання сировини, забезпечення її поглибленої переробки, розширення асортименту продовольства. Все це зміцнює економіку агропромислових формувань.

Важливо зазначити, що створення організаційних форм агропромислової інтеграції та їх удосконалення само по собі не є універсальним засобом для виходу агропромислового виробництва на якісно новий етап розвитку, що відповідає вимогам ринкової економіки. Його висока ефективність може бути досягнута на основі впровадження нових інтенсивних технологій, що забезпечують безвідходність при переробці сільськогосподарської сировини, економію живої й уречевленої праці, скорочення і повну ліквідацію втрат ресурсів та готової продукції. Вирішення цього завдання вимагає постійного наукового забезпечення агропромислових формувань, широкого застосування сучасної обчислювальної техніки, встановлення тісних взаємовигідних виробничоторгових і наукових зв'язків із зарубіжними партнерами. Все це сприятиме виходу агропромислового виробництва на сучасний світовий рівень.

Перед розглядом особливостей організаційної структури і специфіки функціонування окремих видів агропромислових формувань зауважимо, що нині ставити питання про переваги одних з них над іншими передчасно. В процесі нагромадження цими формуваннями практичного досвіду роботи рель'єфніше проявляться переваги і недоліки прийнятої ними організаційновиробничої структури, ступінь її маневреності й еластичності в обґрунтованому вирішенні поточних і перспективних завдань. Це означає, що в умовах господарської і фінансової самостійності суб'єктів ринку, розвитку різних форм господарювання і гнучкого поєднання різних форм власності посиляться економічна змагальність між агропромисловими формуваннями, іншими суб'єктами АПК і в результаті утвердяться й

набудуть прискореного поширення найбільш життєздатні серед них. Водночас виникне реальна можливість створення нових, досі невідомих формувань з високим рівнем конкурентоспроможності вироблюваної ними продукції на продовольчому ринку.

Існують такі основні форми організації виробництва на основі агропромислової інтеграції: агропромислові підприємства і агрофірми; агропромислові об'єднання, науково-виробничі об'єднання.

Агропромислові підприємства – це сільськогосподарські підприємства, які мають у своєму складі промислові виробництва з переробки сільськогосподарської продукції. Основою їх діяльності є органічна єдність виробництва сільськогосподарської продукції та її промислової переробки. Промислові виробництва агропромислових підприємств мають постійний штат працівників і переробляють не менше 25 % продукції однієї з головних галузей господарства. До агропромислових підприємств належать такі господарства, в яких частка продукції, виробленої з власної сільськогосподарської сировини, разом з товарною продукцією сировинної галузі інтегрованої сфери становить понад 20 % виручки від реалізації товарної продукції.

Агрофірми – це сільськогосподарські підприємства, які у своїй організаційно – виробничій структурі, крім промислових виробництв з переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, мають ланки ринкової інфраструктури (торгівельні підприємства, служби маркетингу тощо).

Агропромислові об'єднання створюються на основі раціональної спеціалізації і кооперації сільськогосподарських, промислових та інших підприємств під єдиним господарським керівництвом організовується виробництво, промислова переробка, зберігання і реалізація сільськогосподарської продукції. Агропромислові об'єднання створюються з врахуванням галузевого і територіального поділу праці. Підприємства, які входять до агропромислового об'єднання, мають оперативно-господарську

самостійність, проте їх діяльність узгоджується і координується відповідно до основних показників економічного і соціального розвитку агропромислового формування.

Науково-виробничі об'єднання являють собою інтеграцію науково-дослідних закладів, сільськогосподарських і промислових підприємств. Поєднання зусиль підприємства АПК і наукових закладів сприяє значному підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва на основі планомірного впровадження досягнень науки у практику. Головне завдання науково-виробничого об'єднання – прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві та планомірне впровадження результатів наукових досліджень у сільськогосподарське виробництво.

Розвиток агропромислової інтеграції передбачає підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, значне поліпшення умов праці та побуту сільських трудівників. Інтегровані галузі промисловості набувають дедалі більшого значення у розвитку продуктивних сил сільського господарства і розв'язанні соціально – економічних проблем села.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте поняття «спеціалізація аграрних підприємств»?
2. Яке значення спеціалізації для сільського господарства?
3. Що являє собою внутрішньогосподарська спеціалізація?
4. Визначте поділ спеціалізації за технологічним принципом виробництва продукції.
5. Назвіть види територіальної спеціалізації.
6. Для чого визначають внутрішньогалузеву спеціалізацію?
7. Для чого використовують показник структури товарної продукції?
8. Для якої галузі характерна постадійна спеціалізація?
9. Як визначається коефіцієнт зосередження товарного виробництва?
10. Значення концентрації виробництва у сільському господарстві.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Спеціалізація аграрного підприємства - це:

- 1) виробництво і реалізація товарної продукції у підприємстві;
- 2) переважний розвиток однієї або кількох галузей у виробництві товарної продукції у підприємстві;
- 3) переважний розвиток галузі у виробництві валової продукції у підприємстві;
- 4) забезпечення раціонального використання матеріальних і трудових ресурсів підприємства.

2. Спеціалізація аграрного підприємства визначається за структурою:

- 1) грошових надходжень від реалізації продукції;
- 2) посівних площ господарства;
- 3) валової продукції;
- 4) виробничих витрат.

3. Показники економічної ефективності спеціалізації с.-г. підприємства:

- 1) вартість основного капіталу на 1 га с.-г. угідь;
- 2) вартість основного капіталу на одного середньорічного працівника;
- 3) вартість валової продукції на 1 га с.-г. угідь;
- 4) річні виробничі витрати на 1 га с.-г. угідь.

4. Показники концентрації аграрного виробництва:

- 1) вартість валової продукції на одного середньорічного працівника;
- 2) вартість основного капіталу на 1 га с.-г. угідь;
- 3) вартість основного капіталу на одного середньорічного працівника;
- 4) вартість валової продукції підприємства.

5. Вертикальна інтеграція - це:

- 1) кооперування с.-г. підприємств по виробництву певної продукції;
- 2) об'єднання с.-г. кооперативів;
- 3) кооперування с.-г. та промислових підприємств;
- 4) об'єднання по стадійно спеціалізованих підприємств.

6. Агрофірма - це:

- 1) с.-г. підприємство, яке має у своїй структурі промислове виробництво з переробки с.-г. продукції і торгівельні організації;
- 2) с.-г. підприємство, яке має у своїй структурі промислове виробництво з переробки с.-г. сировини;
- 3) об'єднання с.-г. підприємств і наукових закладів;

4) об'єднання с.-г. підприємств і торговельних організацій.

7. Форми спеціалізації, залежно від об'єкта:

- 1) вертикальна;
- 2) внутрішньогосподарська;
- 3) внутрішньогалузева;
- 4) територіальна.

8. Спеціалізація, яка притаманна відносно невеликим ареалам у межах відповідних зон, де вирощуються певні культури, що не мають значного поширення в Україні – це:

- 1) зональна спеціалізація;
- 2) мікрозональна спеціалізація;
- 3) обласна спеціалізація;
- 4) спеціалізація підприємства.

9. Часткою великих підприємств за відповідним показником розміру в загальній кількості аграрних підприємств певного юридично правового статусу визначається:

- 1) абсолютний рівень концентрації;
- 2) спеціалізація;
- 3) відносний рівень концентрації;
- 4) агропромислова інтеграція.

10. Організаційне поєднання технологічно пов'язаних між собою різнорідних видів діяльності з притаманними їм функціями – це:

- 1) спеціалізація;
- 2) концентрація;
- 3) інтеграція;
- 4) розширене відтворення.

ТЕМА 9. РОЗШИРЕНЕ ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

9.1. Суть і особливості розширеного відтворення в сільському господарстві

9.2. Показники розширеного відтворення в сільському господарстві

9.3. Відтворення і розподіл валового продукту

9.4. Нагромадження в сільському господарстві і його джерела

9.1. Суть і особливості розширеного відтворення в сільському господарстві

Виробництво матеріальних благ (засобів виробництва і предметів споживання) є необхідною умовою існування і розвитку людського суспільства. Цей процес відбувається безперервно і повинен періодично проходити одні й ті самі стадії – виробництва, розподілу, обміну і споживання. Суспільство не може перестати споживати, так само воно не може перестати виробляти. Тому будь-який суспільний процес виробництва, який розглядається в постійному зв'язку і в безперервному відновленні, є водночас процесом відтворення.

Отже, *відтворення в сільському господарстві – це постійне повторення і безперервне відновлення процесу сільськогосподарського виробництва*. Розрізняють два типи відтворення: просте і розширене. При простому відтворенні виробництво матеріальних благ відновлюється в попередніх розмірах, при розширеному відтворенні обсяги виробництва безперервно зростають. Тому просте відтворення завжди є складовою частиною і основою розширеного відтворення. Здійснення розширеного відтворення в сільському господарстві передбачає систематичне використання певної частини додаткового продукту на збільшення обсягів виробництва. При цьому не тільки відшкодовуються матеріальні блага, а й створюються нові засоби виробництва і предмети споживання, які є матеріальною основою розширеного відтворення.

Основою розвитку суспільства є поліпшення добробуту всіх його членів. Тому об'єктивною закономірністю розвитку сільськогосподарського виробництва є розширене відтворення, яке створює відповідні умови для задоволення зростаючих потреб населення країни.

Розширене відтворення – це систематичне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, що дає змогу не лише забезпечити досягнутий рівень розвитку суспільства, а й виробляти додаткові засоби і предмети споживання. В аграрних підприємствах розширене відтворення може відбуватися в двох формах – екстенсивній та інтенсивній. При *екстенсивному* відтворенні розширення масштабів виробництва здійснюється за рахунок залучення додаткових ресурсів (збільшення посівних площ, поголів'я худоби, трудових ресурсів та ін.) при незмінному технічному рівні. *Інтенсивне* відтворення передбачає збільшення виробництва сільськогосподарської продукції на основі зростання продуктивності праці, яке забезпечується вдосконаленням техніки, технології і організації виробництва, впровадженням досягнень науково-технічного прогресу.

Розрізняють також два види інтенсивного розширеного відтворення: *фондомісткий*, коли зростання обсягів виробництва відбувається на основі збільшення витрат виробничих фондів на одиницю продукції, і *фондозберігаючий*, при якому збільшення виробництва продукції супроводжується економією питомих витрат матеріальних ресурсів. Інтенсифікація виробництва є основною формою розширеного відтворення, тому підвищення ефективності використання матеріальних і трудових ресурсів має велике економічне значення.

Сільське господарство забезпечує населення країни продовольством, а промисловість сировиною. Водночас воно є споживачем промислових засобів виробництва. У зв'язку з цим забезпечення високих темпів розширеного відтворення сукупного суспільного продукту вимагає правильних пропорцій у розвитку промисловості і сільського господарства.

Метою розширеного відтворення в народному господарстві є забезпечення сталого зростання і вдосконалення структури суспільного виробництва. Створення сприятливих умов для розвитку цього процесу прискорює темпи розширеного відтворення в сільському господарстві на основі розвитку тих галузей, які визначають науково-технічний прогрес.

Розширене відтворення в сільському господарстві здійснюється на основі дії об'єктивних економічних законів і є складовою частиною розширеного відтворення в усьому народному господарстві країни, тому воно характеризується однаковими основними закономірностями і йому властиві всі основні риси останнього. Економічним законом розширеного відтворення є нагромадження, що є основою розвитку сільськогосподарського виробництва. Процес розширеного відтворення в сільському господарстві має свої особливості, які зумовлені специфікою сільськогосподарського виробництва.

1. Головним засобом виробництва в сільському господарстві є земля, яка просторово обмежена і штучно не відтворюється. Тому обов'язковою умовою розширеного відтворення в сільськогосподарському виробництві є раціональне використання землі і проведення заходів з підвищення її родючості. Процес відтворення в сільському господарстві зазнає всебічного впливу ґрунтово-кліматичних умов, які можуть підвищувати або знижувати ефективність використання виробничих ресурсів. Тому розширене відтворення в аграрних підприємствах передбачає насамперед підвищення родючості ґрунту з урахуванням особливостей різних зон країни, що є необхідною умовою і незмінною основою збільшення виробництва продукції.

2. У сільськогосподарському виробництві економічний процес відтворення тісно переплітається з природними (біологічними) процесами відтворення організмів рослин і тварин. Тому в процесі розширеного відтворення в галузях сільського господарства одночасно діють і взаємодіють економічні та природні закони відтворення. У сільськогосподарському

виробництві, на відміну від промисловості, людина за допомогою техніки керує природними процесами. При цьому технічні засоби виробництва повинні створювати найбільш сприятливі умови для життя та розвитку живих організмів – рослин і тварин, що забезпечує високий рівень їх продуктивності.

Використання землі і живих організмів як засобів виробництва в сільському господарстві вимагає врахування біологічних закономірностей розвитку природи, збереження і відтворення природних ресурсів. Недосконалість технологічних процесів сучасного виробництва загострює екологічні проблеми в аграрних підприємствах, тому в процесі розширеного відтворення зростають витрати на відновлення і збереження природних ресурсів, зокрема на відтворення родючості ґрунту. В умовах науково-технічного прогресу раціональне використання і дбайливе ставлення до природних ресурсів є складовою частиною діяльності сільськогосподарських підприємств і одним з найважливіших факторів їх економічного розвитку.

3. У сільському господарстві період виробництва продукції і робочий період не збігаються, тому на процес розширеного відтворення значний вплив має сезонність виробництва, особливо в галузях рослинництва. Це вимагає значної концентрації матеріальних і трудових ресурсів у певні періоди, розвитку підсобних галузей та агропромислової інтеграції. Поглиблення спеціалізації і раціональне співвідношення рослинницьких і тваринницьких галузей сприяють вирівнюванню сезонності сільськогосподарського виробництва.

4. Особливістю процесу відтворення в сільському господарстві є те, що значна частина засобів виробництва відтворюється в аграрних підприємствах у натуральній формі. Частина сільськогосподарської продукції не набуває тут товарної форми, залишається в підприємстві і вступає в новий цикл уже у вигляді засобів виробництва. Це насіння, корми, молодняк худоби, птиця, органічні добрива та інша продукція. З розвитком науково-технічного прогресу частка цих засобів виробництва зменшується, проте їх економічне

значення і вплив на ефективність сільськогосподарського виробництва зростають.

5. Розширене відтворення в сільському господарстві відбувається при абсолютному зменшенні зайнятих трудових ресурсів. Весь обсяг приросту валової продукції забезпечується підвищенням продуктивності праці. Для дальшого нарощування виробництва сільськогосподарської продукції необхідно здійснити відповідні заходи щодо якісної перебудови матеріально-технічної бази аграрних підприємств. Розширене відтворення в умовах підвищення рівня фондо- і енергоозброєності працівників вимагає постійного збільшення чисельності кваліфікованих кадрів, зміцнення принципу матеріальної заінтересованості в підвищенні продуктивності праці.

6. Важливою соціально-економічною особливістю відтворення в сільському господарстві є наявність різних форм власності і видів господарювання. Необхідно створити для них рівні економічні умови для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення ефективності господарювання.

Враховуючи наявність виробничих ресурсів вирішальна роль у розширеному відтворенні повинна належати великим сільськогосподарським підприємствам. Разом з тим в особистих господарствах населення нині створюються значні обсяги продукції.

Процес відтворення в сільському господарстві відбувається на основі діалектичної єдності розвитку продуктивних сил (удосконалення засобів виробництва, підвищення кваліфікації робочої сили) та виробничих відносин. У дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва нині центральне місце займає перебудова виробничих відносин на селі, яка покликана повернути селянинові становище господаря на землі, заінтересованого в збільшенні виробництва продукції і підвищенні її якості.

9.2. Показники розширеного відтворення в сільському господарстві

Розширене відтворення в сільському господарстві передбачає постійне відновлення, вдосконалення і зростання факторів виробництва для підтримання його безперервності і розвитку. Воно включає такі взаємозв'язані процеси: *зростання валової і чистої продукції сільського господарства; відновлення і розширення виробничих фондів; відтворення трудових ресурсів сільського господарства*. На основі відтворення валової продукції, виробничих фондів і трудових ресурсів відтворюються і розвиваються виробничі відносини, які є рушійною силою розвитку продуктивних сил.

Розширене відтворення в сільському господарстві характеризується економічними показниками – натуральними і вартісними, факторними і результативними. Динаміку розширеного відтворення елементів виробничого процесу (земельних і виробничих фондів, трудових ресурсів) відображують факторні показники, а результативні – наслідки виробництва, зокрема збільшення валової і чистої продукції. Економічні показники розширеного відтворення витікають з його суті і відображують взаємозв'язані процеси, які забезпечують безперервність сільськогосподарського виробництва.

Для характеристики розширеного відтворення насамперед використовують такі показники, які відображують *збільшення виробництва валового продукту сільського господарства*. В галузях рослинництва і тваринництва розширене відтворення характеризується підвищенням урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності худоби і птиці, а також зростанням обсягів виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції.

Крім натуральних показників розширене відтворення характеризується також вартісними – це збільшення вартості валової і товарної продукції, зростання валового, чистого доходу і прибутку сільськогосподарських підприємств. Результативні показники розширеного відтворення можуть

виражатися як в абсолютних величинах, так і з розрахунку на гектар сільськогосподарських угідь.

Показники *розширеного відтворення виробничих фондів аграрних підприємств* – це зростання вартості основних і оборотних фондів, а також підвищення фондозабезпеченості господарств та фондоозброєності праці сільських трудівників. Якщо підвищується рівень забезпеченості підприємства основними виробничими фондами, то це свідчить про позитивні зміни в розвитку його матеріально-технічної бази і створення необхідних передумов для здійснення розширеного відтворення.

Розширене відтворення характеризується також *натуральними показниками*, що свідчать про збільшення кількості і поліпшення якості засобів виробництва. Це підвищення рівня енергоозброєності праці і енергозабезпеченості підприємств, розширення площ меліорованих земель та багаторічних насаджень, зростання кількості органічних і мінеральних добрив, які вносять на 1 га ріллі, збільшення поголів'я худоби і птиці та зміцнення кормової бази тваринництва.

Розширене відтворення трудових ресурсів аграрних підприємств характеризується збільшенням чисельності кваліфікованих працівників і спеціалістів сільськогосподарського виробництва, а також витрат на підготовку кадрів та підвищення їх кваліфікації. При цьому важливими показниками процесу відтворення трудових ресурсів є збільшення оплати праці і суспільних фондів споживання, що є основою підвищення матеріального і культурного рівня життя сільських працівників.

На основі збільшення виробництва валового продукту сільського господарства, розширеного відтворення виробничих фондів і трудових ресурсів відтворюються виробничі відносини. Розвиток і вдосконалення виробничих відносин на селі відбуваються в умовах реалізації сучасної аграрної політики, а також під впливом соціально-економічних змін у народному господарстві.

9.3. Відтворення і розподіл валового продукту

У результаті розширеного відтворення збільшується виробництво валової продукції сільського господарства, яка включає всі створені протягом року матеріальні блага і є частиною сукупного суспільного продукту країни. Відтворення в сільському господарстві відбувається в натурально-речовій і вартісній формах, а валовий продукт галузі становить сукупність засобів виробництва і предметів споживання.

Валова продукція сільського господарства в натурально-речовій формі як сукупність засобів виробництва (насіння, кормів, худоби, сировини для промисловості) і предметів споживання за своїм призначенням та використанням належить до першого і другого підрозділів процесу відтворення суспільного виробництва. Такий поділ продукту сільського господарства має важливе значення в забезпеченні правильних пропорцій відтворення в окремих галузях агропромислового виробництва і розподілу продукту між ними.

У процесі виробництва валової продукції сільського господарства витрачається минула, уречевлена в засобах виробництва праця, і жива праця. Тому валова продукція у вартісній формі розподіляється на дві частини: на вартість спожитих засобів виробництва (c) і на новостворену вартість, або валовий дохід сільськогосподарських підприємств ($V + m$).

Вартість спожитих засобів виробництва включає ту частину вартості будівель, обладнання, машин, сировини і матеріалів, яка протягом поточного року перенесена на вироблену продукцію. Ця частина вартості валової продукції сільського господарства відповідає річним матеріальним витратам виробництва і становить фонд відшкодування. Отже, валова продукція сільського господарства розподіляється насамперед на фонд відшкодування і чисту продукцію, або валовий дохід.

Фонд відшкодування – це частина вартості валової продукції сільського господарства, яка використовується для відновлення спожитих у

процесі виробництва засобів і предметів праці. Він формується на основі амортизаційних відрахувань і вартості витрачених матеріальних оборотних засобів (насіння, кормів, добрив, медикаментів, нафтопродуктів, запасних частин та інших матеріалів).

Утворення фонду відшкодування є головною умовою правильного розподілу валової продукції і передумовою процесу відтворення в аграрних підприємствах. Відшкодування витрачених засобів виробництва – об’єктивна умова простого відтворення і збереження досягнутого рівня виробництва. Для здійснення розширеного відтворення необхідно спочатку відшкодувати спожиті засоби, а вже потім розширювати виробництво на основі залучення додаткових виробничих фондів.

Фонд відшкодування у натурально-речовій формі складається із засобів і предметів праці. У сільськогосподарських підприємствах спожиті засоби виробництва відновлюються як у натуральній формі у своєму господарстві, так і шляхом купівлі за рахунок виручки від реалізації товарної продукції.

В умовах науково-технічного прогресу фонд відшкодування не лише виконує функцію відновлення використаних засобів виробництва, а й використовується для здійснення розширеного відтворення. За цих умов відновлення спожитих засобів виробництва відбувається на новій технічній основі за рахунок більш досконалих машин і обладнання, кращої якості сировини і матеріалів порівняно з використаними у виробничому процесі.

В умовах науково-технічного прогресу частка фонду відшкодування у валовій продукції сільського господарства зростає, що відповідно зменшує розмір валового доходу і знижує ефективність виробництва. Ця тенденція формується на основі закономірного зростання технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва, а також внаслідок підвищення цін на засоби виробництва.

Частина вартості валової продукції сільського господарства, яка створюється живою працею, називається *чистою продукцією, або валовим доходом.* Водночас *чиста продукція*, як новостворена вартість в галузях

сільського господарства є складовою частиною національного доходу країни.

Валовий дохід – це економічна категорія, в якій відображуються кінцеві результати виробництва. У зв'язку з цим важливим завданням є виявлення у господарській практиці факторів, які визначають його зростання. Розміри валового доходу можна збільшити на основі збільшення виробництва валової продукції і зменшення матеріальних витрат шляхом раціонального використання виробничих фондів та підвищення продуктивності праці.

Валовий дохід сільського господарства створюється живою працею і матеріалізується у новоствореній вартості. Тому величина валового доходу залежить від чисельності працівників сільськогосподарських підприємств і рівня продуктивності їхньої праці. При зменшенні чисельності трудівників основним фактором збільшення валового доходу є підвищення продуктивності праці. Збільшення валового доходу безпосередньо впливає на поліпшення матеріального добробуту працівників села і темпи розширеного відтворення в аграрних підприємствах.

Чиста продукція, або валовий дохід сільського господарства складається з двох частин: необхідного продукту (v), який формує фонд оплати праці трудівників підприємств, і додаткового продукту, або чистого доходу (m). Чиста продукція, або валовий дохід є основою утворення фондів споживання і нагромадження.

Фонд споживання – це частина створеного в сільському господарстві валового доходу, який використовується для особистого і суспільного (невиробничого) споживання. За натурально-речовою формою фонд споживання включає предмети споживання, які задовольняють ті чи інші потреби сільських працівників. Джерелами його формування виступають необхідний продукт і частина додаткового продукту, створеного в сільськогосподарському виробництві.

Фонд споживання є матеріальною основою відтворення трудових ресурсів сільського господарства. Він включає фонд оплати праці, суспільні

фонди споживання, які створюються сільськогосподарськими підприємствами, а також відрахування у фонди соціального забезпечення і соціального страхування. Фонд споживання працівників сільського господарства формується як у грошовій, так і в натуральній формі.

Основною частиною фонду споживання є заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств. Розширене відтворення в сільському господарстві характеризується зростанням фондів споживання, в тому числі оплати праці трудівників села.

Співвідношення в розподілі валового доходу господарств має відповідати оптимальним пропорціям, які забезпечують необхідне підвищення добробуту працівників села і відповідні темпи розширеного відтворення. Розрахунки вчених показують, що при рівні рентабельності 35-40% на особисте споживання працівників необхідно використовувати приблизно 60-65% валового доходу господарства.

Суспільні фонди споживання сільськогосподарських підприємств забезпечують соціальний розвиток трудових колективів. Вони використовуються на проведення культурно-масових і оздоровчих заходів та задоволення інших соціальних потреб, а також матеріальне заохочення працівників господарств. Ця частина фонду споживання в сільському господарстві утворюється за рахунок чистого доходу.

Чистий дохід – це вартість додаткового продукту, створеного в сільськогосподарському виробництві. У зв'язку з тим що матеріальні витрати і оплата праці становлять собівартість продукції, чистий дохід аграрних підприємств визначається як різниця між вартістю валової продукції і витратами на її виробництво. Величина чистого доходу залежить від кількості виробленої продукції сільського господарства, рівня реалізаційних цін і витрат на виробництво. Тому збільшення виробництва валової продукції, поліпшення її якості і зниження собівартості сприяють зростанню маси чистого доходу.

Маса чистого доходу, яка створюється в сільському господарстві,

розподіляється на дві частини. Одна з них після реалізації продукції через податок і ціни надходить безпосередньо в державний бюджет, а друга використовується сільськогосподарськими підприємствами. При цьому на споживання використовується лише частина чистого доходу, а переважна маса його відраховується у фонд нагромадження, який є основним джерелом розширеного відтворення в сільському господарстві. Якщо розміри фонду споживання залежать переважно від величини валового доходу, то фонд нагромадження формується лише за рахунок чистого доходу.

Фонд нагромадження — це частина чистого доходу, яка використовується для розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва на основі приросту основних фондів (виробничих і невикористаних) і матеріальних оборотних засобів та створення відповідних запасів і резервів. У сільськогосподарських підприємствах чистий дохід визначається тільки в тій частині, яку фактично одержують після реалізації товарної продукції.

Реалізована частина чистого доходу набуває форми *прибутку* сільськогосподарського підприємства, його масу можна реально розподілити і використати. Тому основним джерелом формування фонду нагромадження є прибуток підприємства.

За натурально-речовою формою фонд нагромадження включає засоби виробництва, основні засоби невикористаного призначення, страхові фонди і резерви засобів виробництва та предметів споживання.

Валова продукція як кінцевий результат господарської діяльності сільськогосподарських підприємств є одночасно основою розширеного відтворення і нагромадження в сільському господарстві. Тому валова продукція сільського господарства (ВП) розподіляється на фонди відшкодування (ФВ), споживання (ФС) і нагромадження (ФН):

$$ВП = ФВ + ФС + ФН$$

Розподіл валової продукції і створення відповідних фондів відповідають об'єктивним вимогам розширеного відтворення в сільському господарстві. Важливо, щоб у процесі розподілу валового продукту аграрного підприємства забезпечувався дальший його розвиток, здійснювалось поліпшення умов праці і підвищення добробуту його працівників.

Співвідношення споживання і нагромадження при розподілі доходів сільськогосподарських підприємств має забезпечувати збільшення виробничих фондів і підвищення життєвого рівня працівників. Для забезпечення розширеного відтворення в аграрних підприємствах особливе значення мають відповідний розподіл і використання прибутку.

У структурі використання прибутку, в останні роки відбулися значні зміни. Динаміка розподілу прибутку в господарствах свідчать, що платежі до бюджету зменшились, а частка прибутку, що залишилась у розпорядженні сільськогосподарських підприємств, відповідно зросла. Водночас відбулося зменшення питомої ваги прибутку, що було використано на виробничий розвиток підприємств, а також на заохочування їх працівників. Все це не створювало відповідних передумов для здійснення розширеного відтворення в сільськогосподарських підприємствах.

В ринкових умовах розширене в сільському господарстві здійснюється переважно за рахунок власних коштів. У зв'язку з цим розвиток підприємств на основі розширеного відтворення зумовлює збільшення виробництва валового доходу і прибутку, що є основою зростання фондів споживання і нагромадження.

9.4. Нагромадження в сільському господарстві і його джерела

Здійснення розширеного відтворення в сільському господарстві вимагає певних матеріальних передумов, насамперед використання частини додаткового продукту на збільшення виробничих фондів і утворення

необхідних резервів. Розширене відтворення стає можливим і відбувається тоді, коли в сільському господарстві створюється додатковий продукт і частина його використовується на нагромадження.

Нагромадження в сільському господарстві – це економічний процес збільшення кількості і поліпшення якості засобів виробництва, а також розвитку невиробничої сфери. Необхідною умовою і матеріальною основою нагромадження в сільськогосподарських підприємствах є використання для розширення виробництва частини чистого доходу, який утворює фонд нагромадження. Він формується у натуральній і вартісній формах. Частина засобів виробництва (насіння, корми, худоба та ін.) відтворюється в господарстві в натуральній формі і використовується для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Фонд нагромадження у цій частині не набуває грошової форми і утворюється за рахунок чистого доходу підприємства.

Основна частина фонду нагромадження формується з *прибутку* підприємства. Отже, прибуток є основним джерелом нагромадження. Розмір нагромадження в сільськогосподарських підприємствах визначається масою одержаного прибутку, а також пропорціями його розподілу між фондами споживання і нагромадження.

Маса прибутку аграрного підприємства залежить від кількості, якості і структури реалізованої продукції, рівня цін реалізації та обсягу витрат на виробництво. Тому збільшення виробництва високоякісної продукції, підвищення рівня її товарності і зниження собівартості є основними шляхами зростання розміру прибутку і фонду нагромадження в аграрних підприємствах.

Важливим джерелом нагромадження в сільському господарстві є *диференціальна земельна рента*, матеріальною основою якої є додатковий чистий дохід. Він утворюється при використанні кращих за родючістю і розташуванням земель або в результаті інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Сільськогосподарські підприємства використовують земельні угіддя різної якості, тому господарства, що мають відносно кращі за родючістю землі і більш зручно розташовані, одержують додатковий чистий дохід, або диференціальну ренту I. Одержаний у кращих умовах додатковий чистий дохід не потребує додаткових матеріальних і трудових затрат, тобто він не є результатом господарської діяльності цього підприємства і через ціновий механізм вилучається в розпорядження держави. Диференціальна рента I надходить у державний централізований дохід і використовується в інтересах всього суспільства, включаючи розширення виробництва в сільському господарстві.

Додатковий чистий дохід у вигляді диференціальної ренти II утворюється в результаті додаткових вкладень в процесі інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Додатковий чистий дохід, одержаний внаслідок вищого рівня інтенсивності виробництва і ефективності додаткових витрат, майже повністю залишається в господарстві і є джерелом нагромадження та важливим фактором розширеного відтворення.

У формуванні фонду нагромадження значна роль належить *кредиту*, а також *коштам*, що централізовано виділяються з державного бюджету для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Нагромадження в сільськогосподарських підприємствах залежать також від можливостей ефективного використання коштів, виділених на придбання техніки, обладнання, матеріалів, мінеральних добрив, пального та інших засобів виробництва. При цьому темпи реального нагромадження залежать від рівня цін на засоби виробництва, досягнень сільськогосподарської науки, випуску більш надійної і високопродуктивної техніки та можливостей впровадження інтенсивних технологій.

Темпи розширеного відтворення в сільському господарстві залежать як від абсолютних, так і відносних розмірів нагромадження. Для характеристики можливостей і темпів розширеного відтворення використовують такі показники: норма нагромадження, норма розширеного

відтворення фондів, норма прибутку, рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва.

Норма нагромадження в сільськогосподарському підприємстві визначається з відношення фонду нагромадження до чистого доходу і виражається у відсотках. У сільському господарстві норма нагромадження відображує одну з найважливіших пропорцій розширеного відтворення. Динаміка і розміри цього показника характеризують можливості та визначають темпи розширеного відтворення в сільськогосподарських підприємствах. Співвідношення фондів нагромадження і споживання у валовому доході господарств називається нормою пропорційності.

Норма розширеного відтворення фондів визначається з відношення фонду нагромадження до середньорічної вартості основних і оборотних фондів і виражається у відсотках. Цей показник характеризує відносну частку нагромаджень господарств у виробничих фондах і можливості їх розширеного відтворення.

Для створення нагромаджень сільськогосподарські підприємства повинні досягти відповідного рівня рентабельності, який забезпечував би розширене відтворення на основі самофінансування. Рівень рентабельності і норма прибутку характеризують досягнутий рівень економічної ефективності виробництва, який є основою розширеного відтворення.

Проблема прискорення темпів розширеного відтворення в сільському господарстві нині особливо актуальна. Забезпечення стабільного продовольчого постачання населення країни вимагає створення передумов для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення ефективності господарювання. Це найбільш повно відповідає вимогам гармонійного поєднання інтересів окремих працівників, трудових колективів і суспільства в цілому.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які особливості розширеного відтворення в сільському господарстві?
2. Якими показниками визначається розширене відтворення в сільському господарстві?
3. Які показники характеризують інтенсивну форму розширеного відтворення в рослинництві?
4. Які показники характеризують екстенсивну та інтенсивну форму розширеного відтворення в тваринництві?
5. Розширене відтворення і розподіл валового продукту сільського господарства?
6. Які умови простого і розширеного відтворення в сільському господарстві?
7. Які джерела розширеного відтворення і нагромадження в с.-г. підприємствах?
8. В чому суть нагромадження в сільському господарстві?
9. Які показники характеризують можливості і темпи розширеного відтворення?
10. Які основні напрями удосконалення виробничих відносин в умовах розвитку продуктивних сил сільського господарства?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Розширене відтворення в с.-г. – це:

- 1) повторення процесу виробництва в умовах зниження собівартості продукції;
- 2) повторення процесу виробництва в умовах збільшення обсягів валової продукції;
- 3) повторення процесу виробництва с.-г. продукції;
- 4) повторення процесу виробництва в умовах незмінних обсягів валової продукції.

2. Показники розширеного відтворення в аграрних підприємствах:

- 1) збільшення витрат кормів на 1 ц продукції тваринництва;
- 2) підвищення продуктивності праці;
- 3) збільшення виробництва обсягів валової продукції;

- 4) зниження собівартості продукції.

3. Показники розширеного відтворення в аграрних підприємствах:

- 1) збільшення маси прибутку;
- 2) підвищення продуктивності праці;
- 3) зниження собівартості продукції;
- 4) підвищення капіталовіддачі.

4. Основне джерело розширеного відтворення і нагромадження в підприємстві:

- 1) вартість валової продукції;
- 2) дохід підприємства;
- 3) виручка від реалізації продукції;
- 4) прибуток підприємства.

5. Які показники характеризують можливості і темпи розширеного відтворення?

- 1) продуктивність праці;
- 2) капіталовіддача;
- 3) собівартість продукції;
- 4) рівень рентабельності виробництва.

6. Які показники характеризують можливості і темпи розширеного відтворення?

- 1) капіталовіддача;
- 2) норма прибутку;
- 3) продуктивність праці;
- 4) собівартість продукції.

7. Які показники характеризують розширене відтворення трудових ресурсів підприємства?

- 1) підвищення капіталовіддачі;
- 2) підвищення оплати праці;
- 3) підвищення продуктивності праці;
- 4) підвищення капіталоозброєності працівників.

8. Частина вартості валової продукції сільського господарства, яка використовується для відновлення спожитих у процесі виробництва засобів і предметів праці – це:

- 1) фонд нагромадження;
- 2) фонд відшкодування;
- 3) фонд прибутковості;
- 4) фонд розподілу.

9. Частина вартості валової продукції сільського господарства, яка створюється живою працею, називається:

- 1) валовою продукцією;
- 2) чистою продукцією;
- 3) прибутком;
- 4) виручкою .

10. Вартість додаткового продукту, створеного в сільськогосподарському виробництві – це:

- 1) валовий дохід;
- 2) прибуток;
- 3) чистий дохід
- 4) додатковий дохід.

**ТЕМА 10. НАУКОВІ ОСНОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ**

10.1. Сутність раціонального природокористування в сільському господарстві

10.2. Екологізація виробництва сільськогосподарської продукції

10.3. Економічна ефективність природоохоронних заходів

10.4. Удосконалення економічного механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища

10.1. Сутність раціонального природокористування в сільському господарстві

Функціонування галузі сільського господарства безпосередньо пов'язане з використанням природних ресурсів – земельних, водних, лісових та інших. У зв'язку з цим підвищення технічного рівня сільського господарства передбачає втручання людини в живу природу і необхідність забезпечення екологічної сумісності технічних засобів і технологій виробництва. Взаємодія людини, засобів виробництва та природи створює багатофункціональну *еколого-економічну систему*. У цій системі мають місце три види зв'язку: по-перше, *економічні зв'язки* (відносини), що

виникають між людьми в процесі виробництва, яке завжди супроводжується перетворенням природи; по-друге, *технологічні зв'язки* між людьми, засобами виробництва і природним оточенням (наприклад, у процесі виробництва сільськогосподарської продукції); по-третє, *екологічні зв'язки* між окремими елементами природи, за допомогою яких останні створюють відповідні природні умови.

Таким чином, людство не може існувати, не використовуючи природні ресурси, а це впливає на кількість і якість природного середовища, вносить у нього зміни. Відповідно зміни в природному середовищі, які пов'язані з діяльністю людини, прийнято називати *антропогенними*. Відповідно від стану і методів природокористування залежить не тільки продуктивність сільськогосподарського виробництва, а й охорона природи, що є первинним джерелом всіх виробничих ресурсів.

Термін “природокористування” є одним із найпоширеніших у науковій літературі, разом з тим він наповнений різним змістом. Вперше поняття «природокористування» було запропоноване вченим-екологом Ю.М.Куражковським у 1959 році. За його визначенням, природокористування – це регулювання всіх типів використання природних ресурсів для господарства та охорони здоров'я. У більш загальному трактуванні під ним розуміють сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі. В сучасному трактуванні під *природокористуванням* розуміють процес експлуатації природних ресурсів з метою задоволення матеріальних і культурно-оздоровчих потреб суспільства. Цей процес являє собою можливість використання людиною корисних властивостей навколишнього природного середовища – екологічних, економічних, культурних і оздоровчих. Тобто, в усіх випадках під *природокористуванням* мається на увазі сукупність усіх форм експлуатації природоресурсного потенціалу і заходів з його збереження, вирізняючи з цього процесу такі аспекти: 1) видобуток і переробку природних ресурсів, їх відновлення чи відтворення; 2) використання та охорону природних умов середовища

проживання; 3) збереження, відтворення (відновлення) екологічної рівноваги природних систем, що служить основою збереження природо-ресурсного потенціалу суспільства.

У формуванні стратегії природокористування виокремлюють *три етапи*:

Перший етап – початок 20-х – середина 50-х років XX століття. В економічній науці домінувала концепція безкоштовності природних ресурсів. Вважалося, що оскільки природні ресурси не є об'єктами купівлі – продажу, то методологічно неправильно оцінювати їх у вартісному виразі, а впровадження оцінки природних ресурсів у господарську практику гальмуватиме розроблення корисних копалин, розширення сільськогосподарського виробництва. Природні ресурси сприймалися невичерпними, а тому у сільськогосподарському виробництві переважали екстенсивні методи господарювання. Зокрема, цілинні землі уявлялися великим резервом для екстенсивного розвитку сільського господарства.

Другий етап стратегії природокористування розпочався у 60-х роках і тривав до початку 80-х XX століття. Характерним для нього було вичерпання резервів сільськогосподарських угідь, придатних для експлуатації, погіршення умов видобутку ресурсів на родовищах, що відобразилося на зростанні собівартості видобутої сировини. Результатом цих негативних процесів було усвідомлення помилковості уявлень про природні ресурси як безкоштовний, невичерпний подарунок природи людині.

Третій етап (початок 80-х років XX століття) пов'язаний з усвідомленням об'єктивної необхідності *раціонального природокористування* ресурсів та обґрунтуванням методології економічної оцінки природних ресурсів на основі певних вартісних критеріїв.

Таким чином, розглядаючи концепцію природокористування в історичному плані, доцільно виділити наступні типи природокористування:

– *екстенсивне природокористування*, за якого зростання матеріального виробництва здійснюється шляхом розширення, збільшення

кількості матеріальних об'єктів та територій, залучених до існуючого природокористування та зростаючим навантаженням на навколишнє природне середовище;

– *інтенсивне природокористування*, при якому зростання матеріального виробництва здійснюється за рахунок глибшої інтенсивної розробки базових природних об'єктів з максимальним використанням ресурсних можливостей;

– *рівноважне і збалансоване природокористування*, коли суспільство контролює свій розвиток, маючи за ціль зменшення антропогенного навантаження на довкілля та використання можливостей самовідновлення еколого-природних систем.

Щодо третього типу природокористування слід зазначити, що в останні десятиліття було встановлено, що популярна модель агресивного економічного розвитку є абсолютно безперспективною, насамперед, через обмеженість не відновлюваних природних ресурсів. Водночас виявилось, що забруднене довкілля, напружений екологічний стан окремого національного господарства впливають на функціонування інших національних господарств - оскільки вони співвідносні в еколого-економічному просторі.

Таке господарювання призвело до значного загострення екологічної ситуації, яка в свою чергу негативним чином впливає на соціально-економічні процеси, які відбуваються в нашій країні. Особливо негативно екстенсивне природокористування позначилося на аграрній сфері, де економічні результати значною мірою визначаються кількістю та якістю залучених в господарський оборот природних об'єктів.

На сьогодні, форми природокористування реалізуються у вигляді: *загального і спеціального природокористування*.

Загальне природокористування не вимагає спеціального дозволу. Воно здійснюється громадянами на основі належних їм природних (гуманітарних) прав, що існують і виникають у результаті народження і існування (наприклад, користування повітрям).

Спеціальне природокористування здійснюється фізичними і юридичними особами на основі дозволу уповноважених державних органів. Воно має цільовий характер, є платним і за видами використовуваних об'єктів поділяється на землекористування, лісокористування, водокористування, користування надрами, користування тваринним світом (дикими тваринами, і птахами, рибними запасами).

Природа та її ресурси є середовищем, об'єктом, результатом життя і господарчої діяльності людей, які приводять як до позитивних, так і до негативних наслідків. Тому прийнято розрізняти два основних види природокористування: *раціональне і нераціональне.*

Під *раціональним (оптимальним) природокористуванням* розуміють вивчення природних ресурсів, їх ощадливу експлуатацію, охорону та відтворення з урахуванням не тільки нинішніх, але й майбутніх інтересів розвитку господарства країни та збереження здоров'я населення. *Нераціональне природокористування* супроводжується втратою природи здатності до самовідновлення, саморегулювання й самоочищення, порушенням рівноваги біологічних систем, вичерпанням мінеральних ресурсів, погіршенням виконання рекреаційних, оздоровчих та естетичних функцій щодо природних об'єктів.

Сучасне природокористування базується на фундаментальних вимогах чинного законодавства. Основоположні засади правового регулювання знайшли своє відображення в Законах України “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про природно-заповідний фонд України”, “Про рослинний світ”, “Про тваринний світ”, Земельному кодексі, Водному кодексі, Лісовому кодексі та інших законодавчих актах. Слід зазначити, що сучасні природноресурсові нормативні акти вказують на необхідність раціонального використання природних ресурсів, але в них не наводиться законодавче визначення поняття раціонального природокористування.

Реалізація згаданих законодавчих актів зумовлює необхідність дотримання відповідних *принципів раціонального природокористування*, під

якими розуміються певні економічно обумовлені правила поведінки людини і суспільства в природному середовищі. Дотримання принципів раціонального природокористування дозволить розробити заходи з охорони довкілля, відновити порушені взаємозв'язки в екосистемах, запобігти загостренню екологічних ситуацій.

Умовою забезпечення раціонального природокористування є дотримання таких основних принципів:

1. Принцип раціонального й ефективного природокористування. Це основоположний фактор правового регулювання використання природних ресурсів. Зміст цього принципу визначається тими функціями, які природа виконує стосовно людини і суспільства. Раціональне й ефективне природокористування означає економічно необхідне й екологічно обґрунтоване природокористування, при якому одночасно враховуються економічні й екологічні інтереси природи і суспільства. Навколишнє середовище виконує економічну, біологічну і соціальну функції, забезпечує виробництво необхідними природними ресурсами, підтримує на належному рівні здоров'я людини і сприяє дальшому розвитку суспільства.

2. Принцип “нульового рівня” споживання природних ресурсів . Суть його полягає в тому, що за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за попередній рік, а на наступний – перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом (на рівні 2-7%). Дотримання коефіцієнта обов'язкове, оскільки з порушника стягується штраф, який може перевищити прибутки підприємства. Цей принцип реалізований в багатьох розвинутих країнах для регулювання споживання первинних природних ресурсів у, тому числі сільськогосподарських земель, на державному рівні.

3. Принцип відповідності антропогенного навантаження природно-ресурсному потенціалові регіону. Дотримання цього принципу дозволяє уникнути порушень природної рівноваги завдяки чітко визначеному

збалансованому циклові використання і відновлення. Таке порушення законів функціонування природних екосистем відбувається у двох випадках: а) за перевищення рівня антропогенного навантаження, що виражається в надмірній концентрації виробництва. Тривалий час у практиці територіального планування виходили з того, що собівартість виробництва продукції знижується при збільшенні концентрації виробництва. При цьому не лише ігнорувались обмежені відновлювальні властивості природно-ресурсного потенціалу регіону, але часто споживання окремих видів ресурсів перевищувало їх наявність. Так, виникли регіони гострої екологічної кризи в Україні. Разом з тим, через надмірну концентрацію виробництва впровадження природоохоронних заходів перетворюється у велику проблему; б) за невідповідності спеціалізації виробництва специфіці природно-ресурсного потенціалу. Така невідповідність особливо спостерігається у рекреаційних регіонах України, де оптимальніше використання рекреаційних ресурсів сприяло б формуванню рекреаційного комплексу та виробництва з його обслуговування. Однак, розвиток екологічно небезпечних галузей призвів тут до погіршення якості повітря, земельних ресурсів, питної води та інших джерел.

4.Принцип збереження цілісності природних систем у процесі їх господарського використання. Цей принцип впливає із закономірностей взаємопов'язаності природних компонентів. Вплив людини на окремі компоненти природи та окремі види ресурсів не обмежується змінами лише в них. Зміни одного з компонентів природної системи призводять до змін в інших, а іноді – до зміни якості екосистеми в цілому. Так, осушення боліт в зоні Полісся призвело до зміни якості багатьох екосистем, в результаті - рілля виявилася підтопленою, висохли малі річки тощо.

5.Принцип збереження природного кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності. Сутність принципу у сільському господарстві зводиться до того, щоб технологічні процеси його конкретних виробництв являли собою послідовний ряд стадій, пов'язаних між собою комплексністю

переробки сировини, або постадійним її використанням. Адже природний ресурс, що забирається з природних систем, пройшовши цикл “ресурс-виробництво-споживання”, знову повертається у вигляді відходів в екосистеми. Якщо це повернення наближається до природного кругообігу, воно не завдає шкоди природі, а речовина поступово асимілюється. Порушення цього принципу призвело до утворення великої кількості відходів, які не включаються в природний кругообіг речовин і змінюють властивості багатьох екосистем у конкретних регіонах.

6.Принцип пріоритетності екологічної оптимальності на перспективу відносно економічної ефективності поточного природокористування. Природні процеси, що забезпечують раціональне природокористування перебігають у часі і визначаються факторами як короточасними, так і тривалої дії. Тому виникає необхідність враховувати їх дію і можливі наслідки в поточній та перспективній виробничій діяльності.

Дотримуватись принципів раціонального природокористування необхідно в усіх регіонах нашої країни. Збереження спільної екологічної рівноваги можливо за умови збереження рівноваги природних систем окремих регіонів. Крім того, проблема раціонального природокористування не може бути повністю вирішена в сільськогосподарській сфері і навіть у загальнодержавних межах. Це - глобальна проблема, яка властива всій планеті.

Одним з найвідчутніших чинників впливу на довкілля є діяльність підприємств агропромислового комплексу. Багато вчених вважають, що агропромислове виробництво переважає інші галузі за рівнем антропогенного навантаження. Це пов'язано насамперед із територіальною поширеністю його ланок, особливо сільськогосподарського виробництва. Крім того, процес відтворення в сільському господарстві тісно пов'язаний з природними процесами. Вплив АПК на довкілля особливо посилюється з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва, а саме: широкомасштабною механізацією, надмірною розораністю території та

глибокою оранкою, хімізацією та меліорацією, високою концентрацією виробництва сучасних агрохолдингових компаній.

За земельною територією Україна є однією з найбільших європейських країн, а за якісним складом ґрунтів та біопродуктивністю угідь – однією з найбагатших країн світу. Переважання родючих земель, висока густота населення та особливості розвитку сільського господарства, що склались історично, обумовили високий рівень освоєності земельного фонду. Так, на початок 2018 р. земельний фонд України складав 60,4 млн. га, при цьому питома вага сільськогосподарських угідь становить 68,7%, а орних земель у їх складі - 53,9% (Рис.1). Це найвищий рівень залучення та використання земель у сільськогосподарському виробництві, аналогічні показники у Німеччині, Франції та Англії становлять близько 32%. При цьому, якщо Україна в Європі займає 5,7% території, то її сільськогосподарські угіддя становлять 18,9%, а рілля – 26,9%.

Висока розораність земельних угідь є однією з причин розвитку водної і вітрової ерозії. Різними формами ерозії в Україні охоплено майже 50% ріллі (14947 тис. га с.-г. угідь), при цьому площа еродованих земель щорічно зростає на 80-100 тис. га. Внаслідок цього з ґрунту щорічно виноситься велика кількість поживних речовин (11 млн. т гумусу, 0,5 млн.т азоту, 0,4 млн.т фосфору, 1,7 млн. т калію), втрати яких тільки частково компенсуються внесенням добрив. Щорічно еколого-економічні збитки від ерозії ґрунтів, за розрахунками фахівців складають 13,9 млрд. грн. Висока розораність території, невелика площа лісових полезахисних насаджень призводять до інтенсивного розвитку вітрової ерозії та суховіїв.

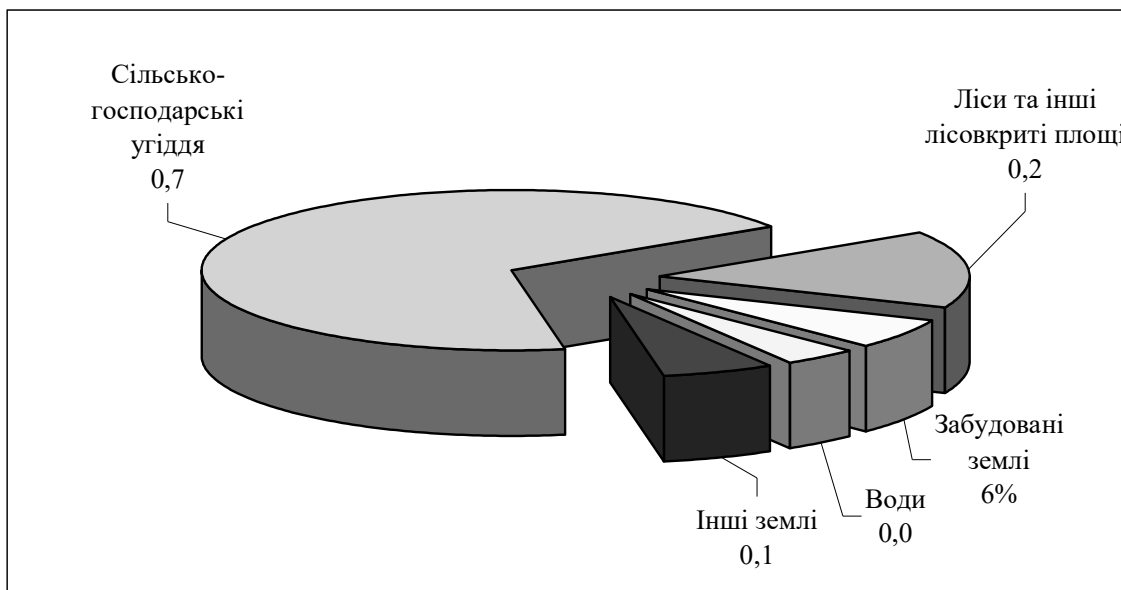

Рис.10.1. Структура земельного фонду України (станом на 01.01.2018 р.)

Загальна площа земель з порушеним ґрунтовим шаром на кінець 2016р. становила 187,6 тис. га, з них протягом року відпрацьовано 2,8 тис. га та рекультивовано 1,8 тис. га. Підвищення родючості малопродуктивних угідь родючим шаром ґрунту проведено на 2,3 тис. га сільськогосподарських угідь (в 1,6 рази більше, ніж у 2010 р.). Загальна кількість заскладованого родючого шару ґрунту зменшилась проти попереднього року на 15,3 млн.м³. (на 22%) і становила 75,3 млн.м³. Стан проведення ґрунтоохоронних заходів щодо вапнування та гіпсування ґрунтів наведено у таблиці 10.1.

Дані таблиці свідчать, що за аналізований період площі земель, на яких проводяться заходи щодо вапнування ґрунтів збільшилися на 42%, що є позитивною тенденцією щодо використання земельних ресурсів. Головними результатами внесення вапняних препаратів у ґрунт вважаються зменшення кислотності субстрату і збільшення концентрації кальцію. Однак, крім цього відбувається і ряд інших, не менш цінних для ґрунтів змін: відбувається збагачення субстрату макро і мікроелементами, особливо магнієм; структура ґрунту стає більш пухкою; ґрунтовий родючий шар краще утримує вологу;

швидко розмножується і підвищує свою активність корисна ґрунтова мікрофлора; рослини акумулюють набагато менше токсичних речовин.

Таблиця 10.1.

Проведення вапнування та гіпсування ґрунтів, площ, на яких застосовувалися засоби захисту рослин*

Показники	2010р.	2013 р.	2014р.	2015 р.	2016 р.
Площа вапнування ґрунтів, тис. га	73,2	97,8	97,2	88,1	103,7
Внесено вапняного борошна та інших вапнякових матеріалів, тис. т	340,8	487,3	417,8	454,1	374,6
Площа гіпсування ґрунтів, тис. га	4,4	6,2	6,7	7,1	11,1
Внесено гіпсу та інших гіпсовмісних порід, тис.т	23,4	22,5	24,1	16,0	32,4
Площа, на якій застосовувались засоби захисту рослин, тис. га:	12239,0	14981,8	14005,3	13854,1	14321,1
у тому числі пестициди	10836,3	13598,7	12660,1	12469,1	13798,0

**За даними Держгеодастру України [1]*

Також відповідно до офіційних даних, площі на яких проведено гіпсування, як одного із важливих видів землеохоронної меліорації, направлених на поліпшення фізико-хімічних і фізичних властивостей засолених ґрунтів збільшилися у 2,5 рази, що також відображає позитивні зміни.

Разом з тим, слід відмітити загрозливу ситуацію, щодо зростання площ ґрунтів, на яких застосовуються засоби захисту ґрунтів на 17%, у тому числі пестицидів на 27%, які у більшості є забороненими за відповідними європейськими стандартами.

Важливим фактором для підтримання родючості ґрунтів та вирощування сільськогосподарської продукції є застосування оптимальних норм мінеральних та органічних добрив (таблиця 10.2.).

Аналіз даних таблиці свідчить, що при незначному коливанні посівних площ сільськогосподарських культур збільшується внесення мінеральних добрив на 62%, однак на практиці часто спостерігається недотримання

співвідношення між нормативами застосування азотних, фосфорних та калійних добрив.

Таблиця 10.2

**Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай
сільськогосподарських культур***

Показники	2010р.	2013р.	2014р.	2015р.	2016р.
Посівна площа сільськогосподарських культур, тис.га	18139,7	18962,4	17992,2	17889,1	17982,2
Мінеральні добрива:					
Внесено в ґрунт у поживних речовинах під урожай сільськогосподарських культур, тис.т	1064,2	1493,8	1471,7	1415,0	1728,9
у тому числі					
азотні	776,6	1042,9	1021,2	985,0	1197,4
фосфорні	158,2	237,1	241,1	223,2	287,0
калійні	129,4	213,8	209,4	206,8	244,5
Внесено в ґрунт у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	58	79	82	79	96
Органічні добрива:					
Внесено в ґрунт під посіви сільськогосподарських культур, тис.т	9874,1	9602,6	9860,9	9636,3	9132,5
Внесено в ґрунт на 1 га посівної площі, т	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5

**За даними Державної служби статистики України [2]*

Також, суттєвим для стану ґрунтів та вирощування сільськогосподарських культур є внесення органічних добрив. За підрахунками фахівців, для підтримання бездефіцитного балансу гумусу необхідно вносити у середньому 12т/га органічних добрив, наразі вноситься 0,5 т/га на протязі тривалого періоду. Даний фактор негативно впливає на продуктивний та екологічний стан ґрунтів. Це пояснюється відмовою більшості сільськогосподарських структур від галузі тваринництва, яка є достатньо трудомісткою та затратною.

Крім цього, для потреб промисловості в Україні щорічно вилучається в середньому за рік 5,4 тис. га сільськогосподарських угідь. У результаті, за останні три десятиріччя площа сільськогосподарських угідь в Україні зменшилася більш як на 2, 8 млн. га, в тому числі ріллі – майже на 1, 6 млн. гектарів. Експертні оцінки свідчать, якщо такі темпи руйнування орної землі збережуться, то через 20-30 років третина ріллі буде знищена. На відміну від атмосфери і води земля є малорухомим середовищем і міграція в ній забруднень відбувається повільно, а їх концентрація постійно зростає і впливає на людину не тільки безпосередньо, але й через кількість та якість врожаю. За даними Міністерства охорони здоров'я України, кожна шістнадцята із обстежених проб ґрунтів на санітарно-хімічні показники не відповідала гігієнічним нормативам і кожна тринадцята (у 2016 р. – кожна десята) – мікробіологічні

Тому для аграрного сектору особливо важливим залишається питання раціонального землекористування, оскільки земля є основним засобом виробництва у сільському господарстві. Під *раціональним землекористуванням* прийнято розуміти не тільки використання землі за прямим призначенням, а і її охорону. Розрізняють дві основні проблеми охорони землі: *економічна* – охорона від виснаження та зниження продуктивності; *екологічна* – охорона від забруднення.

Традиційний трансформаційний підхід до використання земельних ресурсів, що спричинив глибоке порушення екологічної рівноваги в регіональних системах землекористування, ускладнюється в процесі продовження земельної реформи, коли поглиблюються суперечності між використанням, володінням і охороною земель, загострюються економічні та екологічні протиріччя, пов'язані з виконанням власниками землі ґрунтоохоронних заходів та можливістю їх фінансування.

Слід зазначити, що найбільш системно заходи щодо охорони земель проводилися в 1995 році. В подальшому, у зв'язку із кризовими явищами в економіці, зниженням рівня фінансування, спостерігається значний спад

обсягів землеохоронних заходів, що поглиблює еколого-економічні проблеми землекористування.

Загострення еколого-економічних протиріч у землегосподаруванні, втрата цінних продуктивних земель, зниження їх родючості та суттєве погіршення екологічних функцій на сучасному етапі повинні розглядатися як загроза економічної незалежності і національній безпеці України. Тому питання охорони земель, оптимізації їх використання і відновлення необхідно піднести до рівня головних пріоритетів сталого розвитку країни і найважливішого напряму державної політики в галузі охорони навколишнього середовища.

Серед природних ресурсів вода займає особливе місце, оскільки її використовують у всіх сферах людської діяльності і вона відіграє важливу роль у сільськогосподарському виробництві. Вона руйнує, розчиняє і транспортує неорганічні речовини, сприяє відкладенню осадових порід і утворенню ґрунту, істотно впливає на формування клімату і погоди, є важливим засобом виробництва у зрошуваному землеробстві.

За даними Державного агентства водних ресурсів України загальні ресурси прісних вод України становлять 216,8 км³, з них ресурси річкового стоку – 209,8 км³ та об'єм підземних вод, що враховуються в ресурсній частині водогосподарського балансу – 7,0 км³. При цьому, запаси водних ресурсів (річкового стоку) в Україні на 1 людину становлять близько 1,8 тис. м³ на рік, що є одним з найменших показників у Європі (для прикладу: Норвегія – 96,9; Швеція – 24,1; Фінляндія – 22,5; Франція – 4,6; Італія – 3,9; Англія – 2,7; Польща – 1,7; Німеччина – 1,3 м³ на рік).

Забір прісної води підприємствами галузей економіки у 2016 р. становив 9325 млн. м³ у тому числі для потреб сільського господарства – 3156 млн. м³ (34%), що є найбільшою питомою часткою серед 11-ти інших галузей.

За останнє десятиріччя спостерігається тенденція щодо зменшення обсягів води, направленої на сільськогосподарські потреби (у 5,8 рази, на

зрошення – у 4,9 рази, на виробничі та побутово-питні – відповідно у 3,8 та 2,0 рази відповідно. Приблизно 80% аграрного водоспоживання пов'язано із зрошенням сільськогосподарських культур, решта води витрачається на обводнення пасовищ, на тваринницьких фермах, в населених пунктах. Особливістю використання водних ресурсів у сільському господарстві є значна питома вага безповоротного водопостачання. Цей показник перевищує 75% води, що забирається, тоді як в інших галузях національного господарства він майже на порядок нижчий.

Важливою екологічною проблемою залишається забруднення водних ресурсів. Так, протягом 2016 р. у водойми скинуто 4,2 млрд. м³ забруднених, а частка забруднених зворотних вод у загальному водовідведенні зростає більше, ніж удвічі.

Нераціональне ведення сільського господарства зумовило погіршення гідрологічного та гідрогеологічного режиму цілих регіонів. З метою збільшення площі сільськогосподарських угідь проводилися широкомасштабні осушувальні меліоративні роботи (особливо в зоні Полісся), які супроводжувалися значним пониженням рівня підґрунтових вод. Особливо негативно такі заходи вплинули на водність малих річок – на 30-40% зменшився стійкий стік, що зумовило їх обміління і навіть повне пересихання.

За даними Міністерства охорони здоров'я України у 2016 р. із обстежених проб води, взятих із системи господарсько-питного постачання, кожна шоста не відповідала санітарно-гігієнічним вимогам на відповідність санітарно-хімічних показників та кожна десята – на мікробіологічні. Майже у кожній п'ятій пробі води, взятій у місцях водокористування сільських населених пунктів, фіксувалась невідповідність санітарно-гігієнічним вимогам та у кожній щостій – мікробіологічним вимогам. Таке забруднення особливо небезпечне своєю повсюдністю, зумовлене попаданням у водні джерела отрутохімікатів, залишків мінеральних добрив при їх змиві з ґрунтового покриву та при надходженні у водоймища забруднених

підґрунтових вод. Крім хімічного забруднення сільське господарство зумовлює органічне та бактеріальне забруднення, яке відбувається внаслідок недотримання санітарних правил при зберіганні відходів тваринницьких ферм. Таким чином, сільське господарство є не тільки значним водоспоживачем, але і забрудником водних джерел.

Господарська діяльність людського суспільства посилюється з кожним роком і негативно впливає на стан гідросфери нашої планети. Негативний вплив проявляється : по-перше, у вигляді виснаження джерел водопостачання ненормованими водовідборами; по-друге, у порушенні гідрологічного та гідрогеологічного режимів на значних територіях; по-третє, забрудненні поверхневих і підземних вод.

З усіх рослинних ресурсів планети найважливішими в житті природи і людей є ліси. Це важливий і найефективніший засіб підтримання природного стану біосфери і незамінний фактор культурного та соціального значення. Їх водоохоронні, гідрологічні, ґрунтозахисні та інші функції охороняють ґрунти від водної та вітрової ерозії, а ріки від висихання і замулення. В результаті позитивного впливу лісу на гідрометеорологічний процес пом'якшується клімат, що сприяє підвищенню ефективності сільського господарства. Як біологічна система ліс, краще за інші типи біоценозів суші засвоює і перетворює сонячну енергію, створює первинну біологічну продукцію, оновлює запаси біомаси, прискорює кругообіг речовин і енергії в біосфері.

Ліси України розміщені по території нерівномірно: в Поліссі –29%, Лісостепу – 14%, Степу – 5%, Карпатах – 40%, Криму (в основному в горах) – 10%. На одного жителя України припадає 0,18 га вкритих лісом земель. Основним завданням лісгосподарської діяльності є відновлення лісів і лісових ресурсів, забезпечення розширеного відтворення і підвищення продуктивності лісових земель. За даними Державного агентства лісових ресурсів України висівання і садіння проведено на площі 34,7 тис. га, у тому числі створено 1,7 тис. га нових лісів, а також до лісовідновлення зараховано

18,5 тис. га природного поновлення. Загалом у 2017 році відновлено 51,5 тис. га лісу, що на 1,5 тис. га більше ніж у 2016 році. Однак, через відсутність бюджетного фінансування роботи з лісорозведення виконано на 95%.

Значної шкоди лісам завдають пожежі. У 2017 році сталося 92 лісові пожежі на площі понад 5 га, це у 2,5 раз більше за кількістю та у 5 разів за площею, порівняно із 2016 роком. Збитки від лісових пожеж фахівці оцінюють у 43,8 млн гривень. Значною мірою це викликано зменшенням профілактичних протипожежних заходів через відсутність бюджетного фінансування.

На стан лісів впливає низка негативних антропогенних чинників, під дією яких зменшується приріст деревини, відбувається часткова або повна втрата крон, висихання окремих дерев і насаджень. Впродовж 2006 р. від пошкоджень шкідливими комахами, хворобами лісу, впливу несприятливих погодних умов та лісових пожеж загинуло 12,8 тис. га лісових насаджень, що на 0,7 тис. га більше проти попереднього року.

Водоохоронна і захисна роль лісів як природного фактора досі не дістала належної економічної оцінки, що позначилося на екології – руйнівні наслідки від безсистемного вирубування лісів та зниження лісистості території. Крім цього, захисне лісорозведення – це невід’ємна частина наукової системи ведення сільського господарства, що застосовується з метою попередження негативного впливу природно-антропогенних факторів на сільськогосподарські угіддя. За підсумками багаторічних досліджень, кожні 10% додаткової лісистості зумовлюють додаткове випадання до 40% опадів, підвищують внутрішньогрунтовий і ґрунтовий стоки на 6-8%, збільшують живлення річок підземними водами на 0,7 – 0,9 куб м. на рік. Встановлено, що гектар лісу захищає 30-35 га прилеглих полів, при цьому під впливом захисних лісових смуг урожайність сільськогосподарських культур підвищується на 2-3 ц/га, а в окремих випадках – до 6-7ц/га.

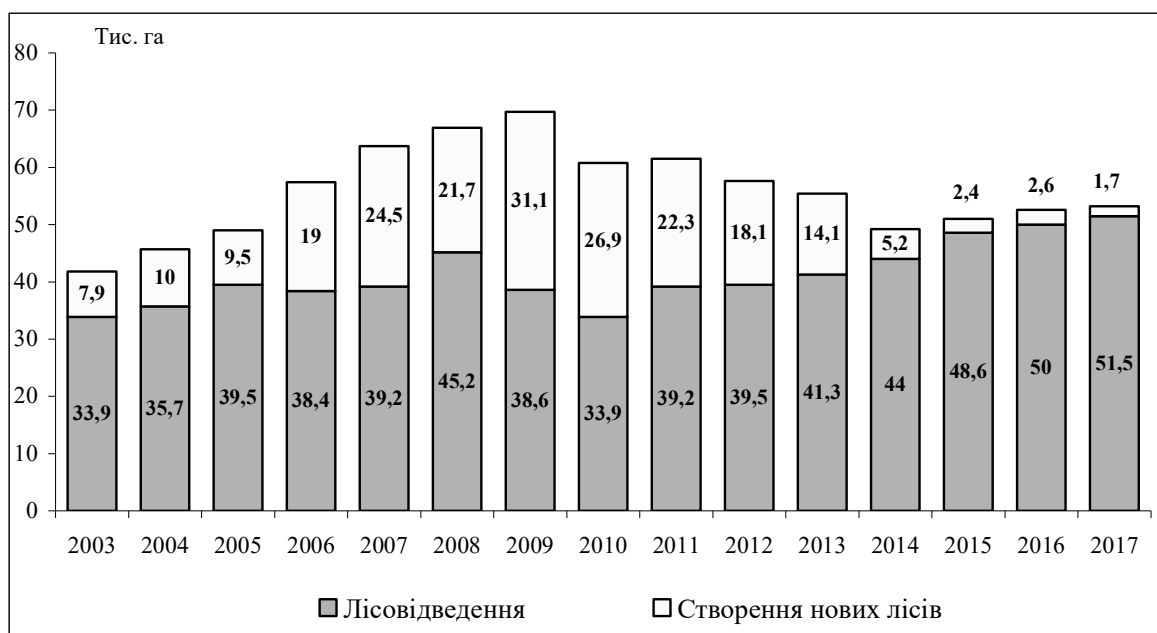

Рис. 10.2. Динаміка лісовідведення та створення нових лісів в Україні*

Розраховано за даними [3]

Створення нових лісів мало позитивну тенденцію із 2003 – 2009 рр., у подальшому спостерігаються певні коливання даного показника. На даний час спостерігається тенденція щодо зростання частки земель для лісовідведення до 51,5% порівняно із 2003р. - 33,9%.

У 2016 р. порівняно з 2000 р. кількість лісосмуг скоротилась на 94% (на 30 тис. га). За останні 5 років створено стільки лісосмуг, скільки їх створювалось в минулі роки щорічно. Крім того, основна маса лісосмуг була створена у 60-70-ті роки, а строк їх дії становить 60 років. У зв'язку з реформуванням сільськогосподарських підприємств система доглядів за лісосмугами практично не проводиться.

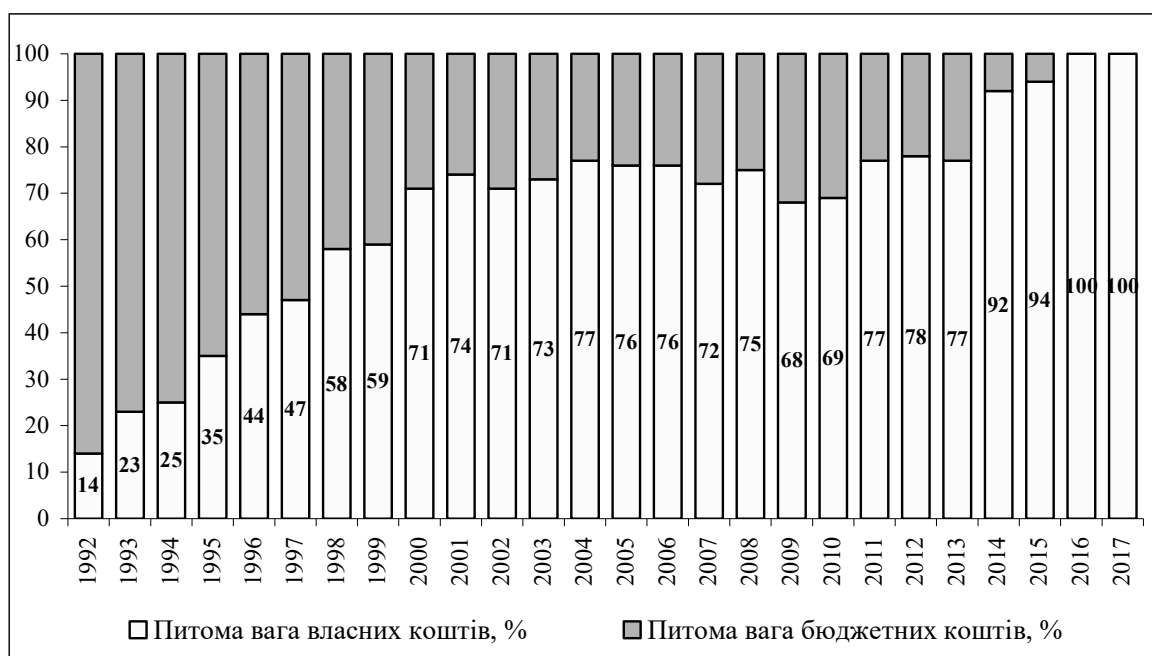

Рис. 10.3. Динаміка фінансування лісогосподарської галузі*

**Розраховано за даними [3]*

Таким чином, проблема охорони і економного використання лісових ресурсів залишається особливо актуальною для України з невисокою лісистістю її території, нерівномірним розміщенням лісових насаджень, важливою захисною роллю лісів.

Природоохоронна і господарська діяльність мають поєднуватися в процесі господарювання, щоб забезпечити потреби людей якісними умовами існування. Впровадження досягнень науково-технічного прогресу повинно бути спрямованим саме на гармонізацію господарської та природоохоронної діяльності, зменшення негативних наслідків для навколишнього середовища.

10.2. Екологізація виробництва сільськогосподарської продукції

Забезпечення населення якісними, екологічно чистими й економічно доступними продуктами харчування, а також формування необхідних страхових запасів є важливою складовою національної аграрної політики.

Тому визначальними заходами щодо реалізації концепції стійкого економічного розвитку є перехід агропромислового комплексу до виробництва екологічно чистої продукції.

Стан агропромислового комплексу України можна визначити як кризовий. Критичне положення з продовольчим забезпеченням у країні, де обсяги виробництва сільськогосподарської продукції ще недавно складали понад 30% ВВП, яка характеризується кращими у світі земельними ресурсами, свідчить про складну ситуацію в економіці. Від спроможності України забезпечити населення достатньою кількістю високоякісних продуктів харчування залежатиме, чи стане вона цивілізованою, розвинутою державою. Разом з тим, слід зважати, що в Україні з її історичними, політичними та демографічними особливостями, агропромисловий комплекс є основою економіки, важливою експортною галуззю, основою матеріального добробуту населення.

За оцінками експертів країна, в якій виробляється не менше 80% необхідних для населення продуктів харчування здатна забезпечувати свою продовольчу безпеку. В середньому, у 2010 – 2017 рр. в Україні виробляється 60% необхідних продуктів харчування, відповідно ще 40% сільськогосподарської сировини і продуктів харчування завозиться по імпорту. Однак, кошти, які витрачаються на весь імпорт продовольства в Україні, порівняно з іншими країнами, невеликі. В середньому, в 2000-2005 рр. весь імпорт складав 0,6% від загальносвітового показника.

Рівень нормативного і фактичного споживання основних видів продуктів харчування в динаміці по роках відображено в таблиці 10.3.

За рівнем споживання основних харчових компонентів Україна суттєво відстає від провідних країн світу. Аналіз даних таблиці 7.3. свідчить, що за аналізований період близькими до науково-обґрунтованих норм було споживання таких продуктів як – хлібні продукти, яйця, овочі, цукор та олія.

Відмічається позитивна тенденція до зростання споживання м'яса і м'ясопродуктів, однак це становить лише 64,3% від норми. Низьким

залишається споживання таких необхідних для забезпечення повноцінної життєдіяльності людини продуктів як плоди, ягоди (59,2% рекомендованої норми), риба та рибні продукти (47,8% рекомендованої норми), молоко та молочні продукти (55,1% рекомендованої норми).

Таблиця 10.3

**Середньорічне споживання продуктів харчування на одну особу
населення України, кг**

Продукти	Рекомендовані норми споживання	Фактичне споживання				2016р. у % до норми споживання
		2000р.	2005р.	2010р.	2016р.	
Хлібні продукти	104,0	124,9	123,5	111,3	101,0	97,1
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	32,8	39,1	52,0	51,4	64,3
Молоко та молочні продукти	380,0	199,1	225,6	206,4	209,5	55,1
Яйця, шт.	280,0	166,0	238,0	290,0	267,0	95,4
Картопля	123,0	135,4	135,6	128,9	139,8	
Овочі і баштанні продовольчі культури	154,0	101,7	120,2	143,5	163,7	113,7
Плоди, ягоди та виноград	84,0	29,3	37,1	48,0	49,7	59,2
Риба та рибні продукти	20,1	8,4	14,1	14,5	9,6	47,8
Цукор	38,0	36,8	38,1	37,1	33,3	87,6
Олія	12,6	9,4	13,5	14,8	11,7	92,5

Екологічний аспект продовольчої безпеки полягає не тільки в забезпеченості відповідною кількістю продуктів харчування, але їх якістю. В організмі людини може бути виявлено близько 1000 токсичних хімічних речовин, куди вони попадають з водою і продуктами харчування. Більше 45% всієї енергії людина тратить на їх обеззараження. Збільшення цих витрат при постійному зниженні якості продуктів харчування загрожує здоров'ю людей.

Отже, проблема забезпечення якості та безпеки продовольства нині є однією з головних, що зумовлено насамперед різким зниженням якості

багатьох продуктів харчування та сировини, зокрема м'ясо-молочної, плодоовочевої продукції та зерна через порушення технологій їх виробництва. Також досить велику частку займають продукти, які мають високий вміст шкідливих металів, пестицидів, неконтрольовані харчові добавки.

Таким чином, проблема раціонального харчування набирає все більшого значення з багатьох причин. Зокрема, підвищення ефективності сільського господарства досягається переважно шляхом застосування добрив, гербіцидів і пестицидів, розвитку механізації, виведення нових сортів рослин і порід тварин, впровадження прогресивних технологій вирощування сільськогосподарських культур, спеціалізації господарств.

З точки зору екології не всі ці засоби однаково безпечні. Інтенсивна хімізація сільського господарства викликає підвищену небезпеку для навколишнього середовища і здоров'я людей. За даними ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), кількість отруєнь пестицидами досягає 1,5 млн. випадків щорічно.

Не менш суттєвого впливу на навколишнє середовище завдають мінеральні добрива. Незважаючи на високий економічний ефект, збагачення ґрунту азотом, фосфором, калієм та іншими мікроелементами, добрива мають певний баласт. Особливо небезпечними в цьому плані є важкі метали і радіонукліди. Концентруючись у ґрунті, вони пригнічують рослини, накопичуються в них у концентраціях, які перевищують гранично допустимі норми, погіршують стан ґрунтів, пригнічують мікрофлору. Надмірне накопичення цих хімічних елементів у кормових рослинах є також причиною захворювання тварин, що впливає на якість молочної і м'ясної продукції.

Ученими встановлено, що основним джерелом шкідливих речовин, які надходять у сировину, є довкілля. У числі екологічних проблем – виведення з обороту зон екстенсивного землекористування і низьких врожаїв, скорочення розораності земель, екологічно обґрунтоване паювання земель,

відновлення природної родючості ґрунтів, як природного ресурсу і якості життєвого середовища.

За оцінками вітчизняних спеціалістів, в Україні на частку збитків, що завдаються сільському господарству від забруднення атмосфери припадає 20% комплексного економічного збитку і 15% від забруднення водних ресурсів. У 2015 році економічні втрати в сільському господарстві тільки від забруднення атмосфери і водного басейну оцінювалися в розмірі 58,6 млн. дол. США, що складає 1,9% національного доходу України, створеного в сільському господарстві. Збитки, завдані навколишньому середовищу при використанні необґрунтованої системи внесення мінеральних добрив, щорічно оцінюються в розмірі 18-22 млн. доларів США. Ще більші втрати мають місце внаслідок використання хімічних засобів захисту рослин.

Тому сфера аграрного виробництва вимагає розробки екологічних нормативів, що запобігають інтенсивному забрудненню повітряного і водного басейнів, земельних ресурсів, а також охоплюють процеси утилізації відходів, охорони підґрунтових вод від забруднення нітратами та іншими хімічними речовинами.

Збалансований, ефективний розвиток виробництва екологічно чистих продуктів харчування неможливий без вирішення комплексу еколого-економічних проблем, які можна класифікувати за двома напрямками: *по-перше, забезпечення підвищення економічної ефективності виробництва і по-друге, визначення пріоритетності й ефективності заходів щодо екологізації виробництва.*

Сучасні наукові підходи дають змогу визначити основні компоненти відтворювального механізму екологізації виробництва продукції АПК, до яких можуть бути віднесені: відтворення екологічного попиту; екологічно орієнтованої виробничої основи; екологічно орієнтованих людських факторів та мотивів екологізації.

Проблема здорового харчування має стати державною проблемою першочергової ваги за прикладом багатьох розвинутих країн світу.

Концепцією національної безпеки України передбачається, що основними можливими загрозами продовольчої безпеки як складової національної безпеки України в екологічній сфері є:

- значне антропогенне порушення та техногенна перевантаженість території України, негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи;
- неефективне використання природних ресурсів, широкомасштабне застосування екологічно шкідливих та недосконалих технологій;
- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів;
- негативні екологічні наслідки оборонної та військової діяльності.

Таким чином, розробка економічного механізму реалізації природоохоронної концепції забезпечення продовольчої безпеки дозволить обмежити забруднення навколишнього середовища, послабити екологічну напруженість і поліпшити відтворювальну функцію природних екосистем в сфері аграрного виробництва. Екологічна складова у вирішенні цих проблем має і буде мати визначальне значення через гостроту екологічних проблем у даний час і в майбутньому.

Екологізація виробництва в АПК повинна перешкоджати негативному впливу технологічних процесів на стан навколишнього середовища. Основні завдання екологізації сільського господарства полягають у зниженні техногенного навантаження, підтримці природного потенціалу шляхом самовідновлюваного режиму природних процесів, стимулювання виробництва екологічно чистої продукції.

10.3. Економічна ефективність природоохоронних заходів

Головні питання економіки природокористування пов'язані з вибором раціонального співвідношення природоохоронних витрат й прийнятного економічного збитку та визначення ефективності природоохоронних заходів.

Це пошук суспільного компромісу між економічним розвитком та природоохоронною діяльністю.

До *природоохоронних заходів* належать усі види господарської діяльності, що спрямовані на зменшення і ліквідацію негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище. Це будівництво і експлуатація очисних споруд, розвиток маловідходних і безвідходних технологій, охорона та відтворення флори і фауни, охорона надр, боротьба з ерозією ґрунтів, розміщення підприємств і транспортної мережі з урахуванням екологічних вимог.

Комплекс природоохоронних заходів повинен забезпечувати максимальний загальноекономічний ефект, складовими якого є: економічний, екологічний і соціально-економічний результат.

Економічний результат природоохоронних заходів включає:

- відвернені економічні збитки від забруднення навколишнього середовища, тобто здійснені завдяки зменшенню забруднення навколишнього середовища витрати матеріального виробництва, невиробничої сфери та населення;
- приріст економічної (грошової) оцінки природних ресурсів, збереження чи поліпшення їх завдяки реалізації природоохоронних заходів;
- приріст виручки від реалізації продукції, отриманої завдяки повній утилізації сировинних та інших матеріальних ресурсів унаслідок здійснення природоохоронних заходів.

Екологічний рівень природоохоронних заходів зумовлюється зменшенням негативного впливу на навколишнє середовище і виявляється в обмеженні надходження забруднювальних речовин у біосферу, збільшенні кількості і поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових, водних та інших природних ресурсів.

Екологічний результат природоохоронної діяльності обумовлюється зменшенням негативного впливу на навколишнє середовище і виявляється у зменшенні обсягів забруднюючих речовин, що потрапляють у біосферу,

збільшенні кількості і поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових, водних, біологічних та інших природних ресурсів.

Соціально-економічні результати ґрунтуються на економії або запобіганні втратам природних ресурсів, живої і минулої праці у всіх сферах економіки, а також у сфері особистого споживання і передбачають:

- підвищення екологічного комфорту проживання, умов життєдіяльності та добробуту населення;
- поліпшення фізичного стану людини і зниження захворюваності, збільшення тривалості життя;
- задоволення нематеріальних (культурних, естетичних, освітніх) потреб людини;
- підтримання екологічної рівноваги;
- створення сприятливих умов для зростання творчого потенціалу особистості, підвищення рівня її свідомості.

Економічне обґрунтування природоохоронних заходів вимагає підходу, який передбачає обов'язкове врахування зовнішніх ефектів:

- а) повне охоплення всіх соціальних, екологічних і економічних результатів природоохоронних заходів у різних сферах народного господарства - як найближчим часом, так і в перспективі;
- б) повне охоплення усіх витрат, пов'язаних із здійсненням різних варіантів природоохоронних заходів;
- в) урахування фактора часу при оцінці витрат і результатів природоохоронних заходів;
- г) міжгалузевий підхід з урахуванням необхідності економії витрат і забезпечення ефективнішого використання природних ресурсів у масштабі території, що розглядається (район, область, країна).

Загальна ефективність природоохоронних заходів (повний економічний ефект) проявляється:

- у сфері матеріального виробництва - приростом обсягів чистої продукції або прибутку, а в окремих галузях або на підприємствах –

зниженням собівартості продукції;

- у невиробничій сфері - економією витрат на виконання робіт і надання послуг;
- у сфері особистого споживання - скороченням витрат особистих коштів населення, спричинених забрудненням навколишнього середовища.

Абсолютна та порівняльна економічна ефективність природоохоронної діяльності. Економічне обґрунтування екологічних програм спирається на зіставлення економічних результатів від впровадження природоохоронних заходів із витратами на їх здійснення. Умовою проведення розрахунків економічної ефективності витрат на природоохоронні заходи є вибір варіантів у межах однієї території, де досягається однакова (нормативна) якість навколишнього середовища.

Методика визначення економічної ефективності природоохоронних заходів передбачає використання значної кількості показників, узагальнюючими серед яких є показники абсолютної та порівняльної ефективності.

Абсолютна ефективність природоохоронних заходів визначається за формулою:

$$A_{\text{абс}} = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m \left(\frac{P_{ij} - C_i}{K_i \cdot \varepsilon} \right) \quad (10.1)$$

де $E_{\text{абс}}$ - показник абсолютної еколого-економічної ефективності фінансування заходів природоохоронного призначення; P_{ij} - щорічний результат (ефект) i -го виду природоохоронної діяльності щодо запобігання втрат (зменшення негативних зовнішніх ефектів) j -го виду; C_i - річні експлуатаційні витрати (собівартість) на здійснення; K_i - обсяги фінансування (капітальні витрати) на здійснення i -го виду природоохоронної діяльності; ε — норма дисконту.

Абсолютна ефективність показує, у скільки разів результат перевищує витрати на проведення природоохоронних заходів. Доцільність здійснення відповідних природоохоронних заходів визначається за результатами

порівняння цього показника з нормативним показником окупності капітальних вкладень (E_n).

Ефект (результат) від проведення природоохоронних заходів проявляється у прирості економічної оцінки продукції, ресурсу або у прирості чистого доходу, зниженні собівартості виробництва продукції. Зокрема, у сільському господарстві результат ($P_{c/x}$) може бути розрахований за формулою:

$$P_{c/x} = (O_2 - O_1) \cdot S, \text{ або} \quad (10.2)$$

$$P_{c/x} = (\Pi_2 - \Pi_1) \cdot S, \quad (10.3)$$

де O_1, O_2 -річна економічна оцінка угідь відповідно до та після проведення природоохоронних заходів; Π_1, Π_2 - відповідні обсяги отримання чистої продукції; S - площі угідь, у межах яких здійснюється природоохоронна діяльність.

Якщо здійснюються багатоцільові заходи (наприклад, спрямовані на поліпшення якості продукції), результат ($P_{c/x}$) може бути розрахований за такою формулою:

$$P_{c/x} = V_2(\Pi_2 - C_2) - V_1(\Pi_1 - C_1) \quad (10.4)$$

де V_1, V_2 - середньорічні обсяги отриманої продукції відповідно до та після проведення природоохоронних заходів; Π_1, Π_2 - ціна продукції відповідно до та після проведення природоохоронних заходів; C_1, C_2 - собівартість продукції відповідно до та після проведення природоохоронних заходів.

Однак, в даному випадку природоохоронна діяльність розглядається як сума заходів без урахування індивідуальних особливостей та ефективності виконання кожного з них окремо. Тому з метою зіставлення варіантів окремих природоохоронних рішень доцільним є використання показника порівняльної економічної ефективності (E_n):

$$E_n = P - 3, \quad (10.5)$$

де P - еколого-економічний результат від проведення заходу; Z - витрати на проведення конкретного заходу.

В економіці природокористування розрізняють поняття “ефект” і “ефективність”. Ефективність господарського проекту доцільно розглядати з урахуванням усіх витрат та довгострокових наслідків. На рівні короткострокових спостережень чи найближчих досягнутих цілей проект може характеризуватися певним економічним ефектом, тоді як аналіз довгострокових (пролонгованих у часі) наслідків може змінити оцінку на протилежну. Наприклад, протягом 70—80-х років минулого століття були витрачені великі кошти на меліоративні програми, але кінцевий результат — підвищення врожайності — був зведений нанівець екологічними наслідками, які змусили залучати додаткові кошти у розв'язання нових екологічних і господарських проблем. Отже з урахуванням довгострокових цілей і результатів меліоративні проекти виявились збитковими попри короткий позитивний ефект.

Завдання адекватного аналізу ефективності проектів, пов'язаних з втручанням у природні системи, нині набуває особливого значення. Тому природоохоронні заходи потребують ґрунтовного дослідження їх соціально-економічної ефективності.

Порівняльні варіанти повинні відповідати вимогам, які передбачені нормативними документами щодо умов праці, технічних та економічних показників, комплексного використання відходів, вторинних ресурсів тощо. Цей показник може бути визначений як чистий економічний ефект.

Чистий економічний ефект природоохоронних заходів. Чистий економічний ефект природоохоронних заходів у сільському господарстві визначається з метою техніко-економічного обґрунтування вибору найкращих екологічних варіантів, які різняться між собою за впливом на навколишнє середовище, а також на виробничі результати галузей, які здійснюють ці заходи. Визначення чистого економічного ефекту

природоохоронних заходів ґрунтується на порівнянні витрат на їх здійснення з досягнутим завдяки цим заходам економічним результатом.

Економічний результат природоохоронних заходів (P) найчастіше визначається за величиною економічних збитків (Y_{np}), яких завдяки цим заходам вдавалося уникнути та величиною додаткового доходу (ΔD) від повторного використання знешкоджених речовин або іншої продукції у випадку, коли природоохоронні заходи мають багатоцільову спрямованість, тобто:

$$P = Y_{np} + \Delta D. \quad (10.6)$$

Річні витрати на здійснення природоохоронних заходів визначаються за формулою:

$$Z = C + E_n K, \quad (10.7)$$

де C - експлуатаційні витрати; E_n - нормативний коефіцієнт ефективності капітальних вкладень; K - одноразові витрати (капітальні вкладення). Розміри нормативного коефіцієнту ефективності капітальних вкладень залежать від норми прибутковості в галузі, термінів експлуатації обладнання та устаткування, макроекономічних показників, в середньому він становить - 0,15.

Держава може регулювати нормативні показники (коефіцієнти) дисконтування, знижуючи їх для проєктів, пов'язаних з використанням та охороною природних ресурсів. Так, у Великій Британії для державних капіталовкладень норма дисконту коливається в межах 6 %, у Росії для оцінки проєктів з охорони та відновлення лісових ресурсів норма дисконту знижується до 3,3 %, хоч усереднений аналогічний показник для економіки дорівнює 12 %. З урахуванням формул 10.6 та 10.7 нормативний коефіцієнт ефективності капіталовкладень можна визначити за формулою:

$$E_n = (Y_{np} + \Delta D) / (C + E_n K). \quad (10.8)$$

Розрізняють фактичний та очікуваний (проєктний, прогнозний) чистий економічний ефект природоохоронних заходів. *Фактичний чистий економічний ефект* визначається для здійснення цільових заходів на основі

порівняння фактичних витрат і фактично досягнутого економічного результату при реалізації проекту.

Очікуваний чистий економічний ефект розраховується на етапах розробки програм, проектів, створення нової природоохоронної техніки, виробництва екологічно чистої продукції на основі багатоваріантного аналізу очікуваних витрат і результатів з метою вибору оптимального, який забезпечує одержання максимального економічного ефекту при додержанні чинних вимог до якості навколишнього середовища.

Поточні витрати, результат і чистий економічний ефект розраховуються, як правило, за один рік. Інколи є необхідність визначення загального порівняльного економічного ефекту на весь термін здійснення природоохоронного заходу. Тоді в розрахунках слід використовувати не приведену, а загальну суму капітальних витрат, а річні поточні витрати (собівартість) та щорічний результат дисконтувати відповідно до того, як це було запропоновано при визначенні абсолютної економічної ефективності у формулі (1.1). При цьому необхідно мати на увазі, що внаслідок макроекономічних процесів (наприклад, інфляції) відбувається зміна вартості, що обумовлює необхідність в розрахунках додатково використовувати економічні інструменти приведення грошових (вартісних) показників до порівняльного виду.

Економічна ефективність природоохоронних заходів у землеробстві. Ефективність природоохоронних заходів у землеробстві є комплексна величина, що характеризується економічною, екологічною та соціальною складовою і визначається через відповідну систему економічних показників.

Економічна складова природоохоронних заходів визначається за такими показниками:

- фактичний і можливий рівень задоволення потреб населення в продукції землеробства;
- приріст виробництва основних видів продукції землеробства на одну особу населення країни;

- частка продукції землеробства в структурі всього національного доходу;

структура і темпи зростання ресурсної віддачі;

- продуктивність (виробництво основних видів продукції на 1 га сільськогосподарських угідь);

- фондівіддача (вартість валової продукції на 1 грн. основних виробничих фондів);

- окупність виробничих витрат (вартість валової продукції на 1 грн. витрат);

- матеріаловіддача (виробництво продукції на 100 грн. матеріальних витрат);

- зниження собівартості виробництва продукції рослинництва;

- ефективність капітальних вкладень;

- загальний рівень якості продукції рослинництва;

Екологічна складова ефективності визначається за такими показниками:

- коефіцієнтом екологічної ефективності (відношення фактичних показників екологічної ефективності земле охоронних заходів до науково обґрунтованих нормативів);

- динамікою стану і якості земельних ресурсів;

- динамікою збереження окремих видів рослин і тварин;

- динамікою показників негативного антропогенного впливу (інтенсивність використання, забруднення, зміна ландшафту, радіоактивність);

- темпами відтворення природного стану земельних ресурсів (рекультивация, система землеробства, створення заповідників тощо).

Соціальна ефективність характеризується такими показниками:

- темпами підвищення продуктивності праці;

- економією живої праці;

- динамікою рівня захворюваності населення;

- рівнем задоволення матеріальних і духовних потреб працівників села;

- динамікою показників рівня життя сільського населення (освіта, охорона здоров'я, культура, житлове і комунальне обслуговування, соціальне, транспортне забезпечення);
- структурою одержання і використання доходів населення.

Поряд з економічною оцінкою збитків від забруднення ґрунтів у землеробстві важливим є визначення витрат для запобігання їх деградації. Ці витрати можна назвати екологічними (кошти на вапнування, гіпсування, будівництво протиерозійних, гідротехнічних споруд, рекультивацію, заліснення та ін.)

До витрат на основне виробництво обов'язково слід відносити й витрати на охорону земельних ресурсів, тобто екологічні витрати повинні входити в собівартість продукції і окупатися доходами. Термін їх окупності настає тоді, коли сума ефекту від проведення природоохоронних заходів в землеробстві дорівнює витратам на їх проведення. При визначенні окупності слід враховувати, що екологічні витрати у землеробстві не тільки зменшують забруднення ґрунтів, а й підвищують ефективність виробництва і якість продукції. Тому необхідно визначити економічну ефективність кожного окремого заходу з охорони земельних ресурсів (застосування прогресивних технологій, використання міңдобри́в та отрутохімікатів, впровадження протиерозійних заходів, меліорація та ін.).

Усі заходи, які спрямовані на охорону та раціональне використання сільськогосподарських угідь, сприяють підвищенню їх продуктивності та рівня грошової оцінки.

10.4. Удосконалення економічного механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища

Механізм господарювання у сфері природокористування являє собою систему заходів з управління, планування та економічного стимулювання, спрямованого на раціональне природокористування.

Для підвищення еколого-економічного рівня АПК, регулювання екологічної мотивації землекористувачів необхідна система оцінюючих показників як для виробничої, так і для природоохоронної діяльності. Нині оцінка останньої здійснюється в межах визначення організаційно-технічного і техніко-економічного рівня виробництва, тому вона не є комплексною.

Економічний механізм раціонального природокористування відіграє провідну роль в ефективному використанні навколишнього середовища, його засоби та інструменти можуть прямо чи опосередковано впливати на темпи вичерпування природних ресурсів, ступінь забруднення води і повітря та ерозію ґрунтів, а також на наявність чи відсутність небезпеки зникнення цілих видів фауни і флори.

Однією з основних складових економічного механізму в аграрній сфері є економічне стимулювання раціонального використання й охорони природних ресурсів. З практики його застосування відомі такі *основні напрями*: стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного землекористування і сільськогосподарського виробництва; охорона агроландшафтів та суміжних з ними водних екосистем; концентрація землевласності та землекористування. Кожний із зазначених напрямів має свій набір економічних засобів регулювання та методів їх практичної реалізації.

Найбільш відомими методами економічного стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного природокористування є:

- фінансова участь держави в розвитку інфраструктури сільської території, аграрної науки, освіти та перепідготовки кадрів;
- надання державою пільгових кредитів та субсидій суб'єктам сільськогосподарської діяльності на придбання екологічно безпечних матеріально-технічних засобів виробництва;
- підтримка рівня цін на сільськогосподарську продукцію і доходів аграрних товаровиробників.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що в міру насичення ринку сільськогосподарською продукцією застосування даної групи методів втрачає свою актуальність. Головним стає вирішення соціально-екологічних проблем аграрної сфери, бюджетна підтримка сільського господарства змінює свою направленість. Важливого значення набувають методи економічного стимулювання сільськогосподарських товаровиробників за діяльність, пов'язану з охороною агроландшафтів та суміжних з ними водних екосистем. Ці методи включають:

- фінансування державою створення меліорованих масивів земель;
- погектарні виплати землекористувачам на вапнування, гіпсування та інші види хімічного обробітку ґрунту;
- субсидування нових видів обробітку ґрунту, які носять ґрунтозахисний характер;
- дотування виробництва екологічно чистої продукції на основі біологізації землеробства;
- щорічні рентні виплати фермерам за добровільне виведення ними з обробітку та консервацію деградованих земель, фінансування робіт щодо залуження та заліснення цих площ;
- субсидування проведення протиерозійних заходів на сільськогосподарських угіддях;
- виплата коштів за збереження площ під болотами, що забезпечують водний баланс.

Механізм економічного стимулювання сільськогосподарського природокористування потребує розвитку, проте він залежить від швидкості ринкових перетворень, агроекологічної політики і насамперед – від фінансових можливостей держави. Останні в Україні надто обмежені, що стало головним гальмом у розвитку механізму економічного стимулювання раціонального використання природних ресурсів та охорони природи в сільському господарстві. З трьох його складових елементів, які відомі з практики регулювання аграрного природокористування розвинутих країн, в

Україні поки що одержав розвиток лише один – економічне стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного землекористування і сільськогосподарського виробництва; два ж інші – економічне стимулювання сільськогосподарських природокористувачів за діяльність, пов’язану з охороною агроландшафтів та суміжних з ними водних екосистем і економічне стимулювання концентрації землеволодінь та землекористувань – ще не включені до системи державного регулювання.

Сучасний механізм економічного стимулювання раціонального природокористування в аграрній сфері України певною мірою схожий на той, що застосовувався в західноєвропейських країнах у перші післявоєнні десятиріччя. Ця схожість характеризується метою державного втручання в перебіг процесу природокористування та сільськогосподарського виробництва, яка полягає у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції і досягненні гарантованої продовольчої безпеки. В країнах Західної Європи її було досягнуто в 70-х роках, тоді як в Україні спад сільськогосподарського виробництва триває. Головними причинами такого спаду є: диспаритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, що споживається сільським господарством; недосконалість у ринкових умовах колективної форми власності на землю та майно; низька ефективність діючого механізму економічного стимулювання суб’єктів сільськогосподарської діяльності.

Проблема відставання доходів фермерів та паритету цін існує і в країнах з розвинутою ринковою економікою. Але там вона вирішується за участю держави при допомозі спеціально створеного механізму підтримки рівня фермерських цін і доходів. В Україні такий механізм у практику економічного регулювання поки що не запроваджено, хоча проблема паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію вже існує декілька років.

У розвинутих країнах головними засобами економічного стимулювання аграрного природокористування були і залишаються державні

субсидії, дотації, компенсаційні виплати, які надаються на безповоротній основі і забезпечують фермерам рівень доходів, достатній не лише для організації наступного виробничого циклу, але й для капіталізації певної їх частини. В Україні ж головними засобами державної допомоги сільськогосподарським природокористувачам є бюджетні позички і товарні кредити на поворотній основі та пільгове оподаткування. Без них переважна більшість сільськогосподарських підприємств, які вже протягом кількох років працюють збитково, не змогла б організувати виробничий процес. Однак, рівень їх надання такий, що зовсім не залишається коштів для нагромадження з метою подальшого інвестування їх у матеріально-технічні засоби сільськогосподарського виробництва.

Переважне використання в економічному механізмі методів стимулювання сільськогосподарських природокористувачів, які ґрунтуються на державних товарно-грошових позичках та податкових пільгах, зумовлене дефіцитом фінансових ресурсів у держави, який нині не дає змоги більш широко застосовувати методи прямого субсидування на безповоротній основі. Але й такий підхід дає сподівання на те, що в недалекій перспективі ефективність механізму економічного стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного землекористування і сільськогосподарського виробництва в Україні зросте. Нині запроваджено в господарську практику такий важливий метод економічного стимулювання як підтримка цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників, який у розвинутих країнах довів свою ефективність і на сучасному етапі є головною умовою інтенсивного та високоефективного ведення аграрного виробництва.

Стимулювання інтенсивного та економічно ефективного використання природних ресурсів у сільському господарстві автоматично не вирішує екологічних проблем галузі. Потрібне застосування спеціальних методів, які за допомогою фінансово-економічних засобів змогли б господарюючі суб'єкти зацікавити у проведенні заходів щодо захисту й відтворення продуктивної сили землі, збереження екологічних функцій ґрунтового

покриву та водних ресурсів, оздоровлення природного середовища в цілому. Суб'єкти аграрного природокористування повинні економічно стимулюватись за конкретні, вигідні їм і суспільству, заходи, які проводяться за їх кошти та прямо чи опосередковано забезпечують стійкість агроландшафтів і суміжно розташованих водних об'єктів. До таких заходів належать: здійснення консервації орних земель та інших видів сільськогосподарських угідь; будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд; створення полезахисних лісосмуг, лісових насаджень у водоохоронних зонах річок та навколо водойм, у ярах та балках; засипка і виположування ярів; терасування крутих схилів; окультурення природних кормових угідь; проведення хімічної та гідротехнічної меліорації ґрунтів; протиерозійний обробіток ґрунту. До зазначеного переліку заходів слід ще додати підвищення родючості земель і виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції на основі біологізації землеробства.

Фінансово-економічне заохочення аграрних природокористувачів до здійснення природоохоронних заходів слід формувати на підставі методів прямого та побічного стимулювання. Система прямого економічного стимулювання повинна базуватися на безпосередньому субсидуванні і охоплювати відповідні методи (рис. 10.4).

З метою стимулювання сільськогосподарських товаровиробників у виробництві екологічно чистої продукції науковцями запропоновано економічний механізм, основними елементами якого є:

1. Економічні важелі і стимули, які сприяють зацікавленості у виробництві екологічно чистої продукції. Реалізується через пільгове оподаткування; пільгове кредитування; підвищення розміру доплат до закупівельної ціни; централізовані капітальні вкладення; пільгові ціни на послуги і засоби виробництва; державне страхування.

№ п/п	Захід	Метод стимулювання
1	Консервація орної землі шляхом залуження	Щорічне відшкодування частини недоодержаного доходу та компенсація вартості насіння трав і витрат на їх посів
2	Консервація ріллі та інших с.-г. угідь шляхом заліснення	Щорічні рентні виплати за консервацію деградованих земель та компенсація вартості посадкового лісоматеріалу й витрат на посадку рослин і догляду за ними до змикання крон
3	Протиерозійний обробіток ґрунту	Надання субсидій на придбання ґрунтозахисної техніки та погектарні виплати за проведення протиерозійних агротехнічних заходів на с.-г. угіддях
4	Створення полезахисних лісосмуг	Щорічне відшкодування недоодержаного доходу з площ угідь, зайнятих насадженнями і компенсація витрат на створення та догляд за насадженнями до змикання крон
5	Створення насаджень на берегах річок і водойм, в ярах і балках	Компенсація витрат на створення насаджень
6	Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд	Відшкодування витрат на будівництво споруд і щорічні компенсації недоодержаного доходу з площ угідь, зайнятих спорудами
7	Засипка і виположування ярів	Компенсація витрат на проведення робіт
8	Терасування крутих схилів	Відшкодування витрат на проведення робіт
9	Окультурення природних кормових угідь	Компенсація витрат на придбання насіння та проведення культуртехнічних робіт
10	Проведення хімічної меліорації ґрунтів	Відшкодування витрат на придбання меліорантів та виконання робіт
11	Підвищення родючості земель	Періодичні виплати за приріст родючості ґрунтів
12	Виробництво с-г продукції без застосування пестицидів	Виплата дотацій на вироблену і реалізовану екологічно чисту продукцію

Рис. 10.4. Система прямого економічного стимулювання сільськогосподарських природокористувачів за здійснення природоохоронних заходів

2. Економічні санкції, які застосовуються до забруднювачів навколишнього середовища. Включають елементи: зниження цін на екологічно забруднену продукцію; систему штрафних санкцій за нерациональне використання природних ресурсів.

3. Система організаційно-правових заходів, які забезпечують ефективність застосування окремих елементів економічного механізму і реалізуються через встановлення чітких стандартів на сільськогосподарську продукцію, контроль за її якістю, екологічний моніторинг та інформаційне забезпечення.

З метою стимулювання сільськогосподарських товаровиробників у виробництві екологічно чистої продукції науковцями запропоновано економічний механізм, основними елементами якого є:

1. *Економічні важелі і стимули*, які сприяють зацікавленості у виробництві екологічно чистої продукції. Реалізується даний інструмент через: пільгове оподаткування; пільгове кредитування; підвищення розміру доплат до закупівельної ціни; централізовані капітальні вкладення; пільгові ціни на послуги і засоби виробництва; державне страхування.

2. *Економічні санкції*, які застосовуються до забруднювачів навколишнього середовища. Включають елементи: зниження цін на екологічно забруднену продукцію; систему штрафних санкцій за нерациональне використання природних ресурсів.

3. *Система організаційно-правових заходів*, які забезпечують ефективність застосування окремих елементів економічного механізму і реалізуються через: встановлення чітких стандартів на сільськогосподарську продукцію; контроль за її якістю; екологічний моніторинг; інформаційне забезпечення.

4. *Систему економічного стимулювання природокористувачів* слід розвивати на основі: пільгового режиму оподаткування; різних видів пільгового кредиту, інших методів, які дають змогу виконувати роботи без виділення коштів з бюджету, за рахунок накопичення

сільськогосподарськими товаровиробниками власних ресурсів. Різні види податкових пільг та пільгового кредиту впроваджуються для стимулювання інвестиційної активності сільськогосподарських товаровиробників щодо використання сучасних науково-технічних досягнень з метою заміни екологічно деструктивної техніки і технології виробництва на нову, природоохоронну та ресурсозберігаючу, а також для створення природоохоронної інфраструктури.

У практиці економічного стимулювання природоохоронної діяльності вони можуть бути реалізовані за допомогою таких конкретних методів:

1. Звільнення від плати за землю з площі: а) законсервованих сільськогосподарських угідь; б) зайнятої під створення полезахисних лісосмуг; в) зайнятої протиерозійними гідротехнічними спорудами.

2. Звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану, в період, передбачений проектом проведення робіт.

3. Надання податкових пільг за рахунок прискореної амортизації ґрунтозахисної техніки та протиерозійних гідротехнічних споруд.

4. Звільнення від податків тієї частини прибутків, яка спрямовується на розв'язання екологічних проблем.

5. Надання пільгових кредитів на придбання протиерозійної техніки, будівництво протиерозійних гідроспоруд, здійснення лісомеліорації, хімічної меліорації ґрунтів, інших землевідновлюваних та природоохоронних заходів.

Доцільно також розробити, законодавчо закріпити і впровадити систему заліку в рахунок платежів за використання земельних та водних ресурсів (сплати ФСП) тих коштів, які суб'єкт аграрного природокористування витратив на виконання природоохоронних заходів. Така система також забезпечить економічне стимулювання впровадження природозберігаючих заходів, оскільки частина платежів за використання природних ресурсів трансформується в джерело інвестицій природоохоронного призначення і буде залишатися в сільськогосподарського

товаровиробника. В умовах економічної кризи, коли засоби прямого економічного стимулювання не можуть повною мірою розвиватися через дефіцит фінансових ресурсів у держави, побічна система стимулювання є основним засобом нагромадження коштів на природоохоронні інвестиції.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть та розкрийте зміст основних принципів раціонального природокористування.
2. Визначте основні проблеми природокористування аграрної сфери та обґрунтуйте перспективні напрями їх вирішення.
3. У чому суть поняття “екологізація виробництва”?
4. Чим обумовлюється необхідність збільшення виробництва екологічно чистої продукції?
5. Розкрийте досвід зарубіжних країн з екологізації виробництва продукції.
6. У чому полягає сутність економічної, екологічної та соціальної ефективності природоохоронних заходів?
7. Які чинники впливають на ефективність використання природних ресурсів?
8. Обґрунтуйте необхідність та порядок визначення чистого економічного ефекту природоохоронних заходів.
9. Яка система показників характеризує економічну, екологічну та соціальну складову ефективності природоохоронних заходів в землеробстві?
10. За допомогою яких методів здійснюється економічне стимулювання інтенсивності та ефективності аграрного природокористування?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Під терміном “природокористування” розуміють:

- 1) сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі;
- 2) рівень використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва з метою задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства;

- 3) сукупність усіх форм використання природоресурсного потенціалу і заходів з його збереження;
- 4) вірні усі перераховані визначення.

2. Об'єктивна необхідність раціонального природокористування обумовлена:

- 1) зростанням антропогенного навантаження на природні ресурси та загостренням екологічної ситуації;
- 2) розширенням екстенсивного способу використання природних ресурсів;
- 3) процесами деградації та забруднення природних ресурсів;
- 4) вичерпанням резервів сільськогосподарських угідь, придатних для використання.

3. Суть принципу раціонального й ефективного природокористування полягає:

- 1) у необхідності забезпечення природообумовленого кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності;
- 2) в економічно необхідному й екологічно обґрунтованому природокористуванні, при якому одночасно враховуються економічні й екологічні інтереси природи і суспільства;
- 3) в уникненні порушень природної рівноваги завдяки чітко визначеному збалансованому ресурсному потенціалові регіону;
- 4) у врахуванні циклічної ритмічності функціонування сировинних і переробних ланок АПК.

4. До природоохоронних заходів належать:

- 1) будівництво і експлуатація очисних споруд;
- 2) розробка та впровадження маловідходних та безвідходних технологій;
- 3) усі види господарської діяльності, що спрямовані на зменшення і ліквідацію негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище;
- 4) усі види господарської діяльності, що спрямовані на виробництво екологічно чистої продукції.

5. Економічний результат природоохоронних заходів - це:

- 1) відвернення економічних збитків від забруднення навколишнього середовища;
- 2) зменшення обсягів забруднюючих речовин, що потрапляють у біосферу;
- 3) підвищення екологічного комфорту проживання, умов життєдіяльності населення;
- 4) приріст чистої продукції, одержаної в результаті впровадження

природоохоронних заходів.

6. Екологічний результат природоохоронної діяльності - це:

- 1) приріст економічної (грошової) оцінки природних ресурсів;
- 2) відвернення економічних збитків від забруднення навколишнього середовища;
- 3) збільшення кількості і поліпшення якості придатних до використання природних ресурсів;
- 4) поліпшення фізичного стану людини, зниженні захворюваності, збільшенні тривалості життя.

7. Який показник характеризує абсолютну економічну ефективність природоохоронних заходів:

- 1) норма дисконту;
- 2) результат (ефект) природоохоронної діяльності;
- 3) затрати на проведення природоохоронного заходу;
- 4) економічні збитки, яких вдалося уникнути.

8. Ефект (результат) від проведення природоохоронних заходів у сільському господарстві проявляється у:

- 1) прирості економічної оцінки природних ресурсів;
- 2) прирості чистого доходу;
- 3) зниженні собівартості виробництва продукції;
- 4) вірні всі перераховані відповіді.

9. Який показник характеризує порівняльну економічну ефективність природоохоронних заходів?:

- 1) середньорічний приріст обсягів отриманої продукції;
- 2) порівняння витрат на здійснення природоохоронного заходу з досягнутим, завдяки цим заходам економічним результатом;
- 3) економічні збитки, яким вдалося запобігти в результаті проведення заходу;
- 4) приріст чистого доходу від виробничої діяльності.

10. Показниками економічної ефективності природоохоронних заходів у землеробстві є:

- 1) приріст виробництва основних видів продукції землеробства на одну особу населення;
- 2) динаміка стану і якості земельних ресурсів;
- 3) темпи відтворення природного стану земельних ресурсів;
- 4) рівень задоволення матеріальних і духовних потреб працюючих.

МОДУЛЬ 2. ЕКОНОМІКА ГАЛУЗЕЙ РОСЛИННИЦТВА

ТЕМА 11. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ЗЕРНА

11.1. Економічне і соціальне значення зернового виробництва

11.2. Розвиток і розміщення виробництва зерна

11.3. Розвиток та регулювання ринку зерна та зернопродуктів

11.4. Напрями підвищення економічної ефективності виробництва зерна

11.1. Економічне і соціальне значення зернового виробництва

Зернове господарство займає базове місце у сільськогосподарському виробництві країни та гарантує її продовольчу безпеку, саме тому воно вважається галуззю стратегічного значення. Серед базової сільськогосподарської продукції, яка гарантує продовольчу безпеку країни, зерно займає особливе місце. Це зумовлюється винятково важливим його значенням безпосередньо для виготовлення висококалорійних продуктів харчування і насамперед хліба. У більшості країн світу хлібові, як основному продукту харчування населення, немає альтернативи.

Зерно використовується у вигляді хліба, крупи, макаронів, кондитерських виробів. Ці продукти відзначаються високими поживними та смаковими якостями, містять достатню кількість білків, вуглеводів, вітамінів, амінокислот та мінеральних солей.

Водночас зерно головний і незамінний корм при виробництві тваринницької продукції. На корм використовується також побічна продукція вирощування зернових – солома і полова. Кожна тваринницька галузь потребує великої кількості комбікормів, а такі галузі, як свинарство і птахівництво, фактично не можуть існувати без комбінованих кормів, основою яких є зерно.

Продукція вирощування зернових культур є сировиною для виготовлення спирту, пива, медичних препаратів, ряду інших цінних видів продукції – крохмалю, целюлози, паперу тощо.

Майже на усіх історичних етапах розвитку суспільства зерно було і нині залишається важливим джерелом багатства України. Воно є важливим експортним продуктом, що забезпечує значні надходження валютних коштів, а в сільськогосподарських підприємствах є основою грошових надходжень і прибутків. При зберіганні зерно практично не втрачає своїх якостей, тому придатне для створення державних резервів для виробництва продуктів харчування та кормів.

В Україні зернове господарство з давніх давен є провідною галуззю розвитку аграрної сфери, важливим джерелом поліпшення матеріального добробуту народу.

Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, вигідне геополітичне та територіально-економічне розташування, працьовитий український народ, зумовили значний розвиток виробництва зерна в нашій країні. За розмірами посівних площ зернових і зернобобових культур Україна займає серед зарубіжних країн 6- 7, а за виробництвом зерна на одну особу - 5-6 місце.

Таблиця 11.1

Баланс зернових і зернобобових культур (включаючи продукти переробки зерна в перерахунку на зерно)

(тисяч тонн)

Показник	2005р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Виробництво	38016	39271	60126	66088	61917
Зміна запасів на кінець року	-314	-2054	-3204	2130	-1465
Імпорт	226	175	190	240	255
Всього ресурсів	38556	41500	63520	64198	63637
Експорт	12650	14239	38338	41451	42499
Витрачено на корм	13817	14787	14189	12278	11011
Витрачено на посів	3294	3222	2597	2330	2120
Втрати	375	794	1400	1350	1106
Переробка на нехарчові цілі	670	1650	1089	1044	1246
Фонд споживання	7750	6808	5897	5745	5655

Загальна потреба країни в зерні визначається кількістю його, що витрачається на харчування, переробку, корми, насіння, експорт та створення державних резервів. У цьому обсязі найбільшу питому вагу має зерно, що споживається тваринництвом та використовується населенням як продукт харчування. В Україні від загальної кількості виробленого зерна на корм худобі і птиці використовується 40-50%, на харчування – 20-21, насіння – 8-10, переробку на харчові цілі – 2-3 і втрачається при зберіганні і доробці – 2-3%.

Виходячи з науково обґрунтованих норм споживання хліба та хлібопродуктів і потреб розвитку тваринництва у концентрованих кормах експорт зерна на світовий ринок щорічно зростає. Так, за період з 2005р. по 2017 р. він зріс з 35 % до майже 70 відсотків (таб. 11.1).

Отже, зернова галузь в Україні завжди була і залишається основою наповнення ринку і традиційно вважається стратегічною оскільки забезпечення всіх основних потреб здійснюється за рахунок власного виробництва. Україна за відповідних економічних умов спроможна забезпечити себе необхідною кількістю зерна і забезпечити експорт значної його кількості на світовий ринок.

11.2 Розвиток і розміщення виробництва зерна

Під впливом соціально-економічних і техніко-технологічних факторів зернове виробництво в Україні протягом ХХ ст. набуло різновекторного розвитку. Відбулися великі зрушення у структурі посівних площ, їх регіональному розміщенні, урожайності, валових зборах, якісному складі зерна. Вже у 1913 році зернові були посіяні на площі 24,7 млн. га, що становило 88,4% усіх посівів в Україні. Особливо високим насиченням зернових характеризувались посіви степових регіонів, де в структурі посівних площ вони досягли понад 94%.

Середня урожайність зернових культур становила 9,4 ц/га, а валовий збір – 23,2 млн. т, значну частину якого вивозили за кордон. З початку ХХ століття Україна рік у рік нарощувала експорт зерна, здобувши визнання житниці європейських країн. Так, у 1909-1913 рр. експортні його поставки становили в середньому за рік 5,1 млн. т.

У міру розвитку науково-технічного прогресу та інтенсифікації виробництва в Україні швидкими темпами почали розширюватись площі технічних культур, зокрема цукрових буряків, соняшнику, льону-довгунцю, а також кормових культур, що призвело до значного скорочення посівів зернових культур при істотному підвищенні їх урожайності. Так, за період з 1913 до 1990 року площі зернових культур зменшилися на 41% і становили 14,6 млн. га, а урожайність їх зросла від 9,4 до 34,9 ц/га, валовий збір збільшився у 2,2 рази і досяг рекордної величини – 51 млн. т.

Посівні площі зернових культур за період 2005-2017 рр. дещо коливались і у 2017 році становили 14,5 млн. га, урожайність – 42,5 ц/га і валовий збір зерна – 61,9 млн. т (табл. 11.2).

Таблиця 11. 2

Динаміка розвитку виробництва зерна

(усі категорії господарств)

Показник	2005р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Зібрана площа, тис. га	14605	14575,7	14640,9	14337,1	14560,3
Урожайність, ц/га	26,0	26,9	41,1	46,1	42,5
Валовий збір, млн. т.	38,0	39,3	60,1	66,1	61,9

Абсолютний розмір посівних площ зернових культур в Україні та їх питома вага в загальній посівній площі залишаються майже стабільними на протязі останніх десятиліть. У структурі посівних площ зернових культур за 2005-2017 рр. озимі зернові в середньому за рік займають близько 48,0 %, ярі зернові та зернобобові – 52,6 %. В складі озимих зернових, як і раніше, найбільші площі зайняті під озимою пшеницею – 78,5 % від загальної площі

озимих зернових культур. Серед ярих зернових ячмінь становить 50,5 %, зернобобові – 4,9 %.

Виробництво зерна за категоріями господарств наведено в таблиці 11.3.

Сільськогосподарські підприємства за останні роки дещо скоротили виробництво зернової продукції. Проте їх питома вага у загальному виробництві зерна залишається високою і у 2017 р. становить 77,4 %.

Таблиця 11.3

Виробництво зерна в Україні за категоріями господарств, тис. т

Показник	2005р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Усі категорії господарств у тому числі:	38015	39270,9	60125,8	66088,0	61920,0
сільськогосподарські підприємства	28790	29779,3	46506,6	52022,2	47910,0
господарства населення	9225	9491,6	13619,2	14065,8	14010
Питома вага сільськогосподарських підприємств у виробництві зерна, %	75,7	75,8	77,3	78,7	77,4

Основними виробниками товарного зерна залишаються великі сільськогосподарські підприємства, хоча їх внутрішньогосподарська структура буде змінюватись. Відділення, бригади увійдуть до складу об'єднань (асоціацій) і кооперативів, які будуть взаємодіяти на основі ринкових відносин (купівлі-продажу продукції і послуг) і на базі нової кооперації своїх засобів будуть брати участь в розвитку виробничої і соціальної інфраструктури.

11.3. Економічна ефективність виробництва зерна та напрямки її підвищення

Економічна ефективність визначається відношенням результату до понесених витрат на його досягнення і характеризується системою натуральних і вартісних показників. Система показників економічної ефективності виробництва продовольчого зерна включає такі показники, як урожайність, продуктивність праці, собівартість і ціна реалізації 1 ц зерна, прибуток на 1 ц зерна, рівень рентабельності. Водночас при визначенні економічної ефективності виробництва фуражного зерна є певні особливості. Система показників економічної ефективності включає: урожайність, вихід кормових одиниць та перетравного протеїну з 1 га посіву, затрати праці на 1 ц зерна та на 1 ц корм. од., собівартість 1 ц зерна та 1 ц корм. од., чистий дохід на 1 га посіву кормових культур.

Про рівень економічної ефективності виробництва зерна в Україні свідчать дані таблиці 11. 4.

Таблиця 11.4

Економічна ефективність виробництва зерна в сільськогосподарських підприємствах України

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Урожайність, ц/га	43,8	50,0	45,6
Собівартість 1 ц зерна, грн.	203,67	246,94	301,73
Ціна реалізації 1 ц, грн.	291,38	340,22	377,16
Прибуток на 1 ц зерна, грн.	87,71	93,28	75,43
Рівень рентабельності, %	43,1	37,8	25,0

Собівартість 1 ц зерна в останні роки має тенденцію до зростання. Зокрема з 2015 р. до 2017 р. вона зросла у 1,5 рази, при цьому ціни за цей же період також мали тенденцію до зростання. У 2017 р. ціна реалізації

становила 377,16 грн., а собівартість 1 ц зерна 301,73 грн., що обумовило рівень рентабельності 25,0 відсотка.

Виробництво зерна в Україні є досить рентабельною галуззю сільського господарства і основний вплив на формування її рівня мають собівартість 1 ц зерна і ціни реалізації.

Важливою складовою частиною зернопродуктового підкомплексу, особливо на регіональному рівні, є система заготівлі, зберігання і переробки зерна.

Елеваторне господарство - найважливіша ланка в організації хлібозаготівель і руху товарного зерна із сфери виробництва у сферу споживання. Своєчасний і рівномірний прийом зерна від виробників має важливе значення для забезпечення високих темпів хлібозаготівель, усунення його втрат, виконання замовлень щодо формування державного аграрного фонду.

Як свідчать дослідження, в Україні досі відсутня відповідна інституція, яка б опікувалася елеваторним господарством. Проблеми, що виникають між ланками зернопродуктового підкомплексу в процесі економічних взаємовідносин породжуються невизначеністю відносин власності.

Післязбиральна обробка і зберігання зерна - це продовження процесу виробництва в сфері обігу. Таким чином, елеваторне господарство це перша і найбільш активна ланка на шляху руху зерна із сфери виробництва (сільгоспвиробники) до споживача (переробна промисловість). Оскільки до складу елеваторної промисловості крім хлібоприймальних підприємств і елеваторів, входять ще й реалізаційні бази, то це дає підстави стверджувати, що функція постачання всіма видами хлібопродуктів галузей національної економіки є найважливішою функцією елеваторної промисловості.

Виконуючи функцію зберігання, елеваторне господарство суттєвим чином впливає на показники якості зерна, оскільки за необхідності доводить зерно до базисних, насінневих і експортних кондицій, формує його однорідні партії з метою більш його повного використання при переробці.

Післязбиральна обробка зерна з використанням спеціалізованого високотехнічного обладнання, що проводиться на елеваторах, звільняє сільськогосподарських товаровиробників від виконання цієї роботи на полях, скорочує суспільні затрати праці.

Наразі в Україні налічується близько 1 200 елеваторів, сукупні потужності яких становлять 48 млн тонн. При цьому сертифіковані лише 832 зерносховища ємністю 36,3 млн тонн.

Незважаючи на те, що галузь розвивається — за останні 10 років ємність зерносховищ збільшилася на 10-12 млн тонн, — попит перевищує пропозицію. Досить багато сільськогосподарських товаровиробників, перш за все мова йде про малий і середній бізнес, потребують елеваторів для зберігання власного врожаю перед продажем його великим трейдерам.

Дефіцит потужностей зі зберігання зерна спостерігається в усіх регіонах. Найменш забезпеченими є чотири області. Зокрема, елеватори в Донецькій області покривають лише 24,3% від загальної потреби регіону, Закарпатській — 25,9%, Івано-Франківській — 27,2%, Львівській — 30,1%.

Найбільш благополучна ситуація щодо співвідношення обсягу виробництва зерна — ємності зерносховищ в Одеській області — 69,3% з урахуванням коефіцієнта обороту 1,2, Житомирській — 65,2%, Миколаївській — 63,9%, Полтавській — 60,6% і Херсонській — 57,9%.

Ще одна проблема - старі елеватори, які працюють неефективно, де в принципі проблематично якісно зберігати зерно. Через неправильне зберігання зерна втрати становлять близько 15% врожаю. Старі зерносховища більш енерговитратні, через що ціни на їхні послуги вище не менш ніж на 10% в порівнянні з сучасними.

Крім того, через застаріле обладнання збільшується час на завантаження і розвантаження вагонів-зерновозів. В результаті цього виникають додаткові витрати і з'являються ризики втрат.

В Україні зараз тільки чверть елеваторів сучасні, з повним технологічним циклом і можливістю відвантаження до 5 тис. тонн на добу.

11.4. Розвиток та регулювання ринку зерна та зернопродуктів

Розвитку і підвищенню ефективності виробництва зернових культур в Україні сприятиме функціонування раціонального ринку зерна. Виходячи із законів ринкової економіки та специфіки зернового господарства, розвиток ринку повинен передбачати: господарську самостійність виробників та створення умов для конкуренції учасникам ринкової торгівлі зерном і зернопродуктами; існування різних форм власності та видів господарювання системи заготівлі, зберігання і переробки зерна; певний порядок формування і розподіл державних ресурсів зерна; економічні методи регулювання ринкових відносин при реалізації зерна.

Ринок зерна – це функціонування зернопродуктового підкомплексу, який являє собою сукупність обмінних операцій, за допомогою яких регулюються господарські зв'язки і здійснюються купівля-продаж зерна і продуктів його переробки.

Визначення ринкової пропозиції і попиту на ринку зерна має свої особливості. Важливим фактором, що впливає на пропозицію зерна, є витрати виробництва. У порівнянні з ціною вони визначають чи буде товаровиробник нарощувати виробництво продукції для збільшення пропозиції на ринку чи скоротить його. Що стосується пропозиції на товари, які є продуктами переробки зерна (борошно, крупи, комбікорми), то її обсяг залежить від ціни на ринку, собівартості виробленого товару, наявності потужностей і ступеня їхнього завантаження, ціни замінних товарів.

Визначення ринкового попиту на зернові товари та продукти їх переробки значно складніше, ніж визначення пропозиції. Адже попит – категорія більш суб'єктивна, ніж пропозиція і залежить від значно більшої кількості факторів.

Попит на фуражне зерно складається з попиту окремих господарств – покупців на зерно для галузі тваринництва, а також з попиту комбікормових заводів на зерно як сировину для виготовлення їх продукції.

Попит на продовольче зерно походить від попиту на борошно і крупи. Попит на борошно є похідним від попиту хлібопекарних підприємств, макаронних фабрик. Сумарний попит на продукцію хлібопекарних, макаронних, кондитерських підприємств залежить від попиту населення на хлібобулочні, макаронні, кондитерські і круп'яні вироби.

Інфраструктура ринку зерна представлена на рисунку 11.1. Як видно зі схеми, нормальне функціонування зернового господарства оцінюється не тільки тим, скільки і яких вироблено хлібопродуктів, але й тим, як забезпечується єдність інтересів в усій продуктивній вертикалі. На особливу позицію в цій структурі виходить ланка виробників зерна, суть і функціональне призначення якої завершується винятково проміжним (сировинним) характером виробленої продукції. Тому не можна допускати, що вартість кінцевої продукції залежить від собівартості виробленого зерна.

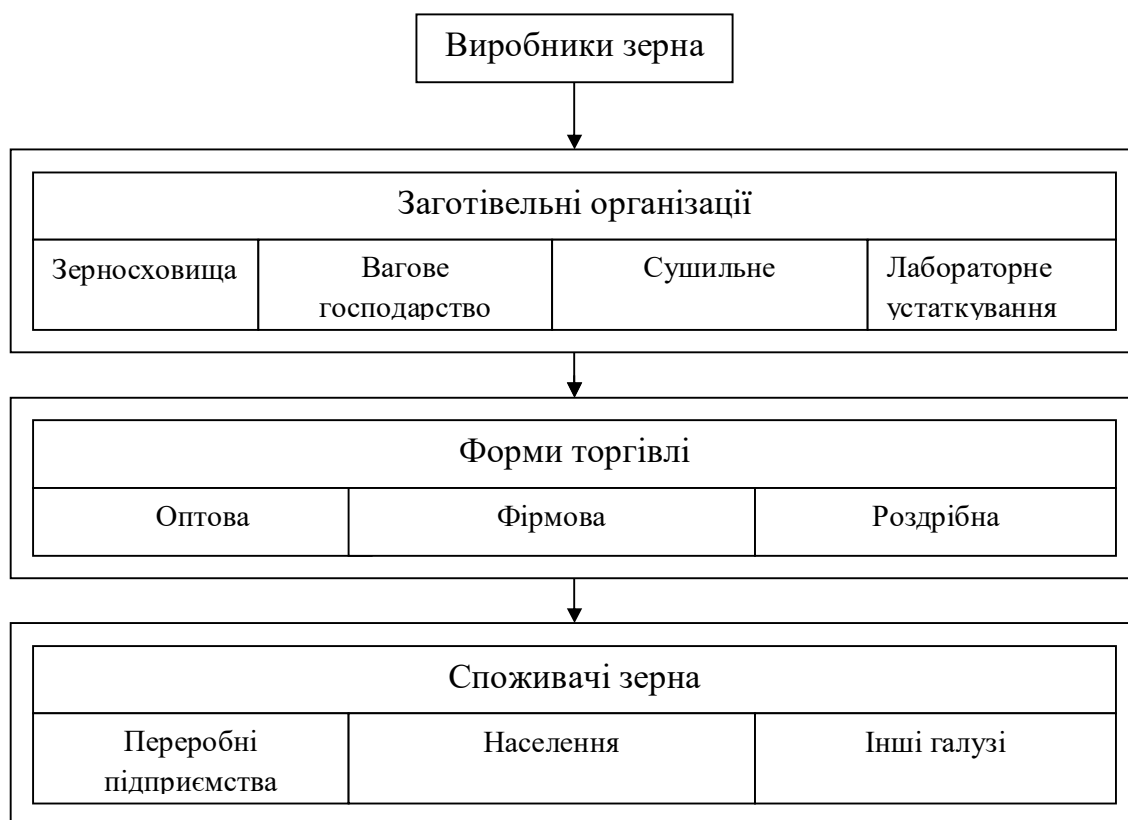

Рис. 11.1. Схема інфраструктури ринку зерна

В зернопродуктовому підкомплексі економічні відносини склалися так, що сільське господарство, частка якого в сумарних витратах інтегрованих галузей найвища, одержує прибутку з розрахунку на 1 грн. витрат значно менше, ніж усі наступні ланки – від проходження зерна як сировини і аж до реалізації хліба і хлібопродуктів. А між тим, роль сільського господарства є визначальною.

За таких умов основним завданням державного регулювання повинен бути захист інтересів виробників і споживачів зерна для забезпечення прибутковості виробництва зернопродукції та контролю за еквівалентністю цін на зерно і засоби виробництва, що постачаються сільському бути підтримка функціонування ринкового механізму й коригування його розвитку в потрібному для країни напрямі.

Це регулювання повинно здійснюватись переважно економічними методами і ґрунтуватись на заінтересованості й добровільній участі суб'єктів ринку в реалізації урядових програм. Особливе значення має цінова політика держави та умови поставки зерна на ринок.

На ринку зерна однією з ключових проблем залишається нестабільність та непередбачуваність позицій, що зумовлюється значними коливаннями валових зборів зерна. В останні роки через низький рівень матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств відхилення у рівнях виробництва зерна між мінімальним та максимальним їхніми значеннями становили 2,5 рази.

Важливою умовою створення ринку зерна і розвитку конкуренції в сфері його реалізації є також розвиток системи зберігання зерна виробниками у власних і орендованих сховищах, що дозволяє протягом року підтримувати певний рівень пропозиції зерна і не допускати монополізації його запасів посередницькими фірмами, ліквідувати перепони на шляху руху товарних потоків зерна на території України. Це дасть можливість виробникам зерна і торгівельним посередникам в різних регіонах України конкурувати при продажі і купівлі зерна на оптових ринках і біржах.

Складна фінансова ситуація в більшості господарств, порівняно низькі реалізаційні ціни на зерно та різке подорожчання матеріальних ресурсів, незадовільне вирішення питань кредитування не дозволяють повсюдно забезпечити прогресивну технологію вирощування зернових культур на основі використання інновацій. Це призводить до значного коливання пропозиції на ринку зерна, ніж внутрішнього попиту. Внутрішній попит є величиною більш стабільною, ніж загальна пропозиція чи загальний попит, він відображає ємність внутрішнього ринку. Починаючи з 1991 р., спостерігається тенденція до зниження внутрішнього попиту в основному через скорочення витрат зерна на корм.

Використання зерна на продовольчі цілі має тенденцію до зменшення, що пояснюється скороченням чисельності населення. Безумовно, найбільшу питому вагу у фонді споживання займає пшениця.

Реалізація зернової продукції за маркетинговими каналами показує, що переважна більшість зерна (понад 80%) реалізується товаровиробниками комерційним та іншим структурам неринкового типу.

Зернотрейдери скуповують до 70% реалізованої виробниками пшениці.

Великі коливання обсягів виробництва зерна по роках є основною причиною відчутного коливання обсягів його експорту.

Географія українського експорту зерна досить широка – від країн Європи до країн Північної Африки, Близького Сходу та Азії. Основна причина, що певною мірою стримує експорт зерна – традиційно низька конкурентоспроможність вітчизняної продовольчої пшениці та пропозиція більш якісної аргентинської зернової продукції.

Останнім часом значно активізувався експорт вітчизняного ячменю. Україна є одним з найбільших світових його експортерів. Причина такого успіху – вигідне географічне розміщення по відношенню до основного імпортера – Саудівської Аравії. Попит на нього, буде і надалі зростати.

Нарощуються обсяги експорту кукурудзи і Україна продовжить закріплюватися на ринках держав Середземноморського регіону та Ірану.

Імпорт зерна в Україну є незначним. В основному завозять високоякісний сортовий матеріал, зокрема гібриди кукурудзи, насіння жита, гречки. Найбільшу питому вагу в імпорті зернових становить рис на продовольчі цілі.

Враховуючи специфіку функціонування зернопродуктового підкомплексу, прийнято Закон України "Про зерно та ринок зерна в Україні". Закон визначає основні засади державної політики щодо регулювання ринку зерна. Держава визнає пріоритетність ринку зерна, сприяє його розвитку та стабільному функціонуванню галузі. Принципово важливим є посилення контролю з боку держави за рухом зерна в країні та за його експортом, стимулювання продажу зерна виробниками з правом вибору будь-якої форми реалізації.

Стабільність функціонування ринку зерна, ринкової кон'юнктури має підтримуватись через заставні ціни і продаж його в заставу. Застосування заставних цін у практиці закупівлі зерна є формою підтримки товаровиробників зерна. Система реалізації зерна під заставу передбачає оплату його на рівні попередньо визначених, гарантованих цін, які опосередковано страхують виробника від необхідності продавати зерно будь-якому покупцеві за низькою ціною. Крім того, за виробником зберігається право повернення власності на заставлене зерно з наступним продажем його за ринковими цінами; виробник при цьому відшкодовує отриманий кредит та витрати по зберіганню зерна, згідно обумовленого угодою тарифу.

Стабільність функціонування ринку зерна має підтримуватись також здійсненням інтервенційної закупки та інтервенційного продажу зерна. Державна акціонерна компанія "Хліб України" повинна виконувати функції державного агента із забезпеченням державної заставної закупки зерна, що сприятиме процесу запровадження нової форми цінового стимулювання виробництва зерна.

11.5. Напрями підвищення економічної ефективності виробництва зерна

Істотне збільшення обсягів виробництва зерна та підвищення економічної ефективності зернового господарства є необхідною умовою забезпечення населення продуктами харчування, а також піднесення ефективності виробництва інших видів продукції сільського господарства та зміцнення фінансового стану підприємств.

Шляхи підвищення ефективності виробництва зерна, які забезпечують подальше збільшення обсягів виробництва продукції і зменшення витрат на одиницю продукції, передбачають комплекс таких основних заходів: поліпшення використання землі, підвищення її родючості; впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва; поглиблення спеціалізації і концентрації виробництва на основі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції; раціональне використання виробничих фондів і трудових ресурсів; впровадження інтенсивних і ресурсозберігаючих технологій та індустріальних методів виробництва; підвищення якості і збереження виробленої продукції; широке використання прогресивних форм організації виробництва і оплати праці; розвиток сільськогосподарського виробництва на основі різноманітних форм власності і видів господарювання і створення для них рівних економічних умов, необхідних для самостійної та ініціативної роботи.

У комплексі заходів підвищення економічної ефективності виробництва зерна найважливішим є поліпшення використання землі на основі підвищення її родючості і зростання врожайності сільськогосподарських культур. Ці завдання успішно вирішуються шляхом вирощування сільськогосподарських культур за технологією програмованих урожаїв з використанням досягнень науки, передової практики і забезпеченням високої якості праці.

Важливим напрямком підвищення економічної ефективності зернового виробництва є поліпшення якості зерна, особливо за рахунок сильних і твердих сортів пшениці з високим вмістом білка (15-17%) і клейковини (28-36%). Категорія «якість продукції» включає в себе сукупність властивостей, що характеризують міру спроможності даної продукції задовольняти потреби споживачів згідно з її цільовим призначенням. Якість зернових культур має важливе значення, оскільки закупівельні ціни на зерно встановлюються з урахуванням його якості. Збільшення виробництва і поліпшення якості зерна сприяють підвищенню дохідності зернового господарства, а отже, і зміцненню економіки сільськогосподарських підприємств. Однак, складне економічне становище сучасного сільського господарства і, особливо, відсутність необхідної кількості мінеральних добрив, засобів захисту рослин призвели до зниження родючості ґрунтів і погіршення основних показників ефективного господарювання в рослинництві - урожайності та якості продукції. Тому на сьогодні постає питання: яким чином компенсувати те, чого не вистачає в ґрунті, і як стабілізувати урожайність та підвищити якість зерна. Одним із можливих шляхів часткової компенсації азоту є використання бобових культур, які не тільки підвищують родючість ґрунту, а й поліпшують його структуру. Це в кінцевому результаті позитивно впливає на рівень урожайності, якість зерна і деякою мірою знижує шкодочинність від хвороб та шкідників. В сучасній ситуації, коли не вистачає азотних добрив, одним із основних шляхів поповнення ґрунту азотом є використання азотофіксуючих систем або створення міжвидових агрофітоценозів. При цьому значно покращуються якісні характеристики зерна озимої пшениці.

Водночас впровадження у виробництво культур і сортів інтенсивного типу може мати й негативні наслідки. Розвиток інтенсифікації землеробства без дотримання відповідних умов призводить до погіршення структури ґрунту, підвищення темпів деградації земель і загострення екологічної ситуації.

Ще одним із напрямів підвищення економічної ефективності виробництва зерна є впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва. Вирішення цієї проблеми сприяє насамперед підвищенню продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві, що є основним якісним фактором економічного і соціального розвитку. Зміцнення матеріально-технічної бази галузі, впровадження інтенсивних технологій виробництва та прогресивних форм організації праці зумовили підвищення урожайності зернових культур та збільшення виробництва зерна. Водночас досягнутий рівень виробництва не забезпечує потреби області в зерні.

Передовий досвід вітчизняного землеробства, і світова практика свідчать, що науково-технічний прогрес має в своєму розпорядженні ефективні засоби захисту ґрунтів від руйнування та підвищення їх родючості. Також, агробіологічні властивості культур зумовлюють оптимальну тривалість збирання врожаю.

Оптимальна тривалість збирання врожаю для різних сортів зернових становить 5-7 днів. Проте на практиці, з огляду на несприятливі погодні умови та низький рівень коефіцієнта готовності комбайнів, тривалість збирання врожаю зростає до 10 днів. Збільшення агротехнічного терміну збирання спричиняє збільшення втрат урожаю через осипання зерна. Крім оптимального агротехнічного терміну, слід визначити економічно доцільну тривалість збирання врожаю, тобто таку, за якої вартість втрат урожаю не перевищує витрати на придбання та експлуатацію додаткових комбайнів. Це дасть можливість сформувати парк зернозбиральних комбайнів, який забезпечить збирання врожаю з мінімальними приведеними експлуатаційними затратами та максимальним прибутком. Також недопустимі значні втрати зерна при транспортуванні, зберіганні, переробці та використанні.

Розвиток та підвищення економічної ефективності зернового господарства є необхідною умовою не тільки для забезпечення

населення продуктами харчування, а й піднесення ефективності виробництва інших видів продукції сільського господарства.

На нашу думку, важливими чинниками подальшого розвитку зернового господарства України є: матеріально-технічне забезпечення виробництва; постачання високоврожайних, цінних у продовольчому і кормовому відношенні сортів посівного матеріалу; достатнє внесення мінеральних та органічних добрив; впровадження науково обґрунтованих сівозмін з оптимальним насиченням і раціональним розміщенням посівів зернових культур. У зв'язку із складним економічним станом вітчизняні виробники сільськогосподарської продукції дедалі частіше орієнтуються на екстенсивний шлях розвитку виробництва, що не дає змоги досягти високої ефективності та урожайності при вирощуванні продукції.

Таким чином, щоб вивести зернове господарство на належний рівень та забезпечити його прибутковість, у першу чергу товаровиробникам потрібна фінансова підтримка з боку держави, яка б спрямовувалась на придбання та застосування новітніх технологій щодо вирощування зернових; високоврожайних, стійких проти хвороб сортів посівного матеріалу; розробку науково обґрунтованих програм зерновиробництва, які б реально працювали.

Також на основі вище зазначеного можна розподілити основні заходи щодо поліпшення економічної ефективності у зерновиробництві за рівнями, на яких визначають економічну ефективність (табл. 11.5).

Таким чином, підвищення економічної ефективності виробництва зернових культур - це з однієї сторони, максимальне збільшення виробництва продукції, а з іншої - систематична боротьба за економію. Чим більше виробляється продукції і менше витрачатиметься ресурсів на її одержання, тим ефективніше виробництво і більша сума прибутку в господарствах.

Таблиця 11.5

**Розподіл заходів щодо поліпшення економічної ефективності
у зерновиробництві**

Рівні визначення економічної ефективності	Заходи поліпшення
Народногосподарська економічна ефективність сільського господарства	Покращення законодавчої бази та державного контролю за діяльністю сільськогосподарських виробників, субсидіювання сільськогосподарських товаровиробників
Економічна ефективність рослинництва	Загальногалузеве планування посівів, контроль збирання урожаю, вплив на ціноутворення, зміцнення матеріально-технічної бази
Економічна ефективність виробництва підприємств зернопродуктового підкомплексу	Зниження собівартості шляхом вертикальної інтеграції виробництва, спільне виробництво, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, впровадження прогресивних форм організації праці
Економічна ефективність виробництва зернових	Впровадження інтенсивних технологій виробництва зернових
Економічна ефективність агротехнічних заходів	Впроваджувати досягнення науки та передової практики стосовно використання земельних ресурсів, внесення мінеральних та органічних добрив, впровадження нових районованих високопродуктивних сортів рослин, оптимізувати строки сівби та збирання зернових, оновити машино-тракторний парк підприємств

В аграрному секторі економіки первинне значення належить підвищенню конкурентоспроможності продукції вітчизняного зернового виробництва, яке є основним джерелом доходів більшості сільськогосподарських підприємств і відіграє істотну роль у формуванні державного бюджету.

Одним із факторів, що впливають на систему економічних відносин і сприяють стабілізації зернового виробництва та його подальшому ефективному й конкурентоспроможному розвитку, є інтеграція сільськогосподарських підприємств з підприємствами переробки і торгівлі зернопродуктами. Інтеграція обумовлена тими ж причинами, що і кооперація, тобто посиленням спеціалізації, розширенням виробництва, необхідністю узгодження дій у всій системі зерновиробництва. Одним із основних напрямів є впровадження заходів, які сприяють підвищенню якості зерна. А саме впровадження налагодження діяльності щодо прийому, зберігання, переробки, реалізації зерна та продуктів його переробки, внесення змін і доповнень до чинних стандартів з метою їх удосконалення та адаптації державних стандартів України на основні сільгоспкультури до стандартів ЄС.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає народногосподарське значення виробництва зерна і який сучасний рівень його виробництва?
2. У чому полягає економічне значення виробництва зерна для сільськогосподарського підприємства?
3. Яка структура зернового виробництва?
4. Які зернові культури займають провідне місце в зерновому балансі країни?
5. Які показники характеризують розвиток виробництва зерна?
6. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва зерна?
7. Які фактори зумовлюють зниження трудомісткості виробництва зерна?
8. Які фактори сприяють підвищенню рентабельності виробництва зерна?
9. Які заходи щодо регулювання ринку передбачає Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні»?
10. Назвіть основні шляхи підвищення ефективності виробництва зерна?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Економічне значення виробництва зерна для сільськогосподарських підприємств:

- 1) основне джерело грошових надходжень та прибутків;
- 2) стратегічний продукт для зберігання;
- 3) виготовлення борошна, спирту;
- 4) основа розвитку тваринництва;
- 5) основа харчування людей.

2. Показники розвитку виробництва зерна:

- 1) витрати виробництва на 1га посіву;
- 2) собівартість 1ц зерна;
- 3) валовий збір зерна;
- 4) ціна реалізації 1ц зерна.

3. Товарне виробництво зерна зосереджено в природноекономічних зонах:

- 1) полісся
- 2) північний і центральний Степ;
- 3) передгірні і гірські райони Карпат;
- 4) передгірні і гірські райони Криму.

4. Показники економічної ефективності виробництва зерна:

- 1) виручка від реалізації зерна;
- 2) створення робочих місць;
- 3) собівартість 1ц зерна;
- 4) урожайність зернових культур.

5. Показники економічної ефективності виробництва зерна:

- 1) створення робочих місць;
- 2) прибуток на 1га посіву;
- 3) виручка від реалізації зерна;
- 4) рівень товарності;
- 5) рівень рентабельності.

6. Які фактори зумовлюють зниження затрат праці на 1ц зерна?

- 1) збільшення площі посіву;
- 2) підвищення врожайності;
- 3) система сівозмін;
- 4) форми господарювання.

7. Які фактори безпосередньо впливають на рівень

рентабельності виробництва зерна?

- 1) ціна реалізації 1ц зерна;
- 2) урожайність зернових культур;
- 3) обсяг реалізації зерна;
- 4) рівень товарності.

8. Показники рівня інтенсивності виробництва зерна:

- 1) річні виробничі витрати на 1га с.-г. угідь;
- 2) річні виробничі витрати на 1га ріллі;
- 3) річні виробничі витрати на 1га посіву зернових культур;
- 4) урожайність зернових культур.

9. Показники результату інтенсифікації виробництва зерна:

- 1) вартість валової продукції на 1га с.-г. угідь;
- 2) вартість валової продукції на 1га ріллі;
- 3) урожайність зернових культур;
- 4) виробництво зерна на 100га ріллі.

10. Резерви підвищення економічної ефективності виробництва зерна:

- 1) збільшення виробництва фуражного зерна;
- 2) підвищення товарності зерна;
- 3) розширення посівних площ зернових культур;
- 4) поліпшення якості зерна.

ТЕМА 12. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР

12.1. Технічні культури та їх народногосподарське значення

12.2. Економіка виробництва льону

12.3. Економіка виробництва цукрових буряків

12.4. Економіка виробництва олійних культур

12.1. Технічні культури та їх народногосподарське значення

Велику групу сільськогосподарських культур становлять технічні культури. Їх продукція є сировиною для легкої, харчової та інших видів переробної промисловості.

В Україні вирощується понад 30 технічних культур (рис. 12.1). За характером їх використання вони поділяються на *дві основні групи: прядивні та харчові*.

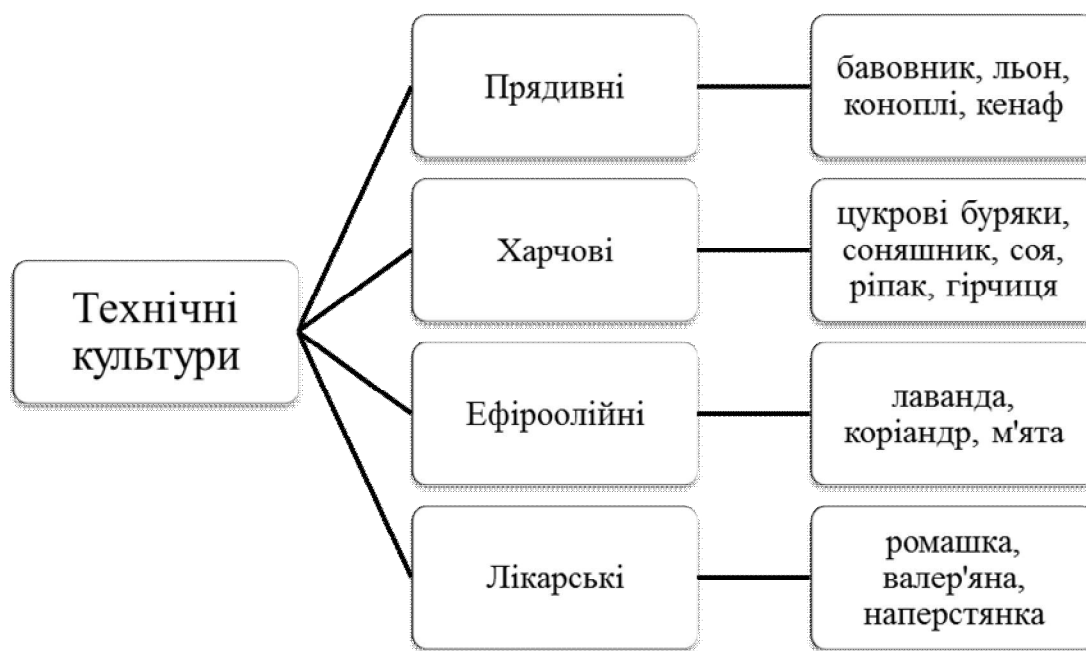

Рис. 12.1. Класифікація технічних культур за характером їх використання

До першої належать бавовник, льон, коноплі, джут, кенаф та інші, що дають волокно для виробництва тканини. Друга включає – цукрові буряки,

соняшник, сою, рижій, ріпак, рицину, гірчицю та інші, продукція яких використовується як сировина для харчової промисловості. Крім того, до технічних культур належать *ефіроолійні* (троянда, лаванда, коріандр, м'ята та ін.), *лікарські* (ромашка, валер'яна, наперстянка) рослини, а також *хміль*, *тютюн*, *махорка* та інші культури.

У процесі вирощування та переробки технічних культур поряд з основною продукцією (волокном, маслами, цукром, ароматичними речовинами) одержують побічну продукцію (стебла, гичку) та відходи промислової переробки (жом, мелясу, макуху та ін.), що використовуються як корм для худоби.

Технічні культури у 2017 році займають 38,7% у структурі посівних площ України.

У загальній зібраній площі технічних культур у 2017 р. найбільшу питому вагу має соняшник (65,95%), соя (21,57%) і ріпак (8,54%). Решту (3,94 %) становлять цукрові буряки (3,41%), гірчиця, льон-кудряш та льон-довгунець (рис. 12.2).

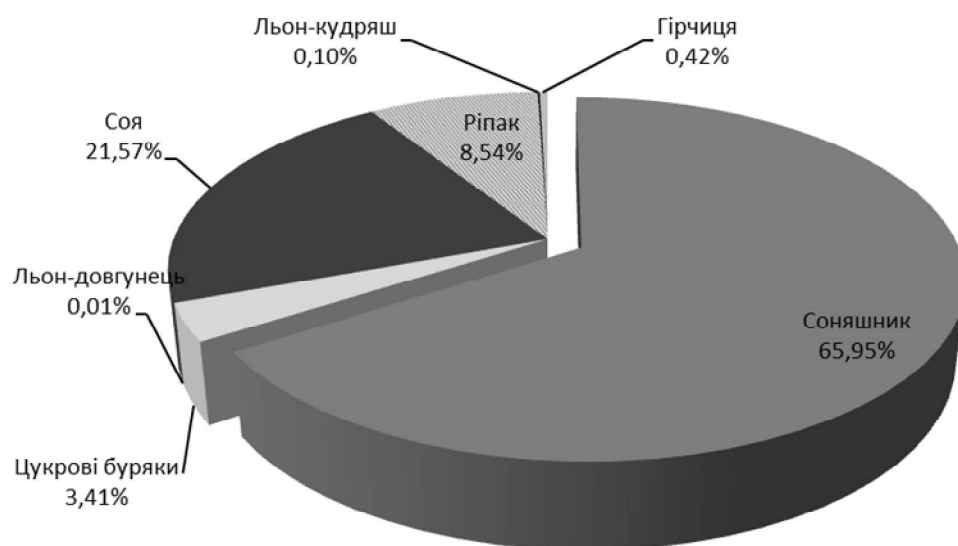

Рис. 12.2. Питома вага технічних культур у їх зібраній площі за 2017 р., %

Розглянемо питому вагу кожної з технічних культур, що вирощуються в Україні у загальному їх валовому зборі за 2017 р. (рис. 12.3).

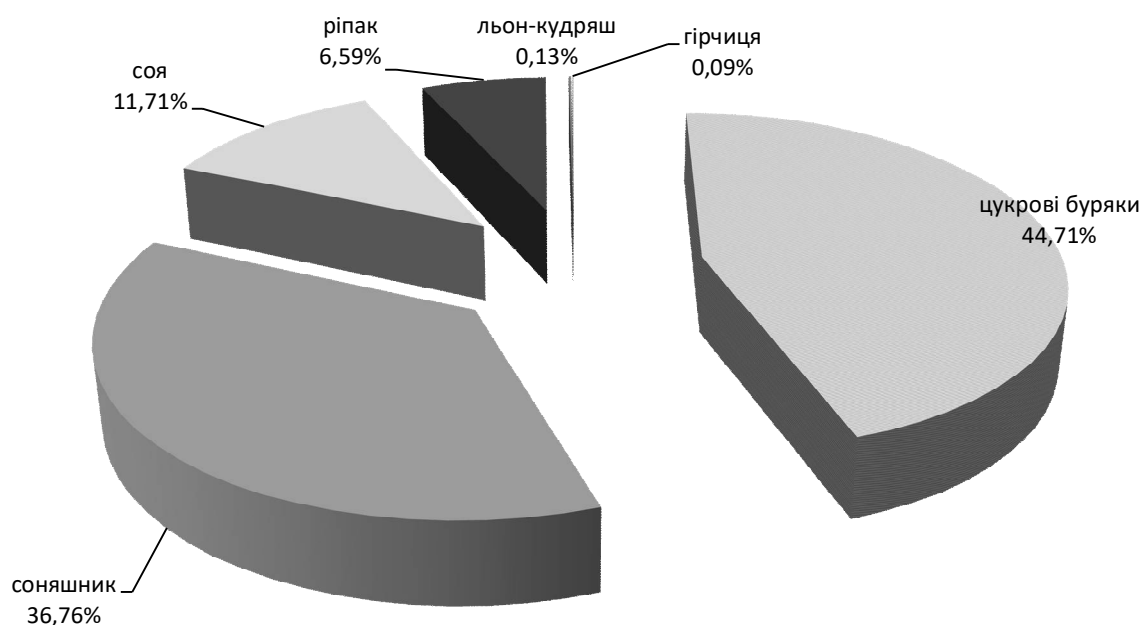

Рис. 12.3. Питома вага технічних культур у їх валовому зборі за 2017 р., %

Щодо валового збору технічних культур, то тут спостерігається найбільша частка цукрових буряків (44,7% від усього їх валового збору), соняшнику – 36,75%, сої – 11,71%, ріпаку – 6,59%, решта припадає на льон і гірчицю.

Проаналізувавши динаміку виробництва технічних культур в Україні за період 2005-2017 рр. (табл. 12.1) зазначимо, що хоча під цукрові буряки і зменшилась площа посіву (на 49,69%), але валовий збір у 2017 р. порівняно з 2005 р. зменшився не так суттєво на 3,79%. Це зумовлено найбільшим чином підвищенням урожайності в 1,9 рази. Значно зменшилися площі у 2017 р. порівняно з 2005 роком під льоном-довгунцем – на 94,07%, гірчицею – на 64,18%. В той же період спостерігається збільшення зібраної площі сої (в 4,56 рази), ріпаку (в 3,8 рази), льону-кудряшу (в 1,84 рази) та соняшнику (в 1,64 рази).

В той же час маємо підвищення урожайності по ріпаку (в 1,9 рази), льону-довгунцю (в 1,76 рази), соняшнику (в 1,58 рази), гірчиці та сої (в 1,36

рази). Щодо урожайності льону-кудряшу, то в 2017 році порівняно з 2005 роком спостерігається значне зниження на 12,5%.

Таблиця 12.1

Динаміка виробництва технічних культур в Україні у 2005-2017 рр.

Культури	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2017 р. у % до 2013 р.
Зібрана площа, тис. га						
Цукрові буряки	623,3	492,0	237,0	291,1	313,6	50,31
Соняшник	3689,1	4525,8	5166,2	6086,7	6060,7	в 1,64 рази
Льон-довгунець	23,6	1,0	1,4	1,5	1,4	5,93
Соя	438,5	1076,0	2158,1	1869,4	1999,8	в 4,56 рази
Ріпак	207,4	907,4	682,4	455,1	788,5	в 3,8 рази
Льон-кудряш	25,6	58,9	62,2	68,4	47,1	в 1,84 рази
Гірчиця	113,6	129,1	66,9	45,2	40,7	35,82
Всього	5121,1	7190,2	8374,2	8817,4	9251,8	в 1,8 рази
Валовий збір, тис. т						
Цукрові буряки	15467,8	13749,2	10330,8	14011,3	14881,6	96,21
Соняшник	4706,1	6771,5	11181,1	13626,9	12235,5	в 2,6 рази
Льон-довгунець	12,7	0,4	1,2	1,3	1,3	10,23
Соя	612,6	1680,2	3930,6	4277,0	3899,4	в 6,37 рази
Ріпак	284,8	1469,7	1737,6	1153,9	2194,8	в 7,7 рази
Льон-кудряш	28,2	46,8	68,6	91,8	45,6	в 1,62 рази
Гірчиця	46,8	64,4	43,6	35,6	31,0	66,23
Всього	21159	23782,2	27293,6	33197,8	33289,2	в 1,6 рази
Урожайність, ц/га						
Цукрові буряки	248,2	279,5	435,8	481,5	474,9	в 1,9 рази
Соняшник	12,8	15,0	21,6	22,4	20,2	в 1,58 рази
Льон-довгунець	5,4	4,0	8,9	9,0	9,5	в 1,76 рази
Соя	14,5	16,2	18,4	23,0	19,7	в 1,36 рази
Ріпак	14,6	17,0	25,9	25,7	27,9	в 1,9 рази
Льон-кудряш	11,2	8,3	11,0	13,5	9,8	87,50
Гірчиця	5,8	6,0	7,4	8,0	7,9	в 1,36 рази

Розміщення посівів технічних культур в Україні склалося відповідно до зональних природно-економічних умов. Так, господарства Полісся і Карпат спеціалізуються на вирощуванні льону-довгунцю; Лісостепу – цукрових буряків, соняшнику, ріпаку озимого, сої; північного і центрального Степу –

соняшнику. Така ж закономірність спостерігається і в розміщенні підприємств переробної промисловості. На Поліссі розташовані льонозаводи, в Лісостепу – цукрові, у північному та центральному Степу – олійні заводи, що дозволяє скоротити строки та відстані перевезень сировини до місць переробки, зменшити втрати при перевезенні та зберіганні, підвищити ефективність виробництва кінцевого продукту.

Серед вирощуваних в Україні спеціальних технічних культур важливе значення мають ефіроолійні: коріандр, м'ята, тмин, лаванда, троянда, шавлія, аніс та ін (табл. 12.2). Їх вирощують для одержання ефірної олії, яку широко використовують у парфумерно-косметичній, харчовій, миловарній, кондитерській, фармацевтичній та інших галузях промисловості. Їх вирощування зосереджено в спеціалізованих господарствах у різних регіонах України.

Таблиця 12.2

Виробництво спеціальних технічних культур в Україні у 2017 році

Показник	Господарства усіх категорій			Сільськогосподарські підприємства			Господарства населення		
	Зібрана площа, тис. га	Обсяг виробництва, тис.ц	Урожайність, ц/га	Зібрана площа, тис. га	Обсяг виробництва, тис.ц	Урожайність, ц/га	Зібрана площа, тис. га	Обсяг виробництва, тис.ц	Урожайність, ц/га
Гірчиця	39,5	310,0	7,9	35,3	287,4	8,2	4,2	22,6	5,5
Рижій	0,0	0,2	4,5	0,0	0,1	4,4	0,0	0,1	5,0
Мак олійний	2,2	12,7	5,7	2,2	12,7	5,7	-	-	-
Коноплі середньоросійські та південні (на насіння)	2,6	10,0	4,3	2,6	10,0	4,3	-	-	-
Коноплі середньоросійські (на насіння)	1,4	6,2	4,8	1,4	6,2	4,8	-	-	-
Коноплі південні (на насіння)	1,2	3,8	3,6	1,2	3,8	3,6	-	-	-
Гарбузи на насіння)	4,6	18,4	4,0	3,6	13,9	3,8	1,0	4,5	4,9
Льон-довгунець солома	1,4	59,8	43,0	1,4	59,8	43,0	-	-	-
Льон-	1,4	13,2	9,5	1,4	13,2	9,5	-	-	-

довгунець волокно									
Льон- довгунець треста	1,4	47,7	34,3	1,4	47,7	34,3	-	-	-
Прянощі	х	25,0	х	х	23,3	х	х	1,7	х
з них: аніс та бодян	х	0,2	х	х	0,2	х	х	-	х
коріандр	3,1	23,9	7,9	2,8	22,2	8,3	0,3	1,7	5,1
кмин	х	0,7	х	х	0,7	х	х	-	х
Рослини ефіроолійні	х	54,3	х	х	53,8	х	х	0,5	х
з них: коріандр	7,3	42,6	5,8	7,3	42,1	5,7	0,0	0,5	8,7
шавлія	х	9,1	х	х	9,1	х	х	-	Х
м'ята	х	0,6	х	х	0,6	х	х	0,0	х
фенхель	х	0,4	х	х	0,4	х	х	-	х
Рослини лікарські	х	41,3	х	х	37,4	х	х	3,9	х
з них: ромашка	х	4,5	х	х	4,5	х	х	0,0	х
валеріана	х	1,3	х	х	1,3	х	х	0,0	х
шипшина	х	0,1	х	х	-	х	х	0,1	х
насіння гарбузів	х	20,1	х	х	20,0	х	х	0,1	х
інші	х	14,9	х	х	11,4	х	х	3,5	х
Тютюн	0,5	14,3	26,6	0,4	11,4	27,7	0,1	2,9	23,2
Махорка	0,0	0,1	12,0	-	-	-	0,0	0,1	12,0

Незамінною технічною культурою є хміль. Його шишки після обробки використовують у харчовій промисловості, переважно для виробництва пива та дріжджів. Крім того, їх застосовують у хлібопекарській, парфумерній, фармацевтичній та інших галузях промисловості.

Щорічна потреба в хмелярській продукції з боку вітчизняних пивоварів складає приблизно 100 т. Але, з цієї кількості, частка саме українського хмелю є досить незначною. Нині пивоварна промисловість закуповує основну кількість хмелепродуктів за кордоном.

Понад 60% площ хмелю зосереджено в господарствах Житомирської області. Рівень рентабельності його виробництва у 2017 році становив 17,7%. Сучасний український ринок хмелю перебуває під значним зовнішнім впливом світового виробництва продукції. Тому в жорстокій конкурентній боротьбі зберегти показники економічної діяльності на рівні рентабельності

та досягти сталого розвитку можуть лише ті підприємства, які докладають усіх зусиль до підвищення ефективності ведення господарської діяльності.

Для розвитку хмелярства в Україні необхідне тісне поєднання організаційно-економічних чинників з технологічними. Оптимальним є поступове зниження імпорту продуктів переробки хмелю з одночасним розвитком вітчизняної сировинної бази на основі впровадження інноваційних технологій виробництва хмелю та його переробки на хмельові препарати, які забезпечать їх ефективність галузі за рахунок зростання урожайності хмільників та підвищення якості хмелепродуктів.

Таким чином, для забезпечення ефективного функціонування та подальшого розвитку вітчизняної галузі хмелярства потрібно: збільшити обсяги виробництва та реалізації хмелепродукції; відновити інфраструктуру з перероблення та збуту; відновити фінансування галузі з бюджетних асигнувань (дотацій) на підтримку розвитку хмелярства; оптимізувати митні тарифи на ввезення хмелепродуктів для захисту вітчизняних виробників; фінансувати дослідні та дослідно-конструкторські роботи, спрямовані на розвиток хмелярства.

Одним з найважливіших чинників стабілізації й подальшого розвитку хмелярства є широке впровадження в технологічні операції вирощування, збирання та первинного оброблення хмелю вже створених технічних виробів та знарядь, удосконалення їх у процесі експлуатації.

В Україні вирощують таку технічну культуру як коноплі. Тренд продукції коноплярства набуває в Європі все більшої популярності, а насіння цієї культури за своїми якостями прирівнюється до суперфудів. Під коноплями в Європейському союзі у 2016-2017 рр. було близько 28 тис. га і площі невпинно збільшуються починаючи з 2011 року.

Внаслідок переробки конопель отримують сировину для фармацевтичної, парфумерної та харчової промисловості. До 50% сировини для потреб фармацевтики постачають на експорт, решту – на український ринок. Волокна переважно йдуть на паперово-целюлозне виробництво. А в

ЄС пил від первинної переробки стебла навіть додають у дорожнє покриття, аби зробити його довговічнішим. Також продукцію переробки можуть постачати для виробництва тканин, мішковини, шнурів та канатів.

Існує три технології вирощування конопель. Перша – це вирощування на насіння. Друга – для одержання високоякісного волокна («зеленцева» технологія). Вона дозволяє отримувати якісний волокнистий матеріал, хоча й з більшими затратами. І третя – комплексна, коли коноплі вирощують як на насіння, так і на стебло.

В Україні поки що конопель вирощують небагато: у 2017 р. 2,6 тис. га. Посіви фрагментарні, розташовані у Житомирській, Полтавській, Сумській, Київській та Харківській областях. При цьому вони не відрізняються значною площею і складають від декількох соток до 800 га.

Переробних потужностей теж небагато – два старих заводи на Сумщині та один у Житомирській області, який знаходиться у процесі переобладнання.

Побудувати новий завод обійдеться від \$1 млн до \$10 млн, залежно від масштабу виробництва. Тож інвестувати такі кошти українські аграрії не поспішають. Натомість виробники конопель використовують мобільні пересувні агрегати, які переробляють урожай в полі.

Коноплярство – затратний, але високомаржинальний бізнес. Ціна на продукти коноплярства на ринку України зростає швидкими темпами – з 2014 до 2017 року вартість різних типів продукції збільшилася на 150-270%. Проте, зі збільшенням попиту і конкуренції на цьому ринку ціна стабілізується. Але ринок повинен дозволяти розвиватися саме вітчизняним виробникам.

Основним недоліком вирощування конопель є потреба у спеціалізованій сільгосптехніці та великих затратах на виробництво і переробку. Але висока прибутковість культури нівелює ці мінуси.

Провідною ефіроолійною культурою, що відноситься до технічних культур, є коріандр.

В насінні коріандру міститься від 0,8 до 1,6 % ефірної олії, головною складовою частиною якої є терпеновий спирт ліналоол (60-80 %), що є вихідним продуктом для синтезу ряду пахучих речовин, які використовуються в парфумерно-косметичній та харчовій промисловості. У насінні коріандру міститься також від 18 до 28 % жирної олії, яку використовують у миловарній і текстильній промисловості, а також у поліграфічному виробництві. Насіння коріандру застосовують у харчовій промисловості як пряну приправу при консервуванні риби, солінні огірків тощо. Шрот коріандру містить близько 6 % жиру та до 30 % білків і використовується на корм худоби і птиці. За рахунок того, що рослина, а саме зелень, містить вітаміни А, В і В2, С, РР її застосовують і в медицині. Коріандр також і медоносна рослина.

Нині, коріандр є однією з культур, яка може принести сільгоспвиробнику відчутний дохід. Так, ціна на тонну товарного коріандру коливається в межах 20-30 тис. грн. В залежності від сезону. Ці прянощі закупають виробники готових спецій, хлібокомбінати. Крім насіння коріандру, користується попитом і зелень – кінза.

Коріандр – теплолюбна рослина, тому зона її вирощування приурочена до Півдня України і урожайність культури в умовах України може сягати 30 ц/га. Хоча, урожайність у 2017 р. склала 5,8-7,9 ц/га.

Сіяти коріандр можна після озимих колосових – у цьому плані він є альтернативою посівам соняшнику без зниження рентабельності виробництва, крім того культура не так сильно виснажує ґрунт, а строки збирання, що припадають на кінець червня, дозволяють якісно підготувати поле.

Таким чином, вирощування коріандру є досить перспективним, особливо у невеликих фермерських господарствах Півдня України, що дозволяє і розширити чергування культур, і отримати високі прибутки. Насіння коріандру основному купують країни Азії, на які припадає близько 75% загального експорту і країни Європи (20%).

На сьогоднішній день важливою групою, що належить до технічних культур, є лікарські рослини.

Існує 12 основних категорій, на які поділяються лікувальні рослини: камфорні рослини (ромашка, ладан, жасмин, валеріана та інші), цитрусові (апельсин, бергамот, лимон, бігардія і інші), пряні (материнка, базилік, майоран, розмарин і інші), медові (фенхель, аніс, стевія і інші), ментолові (меліса, м'ята, вербена і інші), солодко-пряні (мускат, перець, гвоздика, бий, імбир, кориця та інші), деревні (сандал, мирра, пачулі, ветивер і інші), солодко-квіткові (неролі, герань, рожеве дерево, іланг-іланг і інші), хвойні (ялиця, сосна, ялина та інші), гіркі (евкаліпт, чайне дерево, чебрець, полин, найолі і інші), лавандові (ялівець, кипарис, лаванда, шавлія та інші) та миртові рослини (імбир, кедр та інші).

В Україні вирощують понад 50 видів лікарських рослин. Деякі з них дають чистий прибуток до 250 тис. грн з двох гектарів щороку.

Найбільші площі займають розторопша плямиста, ромашка лікарська, ехінацея пурпурова, м'ята перцева, шавлія лікарська, череда трироздільна, валеріана лікарська, алтея лікарська, чебрець звичайний, меліса лікарська, котяча м'ята справжня, нагідки лікарські, материнка звичайна.

Прибуток залежить від рослини, що вирощується. З гектара поля щороку можна збирати сировину, що коштуватиме від 50 тис. (0,5 т квітів ромашки) до 300 тис. грн (3,5 т сухого кореня валеріани). Витрати на вирощування рослин коливаються від 25 тис. грн (вирощування ромашки) до 170 тис. грн (вирощування валеріани).

Найбільші споживачі лікарської рослинної сировини – фармацевтичні компанії. Також лікарські рослини використовують у виробництві косметичних засобів та продуктів харчування. Значну частину сировини закупають виробники чаїв з лікарських рослин.

Для вирощування більшості лікарських рослин необхідним є дотримання спеціалізованих сівозмін. У господарствах виділяють кілька видів рослин (5-10), найбільш пристосованих до місцевих умов.

Умотивованість сівозміни з лікарськими рослинами має базуватися на принципах широкої плодозміни, де головні культури розміщують після кращих попередників, що забезпечує високу родючість ґрунту, чистоту полів від бур'янів, накопичення необхідних запасів вологи, оброблення ґрунту в оптимальні терміни.

Під час розробки сівозмін для лікарських рослин особливу увагу слід приділити технології їх вирощування. Всі лікарські рослини обробляють в польових умовах як просапні культури, що потребує багато ручної праці для їх догляду і збирання врожаю. За визначення сівозміни культур необхідно передбачити і усунути можливість засмічення отруйними рослинами наступних посівів лікарських рослин, а також кормових культур. Небезпечними і отруйними попередниками є: дурман звичайний, блекота чорна, що забезпечується відновленням за осипання насіння.

На ринку лікарських рослин в Україні, є ряд стримуючих факторів його розвитку:

- ✓ дефіцит лікарської рослинної сировини з відповідними сертифікатами якості і відповідності їй для використання у фармацевтичній промисловості;
- ✓ низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних виробників різних видів продукції з лікарської рослинної сировини на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- ✓ зношеність технологічного обладнання, дефіцит виробничих потужностей для деяких видів переробки лікарської рослинної сировини;
- ✓ нерозвинена інфраструктура зберігання, транспортування та логістики товароруху продукції, виробленої з лікарської сировини;
- ✓ недостатнє дотримання екологічних та санітарних вимог у промислових зонах організацій, що переробляють лікарську сировину;
- ✓ відсутність у виробництві технологій отримання якісної сировини на основі сучасних біотехнологій.

Таким чином, необхідним у сучасних умовах є переведення підгалузі лікарського рослинництва на промислову основу, що передбачає створення мережі спеціалізованих господарств, оснащення їх сучасними засобами механізації і обладнанням, а також забезпечення організації первинної переробки сировини. Важливим аспектом також є організаційне забезпечення екологічно орієнтованого виробництва лікарської рослинної сировини, а однією з основних умов успішної реалізації продукції лікарського рослинництва на міжнародному ринку є відповідність міжнародним стандартам якості.

Для сільськогосподарських підприємств технічні культури, як правило, є високододатковою продукцією.

Рациональна й ефективна територіальна організація продуктивних сил країни має базуватися на науково обґрунтованому врахуванні не окремих умов і чинників, а всієї їх сукупності. Важливого значення у зв'язку з цим набуває організація служби відстеження (моніторингу) за різними чинниками, що впливають на розміщення вирощування технічних культур.

Обсяг виробництва усіх видів технічної сировини надалі повинен збільшуватись передусім за рахунок підвищення урожайності і якості технічних культур. У зв'язку з цим найважливішим завданням у виробництві технічних культур є забезпечення господарств новими сортами і гібридами та освоєння прогресивних енергоресурсозберігаючих, екологічно доцільних технологій їх вирощування.

12.2. Економіка виробництва льону

Із всіх прядивних культур в Україні найбільше значення, як технічна культура, має льон-довгунець. До цієї групи також входять коноплі, джут, кенаф та ряд інших культур. Значення льону-довгунця зумовлюється насамперед продукцією, яку одержують в результаті переробки. З льону виробляють три види продукції – волокно, насіння і кострицю.

Економічне і соціальне значення виробництва льону. У стеблах льону утворюється 25-31% волокна з найціннішими технологічними властивостями – гнучкістю, тониною і високою міцністю, за якою він переважає волокно бавовнику удвічі, а шерстяне – утричі. Льонові тканини міцні і гігроскопічні в умовах підвищеної вологості, високогігієнічні і найбільш придатні для пошиття білизни тощо. Лляне волокно є незамінною сировиною для текстильної промисловості. Із нього виготовляють одяг, білизну, мішковину, брезент тощо. З коротких волокон льону виготовляють мотузки та шпагат. Лляні вироби користуються значним попитом, як на внутрішньому, так і на світовому ринках.

Відходи текстильного виробництва – костриця використовується для виготовлення тепло- і звукоізоляційних матеріалів, картону, ацетону, плит для меблевого виробництва та будівництва. Попіл із костриці, в складі якої є 4,8 % фосфору, 6,3 % калію, корисний як фосфорно-калійне добриво.

Насіння льону містить 35-40% високоякісної олії та близько 25% білкових речовин. Лляну олію широко використовують у харчовій, лакофарбовій, паперовій, електротехнічній промисловості та медицині. Продукт переробки насіння льону – макуха, є цінним концентрованим кормом для тварин.

В Україні залишилося лише три області (Сумська, Житомирська та Чернігівська), в яких аграрії вирощують льон волокнистий (льон-довгунець). Щодо посівів льону на Чернігівщині, то цього року у Городнянському районі вони сягають 320 га. Вирощений урожай знаходиться в межах одного фермерського господарства. Зумовлено це тим, що для посіву, обробітку та збирання цієї культури потрібна спецтехніка, якої у переважній більшості господарств вже не залишилося.

Слід зазначити, що за останні роки відбулося суттєве скорочення посівів льону-довгунцю в Україні, а також і зменшення обсягів його виробництва (табл. 12.3).

Таблиця 12.3

**Динаміка виробництва льону-довгунцю в Україні
(усі категорії господарств)**

Показник	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017р.	2017р. до 2005 р., %
Зібрана площа, тис. га	23,6	1,0	1,5	1,4	1,5	1,4	5,9
Урожайність льоноволокна, ц/га	5,4	4,0	7,3	8,9	9,0	9,5	в 1,76 рази
Валовий збір, тис. т	12,7	0,4	1,1	1,2	1,3	1,3	10,2

Як видно з приведених даних відбулося обвальне скорочення посівних площ льону-довгунцю (на 94,1%) і, незважаючи на підвищення урожайності майже в два рази, обсягів виробництва льоноволокна (скорочено на 89,8%). Рівень рентабельності виробництва насіння льону довгунцю у 2017 році становив – 10,8%. Основна причина такого стану – це обмеження ринків збуту із-за низької якості продукції та закриття в Україні виробництв легкої промисловості.

Слід зазначити, що під терміном льонарство традиційно розуміється вирощування льону як технічної культури з метою отримання волокна і насіння. При цьому мається на увазі вирощування переважно льону-довгунця, хоча для цих цілей придатні й два інших види льону: кучерявець та проміжний (межеумок).

Зараз в Україні галузь звужено до вирощування так званого льону олійного, а фактично – проміжної форми льону виключно для виробництва технічної олії.

Ринок тим часом потребує високоякісного насіння льону із заданими параметрами якості для отримання продуктів здорового харчування і лікування. Тонна такого насіння дорожча від звичайного на 150-200 EUR.

Щодо використання такої важливої частини рослини як стебло, то нею нехтують. Це призводить до неповного використання потенціалу льону та зниження прибутковості галузі.

Очевидно, що для підвищення рентабельності льонарства потрібно використовувати льоносоломку для виробництва хоча б паливних брикетів чи пелетів. Це не потребує залучення значних капіталовкладень, тому вони швидко окупляться. Так, зазвичай збираючи 20 центнерів льоносоломки з гектара можна отримати близько 100 EUR додаткового прибутку.

Наступним кроком має стати виробництво з льоносоломки короткого волокна. Це потребує більших і триваліших вкладень, але в результаті створяться базові умови для повноцінного відродження промисловості і льонарства в цілому як високоприбуткової галузі. А поки що наявні підприємства первинної переробки льонотрести на Житомирщині простоюють через відсутність сировини у той час як льоносоломка в південних областях або приорується, або спалюється на полях.

Таблиця 12.4

**Динаміка виробництва льону-кудряшу (олійного)
(усі категорії господарств)**

Показник	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2017 р. до 2005 р., %
Зібрана площа льону, тис. га	25,1	56,3	20,2	62,1	68,0	46,4	в 1,84 рази
Валовий збір льону, тис. тон	28,2	46,8	24,7	68,6	91,8	45,6	в 1,62 рази
Урожайність, ц/га	11,2	8,3	12,2	11,0	13,5	9,8	87,5

Саме через те, що льонарство ведеться не інтенсивно, частка України в світовому виробництві насіння льону становить лише 2% з обсягом 40-60 тис. тонн щорічно, а у виробництві льоноволокна малопомітна. Як наслідок,

льон не є привабливою культурою для аграріїв і висівається нестабільно (табл. 12.4). До того ж перепорою для розвитку галузі є дія експортного мита на насіння льону.

Загалом, льон олійний є теплолюбною культурою, тобто любить південь. В Україні в останні роки спостерігається поступове збільшення площ під цією культурою. Так, у 2017 р. порівняно з 2005 роком спостерігається збільшення зібраної площі в 1,84 рази та валового збору у 1,62 рази. Хоча урожайність даної культури знизилась на 12,5 %.

Є поширеним стереотип про низьку урожайність льону олійного і, відповідно, низьку прибутковість. Тому ця культура ще не набула достатньої популярності серед українських аграріїв. Однак головними причинами його низької урожайності є використання застарілих сортів, неякісного насіння та недотримання елементарних вимог технології вирощування. Тому, розуміння аграріями потенціалу високої прибутковості олійного льону допоможе зайняти цій культурі гідне місце у структурі посівів сільськогосподарських культур в зоні Степу та Лісостепу. Існують нові сорти, вирощування яких розширюється. Наприклад, сорт Лірина в 2016 році успішно вирощували в Чернігівській, Київській, Житомирській, Одеській і Миколаївській областях.

Проте, в Україні внутрішнє споживання льону і його переробка на промислових підприємствах незначні. Не популяризується здорове харчування, обов'язковим елементом якого є льон. Олієжирові комбінати також не займаються переробкою насіння льону. Для здійснення переробки такого насіння потрібно сформувати відповідні запаси сировини для забезпечення безперервної роботи технологічних ліній.

Переробкою льону в Україні займається вкрай мало підприємств. Найбільші обсяги переробляють Ніжинський і Чернігівський жиркомбінати, «Агросільпром», ТОВ «Факторія». Найперспективніший спосіб організації переробки – це співпраця з кооперативами.

Громадська спілка «Асоціація розвитку льонарства і коноплярства України» головним своїм завданням бачить інформування виробників про

додаткові можливості та перспективи галузі. Спілка готова запропонувати програму першочергових дій для підняття конкурентноспроможності льонарства, індикатором чого стане розширення посівних площ.

Насіння сортів льону олійного містить від 42 до 50% олії. До її складу входить, залежно. Льон олійний є високорентабельною культурою завдяки високій олійності (45-50%), потенційній урожайності (2,0-2,5 т/га), невеликим витратам при вирощуванні та мінімальному застосуванні хімії. За середньої урожайності 1,5 т/га, рентабельність його вирощування становить близько 150%.

від селекційного сорту й умов вирощування, п'ять жирових кислот: олеїнова – 17,6%, ліноленова – 56,6, лінолева – 14,5, пальмітинова – 5,7 і стеаринова – 3%. Йодне число олії становить 165-192. Зазвичай насіння й олію льону застосовують як лікарські засоби. Олію також активно використовують у лакофарбовій, шкіряній, миловарній промисловості. З неї виготовляють лінолеум, плівки, оліфу. Щодо кормової цінності: у 1 кг насіння міститься 1,8 к. о., у макусі – 1,2 к. о. Макуха льону містить 33% білка та близько 9% жиру. За кормовими якостями вона переважає макуху інших рослин, тварини її легко засвоюють. Солома, що містить до 50% целюлози, служить сировиною для виробництва цигаркового паперу, картону.

Межеумок та кучерявець – саме ті рослини, які культивують для одержання олії. Це тому, що з них отримують найбільший урожай насіння і вихід олії.

Волокно із соломи кучерявця використовують здебільшого для виготовлення вати, паперу, а також як пакувальний матеріал. Низькорослий льон-кучерявець можна побачити у високогірних районах Таджикистану та Узбекистану. В Україні на виробництві для одержання олії (табл. 12.5) здебільшого вирощують льон-межеумок (з нього можна отримувати грубе волокно).

Таблиця 12.5**Основні ознаки груп олійного льону порівняно з льоном-довгунцем**

Показник	Межеумок	Кучерявець	Довгунець
Маса 1000 насінин, г	до 6	до 8	до 5,5
Вміст олії у насінні, %	до 42	до 45	до 39
Стебел на рослині, шт.	1-2	4-5	5-10
Плодів на рослині, шт.	15-20	30-60	5-10
Висота рослин, см	50-75	30-50	70-125

У насінництві сортів льону дуже важливим є сортооновлення. Проте ще в багатьох господарствах у якості насіннєвого матеріалу використовують насіння навіть нижче третьої репродукції; воно вже є товарним льоном. І не береться до уваги погіршення ознак сорту та істотне зниження через це рентабельності вирощування культури. Сортове насіння з високими посівними та урожайними якостями можна мати лише за високої культури землеробства, застосовуючи комплекс обґрунтованих і перевірених агрозаходів.

Виробництво насіння олійного льону в Україні відноситься до галузей, орієнтованих на експорт. За даними Українського клубу аграрного бізнесу, Україна займає 7 місце серед світових експортерів цієї культури.

Найбільш перспективним ринком для українського олійного льону вважається Європейський Союз, який щороку імпортує близько 900 тис. т цієї культури. Основними постачальниками в ЄС є такі країни, як Казахстан, Росія та Канада – до 180-190 тис. т кожна. Ринкові експерти прогнозують, що світовий попит на льон зростатиме. Так, передбачається, що його ринок в США та Канаді (найбільших світових виробниках) в період до 2021 р. збільшиться до \$308 млн.

У 2017 році українськими експортерами було поставлено на зовнішні ринки 51,08 тис. тонн насіння льону, що оцінюється приблизно в \$17,19 млн.

Світова ціна насіння льону в 2010-2015 рр. коливалася в межах 500-700\$/т, однак в 2016 р., на жаль, дещо знизилась і становила 320 \$/т. Слід також зазначити, що в країні діє експортне мито на насіння льону, внаслідок чого внутрішня українська ціна дещо нижча від світової.

Найбільшими імпортерами льону з України є В'єтнам (42,4%), Польща (11,4%), Єгипет (10,2%). Частка нашої країни у світовій структурі виробництва льону займає скромні 1,6 %, однак площі посівів зростають.

Середні витрати на вирощування цієї культури (табл. 12.6) становлять від 6,5 тис. грн/га і вище залежно від комплексу чинників (удобрення, насіння, обробіток ґрунту, захист, витрати палива тощо).

Таблиця 12.6

**Приблизні витрати на вирощування 1 га олійного льону
(з ПДВ, з урахуванням зарплати та без врахування амортизації
техніки та оренди землі)**

Операція	Витрати, грн.	
	мінімум	максимум
Дискування восени	110	150
Весняне внесення добрив	1500	2000
Передпосівна культивация	110	150
Насіння (40-50 кг/га)	2700	3420
Посів	150	180
Перший обробіток гербіцидами	800	900
Другий обробіток гербіцидами	800	900
Внесення мікродобрив (поєднується з однією з гербіцидних обробок)	0	180
Обробіток інсектицидами (поєднується з однією з гербіцидних обробок)	0	90
Обробіток фунгіцидами (за необхідності)	0	470
Збирання	330	450
Перевезення на тік	40	60
Чищення	40	50
Сушіння (за необхідності)	0	110
Всього	6580	9110

Таким чином, при ціні насіння льону приблизно 10400 грн/т (з ПДВ) на умовах EXW і урожайності в 1 т/га, що передбачає мінімальну технологію, рентабельність становитиме приблизно 35-40%. Така урожайність і рентабельність не стимулює аграріїв. Але проблему низької урожайності можна вирішити шляхом використання високопродуктивних сортів і чіткого дотримання технології вирощування льону.

Серед різноманіття сортів, зареєстрованих до вирощування на території України, слід відмітити німецький олійний льон Лірина. Цей сорт вважається одним із найпродуктивніших у Німеччині за урожайністю й дає в середньому за оптимальних умов та дотримання технології до 2,5-2,9 т/га. Сорт Лірина вперше спробували в 2016 р. і отримали врожай у 21 ц/га, при тому, що отримали його на 350 га піщаного поля.

Навіть при ціні на олійний льон, яку пропонує ринок сьогодні, урожай 2 т/га може забезпечувати середню рентабельність у 100–170%. А при урожайності від 2,5 т/га середня рентабельність може сягати до 250%. Слід зазначити, що, крім високої рентабельності, вирощування олійного льону має ще цілу низку інших переваг:

- можливість вирощування в різних природно-кліматичних зонах України;
- стійкість до посухи. Коренева система льону характеризується безперервним ростом у глибину майже до кінця вегетації. Завдяки цьому рослина засвоює вологу із глибших шарів ґрунту і краще витримує посуху порівняно з іншими культурами;
- зручність у сівозміні. Олійний льон є альтернативною культурою ярому ріпаку та соняшнику за розміщенням у сівозмінах. Короткий вегетаційний період дає змогу збирати льон наприкінці липня і використовувати його як гарного попередника для озимих зернових;
- Висока стійкість до обсіпання та вилягання;
- Проста технологія вирощування та стійкість до хвороб і шкідників;

- Невибагливість до ґрунтів (можуть бути супіщані або суглинисті).

Посіви льону розміщують у багатопільних сівозмінах. Найсприятливішими попередниками є озима пшениця, ячмінь, овес, зернові бобові культури та просапні, поле після яких залишається чистим від бур'янів. Для зменшення пошкодження блішкою льон не сіють після капустяних культур. Не можна сіяти льон олійний після соняшнику, ріпаку та рицини через сильне засмічення посівів падалицею цих культур. Особлива увага приділяється дотриманню інтервалу 5-6 років між посівами льону на одному полі. Ґрунти - супіщані або легкі суглинкові із слабокислою реакцією.

Найкращі показники структури урожаю і найвищу продуктивність посівів льон олійний забезпечує за його вирощування після ярих колосових і гороху. Якщо немає цих попередників, культуру можна розміщувати без помітного зниження урожайності після гречки, сої і кукурудзи. До небажаних попередників для льону належать буряки цукрові, а до неприпустимих - сама культура льону олійного.

Економічна ефективність виробництва льону та напрями її підвищення. Для визначення рівня економічної ефективності виробництва льону використовують такі показники: затрати праці на 1 ц насіння, льоносоломки і льонотрести, собівартість 1 ц насіння, льоносоломки і льонотрести, ціна реалізації 1ц насіння і льонотрести, маса прибутку на 1 ц продукції та 1 га посіву, рівень рентабельності.

Показникам економічної ефективності льонарства притаманні властивості, пов'язані з тим, що льон є одночасно як прядивною, так і олійною культурою й дає кілька видів продукції – насіння, соломку, тресту. Це зумовлює багатостадійність технології виробництва льонопродукції та необхідність визначення економічної ефективності виробництва кожного окремо взятого виду продукції на різних стадіях виробничого процесу.

Рівень економічної ефективності льонарства формується під впливом багатьох різноманітних факторів та умов, які в реальній дійсності переплітаються, зумовлюючи та доповнюючи один одного. До найважливіших факторів належать: технологія, спеціалізація та концентрація виробництва, організація праці, економічний механізм господарювання. Залежно від рівня їх реалізації ці фактори можна поділити на внутрішньогосподарські, зовнішньогосподарські, галузеві та міжгалузеві.

Внутрішньогосподарські – це фактори, що впливають на ефективність на первинному виробничому рівні, а саме: механізація виробничих процесів, організація праці, внутрішньовиробничі економічні відносини. До зовнішньогосподарських факторів належать якість та вартість виробничих ресурсів, задіяних у галузі, ціни на продукцію льонарства та ін., а до галузевих і міжгалузевих – управління на галузевому та міжгалузевому рівнях, міжгосподарське кооперування й агропромислова інтеграція, наукові дослідження тощо.

Із багатьох факторів, що визначають подальше збільшення обсягів виробництва льону та підвищення його економічної ефективності, основне значення має ріст урожайності і покращення якості продукції.

Зокрема, якість соломки визначається за шістьма показниками, трести – за сьомою. У зв'язку з цим, реалізаційні ціни на різні сортономери льонопродукції диференційовані: для соломки – по 18 сортономерам, для волокна – по 20 сортономерам. Тому, для об'єктивної економічної оцінки виробництва продукції льонарства необхідно враховувати якість цієї продукції, яка визначає рівень реалізаційної ціни, що в свою чергу впливає на прибутковість виробництва.

Росту урожайності льону можна досягти на основі впровадження інтенсивних технологій вирощування, збирання та переробки. Інтенсивна технологія вирощування культури вимагає: розміщення льону після кращих попередників; застосування науково обґрунтованих норм і співвідношень мінеральних добрив, способів обробітку ґрунту; використання кондиційного

насіння високої репродукції з нормою висіву 22-25 млн шт./га; інтегрований догляд за посівами і механізоване збирання й реалізацію урожаю потоковим і потоково-перевалочним способами без сортування соломи вручну; отримання високого врожаю волокна і насіння з мінімальними матеріальними затратами.

За даними Інституту землеробства Української академії аграрних наук, для одержання 10 ц волокна з 1га посіву під льон необхідно вносити 10-12 ц мінеральних добрив.

Розміщуючи льон у сівозміні необхідно враховувати, що він погано витримує часте повернення на попереднє місце. Спостерігається так звана льоновтома: урожайність і якість льону різко знижуються, а іноді він навіть гине внаслідок значного накопичення у ґрунті патогенів (збудників фузаріозу, антракнозу і поліспорозу). Серед ефективних засобів уникнення льоновтоми найпершим є дотримання чергування полів у сівозміні з поверненням льону на попереднє поле не раніше, ніж через 6-7 років.

Збирання льону найбільш відповідальний і трудомісткий процес. При вирощуванні на нього припадає понад 60% матеріальних і трудових затрат. Зниження витрат у цей період є одним із факторів зниження собівартості льонопродукції.

Проте чи не найбільш ефективною для підвищення урожайності є сортозаміна: заміна старих сортів новими, кращими за господарсько-цінними показниками. У результаті сортозаміни урожай культури зростає на 15-20%.

Ключову роль у розвитку вітчизняного льонарства відіграє створення збалансованої і ефективної системи цін на українському ринку льону. Різноманітні цінові інструменти та методи повинні бути направлені на регулювання, відродження та поступальний розвиток льонарства. Цінові процеси, що відбуваються на ринку льону, надзвичайно складні і різноманітні. З одного боку, цінова політика є складовою частиною економічної політики держави, з іншого – при визначенні вартості льону необхідно враховувати цілий ряд аспектів. Крім виробничих і ринкових

факторів, значний вплив на формування ціни на льон мають регуляторні та фінансово-законодавчі механізми, і всі ці процеси в сукупності визначають складність процесів ціноутворення на даному ринку.

Підвищенню ефективності виробництва льону-довгунцю та льонопродукції сприяє зміцнення економічних зв'язків між господарствами та льонозаводами, організаціями агропромислових підприємств та об'єднань, кінцеві результати діяльності яких залежать від ефективної діяльності кожного учасника кооперації.

Стихійне формування ринку льонопродукції без достатньої та послідовної підтримки держави призводить до виникнення ряду невирішених питань, найгострішими з яких є скорочення посівних площ під льоном та зниження економічної ефективності його вирощування й первинної переробки, відсутність дієвої інфраструктури ринку льонопродукції та надійних і довготривалих економічних взаємозв'язків між різними сферами виробництва і переробки льонопродукції, державної підтримки галузі. Ще однією суттєвою проблемою галузі льонарства є її експортна орієнтація, внаслідок чого майже 90% найякіснішого вітчизняного льоноволокна відправляється для зарубіжної текстильної промисловості. Водночас переважна більшість готових виробів з льону, які реалізуються в Україні, імпортовані з Китаю, Росії, Білорусі, країн Прибалтики та ін.

Україна втратила свою сировинну базу для текстильної та легкої промисловості, а в економічному плані – незалежність у виробництві товарів народного вжитку з натурального волокна. Разом з тим вона має певні потенціальні можливості та резерви для стабілізації стану й подальшого розвитку льонарства, насамперед, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, наявність, хоча й застарілої, матеріально-технічної бази переробки у регіонах розміщення цієї культури, традиції та навички сільського населення у виробництві льонопродукції. Ефективне використання існуючих резервів та оптимальне поєднання державного регулювання й дії ринкового механізму саморегулювання сприятимуть відродженню галузі льонарства.

Так, льон має бути прогресивним: слід орієнтуватися на нові вимоги. За 2017/2018 маркетингові роки спостерігали рекордний експорт з нашої країни продуктів його переробки. Митна статистика свідчить, що за період із вересня 2017-го по січень 2018 року Україна експортувала 5 тис. т лляної макухи (+70% порівняно із середнім показником останніх трьох сезонів). Основний ринок збуту – Італія (частка становить 38%).

Отже, створення асоціацій, подібних до канадських, урядові програми, спрямовані на популяризацію льону та підтримку виробників, систематична дослідницька й аналітична робота задля поліпшення якості та прогнозування ринку в сукупності з відміною вивізного мита створять передумови для потужного виходу на міжнародну арену такого українського товару як насіння льону.

12.3. Економіка виробництва цукрових буряків

Цукрові буряки – одна з основних технічних культур. При урожайності 400 ц/га забезпечують вихід 50-55 ц цукру, 150-200 ц гички, 260-280 ц сирого жому, 15-18 ц меляси, які використовуються на корм.

Цукор є цінним продуктом харчування. Він легко засвоюється організмом, висококалорійний. Фізіологічно обґрунтована норма цукру для людини не перевищує 100 г на добу. За поживністю цукрові буряки значно перевищують кормові. 100 кг коренеплодів відповідають 26 корм. од. і містять 1,2 кг перетравного протеїну, а 100 кг листків – відповідно 20 корм. од. і 2,2 кг протеїну. Це одна з найпродуктивніших сільськогосподарських культур. Цукрові буряки є цінним попередником для багатьох сільськогосподарських культур і підвищують загальну продуктивність польових сівозмін.

Цукрові буряки виведено з дикоростучих форм, взятих з побережжя Середземного моря. Цукристість їх становила всього 5-6%. Шляхом селекції

вміст цукру збільшено до 19-21 %. Вперше добув цукор з цукрових буряків німецький учений Маркграф у 1747 р.

Перший в Україні цукровий завод було збудовано в 1824 р. в Чернігівській губернії в с. Макошине, а в 1826 р. – в Київській і через рік – у Подільській губернії (в Бершаді). Але площа посівів цукрових буряків ще була незначною – всього 1250 десятин. Лише граф О. Бобринський, який у 1840 р. збудував у м. Сміла потужний цукровий завод, започаткував широкий розвиток бурякоцукрового виробництва в Україні.

Нині у світі виробляють із цукрових буряків близько 40 % цукру і з цукрової тростини – 60 %.

Цукрові буряки вирощують у багатьох країнах. Найбільші площі їх в Україні, Росії, Франції, США, Португалії, Німеччині, Італії, Румунії, Чехії, Словаччині, Англії, Бельгії, Угорщині, Туреччині.

Близько 80 % усіх посівних площ та валового збору цукрових буряків припадає на Європу. Посіви буряків в Україні у 80-ті роки становили 1,7 млн га, у середині 90-х років скоротилися до 1651,6 тис. га, а нині вони значно менші – 313,6 тис. га.

Основні посіви їх розміщено в лісостеповій зоні. У Степу вони займають біля 25 % посівної площі.

Досвід багатьох господарств України свідчить, що при постійному підвищенні культури землеробства можна стабільно одержувати урожаї цукрових буряків 350-450 ц/га.

Розроблено принципово нову технологію, яка передбачає істотне збільшення виходу цукру з гектара при високому рівні механізації виробничих процесів та зменшенні кількості обробітків посівів пестицидами. Вона дістала назву української інтенсивної технології вирощування буряків. Для її освоєння розроблено комплекс перспективних широкозахватних машин, зокрема, культиватор КРШ-8ДА, сівалку ССТ-24Б, автоматичний буряковий проріджувач ПСА-5,4. При вирощуванні за цією технологією урожайність буряків досягає 450 - 550 ц/га.

Економічне і соціальне значення вирощування цукрових буряків.

Цукровий буряк є важливою технічною культурою (найбільші площі – у Лісостепу, зокрема у Вінницькій (57,6 тис. га у 2017 р.), Хмельницькій (35,9 тис. га), Полтавській (35,5 тис. га), Тернопільській (30,0 тис. га), Харківській (23,7 тис. га) та Київській (21,5 тис. га) областях; є також посіви в південних районах Полісся та північних районах Степу. Із буряку одержують цукор, а відходи цукрового виробництва (жом, патока) використовуються як корм у тваринництві. Цукрові буряки відносять до інтенсивних сільськогосподарських технічних культур, тобто таких, що вимагають значних витрат матеріальних та трудових ресурсів. В той же час, буряківництво (при певних умовах) є високоприбутковим і сприяє зміцненню економіки підприємства.

Цукровий буряк – високорентабельна культура. У Степу (Дніпропетровська, Кіровоградська області, частина Полтавської, північна частина Миколаївської областей) урожайність їх становить 380-497 ц/га, в Лісостепу й на Поліссі – 500-731 ц/га.

За урожайності 450-500 ц/га коренеплодів і відповідній мінімізації та поєднання технологічних прийомів за один прохід агрегату затрати праці на 1 ц коренеплодів становлять 0,14-0,16 люд./год. Собівартість цукрових буряків у 2-3 рази вища проти собівартості зернових культур, рентабельність становить 110-140 %. Біоенергетична ефективність культури порівняно із зерновими за урожайності 250-300 ц/га також значно нижча, залежно від затрат сукупної енергії на паливо, пестициди, збирання урожаю.

Проте при підвищенні урожайності до 450-500 ц/га вона сягає рівня рентабельності зернових. Застосування (переважно або повністю) механічного способу боротьби з бур'янами, незважаючи на деяке збільшення витрат пального, дає змогу зекономити до 9 % енергії.

В Україні традиційно цукрові буряки були найпріоритетнішою технічною культурою, а прибуток становив лівову частку прибутку від усього рослинництва. Рівень розвитку виробництва цукрових буряків

значною мірою визначає стан економіки аграрно-промислового комплексу та активність формування вітчизняного ринку цукру.

Цукровий буряк має велике значення як для економіки всього господарства України, так і для економіки кожного бурякосійного господарства. По-перше, коренеплоди цукрових буряків є сировиною для виробництва продукту харчування – цукру; по-друге, від продажу цукрової сировини бурякосійні підприємства одержують до половини грошових надходжень і до третини загальної суми чистого доходу рослинництва; по-третє, цукрові буряки – значне джерело поповнення кормових ресурсів у вигляді гички, а також жому, патоки і комбікормів, які одержують господарства за продаж цукрових буряків (при урожайності 300-350 ц/га господарства одержують близько 65 ц к. од. з 1 га, що еквівалентно урожайності ячменю понад 40 ц/га); по-четверте, цукрові буряки підвищують загальну продуктивність сівозміни.

Таблиця 12.7

**Динаміка виробництва цукрових буряків в Україні
(усі категорії господарств)**

Показник	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	201 р. до 2005р., %
Зібрана площа тис. га	623	492	270,5	237,0	291,1	313,6	50,3
Урожайність, ц/га	248,2	279,5	398,9	435,8	481,5	474,9	в 1,9 рази
Валовий збір, млн. т	15,5	13,7	10,8	10,3	14,0	14,9	96,1
Виробництво цукрових буряків на одну особу, кг	328	300	237	241	328	350	107,0
Виробництво цукру, млн. т	2,1	1,8	1,3	1,5	2,0	2,0	95,2

До 90-х років ХХ століття на частку України припадало до 15% світових посівів цукрових буряків і до 14% їх валових зборів та 10%

виробництва цукру. І в даний час Україна входить до першої п'ятірки у світі по виробництву цукрових буряків на одну особу населення.

У 2017 р. валовий збір цукрових буряків для промислової переробки становив 14,9 млн. т, що на 6,4% більше порівняно з 2016 р. в основному за рахунок розширення площі збирання (на 7,7%), хоча урожайність знизилася у 2017 р. порівняно з 2016 р. на 1,37%) (табл. 12.7).

В Україні вперше в світі була введена однонасінна форма цукрових буряків, що ознаменувало справжню революцію у буряківництві.

Цукровий буряк дає чи не найвищий прибуток з гектару серед усіх традиційних для України культур. Проте навіть перспектива отримати високі прибутки не спокушає багатьох аграріїв почати займатися саме цукровим буряком, адже ця культура є ще й однією з найбільш складних у вирощуванні та потребує значних витрат на виробництво.

Нині галузь буряківництва в Україні перебуває в кризовому стані. Більш як у два рази скоротились посівні площі, майже в три – виробництво цукру, що спричинило банкрутство і закриття десятків цукрових заводів та підприємств харчової промисловості. Головна причина депресії галузі – відсутність ефективної програми з регулювання цукрової промисловості і належної протекціоністської політики держави, що захищала б внутрішнього виробника від конкурентів.

Виробництво цукрових буряків зосереджено переважно у сільськогосподарських підприємствах (табл. 12.8).

У 2017 р. на них припадало 95,6% загального обсягу виробництва. Вирощування цукрових буряків на невеликих розрізнених ділянках господарств населення знижує ефективність виробництва цієї культури. Про це свідчить рівень урожайності культури: в 2017 р. в господарствах населення він був значно нижчий (335,5 ц/га), ніж у сільськогосподарських підприємствах (474,9 ц/га).

Таблиця 12.8

Виробництво цукрових буряків за категоріями господарств

Показник	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Усі категорії господарств, тис. т	15468	13749	10789	10331	14011	14882
Сільськогосподарські підприємства	12145	12663	9101	9554	13349	14227
у т. ч. фермерські господарства	1373	1155	611	619	973	1105
Господарства населення	3322	1086	1689	777	662	654
Питома вага сільськогосподарських підприємств, %	78,5	92,1	84,4	92,5	95,3	95,6
господарств населення	21,5	7,9	15,7	7,5	4,7	4,4

Концентрація посівів цукрових буряків у більш сприятливих зонах вимагає розвитку агропромислової інтеграції, що поєднувала б їх виробництво та переробку. Необхідна раціональна організація сировинних зон цукрових заводів, коли досягається оптимальне співвідношення між виробничою потужністю заводу та можливостями господарств по виробництву сировини.

Економічна ефективність виробництва цукрових буряків та напрями її підвищення. Виробництво цукрових буряків пов'язано з високими матеріально-грошовими і трудовими затратами. Так, виробничі витрати на гектар посіву зернових і зернобобових культур в 2017 році становили 7832,6 грн., а на 1 га посіву цукрових буряків – 29513,5 грн.

Співвідношення виробничих витрат з результатами характеризує рівень економічної ефективності виробництва цукрових буряків. До найважливіших результативних показників і показників економічної ефективності належать урожайність, продуктивність праці, собівартість 1 ц коренів, рівень рентабельності (табл. 12.9).

Таблиця 12.9

**Економічна ефективність виробництва цукрових буряків у
сільськогосподарських підприємствах**

Показник	2005р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Урожайність, ц/га	248,2	279,5	398,9	435,8	481,5	474,9
Собівартість 1ц, грн.	17,03	41,76	38,89	57,99	65,3	62,61
Ціна реалізації 1ц, грн.	17,70	48,73	39,96	78,86	84,86	82,53
Прибуток на 1ц коренів, грн.	0,82	6,97	1,06	1,01	1,09	1,16
Рівень рентабельності, %	4,8	16,7	2,7	28,2	24,3	12,4

Наведені дані свідчать, що найвищий за останні роки рівень рентабельності виробництва цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами було досягнуто в 2015 році – 28,2%. В умовах нестійкої ціни реалізації (в 2005 р. – 17,70 грн., в 2016 р. підвищення до 84,86 грн., а 2017 р. – зниження до 82,53 грн. за 1 ц коренів) рівень рентабельності в 2017 р. склав 12,4%.

Таблиця 12.10

**Баланс цукру (включаючи основні цукромісткі продукти, в
перерахунку на цукор)**

Показник	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	ТЗ, %
Виробництво цукру-піску, тис. т	2139	1805	1263	1459	2021	2043	95,5
Зміна запасів на кінець року	247	32	-680	-463	27	72	29,1
Імпорт	177	90	11	4	5	7	4,0
Усього ресурсів	2069	1863	1954	1926	1999	1978	95,6
Експорт	154	65	163	153	505	617	в 4 рази
Витрачено на корм та втрати	120	94	105	105	74	71	59,2
Фонд споживання	1795	1704	1686	1528	1420	1290	71,9
у розрахунку на 1 особу, кг	38,1	37,1	37,1	35,7	33,3	30,4	79,8

Основними причинами низької ефективності буряківництва є значний ріст цін на матеріальні ресурси (пальне, добрива, насіння, отрутохімікати) та недотримання технології вирощування цукрових буряків. Зокрема, зменшення внесення мінеральних і органічних добрив, незадовільний стан технічного забезпечення (зношеність та нестача комбайнів), що призводить до значних втрат при збиранні і зменшенні виходу цукру.

Пропозиція і попит на цукор та цукрові буряки регулюються Законом України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру», де одним із основних принципів державного регулювання цукрового ринку є визначення квот на поставку цукру за відповідним призначенням. Динаміка споживання цукру в Україні має тенденцію до зниження (табл. 12.10).

Так, фонд споживання цукру в Україні у 2017 р. порівняно з 2005 р. зменшився на 28,1%, в розрахунку на 1 особу на 20,2%. При цьому відбулося нарощування експорту у 2017 р. порівняно з 2005 р. у 4 рази.

Головними недоліками у вирощуванні цукрових буряків є:

- швидке виснаження ґрунтів та значне погіршення їхньої якості у коротких сівозмінах;
- висока чутливість до впливу зовнішніх факторів: несприятливих кліматичних умов, нестачі вологи, шкідників, хвороб;
- висока чутливість до недоліків технології та строків проведення робіт: наприклад, кожен додатковий день запізнення із сівбою від оптимальних термінів знижує урожайність цукрових буряків на 0,2-0,5%. А у деяких регіонах ця цифра може доходити й до 1,2-1,5%. Тобто на тиждень із сівбою запізнилися – одразу втратили до 10% урожаю;
- доволі складний контроль хвороб, які дуже «полюбляють» саме цукрові буряки. Причому останніми роками все більшого значення набуває і боротьба з хворобами листя;
- висока чутливість до забур'яненості посівів: навіть незначна забур'яненість може призвести до втрати 20% урожаю, якщо ж бур'янів на полі більше, то можна втратити і всі 50%;

- підвищена чутливість до гербіцидів із діючими речовинами класу сульфанілсечовин та імідазолінів. Післядія таких препаратів на цукрові буряки проявляється навіть через 1-2 роки після їхнього застосування та є згубною для культури;

- «непереносимість» у сівозміні картоплі: картопля провокує розвиток корневих гнилей навіть тоді, коли вирощувалася на полі за 2-3 роки до цукрових буряків;

- потреба у спеціальній «буряковій» техніці та висококласному обладнанні. Застаріле обладнання та техніка – це у даному випадку не економія, а прямі збитки, оскільки отримати рентабельний урожай навряд чи вдасться.

Цукровий буряк – високопродуктивний та високорентабельний, він має великий попит на ринку та є високоліквідним продуктом. З агрономічного погляду він також має кілька вагомих переваг:

- є чудовим попередником для більшості культур. Як попередник може сприяти підвищенню урожайності наступної культури, наприклад, урожайність ячменю, вирощуваного після цукрового буряка, зростає приблизно на 30-40%;

- порівняно з зерновими та овочевими культурами у 2-4 рази ефективніше використовує вологу;

- може давати високий урожай за внесення мінімальних норм азотних добрив.

- окрім того, цукровий буряк засвоює вуглекислого газу та виділяє кисню у 4-5 разів більше, ніж 1 га змішаного лісу. Тобто ця культура має досить велике значення і з екологічного погляду.

Вирішальною умовою збільшення обсягів цукрових буряків та цукру й підвищення економічної ефективності галузі буряківництва є послідовна інтенсифікація процесу виробництва і на цій основі ріст урожайності коренів та підвищення їх якості.

На фактичну завантаженість цукрових заводів сировиною впливають щорічні коливання урожайності цукрових буряків, перерозподіл сировини між цукровими заводами та скорочення посівних площ під посіви в останні роки. Тому реалізація потенційних можливостей росту урожайності і цукристості коренів буде реально лише за дотримання складових елементів інтенсивної технології їх вирощування, строків та якості виконання робіт.

Одним з головних факторів підвищення урожайності цукрових буряків є система забезпечення добривами, що передбачає надходження основних елементів до рослин протягом усього періоду їх вирощування. Для одержання 350-450 ц/га коренеплодів необхідно внести на 1 га посіву 300-500 кг мінеральних добрив. Крім того, вносять 30-40 т/га гною під попередник або безпосередньо під цукрові буряки.

В сільськогосподарських та фермерських господарствах необхідно вжити заходів для відновлення родючості ґрунтів, здійснити оптимізацію посівних площ цукрових буряків в основних регіонах бурякосіяння переважно. Для одержання проєктного рівня продуктивності коренеплодів має бути широко запроваджене програмування урожайності на основі даних агроекологічного моніторингу якості ґрунтів у сівоzmінах.

Одним з важливих напрямів підвищення урожайності цукрових буряків є розвиток селекції та насінництва, зокрема виведення сортів та гібридів, що забезпечують високий вихід цукру з 1 га посіву, тобто поєднують у собі високу врожайність коренеплодів та вміст цукру в них.

Необхідно повністю перейти на гетерозисну селекцію з широким використанням біотехнології, створити високопродуктивні гібриди цукрових буряків, які б відповідали кращим світовим аналогам, приділивши основну увагу підвищенню цукристості коренеплодів та поліпшенню їх технологічних якостей – підвищенню стійкості до хвороб та придатних для інтенсивних технологій.

Система заходів у підвищенні економічної ефективності бурякоцукрового підкомплексу повинна передбачати оптимізацію

сировинних зон цукрових заводів з тим, щоб забезпечити заводи сировиною, зменшити витрати при перевезенні та зберіганні і збільшити вихід цукру при переробці. Для оптимізації діяльності підкомплексу необхідно, з одного боку, сприяти концентрації посівів цукрових буряків на мінімальній відстані від заводу, а з другого – цукрові заводи повинні бути наближені до виробників сировини.

Слід нормалізувати і удосконалити взаємовідносини між учасниками бурякоцукрового підкомплексу. Економічні відносини між виробниками цукрових буряків і переробними підприємствами повинні забезпечувати високу мотивацію сільськогосподарських виробників до збільшення виробництва цукрових буряків.

Одним з ефективних шляхів відновлення та розвитку бурякоцукрового виробництва може бути залучення зарубіжних інвесторів, насамперед на основі створення спільних підприємств. При цьому виникають умови застосування ефективної технології або окремих її ефективних елементів (СП агрофірма «Синівська» Рокитнянського району Київської області – Українсько-німецьке СП).

Відродження бурякоцукрового виробництва в Україні має передбачати розробку дієвого економічного механізму, запровадження протекціонізму у збуті цукру, просуванні його на зовнішні ринки. У 1999р. було прийнято Закон України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру», який визначає правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо виробництва, експорту, імпорту, оптової та роздрібної торгівлі цукром. Мінімальна ціна на корені цукрових буряків визначається щорічно Кабінетом Міністрів України з урахуванням цукристості і ціни на цукор по відповідних квотах для реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринку.

Взагалі усе сільське господарство в цілому — це виробництво високого ризику, тому однією проблемною культурою загартованого у боротьбі з погодою та природою агровиробника не налякати. Досвідчені агрономи

знають, що будь-які ризики вирощування цукрових буряків можна звести до мінімуму правильно спланованою технологією:

- оптимальний вибір насіння з урахуванням адаптації до регіону вирощування та схожості.
- планування сівозмін з урахуванням усіх «забаганок» культури.
- якщо довгі сівозміни у господарстві не застосовуються як економічно недоцільні, слід застосовувати такі методи зменшення токсичного навантаження на ґрунти: внесення органіки, застосування мікродобрих та біопрепаратів, зокрема біофунгіцидів та ентомофагів. Біологічні методи захисту, твердять науковці, не лише підвищують урожайність, а й позитивно впливають на відсоток цукристості буряка.
- сімба в оптимальні терміни з рівномірним закладенням насіння та рівномірним розподілом його у рядках. Важливо також розрахувати найкращу густоту стояння рослин.
- зменшення ризику вітрової ерозії, від якої посіви цукрових буряків найбільше страждають на початкових етапах розвитку (до стадії змикання рядків): агротехнічні заходи зі зменшення пилюватості ріллі, наявність рослинних решток після збирання попередника, збереження вологи.
- проведення заходів для прискореного розкладення рослинних решток після попередників. Найкращими попередниками для цукрових буряків є озима пшениця та жито, проте залишена на полі солома може стати джерелом патогенів. Тому потрібно добре подрібнювати (оптимально – довжина подрібненої соломи повинна становити 4-5 см) та рівномірно розподіляти цю солому полем. Також рекомендується вносити 9-10 кг азоту у діючій речовині на 1 т соломи для прискорення її розкладання.
- застосування глибокої оранки як основний обробіток ґрунту для переміщення патогенів углиб орного шару, де вони становитимуть набагато меншу загрозу для культури.

- інкрустація насіння перед висівом фунгіцидами та інсектицидами, оскільки сходи цукрового буряка дуже вразливі до шкідників та мікроорганізмів.

- профілактика грибкових та бактеріальних хвороб. Найбільшої шкоди посівам буряка завдають кореневі та кагатні гнилі.

- захист культури від головних шкідників: дротяника, ківсяків, довгоносика, бурякової попелиці. Окрім інсектицидних протруювачів (експерти рекомендують препарати з діючими речовинами класу піретроїдів) слід також застосовувати інсектицидний захист посівів засобами на основі неонікотиноїдів.

- своєчасний та ефективний контроль хвороб та бур'янів. Тут на засобах захисту економити не можна, адже економія на засобах захисту рослин може обернутися втратою 40-50% усього урожаю. Щонайменше 8 тижнів після висіву поля цукрового буряка повинні залишатися чистими від бур'янів.

- оптимальна система живлення з аналізом ґрунтів та створенням індивідуальної схеми внесення добрив. Окрім макроелементів бурякам потрібні також мікроелементи. Найбільш важливими серед них для культури є бор, цинк, марганець, магній та молібден.

Вирощування цукрових буряків може бути вигідним, якщо правильно спланувати усі операції та прослідкувати за їхнім виконанням.

Отже, головні проблеми вирощування цукрових буряків полягають не у самій культурі, а у нехтуванні сівозмінами, використанні застарілої техніки та неохочому впровадженні біоадаптивних технологій.

При запровадженні ресурсозберігаючої технології вирощування цукрових буряків можна не лише отримати чималі прибутки, а ще й не виснажувати ґрунт, та мати чудову сировину для виготовлення комбікормів та біопалива.

12.4. Економіка виробництва олійних культур

Економічне і соціальне значення вирощування олійних культур.

Продукція олійних культур для сільськогосподарських підприємств є одним з основних джерел формування доходності, що дозволяє забезпечити їх ефективну діяльність. Виробництво олійних культур відіграє важливу роль у забезпеченні населення цінними продуктами харчування, галузі тваринництва – поживним кормом, переробної промисловості – сировиною.

В умовах ринкової економіки для суб'єктів господарювання олійні культури виступають надійним джерелом грошових надходжень, їх насіння і продукти переробки конкурентоспроможні і користуються попитом на внутрішньому і світовому ринках.

Олійні культури вирощують майже в усіх країнах світу, проте у кожній з країн є своя провідна олійна культура. У США такою культурою є соя, Канаді – льон олійний, Англії та Індії – ріпак, Азії і Африці – арахіс. Соя, арахіс, ріпак, льон олійний, соняшник і кунжут займають найбільші посівні площі в світі. Світова посівна площа олійних культур, включаючи сою, становить понад 100 млн га, а світове виробництво олій – близько 70 млн т.

Україна – світовий лідер з переробки соняшнику і виробництва олії, а вітчизняна олійно-жирова галузь демонструє позитивну динаміку виробництва й розвитку навіть в кризовий період. Тому, виробництво та переробка олійних культур є стратегічно важливими для розвитку національної економіки України.

Серед технічних культур значні посівні площі має соняшник (65,2% від усієї площі технічних культур у 2017 р.). Він є також і основною олійною культурою України. Ця група об'єднує культури, насіння та плоди яких містять багато олії і є основною сировиною для її одержання. Тобто, це ті культури, в насінні або плодах яких міститься не менш як 15 % олії. Таких рослин, що належать до різних ботанічних родин, налічується понад 340.

Окрему групу становлять ефіроолійні рослини, в насінні або вегетативних органах яких накопичуються леткі олії із сильним і приємним запахом. Серед олійних культур розрізняють власне олійні, які вирощують виключно для одержання олії, та культури комплексного використання, з яких олію одержують як побічний продукт. *До першої групи* входять соняшник, ріпак, рицина, гірчиця, рижій та ін.; *до другої* – льон-довгунець, коноплі. До олійних відносять також сою.

Рослинні олії мають велике харчове й технічне значення. Їх використовують як харчовий продукт у натуральному вигляді, для виготовлення маргарину, в консервній, харчовій і кондитерській промисловості. Цінність харчової рослинної олії зумовлена вмістом у ній біологічно активних жирних кислот, які організмом людини не синтезуються, а засвоюються тільки в готовому вигляді. До складу рослинних олій багатьох олійних культур входять також інші цінні для організму біологічно активні речовини – фосфатиди, стерини, вітаміни.

Олію використовують також для виготовлення оліфи, фарб, стеарину, лінолеуму, лаків, в електротехнічній, шкіряній, металообробній, хімічній, текстильній та інших галузях промисловості; ефірну олію – у фармацевтичній, парфумерній, кондитерській промисловості.

Побічні продукти переробки насіння олійних культур (макуха і шрот) – цінний концентрований корм для тварин, що містить 35-40 % білка. Білок олійних культур містить аргінін (удвічі більше, ніж зерно кукурудзи чи пшениці), гістидин, лізин та інші незамінні амінокислоти.

Значну кількість олійних рослин вирощують як просапні культури, тому вони мають агротехнічну цінність – є добрими попередниками для наступних культур сівозміни, особливо зернових хлібів.

Вміст олії в насінні та її якість у різних культур залежать від виду, особливостей росту, удобрення, водного режиму ґрунту та ін.

Вирішальне значення для підвищення вмісту олії в насінні мають впровадження у виробництво високоолійних сортів і гібридів та застосування досконалої системи насінництва.

За високого рівня агротехніки та сприятливого водозабезпечення рослин олія в насінні накопичується інтенсивніше, тривалість цього процесу подовжується, що сприяє підвищенню вмісту олії в насінні.

Із агротехнічних заходів значно впливають на вміст і якість олії в насінні види добрив та норми їх внесення, режим зрошення, строки сівби, площі живлення рослин, строки збирання врожаю. У багатьох олійних культур на фоні фосфорно-калійних добрив за помірних доз азоту вміст олії в насінні підвищується. Збиткове азотне живлення посилює синтез білків і зменшує кількість вуглеводів, що призводить до зниження вмісту олії в насінні. Позитивно впливає на олійність зрошення при внесенні фосфорно-калійних добрив. Зростає олійність і за ранніх строків сівби. В розріджених посівах кількість олії в насінні зменшується.

Серед світових виробників Україна посідає друге-третє місце за валовим збором насіння соняшнику. Упродовж останніх трьох років у країні виробляється 11,2-12,2 млн. т насіння (за даними Держкомстату). При цьому частка переробки соняшнику становить близько 98% олійної сировини. При переробці насіння на олію, одержують макуху або шрот, які є цінним концентрованим кормом з вмістом білка 35-36%. До складу білка входять всі незамінні амінокислоти. У 100 кг макухи міститься 109 кормових одиниць. Соняшниковий білок має не тільки кормове, але й харчове значення і використовується для виготовлення продуктів харчування. Вміст цінної амінокислоти – метіоніну, що бере участь у жировому обміні, у соняшнику більший, ніж у плодах арахісу, грецького горіха, фундука.

При вирощуванні на кормові цілі зелену вегетативну масу соняшника (300-600 ц/га) згодовують худобі і силосують. Соняшник – цінний медонос. Серед польових культур соняшник є однією з найщедріших. З 1 га при врожайності насіння 25 ц/га можна одержати 1200 кг олії, 800 кг макухи (300

кг білка), 500 кг лушпиння (70 кг дріжджів), 1500 кг кошиків (прирівнюється до сіна), 35-40 кг меду і багато ін. Для виробництва 1 т соняшникової олії потрібно 1 га, а 1 т тваринного масла – 8-10 га ріллі.

За останні 30 років споживання рослинних жирів на душу населення подвоїлося. У країнах Європейської співдружності (ЄС) на одну людину використовують в рік по 41 кг олії, в середньому в світі – 15,7 кг, а в Україні за 2017 р. – 11,7 кг (раціональна норма – 13 кг)

Сприятливі умови для вирощування соняшнику дозволяють його активно вирощувати в чорноземних областях. Соняшник вимогливий до тепла, світла та ґрунту. Його вирощують переважно в степовій зоні, частково – в Лісостепу. Найбільші площі посівів зосереджені в Дніпропетровській (625,1 тис. га у 2017 р.), Запорізькій (571,3 тис. га), Кіровоградській (553,7 тис. га), Миколаївській (532,6 тис. га) та Харківській областях (484,9 тис. га).

Загальна площа посіву соняшнику в Україні за останні роки зростала досить високими темпами (табл. 12.11).

Таблиця 12.11

Динаміка виробництва насіння соняшнику в Україні

Показник	2005р.	2010 р.	2013р.	2015р.	2016р.	2017р.	2017 р. до 2005 р., %
Зібрана площа, тис. га	3689,1	4525,8	5090,1	5166,2	6086,7	6060,7	в 1,64 рази
Урожайність, ц/га	12,8	15,0	21,7	21,6	22,4	20,2	в 1,59 рази
Валове виробництво насіння, тис. т	4706,1	6771,5	11050,5	11181,1	13626,9	12235,5	в 2,6 рази
Виробництво соняшнику на одну особу, кг	100	148	243	261	319	288	в 3 рази

Аналіз динаміки посівних площ, урожайності та валового виробництва насіння соняшнику свідчить, що збільшення обсягу виробництва

відбувається за рахунок розширення посівних площ культури. За період з 2005 р. по 2017 р. площа посіву зросла у 1,64 рази і досягла 6,06 млн. га. За цей же період урожайність насіння соняшнику коливається в межах 12-22 ц/га. Валове виробництво насіння соняшнику зросло за цей період майже в 3 рази за рахунок розширення посівних площ.

В 2017 році під посівами соняшнику в Україні було зайнято 26,46 % від усієї площі посівів. Виробництво насіння соняшнику (12,2 млн. т) порівняно з 2016р. скоротилося на 10,3% (на 1,4 млн. т) в основному за рахунок зниження його урожайності (на 9,82%) та, хоча і незначного, зменшення площ збирання (на 0,43%).

Щодо виробництва олії за 2005-2017 рр., то воно збільшилось в 4,36 рази і становило в 2017 р. – 6277 тис. т (табл. 12.12).

Таблиця 12.12

Баланс олії (включаючи основні оліємісткі продукти, в перерахунку на олію)

Показник	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Виробництво олій рослинних, тис. т	1437	3101	3712	4581	5409	6277
Зміна запасів на кінець року	114	-151	10	-71	2	8
Імпорт	264	319	296	160	219	239
Усього ресурсів	1587	3571	3998	4812	5626	6508
Експорт	900	2850	3353	4253	5104	5988
Втрати, витрати на нехарчові цілі	52	41	41	33	25	24
Фонд споживання	635	680	604	525	497	496
у розрахунку на 1 особу, кг	13,5	14,8	13,3	12,3	11,7	11,7

Вирощують соняшник в основному сільськогосподарські підприємства, але стабільним залишається його виробництво також у господарствах населення (табл. 12.13).

Таблиця 12.13

Виробництво насіння соняшнику за категоріями господарств

Показник	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Усі категорії господарств, тис. т	4706,1	6771,5	11050,5	11181,1	13626,9	12235,5
у тому числі: сільськогосподарські підприємства	3709,9	5585,6	9445,8	9549,2	11730,1	10596,7
питома вага у загальному виробництві, %	78,8	82,4	85,5	85,4	86,1	86,6
господарства населення, тис. т	996,2	1185,9	1604,7	1631,9	1896,8	1638,8
питома вага у загальному виробництві, %	21,2	17,6	14,5	14,6	13,9	13,4

Протягом 2005-2017 рр. сільськогосподарські підприємства виробляли 78,6-82,2% насіння соняшнику, тоді як населення – 21,4 та 17,82% (відповідно у 2005р. та 2017 р.), питома вага їх дещо зросла, а обсяг склав понад 10,6 млн т насіння у 2017 р.

Сільськогосподарськими підприємствами у 2017 р. зібрано 10,5 млн. т соняшнику (86,6% загального обсягу), що на 9,7% менше, ніж у 2016р., при середній урожайності 20,2 ц/га проти 22,4 ц/га у 2016р. (урожайність у господарствах населення 15,2 ц/га у 2017 р. проти 17,2 ц/га у 2016 р.)

Порівняно з 2016р. збільшено виробництво насіння соняшнику у 8 регіонах, найсуттєвіше – у Волинській (більше у 2,5 рази), Івано-Франківській (більше у 1,4 рази), Рівненській (більше у 1,8 рази), Тернопільській (більше в 1,57 рази), Хмельницькій (більше у 1,27 рази), Житомирській, Львівській, Сумській (більше у 1,1 рази) областях. Скорочення валового збору насіння соняшнику зафіксовано в 16 областях, зокрема: найбільше у Миколаївській (на 24,6%), Чернівецькій (на 21,4%), Херсонській та Харківській (на 18,6 та 18,4% відповідно), Кіровоградській (на 15,6%) та Луганській (на 15,5%), Київській, Чернігівській та Запорізькій (на 12,2%, 12,9% та 12,1% відповідно) областях.

Сучасна екологічно безпечна, ресурсо- та енергозберігаюча технологія вирощування соняшнику передбачає комплексне й поточне проведення належних механізованих операцій в установлені строки для створення оптимальних умов розвитку й росту рослин протягом вегетації.

Чергування культур у сівозміні спрямоване на підвищення родючості ґрунту, знищення бур'янів, шкідників і хвороб без використання хімічних засобів і одержання високих урожаїв. Установлено, що при розміщенні посівів соняшнику на тому самому полі через 8-10 років можливість ураження хворобами і шкідниками майже повністю зникає, а через 4-5 років – призводить до значного ураження рослин шкідниками і хворобами, що зменшує урожайність і погіршує якість насіння.

Кращі попередники для соняшнику ті, після яких у ґрунті залишається більше води і поживних речовин. У Степу найефективніші ланки сівозміни, де соняшник висівають після кукурудзи чи озимої пшениці, в Лісостепу – де опадів буває більше і в сівозміні вносять достатньо добрив, високі урожаї одержують при розміщенні соняшнику не тільки після озимої пшениці, а й після ячменю. Недоцільно висівати соняшник після суданської трави, цукрових буряків, а в Степу також після ячменю та вівса.

Соняшник дуже вибагливий до поживного режиму ґрунтів порівняно з іншими польовими культурами. Особливо багато він вбирає з ґрунту калію.

У соняшнику є одна перевага – це органічна продукція. Він не має промислових генно-модифікованих сортів, розвивається виключно як результат селекції, на відміну від сої, ріпаку, кукурудзи. А це означає, що рослинна олія потрапляє в нішу екологічно чистих культур.

Практика господарств Степу і Лісостепу України свідчить про високу ефективність механічного догляду за посівами і боротьби з бур'янами. Якщо на посівах не застосовувати пестициди й ретарданти, урожайність соняшнику може знижуватись на 5-7 %. Однак при цьому значно знижуються затрати сукупної енергії на вирощування і зростають показники біоенергетичної

ефективності культури, а також забезпечується одержання екологічно чистої продукції.

Вирощування сої в Україні лише нещодавно стало традицією. Вона має велике продовольче значення. Соєвий білок і олію можна знайти у складі понад тисячі харчових продуктів. Із сої виготовляють соуси, молоко, сир, замітники яєчного порошку, кондитерські вироби, ковбаси, консерви тощо.

Вона посідає перше місце у світовому виробництві рослинної олії, яку використовують на харчові цілі і для виробництва промислової продукції: лаку, фарб, мила, пластмаси, клею, штучних волокон. Понад 60% зерна сої переробляється на олію, яка засвоюється організмом на 98%. Вона містить велику кількість ненасичених жирних кислот, які не синтезуються в організмі, однак обов'язково мають надходити з їжею. Вони знижують вміст холестерину в крові, позитивно діють на функціонування мозку, поліпшують зір.

Як кормову культуру сою використовують у годівлі тварин у вигляді макухи, соєвого шроту, дерті, молока, білкових концентратів, зеленого корму, сіна, силосу, соломи.

Товарна соя має відповідати базисним нормам технічних вимог. Основними критеріями, за якими визначається якість сої, є вміст білка та олії. Так, масова частка білка у перерахунку на суху речовину має становити не менше 35%, своєю чергою, частка олії – понад 12%. Не менш важливими показниками є вологість та засміченість. Зокрема, насіння сої вологістю до 12% вважають сухим, за вологості від 12,1 до 14% – середньої сухості, за 14,1-16,05 – вологим, а за 16% і більше – сирим.

На засміченість сої впливає наявність олійних та сміттєвих домішок. Так, чистим вважається насіння, в якому олійні домішки не перевищують 6, а сміттєві – 2%. Насіння сої середньої чистоти — за олійної домішки на рівні 6,1-10,0, сміттєвої – 2,1-3,0%. Своєю чергою, за перевищення цих показників насіння сої вважається засміченим. Зараженість його шкідниками сої недопустима, крім зараженості кліщем – не вище 1-го ступеня.

Соя є саме тією сільськогосподарською культурою, яка вдало поєднує економічний інтерес з агротехнологічним, оскільки є одним із найкращих попередників для інших сільськогосподарських культур, а також завдяки азотфіксувальним властивостям забезпечує збагачення ґрунтів азотом.

Найбільші за розміром посівні площі сої у 2017 році серед регіонів у Полтавській (221 тис. га), Хмельницькій (190,4 тис. га), Київській (172,5 тис. га), Кіровоградській (160,3 тис. га) і Сумській областях (152,3 тис. га). Разом у вказаних п'яти регіонах зосереджено в цілому до 45% усіх посівних площ під цією культурою (рис. 12.4).

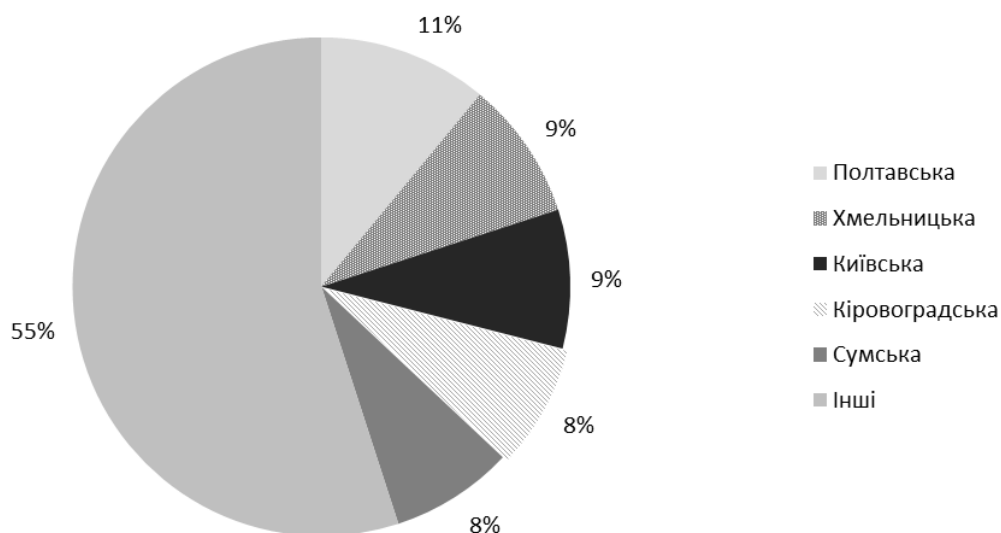

Рис. 12.4. Регіони з найбільшими посівними площами сої в Україні та їх частка у загальній структурі в 2017 р.

Фактично близько 61% усіх посівних площ сої зосереджено в господарствах лісостепової зони, 23% – поліської і 16% – степової.

Основні обсяги виробництва сої зосереджено в сільськогосподарських підприємствах (табл. 12.14).

Таблиця 12.14

Виробництво сої за категоріями господарств

Показник	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Усі категорії господарств, тис. т	612,6	1680,2	2740,7	3930,6	4277,0	3899,4
у тому числі: сільськогосподарські підприємства	571,5	1611,5	2572,6	3675,0	3999,5	3647,1
питома вага у загальному виробництві, %	93,3	95,9	93,9	93,5		93,5
господарства населення, тис. т	41,1	68,7	168,1	255,6	277,5	252,3
питома вага у загальному виробництві, %	6,7	4,1	6,1	6,5	6,5	6,5

Так, за підсумками 2017 року, в сільськогосподарських підприємствах, враховуючи фермерські господарства, було зібрано 93,5% загального обсягу врожаю. Частка господарств населення у загальному виробництві сої становила до 6,5%.

Суттєве зростання посівних площ і валових зборів сої свідчить про її надзвичайно важливу роль в аграрному комплексі України (табл. 12.15).

Таблиця 12.15

Динаміка виробництва сої в Україні

Показник	2005р.	2010р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017р.	2017 р. до 2005 р., %
Зібрана площа, тис. га	421,7	1036,6	1337,1	2135,6	1859,4	1981,9	в 4,7 рази
Урожайність, ц/га	14,5	16,2	20,5	18,4	23,0	19,7	в 1,4 рази
Валове виробництво, тис. т	612,6	1680,2	2740,7	3930,6	4277,0	3899,4	в 6,4 рази

Валовий збір сої (3,9 млн. т) у 2017 р. порівняно з 2005 р. збільшився у 6,4 рази як за рахунок значного розширення зібраних площ (у 4,7 рази). Така

ситуація пояснюється також і тим, що поліпшилися технології виробництва і підвищилася урожайність сої (у 1,4 рази). Що в свою чергу зумовлено появою на ринку нових високопродуктивних сортів вітчизняної та іноземної селекції.

Проте, у 2017 році на внутрішній ринок було продано лише 8 тис. тон соєвої олії з 174 тис т вироблених в Україні. Перспектив росту ринку соєвої олії в Україні вкрай мало, адже немає належної культури споживання даного продукту і очікувати його зростання в короткостроковій перспективі не доводиться ні в харчових, ні в промислових цілях. В Україні за будь-яких умов не стануть споживати більше продуктів, перероблених із сої. Такі продукти споживають лише в країнах Азії, де тваринництво розвинуте слабо, тому тамтешні жителі потребують замінників м'яса та молока як джерела протеїну. Україна має достатньо розвинуте виробництво м'яса та молока, тому навряд чи українці потребуватимуть сої як джерела протеїну.

Хоча соя й потребує до себе багато уваги, підприємства не планують відмовлятися від її вирощування. Адже вона не лише загалом рентабельна культура навіть за таких умов (в середньому затрати на 1 га сої близько 12 тис. грн, ціна 1 т минулого року була приблизно такою ж, тому навіть 2 т/га, хоч і з невеликим зиском, але окупляться), соя ще й дуже добрий попередник, оскільки накопичує у ґрунті азот.

Існує тенденція до переважання сортів сої іноземної селекції. Передусім – канадської та європейської. Водночас нерідко зустрічаються і посіви сої української селекції, зокрема, створені в Науково-дослідному інститут сої та Інституті зрошуваного землеробства НААН.

Загалом, нині в Державному реєстрі сортів рослин, придатних для поширення в Україні, налічується до 200 сортів сої. Однак саме сорти вітчизняної селекції є найбільш адаптованими до наших умов вирощування. Завдяки створенню і впровадженню у виробництво останніми роками нових високопродуктивних і посухостійких сортів сої української селекції вдалося підвищити середню урожайність її вирощування та забезпечити високу

економічну ефективність, яка в окремі періоди не поступалася соняшнику. По суті, розширення посівних площ сої є реальною альтернативою тим негативним тенденціям, які пов'язані із понаднормативним вирощування соняшнику.

Соя і продукти її переробки є джерелом значних експортних валютних надходжень для держави (табл. 12.16).

За даними аналізу митної статистики у січні-вересні 2017 р. на світові ринки сільськогосподарської продукції і продовольства було спрямовано близько 1,678 млн т соєвих бобів, 131,5 тис. т соєвої олії, 217,7 тис. т макухи і твердих відходів від вилучення соєвої олії на суму вартістю майже 812 млн дол. США, що становить у відносному вимірі 6,2% від загального аграрного експорту.

Таблиця 12.16

Експорт-імпорт сої і продуктів її переробки в Україні за січень-вересень 2017 р.

Назва товарної позиції	Імпорт			Експорт			Сальдо, тис. \$
	Вартість, \$	середня ціна 1т, \$	вага нетто, т	вартість, тис. \$	середня ціна 1т, \$	вага нетто, т	
Соєві боби	4366,0	720,9	6056,0	635880	378,9	1678020	631514
Олія соєва	23,0	2090,9	11,0	98733	751,0	131463	98710
Макуха, тверді відходи від вилучення соєвої олії	603,0	566,7	1064,0	77377	355,5	217665	76774
Разом і в середньому	4992,0	700,0	7131,0	811990	400,6	2027148	806998
Частка вартості сої і продуктів її переробки у всій структурі аграрного імпорту/експорту, %	0,2			6,2			x

При цьому частка безпосередньо соєвих бобів у вартості експорту усієї продукції соєвої галузі сягає 78,3%, тоді як на продукти її переробки приходить лише 21,7%.

Імпорт цієї продукції становить близько 5 млн дол., і здебільшого включав насіння сої посівного матеріалу на суму 4,4 млн дол. Про це свідчить, зокрема, порівняно досить висока вартість імпорту соєвих бобів, яка пов'язана з тим фактом, що це, як правило, насіння посівного матеріалу високопродуктивних її сортів іноземної селекції від провідних світових компаній-виробників. Середньозважена ціна імпорту 1 тонни соєвих бобів сягає 720,9 дол. США.

Середньозважена ціна 1 тонни усього експорту продукції соєвої галузі становить 400,6 дол., у тому числі соєвих бобів – 378,9 дол., соєвої олії – 751,0 дол., макухи і твердих відходів від вилучення соєвої олії – 355,5 дол. Ціна продуктів переробки сої була більш ніж удвічі вищою.

Аналіз географічної структури експорту-імпорту сої та продуктів її переробки за вказаний період показав, що близько 27,9% його обсягу було спрямовано в Туреччину, 17,9% в Іран і 14,8% у Єгипет, тоді як решта припадало на інші країни світу.

Основними постачальниками сої на вітчизняний аграрний ринок, у тому числі здебільшого насіннєвого матеріалу, традиційно є Канада – майже 46% і країни ЄС, зокрема Франція – 6,2%. Досить високою є питома вага Білорусі, яка сягає 33,4%.

Значним попитом на зовнішньому ринку користується вітчизняна соєва олія, близько 39% вартості експорту якої за вказаний період часу припадало на Китай, майже 35% – на Польщу і 8% на Індію.

Важливими зовнішніми ринками збуту для вітчизняної макухи і твердих відходів від вилучення соєвої олії були такі країни, як Угорщина, Білорусь і Грузія.

Агроекономічний ресурс вирощування сої в Україні лише останніми роками почав використовуватися повною мірою, однак нинішній рівень її

урожайності не відповідає тому потенціалу, який закладено в сучасних сортах вітчизняної селекції. А це не менше 3,5-4,0 т/га. Лише досягнувши цього показника, можна вдвічі збільшити експортні можливості країни та за рахунок підвищення частки переробки соєвих бобів на олію отримувати не 800 млн дол., а 2-3 млрд дол. Саме це має стати стратегічним цільовим орієнтиром розвитку виробництва сої в Україні на найближчу перспективу.

Ріпак – важлива технічна культура сільського господарства, цінність якої визначається великою різноманітністю її корисних властивостей та широким спектром застосування у багатьох галузях агропромислового комплексу. При переробці насіння цієї культури одержується олія, яка може використовуватись для споживання у натуральному вигляді або як сировина для переробної промисловості. Технічну ріпакову олію використовують у виробництві біодизелю. Побічний продукт переробки – ріпаківий шрот (макуха) – володіє дуже цінними кормовими якостями. Тому, розвиток ріпаківництва є стратегічно важливим напрямом національної економіки як з точки зору продовольчої безпеки, так і в частині вирішення окремих енергетичних та екологічних питань.

Ріпак є надзвичайно цінною олійною культурою, важливим джерелом рослинної олії. Насіння ріпаку озимого вміщує 45-50% олії, а ярого – до 35%, також 24-31% білка та 6-12% клітковини. Ріпакова олія за жирно кислотним складом і смаковими якостями є досить подібною до олії виготовленої з маслин та є більш кориснішою для людини, аніж соняшникова та соєва. В склад олії з ріпакового насіння елітних сортів входить велика кількість гліцеридів, які ненасичені жирними кислотами, що забезпечує зниження можливості тромбоутворення і, відповідно протидіє серцево-судинним захворюванням, знижується вміст холестерину в крові, регулюється рівень кров'яного тиску. Також ріпакова олія вміщує речовини, які є стійкими проти опромінювання. Вона відноситься до групи напіввисихаючих рослинних харчових олій і може застосовуватися для споживання в натуральному вигляді та додаванням до кулінарних страв. Така олія використовується при

виготовленні овочевих, рибних, м'ясних консервів, а також маринадів. Олія з ріпаку є найкращою сировиною при виробництві маргаринів, бутербродного масла, а також різних харчових продуктів. Завдяки вищезазначеним властивостям ріпакова олія користується популярністю в споживачів, а за обсягами виробництва є третьою у світі після оливкової та соєвої. За обсягом імпорту-експорту ріпакова олія є четвертою після оливкової, соєвої та соняшникової.

Ріпак є вологолюбною культурою. Оптимальна вологозабезпеченість рослин ріпаку становить при річній сумі опадів 600-700 мм, а задовільна не менше як 500-600 мм. При загальній сумі опадів нижче ніж 400 мм, а також у посушливі роки урожай насіння ріпаку суттєво знижується. Для отримання якісних сходів і інтенсивного розвитку ріпаку потрібно не менше 20 мм опадів. Чим пізніше сходить ріпак, тим повільніше він розвивається.

Враховуючи значний вміст білку, озимий та ярий ріпак є одним з основних джерел забезпечення протеїном для кормової бази сільськогосподарських тварин. В 1 кг насіння ріпаку знаходиться 1,7...2,1 кормових одиниць. При цьому в насінні ріпаку окрім протеїну (18-22%) містяться ще й сірчані сполуки (тіоглюкозиди чи глюकोзинолати), які в організмі тварин утворюють шкідливі сполуки: ізотіоціанати і нітрити. У зв'язку з цим, для поповнення кормового раціону протеїном доцільно 13 використовувати побічні продукти переробки ріпакової олії: шрот і макуху, які відповідно містять 30...32 і 25...28% протеїну та 8...11% жиру. Так, у 100 кг ріпакового шроту міститься близько 90 кормоодиниць. Коефіцієнт перетравлення його органічної речовини становить близько 70%, в той час як соняшникового шроту тільки 56%.

Для виробництва кормів і білку використовують посіви ріпаку, які використовують на зелений корм тваринам, при приготуванні силосу, а також виготовлення трав'яного борошна. Найбільш висока поживна цінність зеленої рослин ріпаку є в періоді бутонізації тобто при цвітінні рослин. Вона

становить 0,08 кормових одиниць на один кілограм корму. На одну кормову одиницю припадає біля 200 г протеїну, а у сухій речовині близько 240 г/кг.

Ріпак є ефективним попередником для вирощування зернових, а саме озимої пшениці. При цьому поліпшується фітосанітарний стан майбутніх посівів зернових, знижується зараження цих культур гнилями коренів, різними плямистостями листя та стебел на 15-20%, так як його кореневі рештки негативно діють на збудників хвороб, які знаходяться у ґрунті. Завдяки сірковим сполученням (глюкозинолатів) у рослині при розкладанні в ґрунті ріпак виявляє фумігантний ефект, тобто дезінфікує ґрунт перед вирощуванням наступних культур. Він значно поліпшує структуру ґрунту, розпушуючи підґрунтя, так як близько 90% коренів знаходиться у ґрунтовому шарі (глибина до 20см).

Підвищення урожаю зернових після озимого ріпаку, як попередника складає від 3 до 6 ц/га не залучаючи додаткові витрати на придбання та внесення добрив.

Досить важливе агрономічне значення має ріпак у випадку його вирощування на зелене добриво (сидерати), котре сприяє підвищенню органіки в ґрунті, яка є еквівалентною 10-15 т/га гною. Разом з кореневими та поживними залишками при заорюванні його в ґрунт повертається більш як 15 кг азоту; 70 кг кальцію; 15 кг фосфору та 12 кг сірки.

Значна користь ріпаку для бджільництва. За період його цвітіння отримують 80-90 кг меду з гектара.

Ріпак – це не тільки джерело зелених кормів та відновлення родючості ґрунту, а й прекрасна сировина для виробництва біопалива. Воно є значно екологічнішим та більш економним. Застосування біопалива до певної міри дає можливість скоротити споживання обмежених покладів природної нафти та знизити вміст CO₂ в навколишньому середовищі. При урожайності насіння ріпаку близько 30 ц/га можна забезпечити виробництво близько 1300 л біопалива. В країнах Європейської співдружності нині 45% ріпакової олії переробляють на біодизель.

В Україні ріпак як промислову культуру почали інтенсивно впроваджувати останні 10-15 років. Незважаючи на тривалу агітацію за цю культуру, ріпак не набув у нас масового поширення. Причина полягає в тому, що не вирішеними залишається низка питань. Ріпак є культурою з дуже дрібним зерном, і тому для його сівби, збирання та первинної переробки потрібна спеціальна техніка або ж удосконалена традиційна. Придбання такої техніки або переобладнання вже існуючої потребує чималих витрат робочого часу та коштів, яких у господарств, як правило, бракує.

В структурі орних земель озимий ріпак займає близько 0,2–0,3%, а середня урожайність перебуває на рівні 10,7 ц/га. Для порівняння: в Німеччині посівні площі під ріпак становлять 1,3 млн. га, майже 10% орної землі, а його середня урожайність – близько 30 ц/га. Товаровиробник одержує за тонну ріпакового насіння понад 230 євро.

Для України є два альтернативних напрями використання ріпаку: налагодити власне виробництво біодизельного палива або вирощувати ріпак і експортувати його у західні країни. На сьогодні господарствам вигідніше реалізовувати ріпакове насіння на зовнішньому ринку, ніж виробляти з нього біодизельне паливо для власних потреб.

Нині Україна здатна виробляти близько 200 тис. т зерна ріпаку для промислових потреб. Водночас є всі підстави сподіватися, що в разі впровадження нових прогресивних технологій та технічних засобів з'явиться можливість довести валовий збір ріпакового насіння до 1,0–1,5 млн. т, переробляти його на вітчизняних заводах, створюючи нові робочі місця та підвищуючи конкурентну здатність українського виробника на внутрішньому й зовнішньому ринках. Великою перешкодою у збільшенні виробництва та розвитку ринку ріпаку є відстала технічна база сільськогосподарських підприємств. Унаслідок порушення технології вирощування, зокрема точності висіву, недостатнього внесення добрив, недотримання строків сівби та збирання, господарства втрачають майже 60% потенційного врожаю, що зумовлює підвищення собівартості виробництва 1

тонни ріпаку. Крім того, в більшості господарств – низький рівень агротехнічних заходів, унаслідок чого вони мають валові збори ріпаку лише за рахунок природної родючості ґрунту.

За обсягами виробництва олійних культур в Україні ріпак поступається соняшнику та соєвим бобам. Дані Держкомстату України свідчать, що зібрана площа ріпаку озимого зросла з 2005 р. до 2017 р. у 6,3 рази і в 2017 р. становила 739,5 тис. га (табл. 12.17).

Виробництво ріпаку збільшилося порівняно з 2016 р. в 1,9 рази, що зумовлено розширенням зібраних площ (в 1,7 рази), водночас також зросла і його урожайність до 27,9 ц з 1 га (в 1,1 рази, ніж у 2016 р.). В Україні домінує виробництво озимого ріпаку. Його частка у структурі площ до збирання у 2017 р. становила 94,1%. Урожайність озимого ріпаку дорівнювала 28,3 ц/га.

Таблиця 12.17

Динаміка виробництва ріпаку в Україні

Показник	2005р.	2010р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017р.	2017 р. до 2005 р., %
Ріпак всього							
Зібрана площа, тис. га	195,2	862,5	987,7	671,1	449,3	785,7	в 4 рази
Урожайність, ц/га	14,6	17,0	23,6	25,9	25,7	27,9	в 1,9 рази
Валове виробництво, тис. т	284,8	1469,7	2335,3	1737,6	1153,9	2194,8	в 7,7 рази
Ріпак озимий							
Зібрана площа, тис. га	116,5	760,9	942,3	651,2	410,2	739,5	в 6,3 рази
Урожайність, ц/га	17,0	17,5	24,1	26,2	26,5	28,3	в 1,7 рази
Валове виробництво, тис. т	198,4	1331,2	2266,9	1705,9	1085,5	2093,7	В 11 раз

Основні обсяги виробництва ріпаку зосереджено в сільськогосподарських підприємствах. Так, за підсумками 2017 року, у великих та середніх господарствах було зібрано майже 98,5% загального врожаю. Частка господарств населення становила 1,5%.

Міністерством аграрної політики України разом з науковими установами УААН розроблена програма розвитку виробництва ріпаку, якою передбачено збільшення посівних площ та валових зборів насіння цієї культури.

Таким чином, ріпак належить до провідних олійних культур в Україні та світі. Насіння його має широке технічне та продовольче застосування, що підтверджується стабільним попитом. Тож на внутрішньому ринку на нього формуються високі закупівельні ціни. Разом з тим, аграрії знаходяться у постійному пошуку оптимального співвідношення витрат на виробництво та доходів від реалізації продукції.

Дотримання агротехнології вирощування ріпаку зумовлює додаткові витрати. За інтенсивної технології вирощування потреба в пально-мастильних матеріалах для озимого ріпаку на 1 га становитиме 54,9, ярого – 51,7 л. Виходячи з розрахункової ціни дизельного пального та мастил всіх видів на рівні 29,7 грн./л, загальна їхня вартість становитиме під час вирощування озимого ріпаку – 1,6 тис. грн./га, ярого – 1,5 грн./га.

Оскільки ведення інтенсивної технології вирощування цієї культури потребує наявності потужної техніки, здебільшого іноземного виробництва, то значна частка в загальних витратах належатиме амортизаційним відрахуванням, тобто частковому перенесенню вартості основних засобів виробництва на готову продукцію. За цієї ж причини зростатимуть витрати на проведення ремонтних робіт.

Правильне розташування ріпаку у сівозміні має велике значення для отримання високих і стабільних врожаїв, а також економічно вигідного його виробництва. Тому, суттєвий вплив на урожайність має як попередник, так і встановлена пауза при його вирощуванні, а також гранично допустима частка

ріпаку в сівозміні. Чергування даної культури у сівозміні базується на потребі постійного підвищення родючості ґрунтів, знищенні бур'янів, обмеженні шкідливого впливу потенційних, переважно спеціалізованих шкідників та хвороб. Стабільно високі урожаї ріпаку одержують за умови запровадження в господарствах ріпакових сівозмін, де частка ріпаку має займати до 20-25%, при максимальному насиченні їх зерновими культурами.

Окрім цього, впровадження спеціалізованих сівозмін виключає ріпак з бурякових сівозмін, значно зменшується шкідливість бурякової нематоди на кожній з культур, поліпшується фітосанітарний стан ґрунту, обмежується розповсюдження хвороб на як озимому, так і на ярому ріпаку, зводиться до мінімуму зараження зернових культур, частково виключається або зменшується обсяги внесення пестицидів, забезпечується підвищення родючості ґрунтів, що дозволяє отримати екологічно чисту продукцію.

При відсутності таких сівозмін ріпак розташовують у кормовій чи в польовій сівозміні з такою умовою, що він повернеться на попереднє місце не швидше ніж через 4-6 років, дотримуючись при цьому розриву між ріпаком і цукровими буряками не менше ніж 5 років. Повернення ріпаку у сівозміні на дане поле через 4-5 років дає можливість оздоровити ґрунт, суттєво зменшуючи вплив збудників хвороб.

Українські переробники купили лише 0,1 млн тон із 2,2 млн тон насіння ріпаку врожаю 2017 року. Український ріпак цікавить лише виробників біодизелю в ЄС, які придбали більшу частину з 2,1 млн тон експортованого у 2017 році ріпаку. При цьому, у 2017 році в ЄС виробили 1,4 млн тон біодизелю з ріпаку, в Україні – лише 8,4 тис. т. біоетанолу на заводах «Укрспирту».

Простимулювати попит на біодизель в Україні могла б норма про обов'язкове додавання такого компоненту в звичайне паливо.

Таким чином, економічна доцільність вирощування ріпаку не викликає сумніву. Як свідчить аналіз світових та європейських цін, вирощування його забезпечує високу рентабельність. Реалізаційна ціна насіння ріпаку в 1,8-2,4

рази перевищує ціну зернових культур. За переробки ріпаку на біопаливо можна отримати високу додаткову вартість. Крім того при переробці отримуємо шрот – цінну кормову добавку до кормів у тваринництві. Крім економічного зиску, ріпак позитивно впливає і на екологічний стан довкілля.

Україна посідає четверте місце в світі за обсягами виробництва такої технічної олійної культури як гірчиця. Найбільші обсяги насіння цієї культури щорічно збирають у Канаді (200 тисяч тонн), Непалі (150 тисяч тонн), Росії (90 тисяч тонн), Україні (40 тисяч тонн) та М'янмі (40 тисяч тонн). Шосту і сьому сходинку поділяють Чехія та Китай з щорічним виробництвом близько 20 тисяч тонн насіння гірчиці.

Найбільшими ринками збуту гірчиці для України є Німеччина (11,4 тис. т у 2016 р.), Польща (4,3 тис.т), Нідерланди (3,3, тис.т), Великобританія (2,6 тис. т).

Розглядати культуру гірчиці в Україні виключно як сировину для отримання жирної олії було б не зовсім вірно, адже у питанні переробки культура є певною мірою унікальною – на сьогоднішній день існують технології майже 100% використання не лише насіння, продуктів його первинної переробки, а й незернової частини урожаю. Наприклад, гірчичний шрот. Після додаткового знежирення та подрібнення він перетворюється на гірчичний порошок – продукт, що ціниться на вітчизняному та зовнішньому ринках майже на рівних із олією. Гірчичний порошок – основний компонент столової гірчиці та майонезу, різноманітних соусів та приправ, маринадів та сумішей для консервування. Природні антисептичні властивості, зумовлені специфічним хімічним складом та наявністю ефірної олії, дозволяють виробникам відмовитися від додаткового введення до рецептури штучних консервантів, що дозволяє одночасно зменшити собівартість продукції та привабити споживача.

Українська гірчиця має привабливіші пряно-смакові якості, що зумовлено мінімальним використанням засобів захисту рослин у технологічному процесі вирощування культури. У нашій державі

виращування гірчиці посідає п'яте місце за обсягом виробництва олійних культур, поступаючись соняшнику, сої, ріпаку та льону-кудрявцю.

В Україні вирощуються переважно два види гірчиці – сарептська (сиза) та біла. В останні роки, завдяки надзвичайно високому попиту на зовнішньому ринку, в структурі посівних площ починає з'являтися і чорна (французька) гірчиця. Так, в 2017 році зібрана площа гірчиці становила 39,5 тис. га, а валовий збір мали на рівні 310 тис. ц при урожайності 7,9 ц/га. Порівняно з 2016 р. спостерігаємо зменшення зібраних площ на 8,8 %.

Гірчицю вирощують, в основному, у сільськогосподарських підприємствах (частка 89,4%). Проте, і в господарствах населення маємо 10,6% від усієї зібраної площі гірчиці за 2017 р. Незважаючи на високу маржинальність даної олійної культури, що перевищує 100%, в українських господарствах гірчиця розглядається як культура резервна. Аграрії намагаються мінімізувати витрати на мінеральних добривах і засобах захисту, тому врожайність цієї культури не показує високих результатів

Найбільші площі посіву гірчиці маємо у Херсонській (11,1 тис. га) та Миколаївській (11,1 тис. га) областях. У 2017 році обсяг переробки насіння гірчиці в Україні був найбільшим за останні 6 років.

Найкращими попередниками для гірчиці є чистий пар, зернові колосові, просапні та зернобобові культури. Посіви гірчиці не розміщують після інших хрестоцвітих культур, льону олійного, буряку, які мають однакових шкідників та хвороби, а також після соняшнику, проса. На попереднє місце виращування її можна повертати лише за 4-5 років.

Гірчиця є добрим попередником для зернових колосових культур, тому що біологічно активні речовини, які вона виділяє, пригнічують розвиток кореневої гнилі та розмноження ґрунтових шкідників.

За умов правильного і вчасного посіву гірчиця дає різкий старт у розвитку, здатна нагромадити 200-300 ц зеленої маси. Сприяє мобілізації поживних речовин, має унікальну здатність засвоювати важкодоступні форми і переводити їх у легкозасвоювані. Серед наших господарників за цю

культуру беруться переважно невеликі фермери з угіддями 300-500, максимум до тисячі гектарів, відводячи під гірчицю невеликі площі (від 10 до 50 га).

Є відмінності гірчиці, вирощеної у різних регіонах України. Зерно, отримане у Херсонській та Миколаївській областях, більш чисте, однорідне. Гірчиця із західних регіонів неоднорідна, але вирізняється особливими смаковими параметрами. Дозованість вирощування гірчиці пояснюють майже непрогнозованим ринком збуту, стрибками у попиті. Ціни дуже різко реагують на перевиробництво. Українській гірчиці до того ж доводиться долати супротив традиційного міжнародного ринку.

Дотримуючись рекомендованої науковцями технології вирощування гірчиці та використовуючи сертифіковане насіння, можна одержати максимальний урожай високої якості.

Збільшення посівних площ під такою перспективною культурою як гірчиця обумовлене незначними затратами, високим коефіцієнтом розмноження, що дозволяє господарствам за рахунок рентабельності отримувати значні прибутки.

Цінною культурою, що належить до групи технічних культур, є мак. У виробництві поширені дві форми маку: олійний та опійний, або лікарський.

В Азії, зокрема в Індії, Китаї, Туреччині та Ірані, мак вирощують переважно як опійну культуру. Опійний мак вирощують також у Киргизстані. В Європі мак вирощують здебільшого як олійну культуру. На великих площах сіють мак у Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині.

В Україні мак олійний займає незначні площі у лісостеповій і степовій зонах (2,2 тис. га у 2017 р. з урожайністю 5,7 ц/га). Достатньо високі ціни на продукцію маку роблять його високорентабельним. Мінімальна ж потреба макового зерна в Україні становить 3-4 тис. тонн. Для того, щоб повністю забезпечити цю потребу продукцією власного виробництва, потрібно сіяти мак на площі 10 тис. га.

Олійний мак цінний своїм насінням, в якому міститься 50% і більше високоякісної висихаючої харчової олії і до 25% білкових речовин. Олія, одержана холодним пресуванням, довго не гіркне. Її використовують як продукт харчування, а також у кондитерській, консервній та хлібопекарській промисловості. Олію гарячого пресування використовують для виготовлення оліфи, фарб та мила. Макуха є цінним кормом для тварин і містить до 30% білка та 10% жиру.

За ініціативою НДВАП «Мак України» проведено біохімічний аналіз макової олії. Його результати виявили, що олія містить в собі близько 70% лінолевої і ліноленової кислот. Ці кислоти є незамінними (ессенціальними), не синтезуються в організмі людини, а надходять тільки з їжею. А в порівнянні з іншими культурами, які вирощуються в Україні, мак має найбільший вміст олії 46-56% (табл. 12.18).

Таблиця 12.18

Вміст олії в олійних культурах та її якість

Культура	Вміст олії, %	Йодне число	Число омилення	Кислотність	Якість олії
Мак	46-56 (51)	131-143	192-198	-	висихаюча
Соняшник	29-56 (42)	119-144	183-196	0,1-2,4	напіввисихаюча
Ріпак	33-49 (41)	94-112	167-186	0,1-11,0	напіввисихаюча
Соя	15,5-24,5 (20)	107-137	190-212	0,0-5,7	напіввисихаюча

Макова макуха багата на перетравний білок і містить менше клітковини, ніж соняшникова. Використовується вона для відгодівлі свиней і худоби як цінний концентрований корм, бо містить майже 30% білкових речовин і до 10% жиру, а також застосовується в хлібопекарській промисловості.

Так, як мак в Україні вважається технічною культурою, то і ввізне мито на нього дешеве. Тому й завозять до нашої країни мак, у якому вміст важких

металів – цинку, магнію, калію, свинцю – перевищений у чотири рази, що підтверджують лабораторні дослідження.

Майже в кожній області можна сіяти мак, дотримуючись технологій її вирощування. Хоча найоптимальніші умови для цього – у Чернігівській, Черкаській, Київській, Вінницькій та Хмельницькій області, де хороший чорнозем. Проте, щоб займатися вирощуванням маку у нашій країні, підприємствам потрібно мати ліцензію та отримати квоту, розмір якої визначає Кабінет міністрів України.

Таким чином, на внутрішньому та зовнішньому ринку залишається значний попит на мак, його вирощування є високоприбутковим видом аграрного бізнесу. Вирощування товарного насіння маку є також одним з ефективних напрямків диверсифікації сільськогосподарського виробництва в Україні. Мак є добрим попередником для багатьох сільгоспкультур. Тому багато агропідприємств намагалися започаткувати вирощування маку олійного в своїх господарствах для вирівнювання рентабельності в цілому. Проте, є певні складнощі та проблеми, пов'язані з відсутністю наукового забезпечення, розвинутих ринків збуту, сучасних агротехнологій. Багато виробників змушені припинити виробництво, а мак почали завозити з-за кордону.

Економічна ефективність виробництва технічних олійних культур та напрямки її підвищення. Вирощування соняшнику завжди було традиційною галуззю сільськогосподарського виробництва і важливою складовою стратегії економічного розвитку держави. Одним з напрямів підвищення ефективності виробництва соняшнику є інтеграція української економіки до світового економічного простору, яка вимагає від вітчизняних компаній виробляти конкурентоспроможну високоліквідну продукцію, продавати й купувати товари за світовими цінами.

Основним напрямом збільшення валових зборів соняшнику є впровадження інтенсивної технології його виробництва за рахунок підвищення урожайності до рівня провідних європейських країн (2,5-3,0

т/га). Завдяки виведенню високопродуктивних гібридів можна досягти зростання урожайності та вмісту олії, а відповідно і збільшення частки цієї олійної культури у загальносвітовому виробництві.

Ефективний розвиток олійножирового підкомплесу України та підвищення його конкурентоспроможності можливий за умови досягнення вищої якості соняшнику, збільшення його урожайності, зменшення витрат на вирощування та переробку за рахунок підвищення ефективності виробництва і залучення кваліфікованих кадрів, а також доведення продукції до вимог міжнародних стандартів (ISO) і розширення каналів збуту.

Останніми роками взаємозв'язок українського і світового ринків олійних культур та продуктів їх переробки стає все тіснішим, що пов'язано з поглибленням процесів міжнародного поділу праці та входженням України до числа світових лідерів з виробництва насіння соняшнику, соняшникової олії та шроту. Тому підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності України щодо олійно-жирової продукції та забезпечення її конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішніх ринках в умовах інтеграційних процесів набуває надзвичайно важливого значення. Економічні умови в сфері виробництва і переробки соняшнику залишаються недосконалими. Необхідна ефективна інтегрована система взаємодії на внутрішньому і зовнішньому ринках між сільгоспвиробниками і переробними підприємствами.

Для підвищення ефективності вирощування соняшнику необхідним є врахування товаровиробниками наступних факторів:

- удосконалення регіонального розміщення посівів цієї культури, виходячи з її ботанічних і біологічних особливостей, технологій вирощування, підбору сортів, застосування відповідних засобів захисту тощо;
- неухильне додержання вимог чергування посівів соняшнику в полях сівоозміни;

- застосування інтенсивних технологій вирощування і збирання з метою зниження витрат на одиницю продукції, впровадження високоврожайних гібридів з високим вмістом олії;
- залучення необхідних для розвитку галузі коштів та матеріальних ресурсів (техніки, добрив, насіння) шляхом пошуку потенційних інвесторів і кредиторів;
- інтегрування в агропромислові та кооперовані формування з метою вирішення проблем виробництва і раціонального використання урожаю.

Без застосування сучасних технологій вирощування та переробки соняшнику, наукового обґрунтування напрямів підвищення ефективності його виробництва, механізму регулювання взаємовідносин у регіональному підкомплексі не можна розраховувати на одержання високих урожаїв.

Основними показниками, які характеризують рівень економічної ефективності виробництва олійних культур є: урожайність, собівартість 1 ц, ціна реалізації, маса прибутку з розрахунку на 1 ц та на 1 га посіву, рівень рентабельності.

Відзначимо, що насіння соняшнику є достатньо рентабельною сільськогосподарською культурою (табл. 12.19).

Таблиця 12.19

Економічна ефективність виробництва насіння соняшнику в сільськогосподарських підприємствах

Показник	2005р.	2010 р.	2013 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Урожайність, ц/га	12,8	15,0	21,9	23,0	23,5	21,3
Собівартість 1ц, грн.	78,6	183,9	232,1	362,1	451,2	411,1
Ціна реалізації 1ц, грн.	97,7	302,8	298,2	763,1	964,6	870,9
Рівень рентабельності, %	24,3	64,7	28,5	80,5	63,0	41,3

Так, у 2017 р. рівень рентабельності становив 41,3%, що на 21,7 пункти менше, ніж у 2016 році. На це вплинули, найперше, екстремальні погодні умови протягом усього періоду вегетації.

Загалом, рентабельність виробництва насіння соняшнику є значно нижча порівняно з дохідністю трейдерів та переробних підприємств у зв'язку з тривалим обігом вкладених коштів.

Оскільки через зміни клімату та постійне погіршення погодних умов вирощувати соняшник стає дедалі складніше, аграрії віддають перевагу якісному насіннєвому матеріалу провідних селекційних компаній, які у селекції своїх гібридів враховують усі сучасні виклики рослинництву, у тому числі й кліматичні. Найчастіше зустрічаються гібриди селекції Limagrain, DuPont Pioneer, Syngenta та ін.

Витрати на вирощування соняшнику можуть коливатись у межах 3-11 тис. грн./га. Отже, багато залежить від кліматичних умов регіону та інших регіональних особливостей.

Зацікавленість аграріїв соєю пояснюється високою її рентабельністю. Повні витрати на гектар за інтенсивної технології вирощування середньостиглої сої становитимуть 13,6 тис. грн. Враховуючи урожайність на рівні 25 ц/га, собівартість 1 т продукції дорівнюватиме 5,5 тис. грн. За ціни продажу продукції на рівні 9 тис. грн/т доходи із одного гектара становитимуть від 22,5 тис. грн і вище, що забезпечить рентабельність на рівні 65%. Це, своєю чергою, дасть змогу повернути витрачені на вирощування сої кошти та додатково отримати 0,65 грн на кожну гривню, вкладену у виробництво цієї культури.

Рівень рентабельності сої за 2017 р. становив 28,8% за урожайності 20 ц/га, що на 23 пункти менше, ніж за 2016 р. (51,8%). Таке зменшення відбулося в основному за рахунок зменшення урожайності на 14,5% та підвищення собівартості продукції на 2,6% (521,5 грн/ц у 2017 р.).

У Лісостепу та Степу України соя може забезпечити другий урожай у післяжнивних посівах після збирання ріпаку озимого, ячменю озимого, пшениці озимої, значно поправити економіку господарств після весняно-літньої засухи. За дотримання технології вирощування вона здатна

забезпечити в цьому році другий урожай 18-25 ц/га і більше. Післяжнивні посіви її можуть зайняти 500 тис. га в Україні.

Дослідники відзначають, що економічна сутність великого попиту на сою полягає в тому, що під час переробки однієї тонни сої одержують 700 кг соєвого шроту (містить 44–48 % білка) і 190 кг соєвої олії. Завдяки реалізації соєвої олії, практично окуповуються всі витрати на вирощування культури, а соєвий шрот є найдешевшим білковим кормовим інгредієнтом, який в усіх розвинених країнах використовують для запобігання дефіциту білка в годівлі молочної і м'ясної худоби, свиней, птиці, риби.

Переробка висушених соєвих бобів на молоко та тофу дозволяє збільшити вартість кінцевого продукту майже удвічі. Так, одна тонна висушених соєвих бобів дає 10-11 т молока і приблизно 1,3-1,4 т тофу.

Ціна на сою має сезонні коливання і залежить від попиту і пропозиції у світі. В Україні ціна на сою залежить від світових котирувань, оскільки 50-60 % йде на експорт. Крім того, ціни на сою (FOB, Україна – 379 дол./т) є вищими ніж на кукурудзу на зерно (FOB, Україна – 174 дол./т), пшеницю фуражну (FOB, Україна – 210 дол./т), ячмінь (FOB, Україна – 210 дол./т).

Сьогодні витримати конкуренцію й отримати прибуток доволі складно без застосування сучасних та інноваційних технологій вирощування сільськогосподарських культур, у тому числі і зрошення. Тому тільки комплексне впровадження на практиці наукових розробок, а також високоякісного насіння й нових сортів рослин дозволить досягти високих показників урожайності, що є основою інтенсифікації виробництва та рентабельного вирощування технічних олійних культур.

Особливе значення для підвищення урожайності олійних культур має система обробітку ґрунту та догляду за посівами, удобрення та захисту рослин. Олійні культури потребують досить значної кількості поживних речовин. Тому необхідно вносити великі дози як мінеральних, так і органічних добрив.

Збільшенню виходу олії з 1 га посіву сприяє використання сортів з високим вмістом олії в насінні. Так, наприклад, завдяки високоврожайним гібридам, які висівають – «Балкан», «Титанік», «Хортиця», «Гена» (насіння агрофірми «Сади України») фермерське господарство «Прогрес» Балтського району Одеської області стабільно має 37-40ц/га насіння соняшнику при середній по регіону 12-15ц/га.

Концепція розвитку олійного підкомплексу України передбачає концентрацію посівів олійних культур в районах з найбільш сприятливими умовами для їх вирощування. Реалізація цієї програми вимагає зміцнення матеріально-технічної бази всіх його сфер: виробничої, заготівельної та переробної. Слід вдосконалювати не тільки систему виробництва, а й заготівлі та переробки насіння олійних культур.

Економічне регулювання структури ринку насіння олійних культур та олії повинно проводитися державою через впровадження цільових товарних програм, організацію збуту, інвестиційну політику та податки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке народногосподарське значення мають основні технічні культури?
2. Які показники характеризують розвиток виробництва технічних культур?
3. Які зрушення відбулися у розвитку виробництва технічних культур?
4. Які фактори зумовили стрімкий розвиток виробництва насіння соняшнику?
5. Які фактори зумовили кризовий стан виробництва льону-довгунця?
6. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва технічних культур?
7. Який рівень економічної ефективності виробництва технічних культур?
8. Який рівень інтенсивності виробництва основних технічних культур?
9. Які завдання щодо підвищення врожайності та поліпшення якості технічних культур?
10. Які шляхи підвищення ефективності виробництва основних технічних культур?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Економічне значення виробництва цукрових буряків для сільськогосподарського підприємства:

- 1) сировина для виробництва цукру;
- 2) джерело грошових надходжень;
- 3) джерело валютних надходжень від експорту цукру;
- 4) сировина для виробництва біометанолу.

2. Показники розвитку виробництва цукрових буряків:

- 1) затрати праці на 1га посіву;
- 2) площа посіву;
- 3) прибуток на 1га посіву;
- 4) рівень рентабельності.

3. Показники економічної ефективності виробництва цукрових буряків:

- 1) затрати праці на 1га посіву;
- 2) затрати праці на 1ц коренів;
- 3) витрати на 1га посіву;
- 4) собівартість 1 ц коренів;
- 1) прибуток на 1 ц коренів.

4. Фактори, які безпосередньо впливають на рентабельність виробництва цукрових буряків:

- 1) реалізовано цукрових буряків;
- 2) рівень товарності;
- 3) собівартість 1ц коренів;
- 4) витрати на 1га посіву.

5. Показники розвитку льонарства:

- 1) урожайність льону-довгунцю;
- 2) витрати на 1 га посіву;
- 3) затрати праці на 1 га посіву;
- 4) рівень рентабельності.

6. Показники економічної ефективності продукції льонарства:

- 1) реалізовано льонотрести;
- 2) реалізовано насіння льону;
- 3) прибуток на 1 га посіву;
- 4) виручка від реалізації продукції.
- 5) рівень рентабельності льонарства

7. Які фактори впливають на рівень собівартості льоносоломки?

- 1) рівень товарності;

- 2) валовий збір льоносоломки;
- 3) урожайність соломки з 1 га посіву;
- 4) ціна реалізації 1 ц льоносоломки.

8. Показники економічної ефективності виробництва насіння соняшнику:

- 1) виручка від реалізації продукції;
- 2) витрати на 1га посіву;
- 3) витрати на збут продукції;
- 4) ціна реалізації 1ц насіння соняшнику.

9. Які фактори безпосередньо впливають на рентабельність виробництва соняшнику?

- 1) урожайність насіння соняшнику;
- 2) валовий збір насіння соняшнику;
- 3) витрати на 1га посіву;
- 4) собівартість 1ц насіння соняшнику.

10. Показники порівняльної економічної ефективності виробництва олійних культур:

- 1) прибуток на 1ц продукції технічних культур;
- 2) прибуток на 1га посіву окремих технічних культур;
- 3) собівартість 1ц продукції технічних культур;
- 4) ціна реалізації 1ц продукції технічних культур.

ТЕМА 13. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА КАРТОПЛІ ТА ОВОЧІВ

13.1. Економіка виробництва картоплі

13.2. Економіка виробництва овочів

13.1. Економіка виробництва картоплі

Картоплярство – це галузь сільськогосподарського виробництва, яка має важливе народногосподарське, економічне та соціальне значення. Картопля є одним із цінних і стратегічно важливих після зернових культур видів сільськогосподарської продукції в Україні. Вона забезпечує продовольчу безпеку держави та є другим «хлібом» для усього населення, незалежно від рівня його доходів і споживчих вподобань.

Картопля – культура універсальна. Вона водночас є продуктом, який люди використовують для харчування, а також сировиною для переробної промисловості, високоякісним кормом для худоби і джерелом грошових надходжень для сільськогосподарських підприємств та господарств населення. За обсягами споживання і географічною поширеністю картопля займає одне з провідних місць у структурі продовольчої продукції в Україні. На особистих городах українців під неї відводять до 70% площ. Бульби картоплі містять багато вуглеводів, білку, вітамінів та інших поживних речовин, необхідних для харчування людини. В бульбах картоплі в залежності від місця вирощування і сорту міститься 11-25% крохмалю, близько 2 - білка, 0,3% - жиру. Білок картоплі найбільш повноцінний із усіх рослинних. Він багатий на амінокислоти і відноситься до повноцінних. Із мінеральних речовин картопля найбільш багата на калій (568 мг на 100 г сирої маси) і фосфор (50 мг). У ній містяться солі кальцію, магнію, заліза, вітаміни С і групи В. У бульбах міститься до 3 мг соланіну, тому їх не використовують у сирому вигляді - це може викликати отруєння. На світлі вміст солоніну збільшується до 20-40 мг, тому використовувати в їжу

позеленівші бульби неможна. Відомо, що із картоплі можна приготувати більше 500 смачних страв. Її використовують у вареному, смаженому, тушкованому, печеному вигляді, а також, заморожують і використовують у переробній промисловості. Завдяки підвищеному вмісту калію картопля сприяє виведенню із організму людини води та хлористого натрію, тим самим покращує обмін речовин [1].

Рис. 13.1. Основні показники балансу картоплі в Україні

Споживання картоплі традиційно залишається достатньо стабільним, оскільки цей продукт харчування по ціною є найбільш доступним населенню із різним рівнем доходу. Тому в 2017 році порівняно з 2000 р. приріст рівня споживання картоплі в Україні сягнув лише 5,9%. Фактично продовольче споживання картоплі в нашій державі становило в 2017 році 143,4 кг на одну особу населення (рис.13.1). При цьому максимальним приріст за останні три роки спостерігався в Луганській (+14,6%), Київській (+12,4%) і Хмельницькій областях (+12,1%), а зменшилось споживання бульб у

Херсонській (–5,2%), Закарпатській (–2,5%), Одеській (–1,7%) і Донецькій (–1,4%) областях.

За нормами споживання на одну особу на рік потрібно споживати 110-120 кг картоплі залежно від зони. Останні три роками середній рівень споживання картоплі з розрахунку на одну особу становить 140,2 кг у рік. При цьому, на основі даних Державної служби статистики за 2017 рік, найвищим він є в Івано-Франківській (190,8 кг), Житомирській (189,2 кг), Вінницькій (186,9 кг), Волинській і Львівській (183,9 кг) областях. Найнижчий рівень споживання картоплі є у Донецькій (101,4 кг), Одеській (107,1 кг), і Запорізькій (107,6 кг) областях.

Картопля – цінна технічна культура, сировина для виготовлення крохмалю і спирту. При переробці 1 т картоплі з вмістом крохмалю 17,6% можна одержати 112 л спирту, 55 кг рідкої вуглекислоти, 0,39 л сивушного масла і 1500 л барди. Продукти переробки картоплі використовують у різних галузях промисловості і найбільше у харчовій, хімічній, текстильній, шкіряній та лакофарбовій.

У поєднанні з іншими кормами картоплю широко використовують для годівлі практично всіх видів худоби і птиці. При вирощуванні картоплі на корм вихід кормових одиниць з 1га може перевищувати 5,5 – 6 тис. При врожайності 200 ц/га одержують 58 ц корм. од. За виходом кормових одиниць з 1 га картопля перевищує багато інших сільськогосподарських культур.

У системі раціонального ведення землеробства картопля має велике значення. Вона – добрий попередник для багатьох сільськогосподарських культур, особливо зернових. Приріст врожаю зернових, які висівають після картоплі, становить 2-3 ц/га, що є результатом післядії внесених під картоплю органічних і мінеральних добрив. У структурі посівних площ господарств населення вона займає високу питому вагу.

Слід мати на увазі, що картопля має високу норму садіння (30 ц і більше на 1 га), а тому при розрахунку економічної ефективності

виращування це необхідно врахувати. Картопля високотонажна і малотранспортабельна культура, що потрібно враховувати при розміщенні її посівів. Зберігання картоплі вимагає значних витрат, супроводжується великими втратами, що негативно впливає на рівень собівартості та ефективність виробництва.

За обсягами валового виробництва Україна стабільно входить до п'ятірки країн - найбільших світових виробників картоплі. А останніми роками зростає також і експорт картоплі. Окрім зазначеного, виробництво бульби є одним із найбільш перспективних напрямів економічної діяльності для малого і середнього агробізнесу, адже гарантує високий дохід з 1 га земельних угідь за досить стабільного платоспроможного внутрішнього попиту на продукцію.

Таблиця 13.1

Баланс картоплі, тис. тонн

Показник	2005р.	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.
Виробництво	19462	18705	20839	21751	22208
Зміна запасів на кінець року	-100	-410	-937	374	376
Імпорт	5	30	17	27	24
Усього ресурсів	19567	19145	21793	21404	21856
Експорт	6	8	15	5	18
Витрачено на корм	5985	5606	6538	6769	6821
Витрачено на посадку	5128	4897	5416	5490	5565
Втрати та переробка на нехарчові цілі	2062	2720	3799	3174	3361
Фонд споживання	6386	5914	5892	5966	6091
у розрахунку на 1 особу, кг	135,6	128,9	137,5	139,8	143,4

Потреба України в картоплі визначається її кількістю, що витрачається на харчування, переробку, корми та насіння (таблиця 13.1). У загальному обсязі виробництва в 2017 році найбільшу питому вагу має картопля, що витрачається на корм – 30,7% та йде на споживання більше 27%, на насіння йде 25%, а втрати і переробка на нехарчові цілі становить 15,1%.

В 2017 році на ринку картоплі спостерігається тенденція до відновлення темпів зростання внутрішнього фонду споживання картоплі, зменшення імпорту та значне підвищення її експорту. З 2005 року обсяг експорту картоплі зріс в 3 рази. Більша частина експорту – це насіннєвий матеріал. Елітна сортова (насіннєва) картопля дає репродукцію від 1:10 до 1:15, і її ціна в кілька разів перевищує ціну звичайної товарної. Експорт вітчизняної насіннєвої картоплі здійснювався здебільшого до Азербайджану і в незначних обсягах у Нідерланди, тоді як імпорт надходив із Білорусі, Великобританії, Німеччини, Нідерландів і Франції.

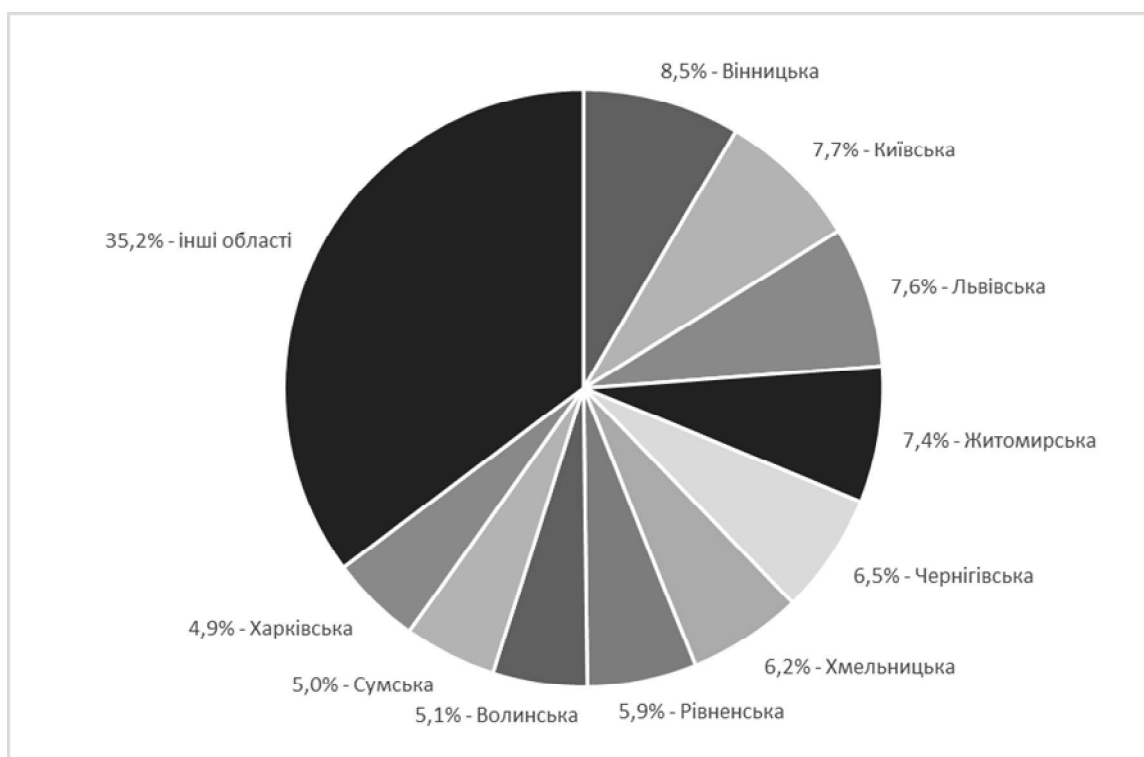

Рис. 13.2. Питома вага регіонів у загальному виробництві картоплі в Україні в 2017 році, %

В останні роки спостерігається також підвищення обсягу переробки на нехарчові цілі. Зокрема, якщо у 2000 році обсяг за статтею «Втрати та переробка на нехарчові цілі» сягав 220 тис. тон, то у 2017 році це показник становить 3361 тис. тонн.

Таблиця 13.2

Динаміка розвитку виробництва картоплі в Україні²

Показник	2005 р.	2010 р.	2015р.	2016р.	2017р.
<i>Усі категорії господарств</i>					
Зібрана площа, тис. га	1516	1412	1291	1312	1323
Урожайність, ц/га	128	133	161	166	168
Валовий збір, млн т	19,5	18,7	20,8	21,8	22,2
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>					
Зібрана площа, тис. га	16	28	23	22	18
Урожайність, ц/га	148	171	199	212	238
Валовий збір, млн т	0,2	0,5	0,4	0,5	0,4
<i>в т.ч. фермерські господарства</i>					
Зібрана площа, тис. га	5,6	10,1	7,7	6,4	5,8
Урожайність, ц/га	151	160	163	183	189
Валовий збір, млн т	0,08	0,1	0,1	0,1	0,1
<i>Господарства населення</i>					
Зібрана площа, тис. га	1500	1384	1268	1290	1305
Урожайність, ц/га	128	132	161	165	167
Валовий збір, млн т	19,3	18,2	20,4	21,3	21,8
Питома вага у валовому зборі, %	98,8	97,4	98,1	97,7	98,2

Картопля – одна з культур, площі посівів якої практично не зменшилися за період економічної кризи в Україні. Вирощуванням картоплі в Україні займаються в усіх областях країни. Проте в її розміщенні відбулися значні зміни. Як культура Полісся, вона поширилась на південний схід і південь України. Якщо в 2000 році найбільша частка її виробництва була зосереджена в Чернігівській, Волинській та Житомирській областях, то в 2017 році – це Вінницька, Київська і Львівська області (рис. 13.2).

За останні роки посівні площі картоплі дещо зменшились і у 2017 становили 1323 тис. га – це на 12,7% менше ніж у 2005 році (таблиця 13.2). Серед основних чинників скорочення посівних площ під картоплею варто відзначити низькі закупівельні ціни на ринку, адже цей продукт є соціально значимим, що поряд із суттєвим перевищення пропозиції над попитом

зумовлює формування наявного економічного становища галузі. Проте, за рахунок підвищення урожайності на 40ц/га, валові збори картоплі зросли на 13,8% і у 2017 році становили 22,2 млн т.

Урожайність картоплі коливається по областях. При середній врожайності по Україні в 2017 році 167,8 ц/га, в Чернігівській, Житомирській, Хмельницькій, Луганській, Сумській областях одержують по 186-209 ц/га, а в Миколаївській, Запорізькій, Херсонській та Одеській – по 97-111 ц/га.

Найвищий показник середньої урожайності вирощування картоплі у США - 490,2 ц/га, Новій Зеландії - 489,9 ц/га, Німеччині - 444,2 ц/га, Данії - 424,8 ц/га, Нідерландах - 420 ц/га, Австралії - 404,1 ц/га, тоді як в середньому у світі - 198,5 ц/га. Цей показник урожайності на 30,5 ц перевищує середньоукраїнський, однак, порівняно з іншими країнами, потенціал його можливого підвищення у перспективі сягає в Україні від 200 до 300%.

В умовах економічної нестабільності населення змушене займатися самозабезпеченням продуктами харчування. Цим пояснюється насиченість картоплею загальної площі посівів у господарствах населення та зміни у розміщенні виробництва. Картоплярство – єдина галузь сільського господарства України, виробництво продукції якої на 98% зосереджено в господарствах населення. На ринку картоплі у загальній її пропозиції спостерігається стійка тенденція до зростання пропозиції картоплі господарствами населення та стрімкого зменшення частки сільськогосподарських підприємств. Зростання виробництва картоплі господарствами населення, як правило, супроводжується зниженням рівня механізації виробництва та, погіршенням захисту рослин від шкідників і хвороб, а це призводить до зростанням собівартості виробництва картоплі.

Ефективність виробництва, що визначає рівень господарювання і доцільності розвитку галузі, залежить від багатьох складових, у тому числі від розміщення посівів по природно-кліматичних зонах, організації виробництва та концентрації посівів.

Виробництво картоплі характеризується певною концентрацією в приміських зонах з метою кращого постачання міст і промислових центрів. Це значно скорочує величину витрат на доставку її споживачам. Такі території, як правило, знаходяться в межах відповідної області, але для Києва, Харкова та інших великих міст вони розширені за рахунок господарств інших областей. У приміських зонах вирощування картоплі має свої особливості. В цих зонах розміщені значні площі посівів ранньої картоплі.

Обсяг реалізації картоплі на ринку продовольства України формується під впливом демографічних і вартісних чинників, серед яких в першу чергу сукупні грошові доходи та платоспроможність громадян. На споживання в Україні використовується близько 27% валового збору. У світі цей показник складає 50%, а в європейських країнах – 75%. Використання картоплі в Україні відрізняється за способами споживання. Жителі України використовують картоплю для приготування в домашніх умовах різноманітних страв. У країнах Європи більше використовують готові продукти та напівфабрикати, виготовлені з картоплі.

Лишаючись одним з найбільших виробників картоплі в Європі, Україна далі майже не переробляє його. В структурі реалізації врожаю вітчизняної картоплі частка переробної промисловості становить не більше 3-5%, водночас як у країнах ЄС, де врожайність у 2-2,5 рази вища, ситуація дзеркально протилежна: у свіжому вигляді там продають усього 6-7% продукції – решта йде на переробку. Саме цей дисбаланс, на думку деяких експертів, є однією з головних причин низької ефективності цього бізнесу в нашій країні [3].

Світовий досвід показує, що виробник одержує найбільший ефект тоді, коли реалізує не сировину, а продукти її переробки, кінцеві продукти споживання. Тому високорозвинені країни ніколи не експортують сировину, а мають потужності з комплексної переробки сировини і реалізують кінцевий продукт споживання. Реалізація кінцевого продукту дає змогу впливати на

реалізаційну ціну продуктів харчування, еквівалентний обмін між містом і селом.

Основними показниками, що характеризують результати та економічну ефективність виробництва картоплі, є урожайність, продуктивність праці, собівартість, прибуток з розрахунку на 1 ц продукції та на 1 га посіву, рівень рентабельності (табл. 13.3).

Таблиця 13.3

**Економічна ефективність виробництва картоплі в
сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2005 р.	2010 р	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Урожайність, ц/га	148	171	198,6	212,1	238,4
Собівартість 1ц, грн	56,87	138,97	202,52	269,35	299,66
Ціна реалізації 1ц, грн	66,96	225,30	251,61	260,81	329,63
Прибуток на 1ц картоплі, грн	10,09	86,33	49,09	-8,55	29,97
Рівень рентабельності, %	17,8	62,1	24,2	-3,2	10,0

Важливим показником економічної ефективності виробництва картоплі є її собівартість. Протягом останніх років у зв'язку із швидким зростанням вартості матеріальних ресурсів, збільшенням амортизаційних відрахувань, не дивлячись на підвищення урожайності, за період 2015-2017рр. собівартість зросла на 11,2%. Отже, собівартість, яка фактично формує кінцеві результати реалізації картоплі, може бути знижена завдяки раціональному й економному використанню, насамперед садивного матеріалу, органічних і мінеральних добрив, хімікатів, палива та мастильних матеріалів.

Собівартість вирощування цієї культури має значні зональні відмінності. Найнижча собівартість 1ц бульб – в господарствах Полісся, дещо вища – в зоні Карпат і значно вища – в Степу. Для її зниження, крім зменшення витрат на садивний матеріал і матеріаломісткості, велике значення мають підвищення врожайності картоплі та механізація виробничих процесів.

За аналізований період, ціна на картоплю на внутрішньому ринку зростала швидшими темпами ніж собівартість виробництва – 31%. Це дозволило вийти з збитковості і підвищити рентабельність виробництва бульб в сільськогосподарських підприємствах до 10%. Рівень рентабельності вирощування картоплі у сільськогосподарських підприємствах досить не стабільний

Цінова ситуація на ринках міст України засвідчує велику варіацію цін. До регіонів з максимальними цінами відносяться – місто Київ, Харків, міста Дніпропетровської, Донецької, Луганської областей. Низькі ціни реалізації в поліських регіонах – Рівненській, Житомирській, Львівській, Сумській областях.

Спостерігається сезонна циклічність цін – зростання їх із зменшенням запасів, і зниження після закінчення збиральних робіт, коли відбувається масова реалізація картоплі виробниками, які не мають змоги зберігати вирощений урожай, а споживачі роблять запаси продовольчої картоплі.

Вирішальним фактором збільшення обсягів виробництва картоплі і підвищення її ефективності повинен бути ріст урожайності та покращення якості бульб. Одна із перших умов одержання високих врожаїв – це якість садивного матеріалу. Ця проблема особливо важлива для господарств населення. Справа в тому, що сорт картоплі має певну тривалість продуктивного життя, як правило 8-10 років. Тому необхідно здійснювати сортозаміну через 5-6 років. По зонах строки сортооновлення мають свої особливості: у господарствах Полісся оновлення сортів необхідно здійснювати через 5-6 років, у Лісостепу – через 3 роки, а в Степу – щорічно.

Сорти картоплі поділяються на 5 груп стиглості. Їх визначають по часу, який проходить від посадки до часу, коли можна викопувати стиглі бульби:

- Ранні сорти – 40-50 днів.
- Середньоранні сорти – 55-65 днів.
- Середньостиглі сорти – 65-80 день.
- Середньопізні сорти – 80-100 днів.

Зазвичай ранні сорти дають в 2-3 рази більше врожайності, ніж середні і пізні, але такий картопля довго не зберігається. В Україні вирощують біля 100 сортів картоплі вітчизняної і зарубіжної селекції. Найбільше поширення мають Адретта, Гала, Жуковський ранній, Ред Скарлет, Розара, Санте, Темп, Світанок Київський, Луговська, Бородянська рожева, Зов, Поліська рожева та інші.

Найбільшої шкоди картоплярству завдають фітофтороз, колорадський жук, гнилі бульб, а також картопляна нематода. Внаслідок недостатнього використання хімічних засобів боротьби з хворобами і шкідниками, через їх високу вартість, сільськогосподарські підприємства щороку недоодержують та втрачають 25-30% урожаю. Ще більші втрати спостерігаються при вирощуванні картоплі в господарствах населення. Тому вчені радять для вирощування підбирати тільки ракостійкі і нематодостійкі сорти картоплі та вирощувати на ділянці декілька сортів картоплі різних груп стиглості.

В ринкових умовах змінюється попит і вимоги до смакових якостей картоплі. Тому Інститут картоплярства УААН рекомендує мати приблизно таку структуру посівів картоплі: ранні сорти – 10%, середньоспілі – 35%, середньопізні і пізні – 55%.

До факторів, що впливають на формування врожайності і підвищення економічної ефективності картоплі, належать розвиток спеціалізації та концентрації, які в картоплярстві повинні проявлятися при формуванні обсягів виробництва в приміських зонах навколо великих міст і промислових центрів та сировинних зонах переробних підприємств. Особливого значення набуває розвиток агропромислових об'єднань по виробництву, переробці, зберіганню та реалізації картоплі.

В Україні залишається низьким рівень інтеграції виробників та підприємств з переробки картоплі. У США, Англії, наприклад, 20-43% картоплі переробляється на харчові продукти, тоді як в Україні – лише близько 1%. Тому формування потужної промисловості з переробки картоплі може сприяти підвищенню прибутковості галузі, створенню

картоплепродуктових кластерів. Проте на практиці виникає складна ситуація: підприємства з переробки картоплі практично не забезпечені сировиною. Розпорошеність виробництва в господарствах населення не стимулює реалізацію картоплі переробним підприємствам.

До основних негативних чинників формування внутрішнього ринку картоплі відносять ослаблення економічної ролі спеціалізованих сільськогосподарських підприємств у вирощуванні бульб при одночасному розширенні кількості і питомої ваги господарств населення; руйнування системи держзамовлення продукції галузі; поява великої кількості зайвих посередницьких ланок у каналах реалізації картоплі; труднощі встановлення на ринку врівноважених цін через тіньових посередницьких структур, які формують ціни; слабку інформованість учасників ринку щодо економічної кон'юнктури; незахищеність вітчизняного товаровиробника державою; посилення конкуренції з боку виробників картоплі країн далекого і ближнього зарубіжжя.

У майбутньому картопля буде цікава тільки великим господарствам, які зможуть дозволити собі інвестувати в його виробництво значні кошти. Тільки товарне виробництво на базі новітніх технологій поряд з розвитком технологій селекційного процесу з залученням біотехнологічних методів створить належні передумови для розвитку українського картоплярства.

13.2. Економіка виробництва овочів

Серед продуктів харчування особливу та досить важливу роль відіграють овочі – незамінні продукти харчування, багаті на мінеральні елементи, вітаміни, поживні речовини тощо. Споживання овочів сприяє нормальному фізіологічному розвитку організму, поліпшує обмін речовин, регулює діяльність нервової системи й органів травлення, підвищує стійкість організму проти інфекційних хвороб.

Овочеві культури досить вибагливі до ґрунтів і потребують внесення достатньої кількості органічних добрив, тому овочівництво добре розвивається в поєднанні з тваринництвом.

Розрізняють овочівництво відкритого і захищеного (закритого) ґрунту. При першому овочі вирощують безпосередньо в полі. Друге потребує спеціальних споруд – теплиць, парників, ділянок з утепленим ґрунтом. Захищений ґрунт дає змогу вирощувати овочі цілий рік, а також розсаду теплолюбних овочевих культур для відкритого ґрунту. Обидва види овочівництва тісно пов'язані між собою.

Виробництво овочів належить до стратегічно важливих напрямів розвитку сільськогосподарського виробництва, що не лише гарантує продовольчу безпеку держави, але також забезпечує сировиною харчову переробну промисловість, яка випускає експортно орієнтовану продукцію із високою доданою вартістю.

Потреба України в овочах і баштанних продовольчих культурах визначається їх кількістю, що витрачається на харчування, корм та посів (таблиця 13.4).

Таблиця 13.4

Баланс овочів і баштанних продовольчих культур (включаючи консервовану та сушену продукцію в перерахунку на свіжу), тис. тонн

	2005р.	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.
Виробництво	7606	8873	9792	9998	9721
Зміна запасів на кінець року	196	-22	-213	73	-39
Імпорт	100	311	95	136	129
Усього ресурсів	7510	9206	10100	10061	9889
Експорт	150	335	212	224	444
Витрачено на корм	1214	1337	1564	1548	1503
Витрачено на посів	90	118	110	110	109
Втрати	393	835	1203	1195	1050
Фонд споживання	5663	6581	6890	6984	6783
<i>у розрахунку на 1 особу, кг</i>	<i>120,2</i>	<i>143,5</i>	<i>160,8</i>	<i>163,7</i>	<i>159,7</i>

У загальному обсязі виробництва в 2017 році найбільшу питому вагу традиційно займають овочі і баштанні продовольчі, що витрачаються споживання - більше 68,6%, на корм – 15,2%, на насіння йде лише 1,1%, а втрати становлять 10,6%.

Фонд споживання овочів включає свіжі, сушені, солені, мариновані та інші продукти переробки даної сільськогосподарської продукції. Сушені та перероблені овочі та баштанні продовольчі культури включаються у фонд споживання в перерахунку на свіжі.

Споживання овочів і баштанних продовольчих культур в розрізі регіонів України значно різниться. В 2017 році найменше споживали ці види продукції в Луганській (119,3 кг на одну особу в рік), Івано-Франківській (143,9 кг) та Донецькій областях (144,2 кг). Найвищий рівень споживання овочів і баштанних продовольчих культур спостерігався в Полтавській (182,6 кг), Миколаївській (176,4 кг) та Чернівецькій областях (175,2 кг). Незважаючи на значні обсяги міжрегіонального обміну продукцією, значна різниця у рівнях овочевого забезпечення населення України залишається.

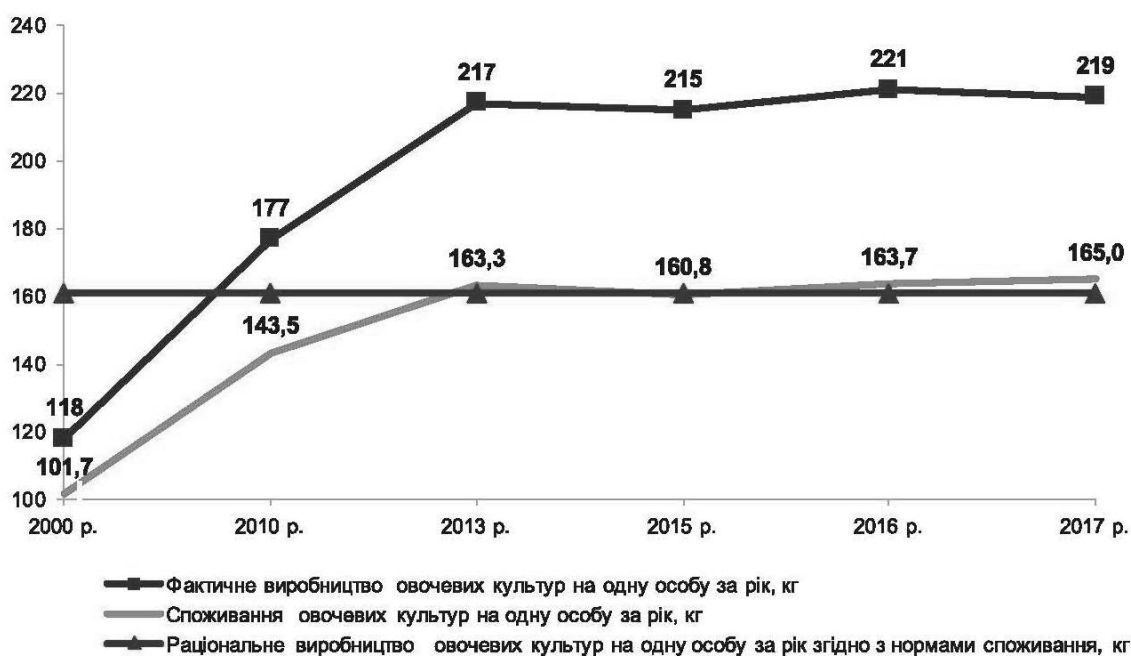

Рис. 13.3. Виробництво та споживання овочів в Україні в 2017 році

На ринку овочів останніми роками складалася ситуація, коли внутрішнє виробництво з розрахунку на одну особу зросло до 215-221 кг, тоді як споживання трохи перевищило раціональну норму (164 кг) і досягло орієнтовно близько 165 кг (рис.13.3). Однак це не зменшило обсяги їх імпорту, особливо в зимово-весняний сезон, коли вітчизняні виробники не в змозі повністю покрити зростаючий попит на овочі власним виробництвом. Рівень самозабезпеченості овочами і баштаними продовольчими культурами в Україні становить 102,9%.

Норма споживання овочів у середньому за рік на одну особу населення в Україні становить 164 кг при фактичному рівні останні три роки в середньому 163,2 кг, з них біля 67% - це свіжі овочі і 33% – перероблені. Найбільше українці споживають помідори – біля 40-42 кг та капусту – 30-31 кг.

Овочі споживають у свіжому, квашеному, засоленому або консервованому вигляді. Овочі – цінна сировина для харчової і консервної промисловості. На основі їх вирощування та переробки формуються агропромислові підприємства і об'єднання. Порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами вирощування овочів має свої особливості. Їх структура значною мірою визначається природними та економічними умовами, а економічна ефективність залежить від зони вирощування.

Дослідження стану виробництва овочів свідчить, що даний напрям агробізнесу залишається одним із найбільш стійких та перспективних для розвитку в усіх категоріях господарств.

Через особливості галузі та виробництво продукції, що швидко псується, її успішний розвиток залежить від забезпеченості робочою силою, транспортними шляхами і засобами для перевезення до ринків збуту. Це в свою чергу передбачає концентрацію та спеціалізацію виробництва овочів у

приміських зонах великих міст і промислових центрів, а також у зонах переробної промисловості.

Площа овочевих культур, з якої зібрано урожай, за останні три роки суттєво не змінювалась і у 2017 році становила 446,3 тис. га (таблиця 13.5).

Таблиця 13.5

Площа, з якої зібрано урожай овочевих культур в Україні

Показники	Роки		
	2015	2016	2017
Площа, з якої зібрано урожай, тис. га:	447,1	447,1	446,3
культури овочеві відкритого ґрунту	440,9	441,1	440,3
з них			
капуста	70,2	67,9	67,0
огірки та корнішони	47,5	46,8	47,4
помідори	73,0	71,8	71,9
буряк столовий	39,4	39,3	38,4
морква столова	42,8	43,1	42,7
цибуля ріпчаста	55,9	54,8	54,8
часник	20,8	21,0	21,5
гарбузи столові	25,9	28,3	27,8
кабачки столові	26,9	30,3	30,8
перець стручковий солодкий і гіркий	14,7	14,9	15,5
культури овочеві закритого ґрунту, тис.м ²	61797,1	59665,0	60269,0
з них			
огірки та корнішони	30842,3	30537,0	30075,0
помідори	24123,7	23053,4	24069,0

Найбільшу частку в структурі площ овочевих культур традиційно займають помідори – 17%, капуста – 16%, огірки – 12%, цибуля ріпчаста – 13%, 10% займає морква, 9% - буряк, 23% - інші овочеві культури (рис. 13.4).

Рис. 13.4. Структура зібраної площі овочевих культур в Україні в 2017 році, %

Детальний аналіз динаміки зміни площ під овочевими культурами відкритого ґрунту за три останні роки показав що, найвищі темпи приросту спостерігалися у вирощуванні кабачків столових (+14,5%), гарбузів столових (+7,3%), перцю стручкового солодкого і гіркого (+5,4%) та часнику (+3,4%). Водночас помітне зменшення площ відбулося під капустою (- 4,6%) та буряком столовим (-2,5%).

Овочівництво закритого ґрунту здебільшого зосереджене на вирощуванні двох основних культур - помідорів та огірків, площі вирощування яких за останні роки дещо знизились.

В розміщенні виробництва овочевих культур по території України спостерігається певна спеціалізація. На півдні України вирощують помідори, цибулю, зелений горошок, перець, баклажани; у Лісостепу – зелений горошок, огірки, капусту; на Поліссі – капусту, столовий буряк і моркву.

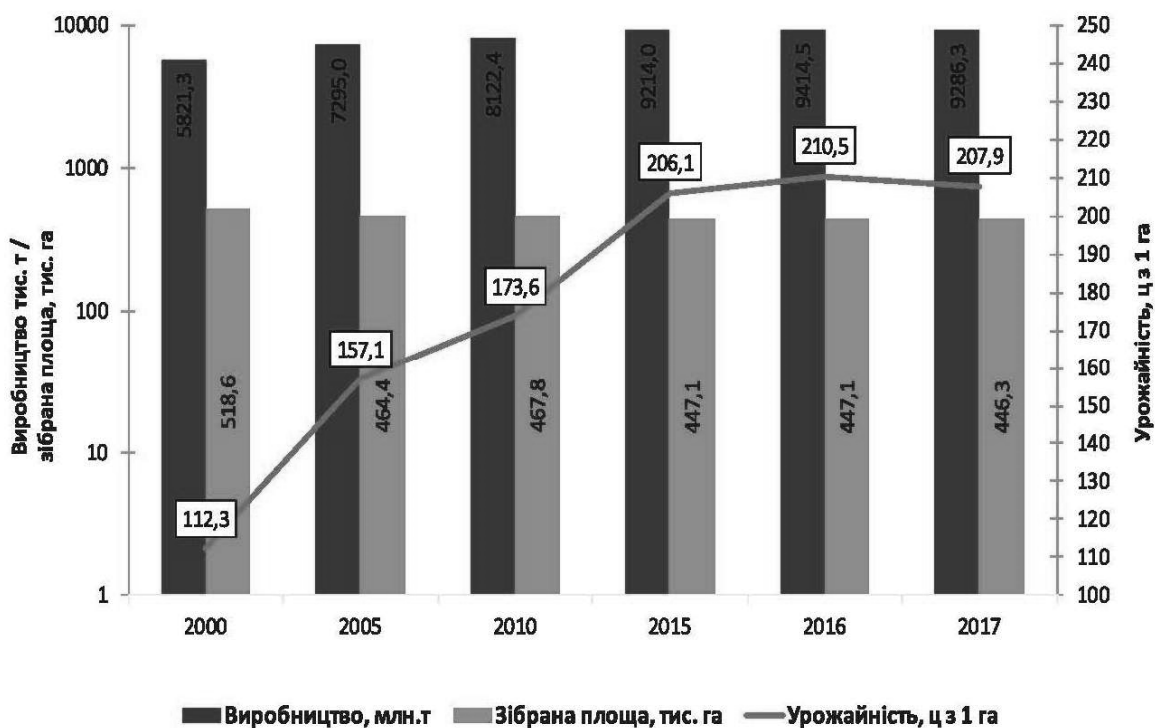

Рис. 13.5. Виробництво овочевих культур в Україні

Загалом у 2017 році порівняно із 2000 роком виробництво усіх овочевих культур зросло в 1,6 разу і це за умов зниження площі їх збирання. Це було досягнуто передусім за рахунок суттєвого підвищення середньої урожайності вирощування в 1,8 разу (рис. 13.5).

У структурі наповнення ринку овочевою продукцією спостерігаються значні зміни за видами овочів і особливо виробниками. Близько 85% усіх овочів виробляють господарства населення. Найменшою їх частка є у виробництві помідорів (67,5%), цибулі ріпчастої (84%) і моркви столової (88,2%), а найвищою - часнику (99,1%), гарбузів столових (98,9%), кабачків столових (97,8%) і огірків (95,1%). Серед регіонів найбільше овочевих культур вирощують у Херсонській (1268,9 тис. тонн, або 13,7% до загального підсумку), Дніпропетровській (702,6 тис. тонн і 7,6%), Харківській (687,7 тис. тонн і 7,4%), Київській (581,1 тис. тонн і 6,3%) і Миколаївській областях (554,5 тис. тонн і 6%).

Вирощування овочів у сировинних зонах здійснюють з урахуванням вимог переробної промисловості. Особливості овочівництва у цих зонах – високий рівень концентрації посівів поблизу консервних заводів та наявність спеціалізованих підприємств з великими площами окремих овочевих культур. Для консервної промисловості важливе значення має рівномірне надходження сировини на переробку. Тому доцільно забезпечити раціональне співвідношення сортів з різним строком досягання, відповідну агротехніку, оптимальне співвідношення розсадних і безрозсадних культур. Консервна промисловість ставить вимоги до якості сировини та її собівартості, оскільки вартість консервів залежить насамперед від собівартості овочів, а їх частка в структурі витрат на консерви досягає близько 75%. Як правило, в сировинних зонах вирощують трудомісткі культури і їх концентрація обмежується наявністю робочої сили. Тому тут особливо доцільне впровадження комплексної механізації виробничих процесів.

Овочівництво як галузь сільськогосподарського виробництва характеризується вирощуванням великої кількості овочевих культур, структура яких у різних районах неоднакова. Економічна ефективність виробництва овочів визначається як у цілому, так і по окремих її видах з використанням натуральних і вартісних показників: урожайності, собівартості, ціни реалізації, прибутку на 1ц продукції та на 1 га посіву, рівня рентабельності.

Про показники економічної ефективності овочів відкритого ґрунту свідчать дані таблиці 13.6.

Урожайність овочевих культур відкритого ґрунту за 2005-2017 роки в Україні у сільськогосподарських підприємствах зросла в 2,7 рази.

Собівартість овочів залишається високою і в останні роки зростає. Аналіз структури виробничих витрат в овочівництві відкритого ґрунту показав, що найбільшу питому вагу має оплата праці – біля 36%, витрати на насіння та садивний матеріал – 20,0%, на добрива – 14,0%.

Таблиця 13.6**Економічна ефективність виробництва овочів відкритого ґрунту в сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Урожайність, ц/га	152	207	339	364	414
Собівартість 1ц, грн.	46,54	105,48	167,89	190,17	209,69
Ціна реалізації 1ц, грн.	54,04	130,25	247,56	227,65	242,40
Прибуток на 1ц овочів, грн	7,50	24,77	79,67	37,48	32,71
Рівень рентабельності, %	16,1	23,5	47,5	19,7	15,6

На внутрішньому ринку спостерігається тенденція підвищення цін на овочеву продукцію. На овочі спостерігається сезонна циклічність цін – зростання їх із зменшенням запасів на ранні овочі та зниження при збільшенні надходжень на ринок нового врожаю. Створення в Україні оптових плодоовочевих ринків і підприємств оптової торгівлі, розвиток ярмарків, аукціонів та інших структур оптового обороту, які не є суб'єктами торгівельної діяльності, формують необхідні умови для організації ефективної реалізації овочевої продукції.

Рівень рентабельності овочівництва відкритого ґрунту в період 2015-2017 рр. значно коливався: від 47,5% у 2015 році і до – 15,6 % у 2017 році.

Вирішення проблеми задоволення потреб населення в овочах передбачає не тільки певний обсяг їх виробництва, а й рівномірне їх надходження протягом року. Тому розвиток тепличних технологій протягом останніх років різко популяризувався з огляду на свою перспективність і окупність. Вирощування овочів закритого ґрунту актуальне, бо вони користуються великим попитом серед споживачів, особливо в зимовий період року.

Лідерами тепличного бізнесу щодо впровадження інновацій можна вважати Нідерланди, які вивели його на якісно новий рівень. Завдяки

власному дослідницькому центру, робота якого присвячена саме розробкам теплиць, голландці зуміли значно знизити викиди парникових газів і заощадити на енергоспоживанні. Тим самим голландські виробники вийшли на лідируючі позиції в світі з виробництва та експорту овочів закритого ґрунту.

Не відстають у тепличному бізнесі США та Канада, вирощуючи найрізноманітніші продукти високої якості, походження яких можна з легкістю відстежити. Секрет успіху американців - використання передових технологій контролю за вирощуванням рослин, які не потребують особливого людського втручання. Причому американці і канадці в своєму виборі овочів не дуже різноманітні: приблизно по 50% ринку займає виробництво традиційних огірків і помідорів, для експорту - різні трави, салати та інші овочі.

Теплично-парникове господарство України сконцентроване переважно в приміських зонах та спеціалізованих підприємствах. Починаючи з 60-х років XX ст. створені крупні овочеві фабрики і тепличні комбінати навколо Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси та інших міст України. В українських теплицях найбільше вирощують огірків та помідорів – 50% та 44% відповідно.

Сьогодні в Україні діє 48 потужних промислових тепличних господарств. Найбільшим українським тепличним комплексом можна вважати Комбінат «Тепличний», що займає 48,5 га в Київській області. Система теплиць комбінату дісталася в спадок ще з часів Радянського Союзу, однак з 1994 року почалася масштабна модернізація. Сьогодні в комплексі встановлено обладнання для зволоження повітря і крапельного поливу рослин з одночасною їх підгодівлею, обладнання для обігріву теплиць, налагоджено комп'ютерне регулювання мікроклімату. Впровадження передових технологій дозволяє досягати врожайності не гірше, ніж у голландців - до 61 кг з 1 м².

Овочівництво закритого ґрунту – одна із найбільш складних і трудомістких галузей сільськогосподарського виробництва (таблиця 13.7).

Таблиця 13.7

Економічна ефективність виробництва овочів закритого ґрунту в сільськогосподарських підприємствах України

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Урожайність, ц/га	2487	2233	2377
Собівартість 1 ц овочів, грн.	1385,05	1539,97	2092,46
Ціна реалізації 1 ц, грн.	1580,56	1658,72	2128,03
Прибуток на 1ц овочів,грн.	195,52	118,75	35,57
Рівень рентабельності, %	14,1	7,7	1,7

Виробництво овочів в закритому ґрунті відзначаються великою трудомісткістю і енергозатратністю. Рівень рентабельності овочів в закритому ґрунті в сільськогосподарських підприємствах і комбінатах в 2015-2016 рр. становив біля 10 %. Слід зазначити, що в 2017 році, через різке підвищення тарифів на опалення та водопостачання, а ці статті витрат становлять найвищу питому вагу в структурі собівартості виробництва овочів закритого ґрунту, рентабельність цього бізнесу опустилась до 1,7% в сільськогосподарських підприємствах України.

Забезпечення попиту населення України на овочі протягом року і в широкому асортименті потребує розвитку та раціонального співвідношення овочівництва відкритого і закритого ґрунту. Основа постачання населенню свіжих овочів у зимовий період – це виробництво їх у захищеному ґрунті, а також раціональне використання потужностей по зберіганню продукції овочівництва. Для вирішення цих завдань необхідно збудувати сховища з автоматичним регулюванням клімату і повною механізацією технологічних процесів.

Нині пропозиція свіжих овочів на внутрішньому ринку України формується в основному за рахунок вітчизняного виробництва, яке

забезпечує 98% товарообороту. Так, основна маса помідорів і цибулі ріпчастої надходить на ринок з господарств різних форм власності Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей та АР Крим; огірків – з Полтавської, Дніпропетровської, Черкаської та Херсонської областей; капусти – з Львівської, Київської, Житомирської, Харківської областей.

Разом із тим тенденції формування ринку овочів в Україні по імпорту в останні роки дещо збільшився. Основними постачальниками помідорів в Україну є Молдова (42,7%), капусти – Польща (42,6%), цибулі ріпчастої – Китай (30,2%) і Азербайджан (17,8%).

Збільшення обсягів виробництва та підвищення конкурентоспроможності продуктів вітчизняного овочівництва призвело до розширення експорту овочів. Ціни на зовнішньому ринку та можливість надходження валютної виручки залишаються привабливими для вітчизняних виробників.

Розширення обсягів експорту сільськогосподарської продукції за рахунок овочів - важливий крок на шляху розвитку експортного потенціалу держави. Але українським виробникам слід пам'ятати, що збільшення доходів від експорту можливо за рахунок поставок не лише овочів, а й продуктів їхньої переробки.

Основні види овочів, які експортуються з України - це горох (частка в експорті 48%), помідори свіжі або охолоджені (22,8%), огірки корнішони свіжі або охолоджені (7,2%), картопля (6,2%), цибуля (5,3%). Найбільша динаміка приросту за 9 місяців 2017 р. спостерігалася щодо гороху, який практично не поставлявся на зовнішні ринки в 2016 р. Також істотно зросли поставки картоплі - 113% і огірків - 53%. Однією з перспективних нішевих культур для експорту є часник, обсяг поставок якого за кордон зріс у 2017 році на 48%. Ключовими партнерами України з експорту овочів протягом 9 місяців 2017 року виступають Індія (35,7%), Білорусь (34,2%), Туреччина (12,3%), Польща (8,6%). Серед конкретних позицій в основні країни експорту

фруктів найбільшу частку посідають: до Індії - горох (100%); до Білорусі - помідори (55%) і картопля (17%); до Туреччини - горох (100%); до Польщі - огірки (43%) та помідори (38%).

Проблема просування овочевої продукції на зовнішній ринок пов'язана з орієнтацією на світові стандарти якості та норми безпеки продуктів харчування. Основою формування якісної овочевої продукції та продуктів її переробки є стандартизація і сертифікація, розробка та впровадження комплексної системи управління якістю.

Серед найважливіших важелів підвищення конкурентоспроможності овочевої продукції – зниження витрат на її виробництво за рахунок економії і раціонального використання останніх, впровадження ресурсозберігаючих технологій вирощування овочевих культур, нових високоврожайних сортів і гібридів.

Обсяг виробництва товарних овочів та продукції її переробки повинен визначатися попитом на них як в Україні, так і на зовнішньому ринку. Тобто критерієм розвитку цієї сфери виробництва має стати платоспроможний попит. Водночас продукція повинна бути економічно ефективною для виробника й доступною для споживача.

Виробництво конкурентоспроможної продукції овочівництва та підвищення її економічної ефективності значною мірою визначаються розвитком спеціалізації на основі розширення міжгосподарських зв'язків з урахуванням природно-економічних умов. Розширення посівів овочевих культур у приміських зонах великих міст і промислових центрів, сировинних зонах овочеконсервних заводів є значним резервом підвищення економічної ефективності їх вирощування, оскільки можливість механізації проявляється лише в умовах концентрації виробництва.

Підвищенню врожайності овочевих культур та економічної ефективності галузі сприяє забезпеченість відкритого ґрунту високоякісною розсадою, для вирощування якої потрібні спеціальні споруди – теплиці,

парники. У південних районах доцільно поєднувати розсадний та безрозсадний способи вирощування овочів.

В Україні для вирішення продовольчої проблеми необхідно збільшити виробництво овочів і розширити їх асортимент, а також збільшити реалізацію продукції в зимовий та весняний періоди. У південних районах країни доцільний розвиток спеціалізованих сільськогосподарських підприємств і господарств населення, створення агропромислових об'єднань по виробництву та переробці овочевої продукції, що перетворить південні райони в основну базу постачання населення країни овочевою продукцією.

До факторів, які позитивно впливають на розвиток овочівництва в Україні, можна віднести: вдале географічне розташування країни; відсутність втручання держави у формування цін на овочі; помірна ціна на робочу силу і природні ресурси. Але зміни світового ринкового середовища спричинили спад ділової активності у аграрній сфері України. Розшарування населення за рівнем доходів призвело до того, що значна частина населення змушена відмовляється від споживання свіжих овочів у позасезонний період. Виходом із цієї ситуації є експорт овочів на ринки сусідніх країн. В Україні є можливість бути основним експортером свіжих овочів і овочевої продукції в країни Західної Європи. Але на цьому шляху поки що багато перешкод: відсутність доступу до крупних оптових ринків, повних циклів післязбиральної доробки, кооперації для організації логістики і багатьох інших складених виробництва й маркетингу. Сільське господарство України нині несе непосильні витрати, піддається пресингу фіскальної системи, яка стримує розвиток виробництва, завдяки нераціональній кредитній політиці, страждає від порушення паритету цін, інфляції, скорочення заощаджень населення і багатьох інших супутніх кризам явищ.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке народногосподарське і економічне значення виробництва картоплі і овочів?
2. Які зрушення відбулися у розвитку виробництва картоплі і овочів у господарствах різних категорій?
3. В чому особливість розвитку картоплярства порівняно з іншими галузями рослинництва?
4. В чому особливість овочівництва як галузі рослинництва?
5. В яких природно-економічних зонах і областях України розміщено виробництво товарної картоплі?
6. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва картоплі та овочів відкритого і закритого ґрунту?
7. Який рівень економічної ефективності виробництва картоплі, овочів відкритого і закритого ґрунту?
8. Який рівень інтенсивності виробництва картоплі та овочів відкритого ґрунту?
9. Яка економічна ефективність інтенсивних технологій виробництва картоплі та овочів?
10. Основні заходи щодо дальшого розвитку та підвищення ефективності виробництва картоплі і овочів?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Основні обсяги виробництва картоплі зосереджені в:

- 1) фермерських господарствах;
- 2) держгоспах;
- 3) особистих селянських господарствах;
- 4) сільськогосподарських підприємствах.

2. Виробництво товарної картоплі розміщено в:

- 1) Поліссі;
- 2) Степу;
- 3) Лісостепу;

- 4) Карпатах.

3. Економічну ефективність виробництва картоплі характеризує:

- 1) виручка від реалізації;
- 2) рівень товарності картоплі;
- 3) собівартість 1ц картоплі;
- 4) обсяг реалізованої картоплі;
- 5) рівень рентабельності.

4. Матеріальні витрати, які увійшли до собівартості картоплі:

- 1) відрахування на соціальні заходи;
- 2) орендна плата;
- 3) мінеральні та органічні добрива;
- 4) витрати на оплату праці.

5. Які показники характеризують економічну ефективність інтенсифікації картоплі?

- 1) вартість добрив на 1 га посіву;
- 2) обсяги реалізації картоплі;
- 3) окупність додаткових витрат;
- 4) валовий збір картоплі.

6. Які фактори безпосередньо впливають на рівень рентабельності виробництва картоплі?

- 1) виручка від реалізації;
- 2) рівень товарності ;
- 3) урожайність;
- 4) ціна реалізації 1ц картоплі.

7. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва овочів?

- 1) обсяг реалізації;
- 2) виручка від реалізації овочів;
- 3) прибуток на 1 га посіву;
- 4) рівень товарності.

8. До факторів конкурентоспроможності овочів відносяться:

- 1) вартість реалізованої продукції;
- 2) якість продукції;
- 3) технологія вирощування овочів;
- 4) рівень рентабельності;
- 5) ціна реалізації 1 ц овочів.

9. Які фактори безпосередньо впливають на прибутковість овочів?

- 1) строки реалізації овочів;
- 2) продуктивність праці;
- 3) посівні площі;
- 4) собівартість 1ц овочів.

10. Які з факторів впливають на підвищення ефективності овочівництва закритого ґрунту?

- 1) обсяг виробництва овочів;
- 2) вихід овочів з 1 м²;
- 3) капіталоозброєність праці;
- 4) розширення площ теплиць.

ТЕМА 14. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА ПЛОДІВ, ЯГІД І ВИНОГРАДУ

14.1. Економіка садівництва

14.2. Економіка виробництва винограду

14.1. Економіка садівництва

Розвиток і розміщення садівництва. В економіці сільського господарства серед рослинницьких галузей важливе місце належить садівництву. Плоди і ягоди – цінні продукти харчування. Вони багаті на вітаміни, цукор, мікроелементи, вуглеводи та органічні кислоти. Особливо важливе значення мають моносахариди – фруктоза і глюкоза, які повністю засвоюються організмом людини і виконують дуже важливі функції. Фруктоза є одним з основних джерел енергії, а для нервової тканини – єдиним. Великий вміст фруктози у яблуках, грушах, чорній смородині та полуниці (до 60 % загальної кількості цукру).

Продукція садівництва і ягідництва використовується для споживання у свіжому вигляді, а також як сировина для виробництва варення, джему, компотів, соків, сухофруктів та ін. За науково обґрунтованими нормами харчування споживання фруктів і ягід на одну особу в рік повинно становити 84 кг. Проте у 2005 р. на одну особу населення було спожито 36 кг фруктів і ягід, у 2010 і 2015 рр. 48 кг і 51 кг відповідно, а в 2016 р. – 50 кг, або лише 60 % науково обґрунтованої норми. Рівень споживання продукції садівництва різний в залежності від регіону. Так, в Сумській області він становить 36 кг, у Хмельницькій і Чернівецькій областях – 55 – 60 кг, в Київській – 73 кг фруктів і ягід з розрахунку на одну особу населення. Тому збільшення їх виробництва є однією з важливих народногосподарських проблем, розв'язання якої безпосередньо сприятиме вдосконаленню структури харчування населення.

Садівництво як галузь сільського господарства підвищує продуктивність і зміцнює економіку підприємств. Для розширення площ

плодово-ягідних насаджень використовують малопродуктивні кам'янисті і піщані ґрунти, схили гір і балок, що дає змогу підвищити рівень використання сільськогосподарських угідь.

Усі плодові дерева і ягідники – добрі медоноси, тому садівництво сприяє зокрема і розвитку бджільництва.

Площа плодово-ягідних насаджень в країні в 2017 р. становила 105 тис. га. Середня врожайність плодів і ягід – 103,1 ц/га, а валовий збір – 2048 тис. т. Останніми роками площа садів і ягідників постійно зменшується. У 2017 р., порівняно з 2005 р. вона скоротилася на 60,5 % (табл. 14.1). Валовий збір плодів і ягід у всіх категоріях господарств збільшився порівняно з 2005 р. на 358 тис. т, або на 21,2 %.

Таблиця 14.1

Розвиток садівництва в Україні
(усі категорії господарств)

Показник	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці, тис. га	266	120	111	105	105
Урожайність, ц/га	63,7	78,2	104,5	101,9	103,1
Валовий збір плодів і ягід, тис. т	1690	1747	2153	2007	2048
Виробництво плодів і ягід на одну особу, кг	36	48	51	50	50

Площі плодово-ягідних насаджень сконцентровані в передгірних і гірських районах Криму і Карпат, найменше їх на Поліссі. У структурі породного складу переважають зерняткові, частка яких становила 84,7 % загальної площі. Кісточкові займають 12 %, ягідники 2,4 % і горіхоплідні 0,9 % площі плодкових насаджень. Найбільше господарське і промислове значення мають породи, більш стійкі до несприятливих кліматичних умов (яблуня, вишня, слива). Частка кісточкових порід і ягідників значно

підвищується у плодово-ягідних насадженнях зон, прилеглих до плодоконсервних заводів.

Площа плодово-ягідних насаджень у плодоносному віці – близько 85 % від загальної. Основну масу плодово-ягідної продукції України забезпечують зерняткові породи (яблуня, груша, айва), частка яких у валовому зборі 76,6%. Кісточкові породи (вишня, черешня, слива, абрикос та ін.) становлять 18,3% загального збору плодів і ягід, ягідники (полуниці, малина, смородина, агрус та ін.) – 4 % і горіхоплідні – 1,1 %.

Збільшення виробництва плодів і ягід відбуватиметься на основі дальшої інтенсифікації виробництва, за рахунок створення великих садів на промисловій основі. Для більш рівномірного постачання населення свіжими фруктами протягом року треба поліпшити сортовий склад насаджень, насамперед збільшити частку зимових сортів, придатних для тривалого зберігання. Розрахунки спеціалістів показують, що для задоволення потреб населення в плодах і ягодах відповідно до наукових норм їх споживання урожайність садів слід підвищити до 80—90 ц/га, в тому числі інтенсивних— до 180—200 ц/га.

Плоди і ягоди — продукція малотранспортабельна і швидко псується. Тому дальший розвиток і підвищення ефективності садівництва можуть відбуватися в умовах повного забезпечення агропромислового комплексу холодильниками, фруктосховищами, переробними підприємствами і спеціалізованим транспортом.

Садівництво відзначається досить великою капітало -і трудомісткістю. Балансова вартість 1 га плодоносних насаджень залежить від природно - економічної зони, виду насаджень, способу садіння, строку досягнення плодоносного віку та інших факторів. Норма амортизації в садівництві залежить від виду насаджень і періоду плодоношення, вона розрахована на використання зерняткових у середньому протягом 25 років, вишні - 13, сливи і черешні - 20, смородини і агрусу - 10, малини - 8, полуниці - 3 років. Строк

окупності капітальних вкладень на закладання інтенсивних садів — 6-18, а ягідників — 4 - 5 років.

Затрати праці в садівництві досить значні, в урожайні роки на 1 га плодоносних садів вони становлять 350 - 400, а ягідників — понад 500 люд.-год. Найбільш трудомісткими видами робіт у зерняткових садах є збирання врожаю, догляд за плодовими деревами, проведення заходів боротьби з шкідниками і хворобами, реалізація продукції.

Економічна ефективність виробництва плодів і ягід. Для характеристики рівня економічної ефективності виробництва плодів і ягід використовують систему таких указників: урожайність, затрати праці на 1 ц (люд. - год), собівартість 1 ц продукції, фактичні ціни реалізації 1 ц плодів і ягід, прибуток з розрахунку на 1 ц продукції і на гектар плодоносного саду, рівень рентабельності.

У садівництві багатьох господарств спостерігається періодичність плодоношення, тому економічна ефективність виробництва продукції садівництва визначається середньому на 3-5 років. Її рівень залежить від обсягу виробничих витрат на 1 га саду, врожайності плодів і ягід, якості продукції та цін її реалізації. Виробництво плодів і ягід у господарствах України розвивається на основі послідовної інтенсифікації.

Урожайність плодів зерняткових і кісточкових у сільськогосподарських підприємствах країни у 2015 р. становила 104,5 ц/га, у 2016 р. – 101,9 ц/га, а у 2017 р. - в середньому 103,1 ц/га (табл. 14.2).

Собівартість продукції садівництва в господарствах України значно зросла в 2017 р. і становила 589,32 грн. Порівняно з 2015 р. вона підвищилась в 1,7 рази. У структурі собівартості плодів і ягід найбільшу частку займають витрати на оплату праці з нарахуваннями, утримання основних засобів та загально виробничі витрати.

У 2015 – 2017 рр. значно підвищились ціни реалізації на плодову продукцію. В цих умовах виробництво продукції галузі у 2017 р. було

рентабельним, сума прибутку на 1 ц плодів становила 160,88 грн. при рівні рентабельності – 27,3 %.

Таблиця 14.2

Економічна ефективність виробництва плодів (зерняткових і кісточкових) у сільськогосподарських підприємствах

Показники	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Урожайність плодів, ц/га	104,5	101,9	103,1
Собівартість 1 ц, плодів грн.:	352,04	439,53	589,32
Ціна реалізації 1 ц, плодів грн.	537,14	492,36	750,20
Прибуток, збиток (-) на 1 ц плодів, грн.	185,11	52,83	160,88
Рівень рентабельності, збитковості, %	52,6	12,0	27,3

Економічна ефективність садівництва, особливо рівень рентабельності виробництва плодів і ягід, залежить від цін реалізації. Цінова ситуація на даному етапі несприятлива для розвитку садівництва роздрібні ціни достатньо високі, а закупівельні занадто низькі для товаровиробників. Сучасний їх рівень, з одного боку, не забезпечує доступність продуктів для населення, а з другого – не сприяє розширеному відтворенню виробництва, а в окремих господарствах не забезпечує відшкодування витрат.

Щоб підвищити матеріальну заінтересованість господарств у реалізації плодів у зимовий період, закупівельні ціни на яблука і груші підвищуються залежно від тривалості їх зберігання. Це дає змогу повніше задовольняти потреби населення у фруктах і підвищити рівень їх споживання.

Шляхи підвищення економічної ефективності садівництва. Для повного забезпечення населення фруктами України треба мати близько 850 тис. га садів і ягідників, з них 670 тис. га у плодоносному віці. При середній урожайності плодів і ягід 70 ц/га (в інтенсивних садах – 100 ц/га) їх валовий збір можна довести до 4,5 млн т.

Дальший розвиток садівництва і підвищення його ефективності відбуватимуться на основі інтенсифікації виробництва плодово-ягідної продукції, яка передбачає заміну зріджених і морально застарілих садів новими інтенсивного типу, розширення площ зрошуваних насаджень, внесення органічних і мінеральних добрив, удосконалення сортового складу плодових культур, впровадження комплексної механізації виробничих процесів.

Рівень інтенсивності садівництва залежить від багатьох факторів - скороплідності і врожайності сортів, щільності насаджень, способів формування крони, використання добрив, засобів захисту садів, зрошення, застосування механізації виробництва. Треба ширше впроваджувати нові раціональні типи насаджень і прогресивні способи формування крон плодових дерев, що значною мірою змінює технологію виробництва.

До інтенсивних садів належать сади на карликових і напівкарликових підщепах, які передбачають загущення посадок і зниження висоти крони. Створенню інтенсивних типів насаджень сприяє промислова культура спурів (природних карликів), що значно підвищує продуктивність і ефективність садівництва. Яблуні і груші при вирощуванні їх на слаборослих підщепах у сприятливих умовах починають плодоносити на 3—4-й рік після садіння.

В інтенсивних садах при площинному формуванні крон плодових дерев розміщується значно більше плодових дерев на 1 га земельної площі: яблунь на слаборослих підщепах — понад 800, вишні — 600—800, сливи — понад 500. У таких садах забезпечуються кращі умови для механізації виробничих процесів, значно зростає продуктивність праці на збиранні врожаю, поліпшується якість плодів і збільшується вихід високосортної продукції.

За даними Інституту садівництва УААН, дальша інтенсифікація садівництва на основі впровадження нових способів формування крони,

збільшення насаджень на карликових і напівкарликових підщепах і загущених посадок сприятимуть зростанню продуктивності садівництва, а отже, підвищенню економічної ефективності галузі.

Важливим фактором інтенсифікації садівництва є зрошення садів, яке забезпечує значне зростання їх урожайності порівняно з богарними. Ефективність зрошення залежить від способу поливу (найбільш перспективні – надкронове, крапельне, крапельно-імпульсивне).

Підвищенню ефективності садівництва сприяє вдосконалення сортового складу плодових насаджень. У переважній більшості господарств України найефективнішими є зимові сорти яблуні, які перевищують літні і осінні сорти цієї породи за продуктивністю і рентабельністю виробництва. В поліських областях перевагу віддають осіннім сортам, але в цілому по країні зимові сорти є найприбутковішими.

Збільшення виробництва яблук зимових і осінніх сортів подовжує період споживання населенням свіжих фруктів майже до наступного врожаю, дає змогу раціональніше використовувати транспортні засоби в період напружених робіт. Капітальні вкладення на будівництво фруктосховищ окупаються за 1-2 роки додатковим прибутком від зберігання плодів і реалізації їх у зимовий період.

У вирішенні завдань дальшої інтенсифікації садівництва важлива роль належить комплексній механізації виробничих процесів. Особливо велику економію затрат праці забезпечує впровадження системи машин для збирання плодів та їх післязбиральної обробки.

Дальший розвиток садівництва пов'язаний з поглибленням спеціалізації і посиленням концентрації виробництва на базі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. Оптимальний розмір плодового саду у спеціалізованих садівничих господарствах лісостепових районів становить — 600-800, степових — 800-1000 га, а в агропромислових підприємствах — відповідно 1000 - 1200 га. Раціональна площа саду

міжгосподарського агропромислового об'єднання з урахуванням конкретних умов становить 3-5 тис. га.

У господарствах, де садівництво є додатковою галуззю, площа саду може становити в поліських районах 200-250 га, лісостепових — 250-300, степових — 300-350 га. В усіх садівничих господарствах мають бути сформовані спеціалізовані бригади, створені цехи з переробки продукції, фруктосховища. Це забезпечуватиме високий рівень інтенсивності та економічної ефективності виробництва плодів і ягід.

У збільшенні виробництва плодово-ягідної продукції велике значення має розвиток галузі на основі широкого використання інновацій. В науково-дослідних інститутах садівництва створені перспективні сорти яблунь і груш, які пристосовані до місцевих умов і забезпечують урожайність відповідно 350-500-800 ц/га і 250-700 ц/га. Для інтенсивних садів розроблені прогресивні технології виробництва плодової продукції на основі інноваційної діяльності, що значно підвищує ефективність садівництва.

Сади із шпалерним формуванням крони сливи на рік раніше починають плодоносити і дають удвічі більший урожай, ніж насадження з округлою кроною. Ущільнені вишневі сади при механізованому обрізуванні крони в 3-4 рази підвищують урожайність порівняно із звичайними. Черешня з плоскою кроною в перші роки дає урожай удвічі-втричі вищий, ніж при "звичайному" формуванні крони.

Для механізації садівництва створені машини для обрізування плодових дерев, потоково-конвеєрного способу збирання зерняткових порід, збирання черешні, а також система машин для аерозольного, внутрішньогрунтового і крапельного зрошення садів. Інтенсифікація садівництва на основі широкого впровадження досягнень науки і передового досвіду є вирішальною умовою значного підвищення продуктивності насаджень, поліпшення якості плодів і ягід, зменшення витрат на виробництво продукції.

14. 2. Економіка виробництва винограду

Розвиток і розміщення виробництва. Виноград – цінний продукт харчування з високими якостями та лікувальними властивостями. Він багатий на цукор (глюкозу), органічні кислоти і вітаміни. Значна частина врожаю винограду використовується як сировина для виготовлення соків, мармеладу, варення, концентратів, вин і коньяків. З відходів виноробства виготовляють етиловий спирт, оцет, винну кислоту, винний камінь і багато інших продуктів. При урожайності винограду 70 – 80 ц/га з відходів одержують понад 3 ц спирту і 0,5 ц винної кислоти з розрахунку на гектар насаджень. У свіжому і сушеному вигляді використовують до 10 % валового збору винограду, решту переробляють переважно на вина і соки. В Україні високо розвинуте виноробство з технічних сортів винограду.

Виноград – багаторічна культура, вимагає багато тепла, світла і вологи. Найбільш сприятливі умови для розвитку виноградарства в південних і західних областях України.

Основна площа виноградників розміщується на богарних землях в господарствах АР Криму, Одеської, Херсонської, Миколаївської та Закарпатської областей. У цих регіонах одержують понад 95 % валового збору винограду.

У 2017 р., порівняно з 2005 р., площа виноградників зменшилась на 40 тис. га або 49,4 % і становила в 41 тис. га (таблиця 14. 3).

Виноградарство значною мірою зосереджене в сільськогосподарських підприємствах (близько 70,0 % виноградних насаджень і понад 58,5 % валового збору винограду). Майже 60 % площ виноградників розміщено в районах неукритого виноградарства, що значно підвищує ефективність галузі.

Рівень розвитку виноградарства визначається насамперед обсягами виробництва продукції, що в свою чергу залежить від розмірів площ та урожайності.

Таблиця 14. 3

Розвиток виноградарства в Україні

Показник	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
усі категорії господарств					
Площа виноградних насаджень, у плодоносному віці тис. га	80,6	67,6	41,8	42,7	41,3
Урожайність, ц/га	54,9	60,3	92,3	88,4	99,3
Валовий збір, тис. т	443	408	386	378	410
Виробництво винограду на одну особу, кг	9,4	8,9	9,0	8,8	9,6
у т.ч. с-г підприємства					
Площа виноградних насаджень, у плодоносному віці тис. га	68,4	54,8	29,2	30,1	28,6
Урожайність, ц/га	37,7	47,4	70,7	73,3	84
Валовий збір, тис. т	258	260	206	221	240
господарства населення					
Площа виноградних насаджень, у плодоносному віці тис. га	12,2	12,8	12,6	12,6	12,7
Урожайність, ц/га	150,9	115,6	142,4	124,4	134
Валовий збір, тис. т	185	148	180	157	170

Площі під виноградниками в Україні починаючи з 1961 р. постійно зменшувалися. Тільки за період з 2010 по 2017 р. вони скоротилися на 27 тис. га або на 39,7 %. Рівень урожайності при цьому коливався по роках. Валовий збір винограду зменшився з 443 тис. т до 410 тис. т, або на 7,5 %. При цьому визначальним фактором значного зменшення обсягів валового виробництва винограду є скорочення площ виноградних насаджень.

Виноградарство є найбільш інтенсивною галуззю сільськогосподарського виробництва. Воно вимагає значних капітальних вкладень на закладання насаджень, великих витрат коштів і праці на догляд за виноградниками та збирання продукції.

Після вступу виноградників у плодоносний період починається їх продуктивне використання. У собівартість продукції відповідного року включаються амортизаційні відрахування. Норма амортизації розрахована на 40 років їх експлуатації. Строк окупності нормативних капіталовкладень на закладання насаджень і вирощування їх до плодоносного віку на неполивних виноградниках при врожайності 50 ц/га – 3 роки, при 100 ц/га – півтора року після початку плодоношення або 7,5 – 6 років від часу садіння.

Економічна ефективність виробництва. Економічна ефективність виноградарства залежить від рівня врожайності, виробничих витрат на 1 га винограднику, якості винограду та цін його реалізації (табл. 14.4). Урожайність винограду у сільськогосподарських підприємствах в 2017 р. становила 84,0 ц/га.

Таблиця 11.4

**Економічна ефективність виробництва винограду
в сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Урожайність, ц/га	70,7	73,3	84,0
Собівартість 1 ц винограду, грн.	321,87	361,05	410,26
Ціна реалізації 1 ц, грн.	651,30	630,39	621,95
Прибуток на 1ц винограду,грн.	329,42	269,34	211,69
Рівень рентабельності, %	102,3	74,6	51,6

Собівартість 1 ц винограду за 2015 – 2017 рр. у сільськогосподарських підприємствах України підвищилась майже в 1,3 рази і в 2017 р. становила 410,26 грн. У структурі собівартості винограду значну частку займають витрати на оплату праці, що свідчить про високу трудомісткість його виробництва.

Економічна ефективність виробництва винограду значною мірою залежить від ціни його реалізації. Ціна реалізації винограду залежить від його якості. За 1 т столових сортів винограду першого товарного сорту

виплачується на 20 % більше, ніж другого сорту. Ціна реалізації винограду промислових сортів встановлюється залежно від його цукристості. Так, при підвищенні цукристості винограду з 17 – 18 % до 21 – 22 % ціна за 1 т продукції може зростати вдвічі. Рівень цін реалізації 1 ц винограду у 2015 – 2017 рр. свідчить про їх зменшення з 651,30 грн. до 621,95 грн.

Процес реалізації винограду сільськогосподарськими підприємствами характеризується тим, що за період з 2005 р. по 2017 р. значно зменшились обсяги його продажу заготівельним організаціям і переробним підприємствам та збільшились на ринку, комерційним структурам, а також у рахунок у рахунок оплати праці.

Шляхи підвищення економічної ефективності. Збільшення виробництва винограду в Україні відбуватиметься двома шляхами: екстенсивним за рахунок розширення площ виноградників та інтенсивним на основі підвищення врожайності завдяки додатковим вкладенням засобів виробництва на гектар площі насаджень. Урожайність винограду в спеціалізованих господарствах може досягти 70 – 90 ц/га за рахунок ліквідації зріджених плантацій, підбору сортового складу насаджень, оптимального внесення добрив, застосування зрошення, впровадження системи заходів щодо поліпшення якості винограду, особливо його цукристості.

У зв'язку з великою трудомісткістю галузі велике значення має впровадження комплексної механізації і прогресивної технології. Механізація виробничих процесів є одним з основних шляхів підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції у виноградарстві. Застосування машин для укриття і розкривання лози підвищує продуктивність праці в 2,5 – 3 рази, на збиранні врожаю – в 10 разів. У господарствах дедалі ширше впроваджується механізація таких трудомістких робіт, як обрізування кущів, підв'язування зелених пагонів, збирання винограду технічних сортів. Засоби механізації можна застосовувати також

при формуванні кущів винограду. При встановленні насаджень на шпалеру підвищується врожайність винограду (на 12 – 15 %) та його цукристість.

Високоєфективним є зрошення виноградників, яке забезпечує стаке підвищення врожайності винограду. Досвід передових господарств показує, що в умовах зрошення на основі високого рівня агротехніки можна одержати 150 – 250 ц винограду з гектара. В сільськогосподарських підприємствах урожайність зрошуваних виноградників підвищується в середньому в 1,5 – 2 рази, а прибуток з 1 га зростає в 2 – 3 рази.

Економічна ефективність виноградарства значно підвищується з поглибленням спеціалізації і концентрації виробництва. Встановлено, що зі збільшенням площі плодоносних виноградників у господарствах з 210 до 730 га їх урожайність підвищується в 1,6 рази, продуктивність праці – вдвічі, а собівартість 1 ц винограду зменшується майже на 70 %. Наукові дослідження і практика передових господарств свідчать, що за раціонального розміру площі плодоносного винограднику найбільш ефективно використовуються виробничі ресурси.

Специфічні особливості вирощування і переробки винограду зумовлюють розвиток агропромислової інтеграції на основі створення агропромислових підприємств та виробничих об'єднань. Продукція галузі малотранспортабельна і швидко псується, тому виноград як сировину для виробництва вина і соків треба негайно переробляти. Переробка винограду у підприємствах і тривале зберігання його в промислових холодильниках господарств значно підвищує економічну ефективність виноградарства. Урожайність винограду в агропромислових підприємствах і об'єднаннях збільшується на 25 – 30 %, а продуктивність праці підвищується на 40 -60 %. Тому важливим напрямом підвищення економічної ефективності виноградарства є зосередження основного виробництва винограду, його переробки і зберігання в спеціалізованих господарствах або в агропромислових об'єднаннях.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке народногосподарське значення виробництва плодово-ягідної продукції та винограду?
2. Розміщення і розвиток виробництва плодів, ягід і винограду?
3. Які особливості садівництва і виноградарства як галузей сільського господарства?
4. Які показники визначають конкурентоспроможність винограду?
5. Які фактори впливають на ціну реалізації плодів, ягід і винограду?
6. Які фактори впливають на рентабельність садівництва та виноградарства?
7. Яка ефективність впровадження інновацій у садівництві і виноградарстві?
8. Ефективність інтенсивно-індустріальних технологій у садівництві і виноградарстві?
9. Ефективність розвитку агропромислової інтеграції в садівництві і виноградарстві?
10. Які шляхи збільшення обсягів виробництва продукції садівництва і виноградарства та підвищення її економічної ефективності?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Особливостями садівництва і виноградарства як галузей сільського господарства є:

- 1) насадження відносять до оборотних засобів;
- 2) потребують великих капіталовкладень;
- 3) потребують незначних капіталовкладень;
- 4) потребують високопродуктивних орних земель.

2. Які з наведених показників характеризують економічну ефективність виробництва плодів і ягід?

- 1) рівень рентабельності;
- 2) обсяг реалізації продукції;
- 3) собівартість 1 ц продукції;
- 4) рівень товарності;
- 5) прибуток на 1 га насаджень.

3. Які з названих процесів є напрямками інтенсифікації

садівництва?

- 1) здача саду в оренду;
- 2) обрізка плодових дерев;
- 3) сортооновлення;
- 4) розширення площ садів.

4. На ціну плодів і ягід на ринку впливають:

- 1) собівартість плодів і ягід;
- 2) попит і пропозиція;
- 3) рівень товарності;
- 4) державне регулювання цін;
- 5) валовий збір.

5. Фактори, які безпосередньо впливають на рівень рентабельності виробництва плодів і ягід?

- 1) затрати праці на 1ц;
- 2) рівень товарності;
- 3) урожайність;
- 4) ціна реалізації 1ц продукції;
- 5) валовий збір.

6. У структурі собівартості 1ц винограду найвищу питому вагу займає стаття витрат?

- 1) вартість насіння;
- 2) амортизація основних засобів;
- 3) добрива;
- 4) заробітна плата з нарахуваннями;
- 5) орендна плата.

7. Показником економічної ефективності винограду є:

- 1) валове виробництво;
- 2) обсяг реалізації;
- 3) прибуток на 1ц продукції;
- 4) строки реалізації.

8. Конкурентоспроможність винограду на ринку характеризується:

- 1) обсягом виробництва;
- 2) сортовим складом;
- 3) собівартістю 1ц продукції;
- 4) технологією вирощування;
- 5) рівнем товарності.

9. Собівартість 1ц винограду безпосередньо залежить від:

- 1) площі насаджень;

- 2) сорту винограду;
- 3) врожайності;
- 4) прибутку на 1 га насаджень;
- 5) рівня рентабельності.

10. Фактори, які безпосередньо впливають на прибутковість виробництва винограду?

- 1) обсяг реалізації продукції;
- 2) рівень товарності;
- 3) спеціалізація і концентрація винограду;
- 4) ціна реалізації 1 ц продукції.

ТЕМА 15. ЕКОНОМІКА ВИРОБНИЦТВА І ВИКОРИСТАННЯ КОРМІВ

15.1 Кормова база і її значення у розвитку тваринництва

15.2 Джерела кормових ресурсів та їх економічна характеристика

15.3 Економічна оцінка кормових культур, кормів і раціонів

15.4 Виробництво і використання комбікормів

15.5 Шляхи створення міцної кормової бази і здешевлення виробництва кормів

15.1. Кормова база і її значення у розвитку тваринництва

Найважливішою умовою прискореного розвитку тваринництва в країні є створення міцної кормової бази в кожному господарстві. Від цього безпосередньо залежать можливості збільшення поголів'я худоби і підвищення його продуктивності, що, в свою чергу, визначає темпи зростання і рівень виробництва продукції тваринництва. Розвитку і зміцненню кормової бази приділяється нині велика увага як фактору значного підвищення продуктивності тваринництва.

Під *кормовою базою* розуміють обсяг і структуру кормів, систему їх виробництва та використання в тваринництві. Створення міцної кормової бази в кожному господарстві передбачає таку систему і структуру виробництва кормів, яка повністю забезпечувала б протягом року поголів'я худоби і птиці різноманітними, якісними і повноцінними за поживністю кормами. Організація кормової бази включає певну систему виробництва і використання кормів, що характеризується відповідною структурою посівних площ кормових культур, технологією їх виробництва, заготівлі, зберігання і приготування кормів до згодовування.

У тваринництві використовуються різноманітні корми - рослинні, тваринного походження і мінеральні. Корми рослинного походження, в свою чергу, включають концентровані (зерно фуражне, комбікорми, висівки, макуха, шроти та ін.), соковиті (силос, корене- та бульбоплоди, кормові

баштанні культури), грубі (сіно, сінаж, солома, полова), зелені (сіяні трави, трави природних лук і пасовищ).

Кормова база формується з різних видів кормів залежно від галузі тваринництва і з урахуванням природно-економічних умов господарства. Загальну кількість кормів і окремих груп їх обчислюють у кормових одиницях. У нашій країні за одиницю загальної поживності кормів прийнята поживність 1 кг вівса середньої якості. Співвідношення всіх видів кормів за їх загальною поживністю характеризує *структуру кормової бази господарства*. Головне завдання вдосконалення і зміцнення кормової бази - це забезпечення раціональної годівлі сільськогосподарських тварин кормами, збалансованими за всіма поживними речовинами. При цьому раціони тварин мають оптимальне співвідношення кормових одиниць, перетравного протеїну, мінеральних речовин, мікроелементів та вітамінів.

Співвідношення окремих видів кормів за їх поживністю визначає структуру раціону годівлі худоби і птиці. Повноцінність і збалансованість кормових раціонів забезпечують найважливішу умову підвищення ефективності годівлі - підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин.

Відповідно до біологічних особливостей окремих видів худоби і птиці тваринницькі галузі значно відрізняються за співвідношенням кормів у раціоні. Наприклад, у раціонах годівлі свиней і птиці переважають концентровані корми. У птахівництві спеціалізованих господарств на концентровані корми припадає 97 % усіх витрат кормів, а в свинарстві - понад 80 %. У кормових раціонах скотарства концентровані корми становлять 25-27 %. У раціонах годівлі великої рогатої худоби 19-20 %

кормів припадає на силос, 18 % - на сіно, сінаж і солону, до 30 % - на зелені корми сіяних трав, природних лук і пасовищ. У вівчарстві переважають пасовищні та грубі корми. Пасовищні корми в сільськогосподарських підприємствах становлять понад 23 %, грубі - понад 33 % кормових раціонів овець.

Розвиток тваринницьких галузей і рівень їх економічної ефективності в господарствах залежать від ступеня використання всіх виробничих ресурсів, визначаються насамперед умовами утримання худоби, кількістю і якістю кормів. Кормовиробництво має виключно важливе значення для розвитку тваринництва, оскільки продуктивність тварин на 50-80 % залежить від факторів зовнішнього середовища, з яких найважливішим є годівля. Як відзначав академік М.Ф. Іванов, корми і годівля мають більший вплив на організм тварин, ніж порода і походження.

Отже, розвиток кормової бази значною мірою визначає продуктивність худоби і птиці та обсяг виробництва продукції тваринництва. Рівень розвитку кормової бази визначається такими показниками: обсягом виробництва кормів з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, на 1 га кормової площі, на одну умовну голову худоби (ц корм. од.).

Кормова площа - це частина сільськогосподарських угідь, яка використовується для виробництва різних видів кормів для тваринництва. Розраховують кормову площу господарства P_k (га) за формулою

$$P_k = P_o + P_n + \frac{B_1}{Y_1} + \frac{B_2}{Y_2} + \frac{B_3}{Y_3},$$

де P_o - площа кормових культур на орних землях, га; P_n - площа природних кормових угідь, га; B_1, B_2, B_3 - частина валового збору окремих сільськогосподарських культур, що виділяється на корми, ц; Y_1, Y_2, Y_3 - урожайність сільськогосподарських культур, частина валового збору яких виділяється на корми, ц/га.

Показники виробництва кормів на 1 га кормової площі (ц корм, од.) використовуються для порівняння стану кормової бази в різних господарствах, а також для обґрунтування можливостей дальшого розвитку тваринницьких галузей.

Динаміка витрат кормів худобі та птиці в Україні свідчить про те, що в кормовій базі відбулися певні кількісні та якісні зміни (табл. 15.1). У 2005 р.

в Україні було витрачено на годівлю худобі та птиці 37,5 млн. т корм, од., або по 32,4 ц на одну умовну голову.

Таблиця 15.1

**Динаміка витрат кормів худобі та птиці в Україні
(усі категорії господарств, млн. т корм, од.)**

Показник	Рік					
	2005	2010	2015	2016	2017	2017р. в % до 2005р.
Всього кормів	37,5	33,9	31,0	30,4	29,7	79,2
у т.ч . концентрованих	12,9	14,8	14,7	14,4	14,1	109,3
Витрати кормів з розрахунку на одну умовну голову великої рогатої худоби, ц	32,4	31,0	30,8	31,2	31,1	95,9

У 2017 р. порівняно з 2010 р. обсяг витрачених кормів у тваринництві зменшився до 29,7 млн. т корм, од., або на 12,4 %. Проте витрати кормів на одну умовну голову залишались майже на одному рівні – майже 31 ц. При цьому рівень розвитку кормової бази сільськогосподарських підприємств недостатній і стримує інтенсивний розвиток тваринницьких галузей. Тваринництво України буде забезпечено кормами тоді, коли річні витрати кормів на одну умовну голову становитимуть 35-40 ц корм. од. Це вимагає збільшення виробництва кормів на 20-25 %. Кожне господарство повинне якомога повніше забезпечити потреби тваринництва у високоякісних соковитих і грубих кормах за рахунок власного виробництва.

Господарства окремих районів і областей України мають різний рівень кормовиробництва. В передових господарствах, де широко застосовують інтенсивні технології вирощування зернофуражних і кормових культур, здійснюють докорінне поліпшення природних сіножатей і створюють багаторічні культурні пасовища, вихід кормів досягає 45-55 ц корм. од. з 1 га сільськогосподарських угідь.

Велике значення для розвитку тваринництва має також якість кормів. Ефективність використання кормів залежить від забезпечення у раціонах годівлі тварин певного співвідношення кормових одиниць, перетравного протеїну та мінеральних речовин. На кожну кормову одиницю повинно припадати 100-110 г перетравного протеїну, для молодняку великої рогатої худоби - 110-120 г і птиці - до 150 г. Таке співвідношення забезпечує повноцінне і раціональне використання кормів. Проте кормова база переважної більшості господарств не забезпечує такого співвідношення, кормові раціони, як правило, мають значний дефіцит перетравного протеїну, каротину, мікроелементів та інших поживних речовин.

Стан кормової бази характеризує також оплата корму продукцією, що свідчить про ефективність використання кормів і визначається виходом продукції на 1 ц корм. од. Ефективність використання кормів тваринами різних видів і статеві-вікових груп неоднакова. Істотними факторами підвищення оплати корму продукцією є рівень годівлі та продуктивність тварин. Чим вищий продуктивний потенціал тварин, тим більша частка кормів, що перетворюється на продукцію, і тим більше одержують продукції з розрахунку на 1 ц корм. од. згодованих кормів.

Ефективність використання кормів визначається також витратами кормових одиниць на 1 ц продукції тваринництва, що характеризують кормомісткість її виробництва. Витрати кормів на одиницю продукції тваринництва - величина непостійна. Вона залежить від рівня продуктивності тварин, якості кормів, збалансованості та повноцінності раціонів. У зменшенні витрат кормів та підвищенні їх засвоюваності важлива роль належить мінеральним кормам, мікроелементам і вітамінам.

У середньому в сільськогосподарських підприємствах України в 2017 р. на 1 ц молока було витрачено близько 1,34 ц корм. од., на 1 ц приросту молодняку великої рогатої худоби - 15,53, на 1 ц приросту свиней - 8,12 ц корм. од., що перевищує науково обґрунтовані норми. Проте ефективність

використання кормів у 205 - 2017 рр. підвищилась, що свідчить про зниження кормомісткості виробництва продукції тваринництва.

Отже, розвиток кормової бази господарства необхідно оцінювати як за виходом кормів з 1 га сільськогосподарських угідь, досягнутим рівнем годівлі тварин, так і за показниками, які характеризують кінцеві результати: оплатою кормів продукцією та кормомісткістю її виробництва.

Від стану і розвитку кормової бази значною мірою залежить ефективність виробництва продукції тваринництва, на рівень якої впливають витрати кормів на одиницю продукції та їх собівартість. У загальних витратах виробництва різних видів продукції тваринництва вартість кормів становить від 35 до 75%.

Через неповноцінність кормових раціонів за поживними речовинами фактичні витрати кормів на виробництво продукції тваринництва значно перевищують науково обґрунтовані нормативи. Крім того, в господарствах спостерігається значне подорожчання усіх видів кормів. Це свою чергу, є важливим фактором підвищення собівартості продукції тваринництва.

15.2. Джерела кормових ресурсів та їх економічна характеристика

Джерела кормових ресурсів досить різноманітні. Раціональне використання їх є одним з найважливіших завдань кормовиробництва. Основні джерела кормів такі: польове кормовиробництво, природні сіножаті та пасовища і відходи переробної промисловості. Головним джерелом кормів є *польове кормовиробництво*, частка якого в структурі кормової бази в цілому по країні становить понад 85 %.

З розвитком сільського господарства польове кормовиробництво перетворилося на велику спеціалізовану галузь. Основними кормовими культурами є багаторічні та однорічні трави, кукурудза на силос і зелений корм та кормові коренеплоди. Посівна площа під кормовими культурами в

2017 р. порівняно з 2005 р. скоротилась майже в 2,1 рази становила 1,8 млн.га. (табл. 15.2).

Таблиця 15.2.

**Динаміка посівних площ кормових культур в Україні
(усі категорії господарств), тис.га**

Показник	Рік					
	2005	2010	2015	2016	2017	2017р. в % до 2005р.
Площа кормових культур	3738	2537	1942	1861	1802	48,2
у тому числі:						
багаторічні трави	1702	1238	1027	995	955	56,1
однорічні трави	891	583	393	374	353	39,6
кукурудза на силос і зелений корм	774	470	308	284	288	37,2
кормові коренеплоди	295	246	214	208	206	69,8

За 2005 - 2017 рр. в польовому кормовиробництві відбулися певні структурні зміни. Так, частка посіву багаторічних трав збільшилась з 45,5 % до 53,0 %, кормових коренеплодів - з 7,9 % до 11,4 %, а кукурудзи на силос і зелений корм - з 7,9 % до 11,4 %. Водночас частка посівів однорічних трав зменшилась з 23,8 % до 19,6 %.

При цьому необхідно зауважити, що збільшення частки кормових культур у структурі посівних площ не завжди бажане, оскільки призводить до скорочення посівів інших сільськогосподарських культур. В цих умовах доцільно використовувати високопродуктивні кормові культури, а виробництво кормів з орних земель збільшувати за рахунок підвищення їх урожайності.

Посіви кормових культур - це лише одне з джерел надходження кормів від польового кормовиробництва. Багато кормів дають *зернові і зернобобові*

культури. Основні зернофуражні культури – ячмінь, овес, кукурудза на зерно і горох - у 2017 р. займали 54,8 % посівів зернових культур.

Структура польового кормовиробництва вимагає вдосконалення, насамперед значного розширення посівів кукурудзи на зерно. У структурі посівів зернових культур ще недостатньо зернобобових культур, які містять багато протешу (20-40 %) і забезпечують повноцінність кормових раціонів. У вирішенні білкової проблеми важливого значення набуває також вирощування сої, боби якої містять 36-44 % білка, 18-27 % олії, а також вуглеводи, мінеральні речовини і вітаміни.

В умовах Полісся для поповнення ресурсів кормового білка вирощують білий солодкий люпин, який за своєю цінністю не поступається перед соєю. Зерно білого люпину районованих сортів містить 38-44 % протеїну, а також необхідні для тварин амінокислоти.

Істотним джерелом надходження кормів є *побічна продукція* галузей рослинництва. Багато таких кормів дають зернове господарство та технічні культури, на корм худобі використовують також відходи овочівництва і певну частину валового збору некондиційної картоплі. В господарствах, які вирощують цукрові буряки, для годівлі худоби використовують гичку.

У різних районах України на значних площах вирощують повторні післязрісні та післяжнивні посіви. Широке впровадження повторних посівів дає змогу інтенсивніше використовувати землю, збільшити виробництво кормів.

Важливим джерелом кормів є *природні кормові угіддя*. Вони дають найбільш дешеві грубі і зелені корми. В Україні площа природних кормових угідь сільськогосподарських підприємств і громадян нині становить 4,9 млн. га. В структурі сільськогосподарських угідь природні сіножаті та пасовища займають всього 13,4%, що свідчить про порівняно низьку забезпеченість ними господарств. З природних сіножатей одержують значну кількість грубих кормів. Проте врожайність сіна ще низька (8-12 ц/га), тоді як при докорінному поліпшенні сіножатей вона підвищується до 40-60 ц/га. Значний

економічний ефект дає організація культурних багаторічних пасовищ, особливо в районах достатньої зволоженості та на зрошуваних землях.

Для годівлі тварин використовують *відходи переробної промисловості*- борошномельної, олійної, цукрової, пивоварної та ін. У господарствах, які вирощують цукрові буряки для промислової переробки, відходи цукрового виробництва (жом і меляса) є значним джерелом кормів для тваринництва. Макуха як продукт переробки насіння олійних культур - цінний концентрований корм, який містить 25-35 % перетравного протешу. Соняшникова і лляна макуха широко використовується для годівлі худоби, особливо дійних корів. Кормові ресурси свинарства, особливо в приміських зонах, поповнюють відходи підприємств громадського харчування.

Джерела кормових ресурсів у кожному господарстві досить різноманітні, тому їх економічне значення в зміцненні кормової бази та розвитку тваринництва неоднакове. Вдосконалення структури кормовиробництва і підвищення його ефективності вимагають обов'язкової економічної оцінки кормових культур.

15.3. Економічна оцінка кормових культур, кормів і раціонів

Для зміцнення кормової бази необхідно виявляти найбільш ефективні кормові культури в конкретних природно-економічних умовах господарства. Це передбачає проведення економічної оцінки кормових культур, окремих видів кормів і раціонів. Від вибору найбільш економічно вигідних кормових культур великою мірою залежать рівень використання землі, собівартість і рентабельність тваринницької продукції.

У кожному господарстві вирощують і переробляють на корми багато сільськогосподарських культур, які значно відрізняються за врожайністю і собівартістю продукції. Ефективність вирощування окремих кормових культур можна характеризувати за рівнем їх урожайності. Проте в 1 ц корму різних культур міститься неоднакова кількість поживних речовин і

перетравного протеїну. Тому більш об'єктивною економічною оцінкою кормових культур є вихід кормових одиниць і перетравного протеїну з 1 га посівної площі.

Для проведення економічної оцінки кормових культур використовують такі показники: вихід з 1 га посіву кормових одиниць, перетравного протеїну і кормопротеїнових одиниць (ц); собівартість 1 ц кормових і кормопротеїнових одиниць; прямі затрати праці (люд.-год.) на 1 ц кормових і кормопротеїнових одиниць.

Кормові культури значно відрізняються за співвідношенням кормових одиниць і перетравного протеїну. Одні культури забезпечують великий вихід кормових одиниць з гектара, але корми з них бідні на білок, інші навпаки. Раціони тварин повинні мати певне співвідношення кормових одиниць і перетравного протеїну для найбільш ефективного використання кормів. Для сукупної оцінки кормових культур використовують такий показник, як вихід кормопротеїнових одиниць з гектара. Кількість умовних кормопротеїнових одиниць з 1 га окремої кормової культури визначають за формулою

$$КПО = \frac{Y(K_0 + 10\P_n)}{2},$$

де КПО - вихід кормопротеїнових одиниць з 1 га посіву, ц; Y - урожайність кормової культури, ц/га; K_0 - вміст кормових одиниць в 1 ц корму, ц; Π_n - вміст перетравного протеїну в 1 ц корму, ц; 10 і 2 - коефіцієнти.

Кормопротеїнова одиниця є умовним показником і в зоотехнічній практиці не використовується, оскільки в годівлі тварин 1 корм. од. і 100 г перетравного протеїну не рівноцінні. Проте вихід кормопротеїнових одиниць з гектара посіву характеризує поживну якість кормів з урахуванням енергетично-протеїнового співвідношення і дає змогу об'єктивніше оцінювати і порівнювати ефективність кормових культур. Центнер корму, що забезпечує оптимальне співвідношення кормових одиниць і перетравного протеїну, містить 1 ц кормопротеїнових одиниць.

Для економічної оцінки кормових культур використовують систему показників, які безпосередньо не зіставні. Кожний з показників характеризує з різного боку рівень ефективності виробництва однієї й тієї самої культури. Тому для комплексної оцінки окремих кормових і зернофуражних культур по кожній з них обчислюють суму коефіцієнтів. Кормові культури, які мають більшу суму коефіцієнтів, характеризуються відповідно вищим рівнем економічної ефективності і сприяють зміцненню кормової бази.

Показники економічної оцінки кормових культур для більшої достовірності визначають у середньому за три роки. Порівняння показників оцінки різних кормів дає змогу виявити найбільш економічно вигідні, а також обґрунтувати раціональну структуру посівних площ кормових культур.

Економічну оцінку кормових культур здійснюють також за показниками ефективності виробництва певної тваринницької продукції. Для порівняння кормових культур за ефективністю використання необхідно визначити кількість продукції тваринництва (молока, приросту великої рогатої худоби та ін.), яку можна одержати від згодовування цих кормів з 1 га посіву. Потім з урахуванням грошової оцінки продукції тваринництва, витрат на її виробництво та на вирощування і заготівлю кормів визначають умовний чистий дохід на 1 га посіву кормової культури. Розмір умовного чистого доходу при вирощуванні кормових культур розраховують за формулою:

$$ЧД = \frac{КПО}{B_K} (Ц - C) - B_B,$$

де ЧД - чистий дохід з 1 га кормової культури, грн.; КПО - вихід кормопротеїнових одиниць з 1 га посіву, ц; B_K - витрати кормів на 1 ц відповідної тваринницької продукції за нормативом, ц корм, од.; Ц - ціна реалізації 1 ц продукції тваринництва, грн.; С - собівартість 1 ц тваринницької продукції без вартості кормів, грн.; B_B — виробничі витрати на 1 га кормової культури, грн.

За проведеними розрахунками одержують умовну величину чистого доходу на 1 га посіву окремої кормової культури. При виробництві певних видів продукції тваринництва в раціонах використовують корми не з однієї культури, а відповідного їх набору. Проте кормові культури не належать до товарних. Корми витрачаються на виробництво продукції тваринництва, і їх вартість реалізується через цю продукцію. Тому розмір чистого доходу від можливого виробництва і реалізації певної продукції тваринництва може дати найбільш об'єктивну і комплексну оцінку кормових культур.

Економічна оцінка окремого *виду корму* здійснюється на підставі даних оцінки кормових культур, що складають його, з урахуванням витрат на його приготування, зберігання і роздачу, а також виходу і збереження поживних речовин у кормі за період використання. Так, виробництво сінажу і трав'яного борошна з зеленої маси однорічних і багаторічних трав вимагає додаткових витрат. Проте поживність сінажу середньої якості прирівнюється до високоякісного сіна, а втрати поживних речовин значно менші, ніж у сіні та силосі. Трав'яне борошно за вмістом кормових одиниць близьке до концентрованих кормів, а за вмістом перетравного протешу поступається тільки перед зернобобовими культурами. При цьому також враховують, що використання сінажу і трав'яного борошна зменшує витрати на зберігання і роздачу кормів, а процес годівлі ними можна повністю механізувати.

Дані економічної оцінки кормових культур та окремих видів кормів використовують для визначення найбільш ефективних кормових раціонів і типів годівлі тварин. Залежно від умов кормовиробництва в окремих господарствах і зонах раціони кормів мають різну структуру.

Типи годівлі тварин характеризуються нормами і структурою кормів у раціонах. У скотарстві розрізняють такі типи годівлі: силосно-коренеплідний, силосно-жомовий, силосно-концентратний, сінажно-коренеплідний та інші. У свинарстві переважають концентратний, концентратно-коренеплідний і концентратно-коренебульбоплідний типи годівлі.

За рівнем годівлі молодняку великої рогатої худоби розрізняють такі її типи: інтенсивний (середньорічні витрати кормів на голову 25-30 ц корм. од.), середньоінтенсивний (20 - 25 ц корм, од.) і малоінтенсивний (до 20 ц корм. од.).

Економічну ефективність *кормових раціонів і типів годівлі* тварин характеризують такі показники: продуктивність худоби і птиці, витрати кормів на одиницю тваринницької продукції, собівартість 1 ц корм. од. у раціоні, собівартість 1 ц продукції тваринництва та рівень рентабельності її виробництва.

Економічна оцінка кормових раціонів і типів годівлі худоби і птиці визначається на основі порівняння показників дослідної і контрольної груп тварин. Раціональний тип годівлі передбачає повне забезпечення тварин поживними речовинами з урахуванням їх продуктивності, зниження собівартості кормових одиниць і підвищення ефективності виробництва тваринницької продукції. За економічною оцінкою кормових ресурсів визначають оптимальну кормову площу та раціональну структуру посівів кормових культур відповідно до типу годівлі тварин. Оптимізація структури кормових площ на основі застосування економіко-математичних методів забезпечує значний економічний ефект.

15.4. Виробництво і використання комбікормів

Важлива роль у поліпшенні якості кормових ресурсів та підвищенні ефективності їх використання належить комбікормам. Це однорідні суміші різних кормів, які виготовляються за науково обґрунтованими рецептами для найбільш повного задоволення потреб певних видів і груп тварин у поживних речовинах.

Для комбікормової промисловості основну масу сировини (близько 85%) постачає сільське господарство. Комбікорми складаються на 60-80% з фуражного зерна, на 8-10% з макухи, шроту, меляси і сухого жому, а також з

білкових кормів тваринного походження (м'ясо-кісткового і рибного борошна), мінеральних речовин і вітамінів. Для виробництва комбікормів використовується зерно різних зернових і зернобобових культур. Особливо цінними компонентами комбікормів є зерно кукурудзи і зернобобових. В середньому вони повинні становити відповідно 41 і 18 % зернової частини.

Комбікорми мають оптимальне співвідношення кормових одиниць і перетравного протеїну, мінеральних речовин, амінокислот і вітамінів. Вони значно підвищують ефективність використання не тільки концентрованих, а й усіх видів кормів. Використання 1 т комбікормів для годівлі худоби і птиці порівняно із звичайним концентрованим кормом дає змогу додатково одержувати 2,5-3 ц молока, 35-40 кг приросту живої маси, 750-900 яєць. При цьому зменшуються на 20 % витрати кормів на одиницю продукції, знижується її собівартість та підвищується рентабельність виробництва.

Комбікормова промисловість нашої країни виробляє досить складні комбіновані корми, які можуть забезпечити повноцінну годівлю тварин різних видів і статеві-вікових груп. Приблизно третя частина комбікормів виробляється в гранулах і брикетах, що підвищує ефективність їх використання. Застосування комбікормів дає змогу докорінно змінити технологію годівлі тварин і значно підвищити рівень механізації роздачі кормів на фермах. Без цього переведення тваринництва на індустріальні технології було б неможливим.

У комбікормовій промисловості виробляються також білково-вітамінні добавки, премікси та білок кормовий мікробіологічний. Білково-вітамінні добавки (м'ясо-кісткове і рибне борошно, макуха тощо) мають високий вміст білка, а також мінеральні речовини, вітаміни і антибіотики. Премікси використовують для збагачення комбікормів і поліпшення їх поживних якостей.

У господарствах частка комбікормів у загальній кількості згодованих худобі та птиці концентрованих кормів значно зменшилась. Переважна частина концентрованих кормів нині використовується у вигляді

розмеленого зерна або простих сумішей його. Комбікормів згодовується недостатньо, особливо свиням і птиці.

Дальший розвиток комбікормової промисловості передбачає створення відповідної сировинної бази, збільшення виробництва високобілкових кормів. Для розв'язання цієї проблеми в господарствах необхідно розширити посіви, підвищити врожайність зернобобових культур (гороху, сої, вики, люпину та ін.), збільшити виробництво високобілкових відходів переробної промисловості (макухи, шроту, м'ясо-кісткового і рибного борошна), розширити виробництво кормових дріжджів, синтетичних амінокислот та азотовмісних речовин (карбаміду, солей амонію). Треба відновлювати потужності діючих і будувати нові комбікормові заводи для забезпечення потреб великих спеціалізованих господарств та інших сільськогосподарських підприємств. Розміщення, комбікормових підприємств з урахуванням потреби в кормах і забезпечення сировиною зменшує витрати на перевезення і сприяє здешевленню виробництва тваринницької продукції.

15.5. Шляхи створення міцної кормової бази і здешевлення виробництва кормів

Основою високої продуктивності та ефективності тваринництва є повноцінна годівля худоби і птиці дешевими кормами. Наукові дослідження і досвід передових господарств свідчать, що, реалізувавши генетичний потенціал худоби, яка утримується в господарствах України, можна збільшити виробництво молока, м'яса та інших продуктів тваринництва в 1,5-2 рази. Для цього необхідно значно вдосконалити кормовиробництво і перетворити його на спеціалізовану галузь сільського господарства.

В умовах України основним джерелом кормів є польове кормовиробництво. Лише невелику частину кормових ресурсів одержують від використання природних кормових угідь. Тому нині перевага надається інтенсифікації польового, а в окремих регіонах і лукопасовищного кормовиробництва. Інтенсифікація кормовиробництва означає збільшення

виходу кормів з гектара кормової площі, поліпшення їх якості на основі додаткових вкладень засобів виробництва, впровадження прогресивних технологій і нових форм організації та оплати праці.

Різноманітні природно-економічні умови України визначають зональні особливості інтенсифікації кормовиробництва. Найважливішими факторами є ті, що забезпечують підвищення врожайності кормових культур, зниження трудомісткості і собівартості виробництва кормів.

Одним з основних напрямів інтенсифікації кормовиробництва є внесення органічних і мінеральних добрив, що безпосередньо впливає на рівень урожайності кормових культур. Як показують багаторічні наукові дослідження, 1 ц мінеральних добрив забезпечує середній приріст урожаю зернофуражних культур 1,1 ц, кукурудзи на силос - 10, кормових коренеплодів - 8-10, сіна багаторічних трав - 4,5, сіна природних сіножатей - 5,3 ц.

Добрива поліпшують також і якість кормів, підвищуючи вміст перетравного протеїну, мінеральних речовин і вітамінів. Так, в умовах Полісся внесення повного мінерального добрива в поєднанні з органічним може підвищити вміст протеїну в кормових культурах на 30-50%.

Великі можливості для збільшення виробництва кормів створюються при вирощуванні кормових культур на меліорованих землях, що значне підвищує ефективність використання мінеральних та органічних добрив. На зрошуваних землях півдня України передові господарства одержують з гектара 60-80 ц зерна кукурудзи і 600-800 ц її зеленої маси, 80-100 ц сіна і 350-400 ц зеленої маси люцерни. На осушених землях Полісся при відповідній агротехніці вирощують по 600-800 ц кормових коренеплодів: 40-50 ц сіна конюшини з 1 га.

Значні прирости врожаю забезпечує хімічна меліорація кислих ґрунтів їх вапнування дає приріст урожаю кукурудзи на силос на дуже кислих середньокислих ґрунтах 42 ц, на слабокислих - 20 ц зеленої маси багаторічних трав — відповідно 15 і 7 ц сіна з гектара.

У дальшій інтенсифікації тваринницьких галузей важливе значення мають кількість і якість концентрованих кормів у раціонах. Їх частка в загальних витратах кормів у 2017 р. становила 36,0%. Енергетичну та білкову повноцінність зернофуражу можна підвищити за рахунок зростання виробництва кукурудзи, гороху, сої на основі збільшення їх урожайності та розширення посівів у групі зернових культур.

Велике значення має також впровадження науково обґрунтованої структури посівів зернофуражних і кормових культур. Інститут землеробства УААН рекомендує таку структуру посівів кормових культур: багаторічні трави - 49,2 %, силосні культури - 29,6, однорічні трави - 13,7, кормові коренеплоди і баштанні - 7,0, інші культури - 0,5%. Посіви багаторічних трав у групі кормових культур повинні займати в зоні Полісся 55-60%, Лісостепу при достатньому зволоженні - 60-65, а в умовах несталоного зволоження - 45-50, Степу на богарі - 42-45 і на зрошуваних землях - 55-60%.

Одним із шляхів збільшення виробництва кормів у польовому кормовиробництві є розширення повторних післяукісних і післяжнивних посівів, а також впровадження посівів багатокomпонентних сумішей трав. У господарствах Полісся висівають такі суміші: ранньо-весняні - овес, горох, люпин, ріпак, соняшник; пізньовесняні - кукурудза, соняшник, ріпак, люпин; пожнивні - овес, вика, соняшник, ріпак.

Резервом інтенсифікації кормовиробництва є докорінне поліпшення природних кормових угідь і створення культурних сіножатей та пасовищ. Залежно від конкретних умов проводять осушення перезволожених угідь, створюють зрошувані сіножаті і пасовища, застосовують мінеральні добрива, підсів багаторічних трав та інші заходи. Особливо цінними є багаторічні культурні зрошувані пасовища, які гарантують забезпечення поголів'я худоби зеленими кормами. Як показує досвід багатьох господарств України, врожайність зрошуваних культурних пасовищ у середньому становить 70-80 ц корм. од. з гектара. Пасовищні корми порівняно дешеві. В передових

господарствах витрати на створення культурного зрошуваного пасовища скуповуються вже через 1-2 роки.

Інтенсифікація кормовиробництва передбачає впровадження прогресивних технологій збирання, зберігання і приготування кормів. Це дає змогу підвищити якість кормових раціонів і значно зменшити втрати поживних речовин. Для дальшого розвитку тваринництва необхідно значно збільшити виробництво грубих кормів, особливо сіна. При традиційному способі заготівлі сіна багаторічних трав втрачається майже 50 % поживних речовин, які містяться в зеленій масі. Значно зменшуються втрати поживних речовин при заготівлі сіна активним вентилуванням.

Дедалі більше використовується такий економічно вигідний вид грубого корму, як сінаж. Це консервований корм із зеленої маси багаторічних і однорічних трав. При його виготовленні зберігається більша кількість поживних речовин порівняно із збиранням трав на сіно або силос. У сінажі використовується понад 80 % поживних речовин урожаю зеленої маси.

Важливе значення в зміцненні кормової бази і поліпшенні якості заготовлюваних грубих кормів має виробництво трав'яного борошна. Його виготовляють шляхом штучного обезводнювання при високій температурі зеленої маси багаторічних і однорічних трав, гички цукрових буряків і зеленої маси післяжнивних культур. Трав'яне борошно - це високоякісний білково-вітамінний корм, який за вмістом поживних речовин відносять до концентрованих кормів. Кілограм трав'яного борошна містить 0,7-0,75 корм, од., 100-140 г перетравного протеїну і 200-250 кг каротину. При тривалому зберіганні трав'яного борошна втрачається каротин, тому такі корми економічно вигідніше виготовляти у вигляді гранул і брикетів. Такий спосіб заготівлі кормів забезпечує збереження в трав'яному борошні, гранулах і брикетах 90-95% поживних речовин, які містяться в зеленій масі.

Якість кормових раціонів підвищуватиметься за рахунок повноцінних гранульованих і брикетованих кормів, їх виробляють із зеленої маси кукурудзи і зернофуражних культур змішуванням з подрібненою соломою,

розмеленими зерновими відходами, мінеральними та іншими речовинами. Такі корми в раціонах корів можуть становити 50%, а в раціонах молодняку великої рогатої худоби і овець - до 80%. Застосування повноцінних гранульованих і брикетованих кормів забезпечує комплексну механізацію і автоматизацію як у кормовиробництві, так і при організації годівлі тварин.

Одним з резервів поповнення кормових ресурсів є використання відходів переробної промисловості. Підприємства харчової промисловості, переробляючи сільськогосподарську сировину, одержують значну кількість відходів (жом, мелясу, макуху, шроти, м'ясо-кісткове борошно та ін.), які є важливим джерелом цінних кормів.

Розвиток кормової бази забезпечує високий рівень годівлі та підвищення продуктивності тварин. Водночас спеціалізоване кормовиробництво є основою здешевлення виробництва кормів, що зумовлює зниження собівартості продукції тваринництва і підвищення його рентабельності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте поняття кормової бази?
2. Значення кормової бази у розвитку тваринництва.
3. Сучасний стан розвитку кормової бази?
4. Які джерела кормових ресурсів в Україні?
5. Який стан виробництва і ефективність використання комбікормів?
6. Які основні напрямки інтенсифікації кормовиробництва?
7. Які основні заходи щодо поліпшення ефективності виробництва і використання кормів?
8. Які основні напрямки збільшення та здешевлення виробництва кормів по зонах України?
9. Які показники визначають економічну оцінку кормових культур, кормів і раціонів?
10. Яка ефективність використання комбікормів на сучасному етапі розвитку тваринництва?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Які показники характеризують рівень розвитку кормової бази?

- 1) урожайність кормових культур;
- 2) виробництво кормів (ц корм.од.) на 1га с.-г. угідь;
- 3) вихід кормів (ц корм. од.) з га посіву кормових культур;
- 4) виробництво продукції тваринництва на 1ц корм.од.

2. Які показники характеризують рівень розвитку кормової бази?

- 1) витрати кормів на 1ц продукції тваринництва;
- 2) витрати кормів на одну умовну голову;
- 3) витрати кормів на одну корову;
- 4) витрати кормів на одну основну свиноматку.

3. Які показники характеризують стан кормової бази?

- 1) продуктивність худоби і птиці;
- 2) витрати кормів на одну корову;
- 3) витрати кормів на 1ц продукції тваринництва;
- 4) витрати кормів на одну умовну голову.

4. Кормова площа с.-г. підприємства включає:

- 1) площу ріллі;
- 2) посіви кормових культур;
- 3) посіви картоплі;
- 4) посіви овочевих культур.

5. Показники економічної оцінки кормових культур:

- 1) вихід продукції тваринництва на 1 ц корм.од. ;
- 2) вихід продукції тваринництва на 1 га с.-г. угідь;
- 3) вихід кормових одиниць з 1 га кормових культур;
- 4) урожайність кормових культур.

6. Показники економічної оцінки кормових культур:

- 1) вихід продукції тваринництва на 1 га кормової площі;
- 2) вихід продукції тваринництва на 1 ц корм.од. ;
- 3) урожайність кормових культур;
- 4) вихід кормопротеїнових одиниць з 1 га кормових культур.

7. Показники економічної оцінки кормових культур:

- 1) собівартість 1 ц різних видів кормів;
- 2) собівартість 1 ц корм. од. кормових культур;
- 3) собівартість 1 ц продукції тваринництва;
- 4) витрати кормів (ц корм. од.) на 1 ц продукції тваринництва.

8. Основні напрями інтенсифікації кормовиробництва:

- 1) збільшення виробництва кормів на 1 га с.-г. угідь;
- 2) збільшення посівних площ кормових культур;
- 3) збільшення витрат кормів на одну голову;
- 4) впровадження комплексної механізації.

9. Основні напрями інтенсифікації кормовиробництва:

- 1) збільшення обсягів виробництва кормів;
- 2) збільшення посівних площ кормових культур;
- 3) впровадження прогресивних технологій приготування і зберігання кормів;
- 4) збільшення виробництва кормів на 1 га кормової площі.

10. Розвиток кормової бази забезпечує:

- 1) підвищення продуктивності тварин;
- 2) високий рівень годівлі;
- 3) збільшення виробництва кормів;
- 4) збільшення посівних площ кормових культур.

МОДУЛЬ 3. ЕКОНОМІКА ГАЛУЗЕЙ ТВАРИННИЦТВА

ТЕМА 16. ЕКОНОМІКА СКОТАРСТВА

16.1. Значення, види і розвиток скотарства

16.2. Ефективність виробництва молока та м'яса великої рогатої худоби

16.1. Значення, види і розвиток скотарства

Найважливішою галуззю продуктивного тваринництва України є скотарство. Розведення великої рогатої худоби представляє великий економічний інтерес, насамперед тому, чого від нього отримують найцінніші висококалорійні продуктів харчування. У результаті господарського використання великої рогатої худоби одержують молоко і м'ясо, що відзначаються високими харчовими якостями і є сировиною для переробної промисловості.

Залежно від обсягів реалізації продукції, розміщення господарства та виробничих умов тваринницькі ферми, міжгосподарські підприємства, об'єднання та інші сільськогосподарські формування можуть бути різних виробничих типів. Більшість сільськогосподарських формувань мають молочно-м'ясний або м'ясо-молочний напрямок.

Молочне скотарство розвивається в приміській зоні, де висока густота населення і великі потреби в безперервному постачанні незбираного молока протягом усього року. М'ясне скотарство в Україні поширене в менших масштабах. Воно розвивається при замкнутому виробничому циклі переважно в районах, де є можливість утримувати тварин тривалий період на природних кормових угіддях. Цим умовам більше відповідає Поліська ґрунтово-кліматична зона. Слід зазначити, що такий поділ і розміщення галузі за основними напрямками є умовним.

Залежно від конкретних умов господарств та їх виробничої діяльності в одному адміністративному районі вони можуть мати різний напрямок.

Доведено, що як у процесі міжгосподарського кооперування, так і в конкретних підприємствах спеціалізовані ферми з виробництва молока, відгодівлі молодняку більш ефективні порівняно із змішаними фермами.

У зв'язку з поглибленням спеціалізації, переведенням виробництва продукції на промислову основу у скотарстві склалися такі виробничі типи підприємств:

1. *Приміські молочні.* Доцільність їх організації полягає в необхідності постійного постачання незбираного молока населенню міст і промислових центрів. Виробництво продукції тут здійснюється на інтенсивній основі і, як правило, у спеціальних комплексах чи фермах з високим рівнем механізації і автоматизації виробничих процесів та прогресивними способами утримання тварин і догляду за ними. Цьому сприяє застосування системи рівномірного одержання приплоду протягом року. В таких господарствах надремонтний та ремонтний молодняк реалізують у 20-денному віці в інші спеціалізовані господарства для подальшого дорощування. Корів у стаді більше 60%. Ремонт і розширення стада здійснюються за рахунок нетелей та корів-первісток, вирощених в інших спеціалізованих господарствах.

2. *Молочно-м'ясного (м'ясо-молочного) напрямку.* Розміщені в більш віддалених районах. Їх розвиток поєднується з молочно-консервною промисловістю зони. Оскільки ці господарства займаються переважно вирощуванням ремонтного, а нерідко і відгодівлею надремонтного молодняку, частка корів у стаді тут не більша 50–60%.

3. *Спеціалізовані з вирощування і відгодівлі худоби м'ясних порід.* Такі підприємства доцільно створювати у районах з великими площами природних кормових угідь. Дорощування і відгодівля молодняку здійснюються безпосередньо в господарстві. Доведено, що найвищої ефективності досягають при живій масі молодняку 18-місячного віку 450–500 кг. У цей період тварини найбільш інтенсивно ростуть, більший вихід продукції належної якості, висока віддача кормів. У таких господарствах скотарство ведеться за замкнутим циклом, тобто відтворення стада

здійснюється за рахунок ремонтного молодняку, вирощеного безпосередньо в господарстві.

4. *Спеціалізовані з вирощування ремонтного молодняку.* Породний молодняк вирощують з 20-денного (або 3-місячного) віку, а в 6–7 міс. тільності реалізують у господарства для ремонту і поповнення стада. Більш доцільно реалізувати корів-первісток після 4 міс. лактації. Комплексну оцінку кожної голови за опрацьованими тестами здійснює спеціальна комісія. Головну увагу звертають на рівень продуктивності тварин. Добовий надій молока від корови має становити не менше 15 кг, або 4500 кг за рік.

5. *Спеціалізовані з дорощування надремонтного молодняку.* До цих підприємств, як правило, надходить поголів'я післямолозивного (20-денного) періоду (загалом до 6 місячного віку) на вирощування і дорощування до 7-8 та 12 міс. Для заключної відгодівлі цей молодняк передають у спеціалізовані підприємства. Вона здійснюється тут на інтенсивній основі. Термін реалізації тварин визначають за їх фізіологічними особливостями.

За даними наукових досліджень, що підтверджені практикою, період заключної відгодівлі має становити за 4–6 місяців, а вік відгодівельного молодняку на період реалізації – 14-18 місяців. У цей період відмічається найбільш інтенсивний ріст тварин, нарощування цінної м'ясистої тканини, високий приріст живої маси на одиницю корму, тобто висока його окупність. В наступні фази росту й розвитку спостерігається накопичення в організмі жирової тканини, необхідної для відтворення, та кісткової маси, але якість продукції погіршується, знижується віддача корму. Реалізаційна маса однієї голови худоби віком 14-18 міс. має становити 450-500 кг, тобто необхідно забезпечити добові її прирости 900-1200 г. Такі спеціалізовані господарства повинні забезпечувати тваринництво власними кормами. Практика показує, що доцільно створювати спеціалізовані підприємства з вирощування і відгодівлі худоби м'ясних порід з використанням природних кормових угідь і побічної продукції зернових та інших культур. Як уже зазначалося,

виробничий процес у цих господарствах доцільно організувати за замкнутим циклом.

Крім перелічених спеціалізованих підприємств, у розвитку тваринництва важливу роль відіграють також племінні заводи і племінні господарства-репродуктори. На племінних заводах ведеться робота з виведення нових порід тварин, розмноженням яких потім займаються племінні господарства-репродуктори, звідки тварин передають товарним підприємствам для виробництва відповідних видів тваринницької продукції.

Скотарство як галузь раціонально поєднується з рослинництвом, оскільки при цьому ефективно використовується на корм побічна продукція рільництва. Організаційно й технологічно воно також пов'язане з іншими галузями тваринництва, наприклад, із свинарством, оскільки ця галузь не є конкурентом, у ній переважає концентратний тип годівлі, а в скотарстві - силосно-сінажний.

Крім того, скотарство дає велику кількість побічної сировини (шкіри, копита, роги) для переробної промисловості.

Велика рогата худоба споживає найбільш дешеві рослинні корми, відходи цукрової та інших видів харчової промисловості, а тому її раціон має нижчу собівартість, ніж для інших видів тварин. До того ж у скотарстві найвища окупність кормів. Галузь скотарства має велике значення для розвитку інших галузей сільського господарства. Для рослинництва вона постачає цінне органічне добриво – гній, для свинарства – молоко, необхідне для поросят раннього віку.

В зв'язку із споживанням великого обсягу грубих і соковитих кормів худобу утримують переважно там, де є кормові угіддя, особливо природні, що забезпечує достатній економічний ефект.

Скотарство - галузь достатньо капіталомістка. Тому будівництво великих тваринницьких комплексів з виробництва молока і м'яса потребує значних інвестицій. Такі комплекси високоефективні, проте їх функціонування пов'язане з погіршенням навколишнього природного

середовища. Це зумовлює необхідність всебічного техніко-економічного і екологічного обґрунтування раціонального розміщення тваринницьких комплексів.

За остання роки, під впливом значної кількості негативних факторів, питома вага ВРХ в загальному обсязі вирощування сільськогосподарських тварин в Україні значно зменшилась (таблиця 16.1).

Таблиця 16.1

Структура вирощування худоби та птиці в Україні, %

Вид сільськогосподарських тварин	2005р.	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.
велика рогата худоба	36,9	22,3	18,8	18,9	17,7
свині	30,9	31,2	32,0	31,4	30,7
вівці та кози	1,4	1,4	0,9	0,9	0,9
коні	1,1	0,7	0,4	0,4	0,4
кролі	1,1	0,9	0,8	0,8	0,8
птиця	28,6	43,5	47,1	47,6	49,5

Якщо в 2005 році в структурі вирощування сільськогосподарських тварин частка ВРХ становила 36,9%, то в 2010 році – це вже 22,3%, а в 2017 році – 17,7%. Причинами цього є: низька купівельна спроможність українців, ріст собівартості виробництва молока і м'яса ВРХ та проведення нераціональної політики державної фінансової підтримки представників птахівничої галузі, які отримали від держави необґрунтовані конкурентні переваги.

Збільшення в декілька разів обсягів виробництва м'яса птиці та зменшення виробництва м'яса ВРХ є проявом наявності галузевого дисбалансу в структурі тваринницького сегменту аграрного сектора української економіки. У результаті виник ефект «заміщення виробництва» між обсягами виробництва м'яса птиці та м'яса яловичини й телятини, що виробляли всі категорії господарств.

Характеризуючи структуру стада великої рогатої худоби, слід зазначити, що в 2017р. питома вага корів становила 57,1% (таблиця 16.2).

Таблиця 16.2

Кількість великої рогатої худоби в Україні, тис. голів

Вид худоби	Роки				
	2005	2010	2015	2016	2017
Велика рогата худоба	6514,1	4494,4	3750,3	3682,3	3530,8
у тому числі корови	3635,1	2631,2	2166,6	2108,9	2017,8
телиці від 1 року до 2 років	359,1	288,9	252,6	337,3	338,4
телиці від 2 років і старші	276,1	177,5	139,8	124,3	119,4
бугаї-плідники	21,6	14,4	9,3	8,9	8,3

Яловичина і телятина у м'ясному балансі України повинна становити близько 35%. Науково-обґрунтована норма споживання м'яса як необхідного продукту харчування становить 80 кг на одну людину в рік, у тому числі 36 кг яловичини і телятини.

Молока і молочних продуктів за науково-обґрунтованими нормами харчування людина має споживати в середньому 380 кг (у перерахунку на молоко), у тому числі 120 кг молока у свіжому вигляді.

Таблиця 16.3

Розвиток скотарства в Україні (усі категорії господарств)

Рік	Поголів'я великої рогатої худоби		Виробництво молока		Виробництво м'яса ВРХ (у забійній масі)	
	всього, млн. голів	в т. ч. корів	всього, млн. тонн	на одну особу населення, кг	всього, тис. тонн	на одну особу населення, кг
2005	6,5	3,6	13,7	291	562	11,9
2010	4,5	2,6	11,2	245	428	9,3
2015	3,6	2,2	10,6	248	384	9,0
2016	3,7	2,1	10,4	243	376	8,9
2017	3,5	2,0	10,3	242	364	8,6

Нині під впливом негативних процесів в сільському господарстві виробництво і споживання даних продуктів значно скоротилось і становило в

2017 році споживання становило 200 кг молока та молочних продуктів і 51,7 кг м'яса та м'ясопродуктів, в тому числі яловичини і телятини 7,5 кг.

Основними товаровиробниками молока в Україні залишаються господарства населення: їхня частка в 2017 році становила 73,1 % загального обсягу виробленого молока всіма категоріями господарств (таблиця 16.4).

Таблиця 16.4

Динаміка виробництва молока в Україні

Показник	2005р.	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.
Усі категорії господарств					
Поголів'я корів, тис.гол.	3635	2631	2167	2109	2018
Виробництво молока, тис.тонн	13714	11249	10615	10382	10281
Удій молока від однієї корови, кг	3487	4082	4898	4923	5095
Сільськогосподарські підприємства					
Поголів'я корів, тис.гол.	866	589	505	485	467
Виробництво молока, тис.тонн	2582	2217	2669	2706	2766
Удій молока від однієї корови, кг	2981	3975	5352	5643	6025
Питома вага с.-г. підприємств у валовому виробництві молока, %	18,8	19,7	25,1	26,1	26,9
Господарства населення					
Поголів'я корів, тис.гол.	2769	2042	1662	1624	1551
Виробництво молока, тис.тонн	11132	9032	7946	7676	7515
Удій молока від однієї корови, кг	3643	4110	4437	4473	4480
Питома вага господарств населення у валовому виробництві молока, %	81,2	80,3	74,9	73,9	73,1

Зменшення поголів'я корів в період 2005-2017 рр. на 44,5% сприяло поліпшенню якісного складу дійного стада. Про це свідчить тенденція до підвищення середньорічного удою молока від однієї корови. Так, у 2017 році середня продуктивність корів у господарствах усіх категорій збільшилася проти 2005 р. на 46,1 %. При цьому продуктивність корів у сільськогосподарських підприємствах була вищою на 1545кг, або на 25,6%, порівняно з сільськогосподарськими підприємствами. Хоча в 2005 році спостерігалась зворотна ситуація.

Слід зазначити, що значна частка виробленого молока і м'яса у домогосподарствах залишається у виробників і використовується для власного споживання або реалізується на споживчому ринку. Тому рівень самозабезпечення молоком і молочними продуктами в 2017 році становив 107,7%, а м'ясом і м'ясними продуктами – 105,1%.

Причини низької товарності у приватному секторі пояснюються недостатньою матеріальною заінтересованістю приватних виробників реалізувати його переробним підприємствам, оскільки закупівельні ціни на ці види сільськогосподарської продукції нижчі від цін на споживчих ринках.

Недосконалою також залишається організація заготівлі молока, виробленого у господарствах населення. Крім того, згідно Угоді про асоціацію з ЄС і її положенням про санітарно-гігієнічні норми, які стосуються молочної сировини, все «небезпечне» молоко, яке на сьогодні становить близько 75% усього виробленого в країні молока, має зникнути з українського ринку. Це означає, що приватні домогосподарства постраждають від нововведень, оскільки саме вони виробляють низькоякісну сировину. Але наказ про заборону закупівлі має перехідний термін впровадження до 2022 року.

Найбільше поголів'я корів і виробництво молока зосереджено у Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській та Полтавській областях України. Найменше корів утримують в Луганській, Донецькій, Кіровоградській та Чернівецькій областях.

В Україні розводять понад 30 порід великої рогатої худоби. Корови молочної породи більш затребувані в сільському господарстві, саме завдяки таким породам здійснюються регулярні поставки молока. Якість такої продукції залежить від декількох факторів, одним з яких можна назвати породу молочних корів. У господарствах країни основними породами молочного напрямку продуктивності є українська чорно-ряба молочна, червона степова, українська червоно-ряба молочна, червона польська, голштинська, джерсейська та інші.

Тварини м'ясних порід порівняно з молочними, мають вищу інтенсивність росту, добру пристосованість до пасовищних умов утримання. На відміну від молочних і комбінованих порід, вони на 3-4 міс раніше закінчують свій ріст. Забійний вихід у них на 5-10 % вищий, краще співвідношення тканин у туші, менше кісток, м'язова тканина їх тонковолокниста, м'ясо рівномірно пронизане жиром і соковите.

До вітчизняних м'ясних порід належать українська, волинська та поліська м'ясні. Найбільш поширеними породами зарубіжної селекції в Україні є герефордська, абердин-ангуська, шароле, кіанська, санта-гертруда. Тварин цих порід використовують для виведення нових порід, поліпшення існуючих і промислового схрещування з коровами молочного та молочно-м'ясного напрямів продуктивності, потомство яких вирощують на м'ясо.

Однією з особливостей галузі молочного скотарства є сезонність виробництва, або нерівномірність виробництва молока і молочної продукції протягом року (рис. 16.1). Сезонність виробництва молока переважно залежить від двох факторів - розподілу отелень та організації годівлі корів. Більшість худоби в Україні телиться в осінньо-зимовий період, відповідно у весняно-літній період зростають обсяги виробництва молока. Окрім того, саме у весняно-літній період збільшується кількість зеленої маси як основного джерела корму. В результаті переходу корів на пасовища збільшуються надої молока. Однак більшою мірою це стосується господарств

населення, на відміну від промислових, більшість з яких перейшли на однотипну годівлю корів протягом року.

Сезонність зумовлює специфічність планування витрат на виробництво продукції. Формування цін на молоко значною мірою залежить від співвідношення попиту та пропозиції з урахуванням сезонних чинників. Зниження цін на молоко в Україні, як водиться, припадає на літні місяці. Саме в цей період виробляють та реалізують найбільші обсяги молока. В осінньо-зимовий період, коли надої молока порівняно низькі, реалізаційні ціни підвищуються. Поступове їх зростання починається із серпня і триває до березня наступного року включно.

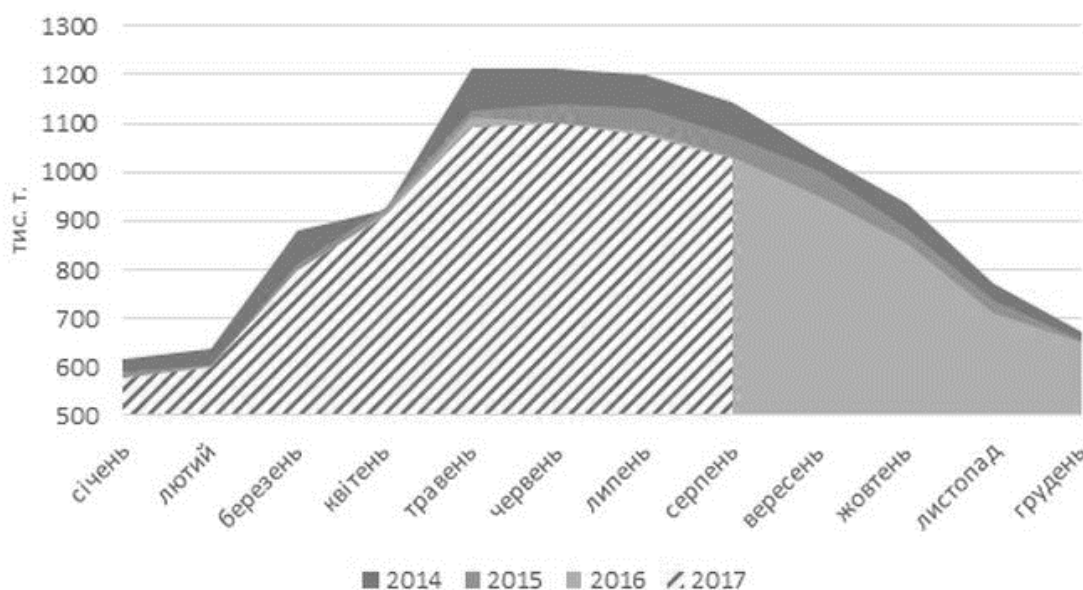

Рис.16.1. Сезонність виробництва молока в Україні, тис. тонн

В останні роки сезонні коливання обсягів виробництва молока і молочної продукції мають тенденцію до зниження. Головним чинником зменшення сезонних коливань є збільшення питомої ваги спеціалізованих господарств в обсягах виробництва молока. Такі сільськогосподарські підприємства, як правило, використовують однотипну годівлю корів протягом року, внаслідок чого коливання обсягів виробництва і продажу молока визначаються строками отримання приплоду та можливостями

господарства забезпечити сприятливі умови утримання корів у спекотні місяці року. У міру збільшення питомої ваги господарств із використанням однотипної годівлі корів і надалі будуть зменшуватись сезонні коливання в обсягах продажу молока і цінах його реалізації.

16.2. Ефективність виробництва молока та м'яса великої рогатої худоби

Дальший розвиток скотарства спрямований на більш повне задоволення потреб населення країни в молоці, молочних продуктах, яловичині та телятині на основі раціонального використання наявних природних і виробничих ресурсів.

За період 2005-2017 рр. показники балансу попиту і пропозиції на ринку молока і молокопродуктів в Україні значно погіршились (таблиця 16.5).

Загальний попит на молоко та молочні продукти в Україні за останні роки зменшується, що зумовлено зниженням споживання молока та молокопродуктів населенням (таблиця 16.5).

Таблиця 16.5

Баланс молока та молочних продуктів, тис. тонн

	2005	2010	2015	2016	2017
Виробництво	13714	11249	10615	10382	10281
Зміна запасів на кінець року	27	-11	-41	28	33
Імпорт	112	273	78	105	132
Усього ресурсів	13799	11533	10734	10459	10380
Експорт	1901	956	464	434	835
Витрачено на корм	1270	1099	1097	1069	1036
Втрати	3	8	15	14	13
Фонд споживання	10625	9470	8995	8942	8496
у розрахунку на 1 особу, кг	225,6	206,4	209,9	209,5	200

Фонд споживання молока та молокопродуктів населенням зменшився з 2005 року на 20%. Основною причиною, як зазначалось раніше, є низька купівельна спроможність споживачів.

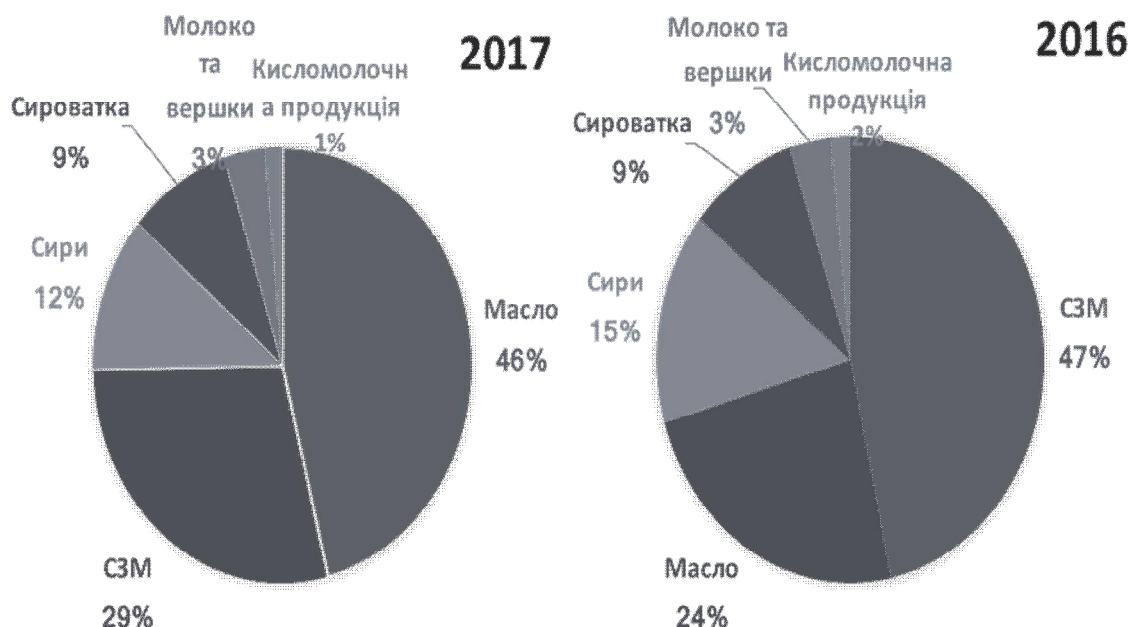

Рис.16.2. Структура експорту молока і молочної продукції в Україні, %

Експорт з 2005 року знизився в 2,3 рази, за рахунок заборони експорту до Росії і складності доставки молочної продукції в країни Середньої Азії. Проте, порівнюючи показники 2017 року з 2016 роком (рис.16.2), ми спостерігаємо активне зростання експорту молочних продуктів. Цьому сприяли високі ціни на масло у світі, що дало змогу у три з половиною рази наростити його експорт з України та стати другим найбільшим постачальником масла до Європи, а це вже певна репутація на світовій торговій арені. Також наше масло купували Марокко (20,9% всього експорту) і Туреччина (18,7%). Крім того, українські експортери закріпили стійку співпрацю з Китаєм, до якого було поставлено 46% всього експорту молочної сироватки. Новою країною-партнером став Катар -- найбільший покупець молока та вершків - 32% всього експорту за 2017 рік. Україна

активно почала виходити на ринки, які належать до африканського, азійського регіонів та Європейського союзу.

Кількість молока, що використовується на корм худобі й птиці, за період 2005–2017 рр. зменшився на 18% і становить 1036 тис. тонн. Це пов'язано із скороченням загального поголів'я молодняку.

Викликає занепокоєння підвищення з 2005 року більше ніж в 4 рази витрат молока і молочної продукції. За період 2015-2017 рр. вони становили в середньому 14 тис. тонн.

Зменшення попиту скорочує пропозицію. В період 2005-2017 рр. загальна пропозиція зменшилась майже на 25%, в основному за рахунок скорочення виробництва молока.

Економічна ефективність молочного скотарства характеризується системою таких показників: продуктивністю корів, витрати кормів на 1 ц молока, його собівартістю і ціною реалізації, прибутком з розрахунку на 1 ц молока і на одну середньорічну корову, рівнем рентабельності виробництва молока.

Однією з найважливіших проблем розвитку молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах є значне підвищення продуктивності корів. Вітчизняний і світовий досвід свідчить, що мінімальною межею ефективного ведення молочної галузі є рівень річної продуктивності корів 3000 кг. За 2005-2017 рр. середньорічний удій молока від корови в сільськогосподарських підприємствах зріс в два рази і у 2017 році становив 6025 кг (таблиця 16.6). Такого зростання досягли за рахунок зменшення яловості корів, поліпшенню селекційно-племінній роботи та оптимізації раціонів годівлі. У результаті витрати кормів з розрахунку на 1 ц молока знизились з 1,3 ц корм. одиниць в 2005 році до 0,94 ц корм. одиниць в 2017 році. Поліпшення якості кормів і розведення високопродуктивної худоби сприяє зменшенню витрат кормів на одиницю продукції.

Економічна ефективність молочного скотарства значною мірою залежить від рівня матеріально-грошових витрат на виробництво одиниці

продукції в галузі. В середньому собівартість виробництва 1ц молока щороку підвищується, так в 2016 році в порівнянні з 2017 роком, вона зросла майже на 20%, а в порівнянні до 2005р. – в шість разів.

Таблиця 16.6

Економічна ефективність виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах України

Показник	2005р.	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.
Удій молока від однієї корови, кг	2981	3975	5352	5643	6025
Витрати кормів на 1ц молока, ц корм. од.	1,3	1,2	1,00	0,97	0,94
Собівартість 1ц молока, грн.	92,08	228,85	394,8	475,7	570,1
Ціна реалізації 1ц молока, грн.	103,34	269,55	444,7	562,4	723,4
Прибуток на 1ц молока, грн.	11,26	40,70	49,9	86,6	153,3
Рівень рентабельності, %	12,2	17,8	12,6	18,2	26,9

Собівартість виробництва молока залежить від багатьох факторів і, зокрема, від рівня продуктивності худоби, затрат праці та її оплати на одиницю продукції, собівартості кормів і їх витрат на 1ц молока, тощо. Отже, виявлення причин підвищення та здійснення відповідних заходів щодо оптимізації матеріально-грошових витрат на виробництво одиниці продукції, дасть змогу господарствам підвищити ефективність виробництва молока.

Підвищення ціни реалізації молока в сім разів в 2017 році в порівнянні з 2005 роком позитивно вплинуло на поліпшення показників фінансової діяльності господарств від реалізації молока. Якщо у 2005 році сільськогосподарські підприємства від продажу молока мали 11,26 грн. прибутку на 1ц молока, то в 2017р – 153,3 грн. прибутку. Це дозволило досягти підвищення рентабельності виробництва молока в 2017 році до 26,9%.

Отже, економічна ефективність виробництва молока і рентабельність молочного скотарства досягаються провадженням апробованих селекційно-генетичних заходів, технологій експлуатації тварин і ефективністю використання матеріальних, людських та інтелектуальних ресурсів. Вступ України до СОТ окреслив чіткі перспективи вітчизняної молочної галузі. Сільськогосподарські підприємства, які використовують ефективні технології утримання, доїння й годівлі, розвиватимуться, а дрібні домогосподарства будуть позбавлені можливості існувати в майбутньому.

Комплексний аналіз основних показників динаміки економічної ефективності виробництва яловичини засвідчує збереження у галузі негативних тенденцій.

Таблиця 16.7

Баланс яловичини та телятини в Україні, тис. тонн

	2005	2010	2015	2016	2017
Виробництво	562	428	384	376	364
Зміна запасів на кінець року	-9	-8	0	-1	-1
Імпорт	41	25	16	16	13
Усього ресурсів	612	461	400	393	378
Експорт	58	13	40	46	59
Витрачено на нехарчові цілі (на корм, втрати та ін.)	1	1	1	1	1
Фонд споживання	553	447	347	346	318
у розрахунку на 1 особу, кг	11,7	9,8	8,1	8,1	7,5

Експорт яловичини в 2017 році збільшився до 59 тис. тонн і досягнув рівня 2005 року після спаду і розриву торгівельних зв'язків з Російською Федерацією. Це пояснюється тим, що на світовому ринку яловичина завжди користується попитом і ціни там пропонують досить привабливі.

Яловичина і телятина являються одним із перспективних напрямів диверсифікації вітчизняного аграрного експорту. У випадку погодження усіх умов і дозволів на експорт цього виду м'яса в країни Близького Сходу та

Північної Африки, галузь скотарства отримає новий імпульс до розвитку, а також додатковий стимул на відродження.

Проте нині можливості розширення експорту яловичини з України об'єктивно обмежені суттєвим зменшення обсягів її виробництва внаслідок тривалого скорочення чисельності поголів'я великої рогатої худоби.

Так, на 1 січня 2017 р. в усіх категоріях господарств залишалося всього лише 3682,3 тис. голів ВРХ, у тому числі 1573,4 тис. тварин на відгодівлі. Близько 67% усього поголів'я великої рогатої худоби зосереджено в господарствах населення.

Основним виробником яловичини і телятини в 2017 році були господарства населення. На їх частку припадає 74% усього її обсягу в забійній масі – 456,7 тис. тонн. При цьому, питома вага м'яса ВРХ, виробленого в домогосподарствах, в структурі виробництва всіх видів м'яса в Україні, практично не змінилась: в 2000 році – 36,7%, в 2010 році – 34,9%, в 2017 році – 32,2%.

Питома вага м'яса ВРХ, виробленого в сільськогосподарських підприємствах, в структурі виробництва всіх видів м'яса в Україні, значно скоротилась: в 2000 році – 45,4%, в 2010 році – 9,3%, в 2017 році – 6,4%.

Основною причиною скорочення поголів'я великої рогатої худоби і виробництва яловичини та телятини є її збитковість внаслідок високої собівартості утримання поголів'я тварин та низьких закупівельних цін на продукцію. Однак цього року ціни на яловичину суттєво зросли, що може істотно вплинути на прибутковість її виробництва та стабілізувати ситуацію у галузі.

Вихід із кризового стану можливий лише за умов переходу на застосування сучасних ресурсозберігаючих технологій. Зокрема, проблему забезпечення населення яловичиною у більшості країн світу вирішують за рахунок нарощування у структурі стада великої рогатої худоби питомої ваги тварин м'ясного напрямку продуктивності.

У країнах із високим рівнем споживання м'яса - Австралії, Аргентині, Бразилії, Уругваї і Канаді утримують понад 75% м'ясної худоби від загального поголів'я ВРХ, у Франції, Іспанії, Ірландії і США - від 25 до 75%, у Німеччині, Чехії та Угорщині - до 25%. В Україні питома вага м'ясної худоби становить менше 5% від усього наявного поголів'я. Факторами, що впливають на м'ясну продуктивність великої рогатої худоби, є:

- рівень годівлі і збалансованість раціонів;
- порода ВРХ і рівень використання її генетичного потенціалу;
- умови та технологія утримання великої рогатої худоби;
- стан здоров'я тварин і своєчасність проведення комплексу ветеринарних заходів;
- інтенсивність відгодівлі молодняку великої рогатої худоби.

Традиційно низька економічна ефективність виробництва яловичини пояснюється досить тривалим терміном обігу капіталу в галузі, що істотно поступається витратам часу на його переробку і подальше просування у торгівлі.

Водночас зростання собівартості виробництва продукції безпосередньо пов'язане з недостатнім рівнем організації годівлі тварин якісними кормами і незадовільним матеріально-технічним та ресурсним забезпеченням галузі. Собівартість виробництва яловичини в більшості аграрних підприємств є занадто високою через великі витрати кормів на 1 тонну приросту живої маси, які є більш ніж удвічі вищими від нормативного значення. А це все теж позначається на рівні рентабельності виробництва яловичини.

Основною причиною збільшення витрат є невисокі середньодобові показники приросту молодняку і дорослої худоби на вирощуванні та відгодівлі, від рівня яких безпосередньо залежить формування собівартості реалізованої продукції. Останніми роками вони зросли до 500–560 г, у той час як у країнах світу з конкурентоспроможною галуззю скотарства вказаний показник перевищує 1000 г.

Ефективність виробництва яловичини і телятини характеризується системою таких показників: продуктивністю тварин - середньодобовим і річним приростом молодняку, живою масою однієї голови відгодівельного поголів'я при реалізації; затратами праці і кормів на 1 ц приросту живої маси; собівартістю 1 ц приросту і 1 ц живої маси молодняку; ціною реалізації 1 ц живої маси; прибутком з розрахунку на 1 ц живої маси; рівнем рентабельності виробництва яловичини.

Рівень економічної ефективності вирощування і відгодівлі молодняку великої рогатої худоби за період з 2000 р. по 2017 р. дещо підвищився (таблиця 16.8). Середньодобовий приріст живої маси однієї голови в сільськогосподарських підприємствах збільшився на 42,9% і становив відповідно 560г. Середня жива маса однієї голови худоби, проданої переробним підприємствам, навпаки знизилась на 3,7% і в 2017 році склала 367 кг.

Таблиця 16.8

**Економічна ефективність виробництва м'яса ВРХ в
сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2005р.	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.
Середньодобовий приріст молодняку на вирощуванні і відгодівлі, г	392	461	508	550	560
Середня жива маса 1 голови при реалізації, кг	381	345	371	365	367
Витрати кормів на 1ц приросту, ц корм.од.	15,9	15,69	14,80	14,74	14,34
Собівартість 1ц живої маси, грн.	721,04	1397,24	2520,09	2799,57	3514,82
Ціна реалізації 1ц живої маси, грн.	540,61	896,08	2069,41	2104,74	3634,32
Прибуток, збиток (-) на 1ц живої маси, грн.	-180,43	-501,24	-450,68	-694,83	119,50
Рівень рентабельності, збитковості (-), %	-25,0	-35,9	-17,9	-24,8	3,4

Зростання продуктивності молодняку великої рогатої худоби сприяло підвищенню продуктивності праці і ефективнішому використанню кормів.

Так, витрати кормів на 1ц приросту живої маси зменшились на 9,8%. Проте висока собівартість 1ц живої маси, а тим більше її підвищення більш за досліджуваний період більше ніж в 4,8 рази спричинили збиткове виробництво яловичини. Рівень збитковості м'ясного скотарства в 2016р. становив 24,8%. Рівень рентабельності виробництва яловичини в абсолютній більшості сільськогосподарських підприємств України характеризується вкрай низькими показниками окупності витрат і високим рівнем збитковості, що не забезпечує просте та розширене відтворення виробничого потенціалу галузі скотарства.

В 2017 році, вперше за часів незалежності України, виробництво м'яса ВРХ стало рентабельним. Це відбулося внаслідок різкого зростання цін на внутрішньому ринку на дану продукцію – на 73% в порівнянні з ціною 2016 року.

На економічну ефективність виробництва яловичини значно впливають строки відгодівлі та вік молодняку, що реалізується при досягненні оптимальних кондицій. Інтенсифікація м'ясного скотарства, і насамперед підвищення рівня годівлі молодняку забезпечують досягнення відповідної здавальної маси у більш стислі строки і значне підвищення вгодованості худоби. Так, на вирощування однієї голови молодняку живою масою 400 кг за 2,5 року витрачається 40 ц корм, од., або по 10 ц корм. од. на 1 ц приросту.

Впровадження інтенсивних методів вирощування молодняку дає змогу досягти цієї маси за 18 міс. при витратах 30 ц корм, од., а за 15 міс. - лише при 24 ц корм, од., або відповідно по 7,5 і 6 ц корм. од. на 1 ц приросту. Отже, за інтенсивного вирощування молодняку, використовуючи ту саму кількість кормів, можна одержати в півтора рази більше яловичини порівняно із звичайною технологією.

Поглиблення поділу праці в тваринництві сприяє розвитку м'ясного скотарства як спеціалізованої галузі. Проте збільшення виробництва яловичини і в перспективі відбуватиметься за рахунок інтенсивного

виращування та відгодівлі надремонтного молодняка великої рогатої худоби в зонах розвитку молочного скотарства.

Резервами збільшення обсягів виробництва яловичини повинне стати поліпшення відтворення стада в скотарстві, зниження кількості ялових корів та загибелі тварин, доведення рівня забезпечення тварин якісними кормами до нормативно обґрунтованого показника, використання конкурентних переваг комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів у галузі, оптимізація розмірів утримуваного поголів'я молодняка великої рогатої худоби до раціональних науково-обґрунтованих параметрів.

Досвід організації виробництва м'яса ВРХ свідчить, що основою ефективного ведення галузі є поєднання наступного комплексу факторів:

- зональний підхід до розвитку цієї галузі, оскільки на ринку конкуренцію формує не так ціна, як собівартість виробництва одержуваної продукції;
- пріоритетний розвиток спеціалізованого м'ясного скотарства;
- використання збалансованих за всіма поживними речовинами і мікроелементами кормів разом із випасом великої рогатої худоби на пасовищах;
- ефективна державна фінансова підтримка виробництва м'яса великої рогатої худоби;
- селекційно-племінна робота.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке економічне значення має скотарство у вирішенні проблеми забезпечення населення продуктами харчування?
2. Яке економічне значення має скотарство для розвитку сільськогосподарських підприємств і сільських регіонів?
3. Які показники характеризують розвиток скотарства?
4. Які структурні зміни відбулися у розвитку скотарства України за останній період?
5. Які особливості розвитку скотарства у господарствах різних видів і форм господарювання?

6. Які форми господарювання забезпечують основні обсяги виробництва молока і яловичини?
7. Які напрями спеціалізації скотарства сформувалися в Україні?
8. Якими показниками характеризується економічна ефективність виробництва продукції скотарства?
9. Який рівень економічної ефективності виробництва молока і яловичини у сільськогосподарських підприємствах?
10. Завдання і шляхи розвитку скотарства в Україні.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Які показники характеризують розвиток молочного скотарства?

- 1) структура стада;
- 2) ціни на молоко;
- 3) динаміка поголів'я корів;
- 4) тривалість використання корів;
- 5) валове і товарне виробництво молока.

2. Який з показників характеризує розвиток м'ясного скотарства?

- 1) оплата праці в скотарстві;
- 2) наявність сіножатів і пасовищ;
- 3) продуктивність молодняку ВРХ;
- 4) ціни на молодняк ВРХ.

3. Які форми господарювання забезпечують основні обсяги виробництва молока?

- 1) державні племінні господарства;
- 2) фермерські господарства;
- 3) особисті селянські господарства;
- 4) сільськогосподарські підприємства різних типів.

4. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва молока?

- 1) виручка від реалізації молока;
- 2) витрати кормів на 1 корову;
- 3) рівень рентабельності;
- 4) якісний породний склад корів;
- 5) прибуток на 1 корову.

5. Показники економічної ефективності виробництва

яловичини:

- 1) собівартість 1ц живої маси;
- 2) валовий вихід приросту;
- 3) обсяг реалізації живої маси;
- 4) структура стада.

6. Які з показників впливають на підвищення конкурентоспроможності молока?

- 1) витрати кормів на 1ц молока;
- 2) ціна реалізації 1ц молока;
- 3) рівень товарності;
- 4) спосіб доїння корів;
- 5) якість продукції.

7. Який з показників характеризує результати інтенсифікації молочного скотарства?

- 1) ціна реалізації 1ц молока;
- 2) удій молока від однієї корови;
- 3) витрати кормів на 1 корову;
- 4) виробничі витрати на одну корову.

8. Який з показників характеризує економічну ефективність інтенсифікації молочного скотарства?

- 1) виробництво молока на 100га с.-г. угідь;
- 2) обсяг реалізації;
- 3) окупність додаткових витрат;
- 4) затрати праці на 1 корову.

9. На підвищення економічної ефективності виробництва яловичини впливає:

- 1) ріст середньодобового приросту;
- 2) збільшення поголів'я худоби;
- 3) затрати праці на одну корову;
- 4) наявність ВРХ на 100га сільськогосподарських угідь.

10. На величину прибутку при реалізації живої маси ВРХ безпосередньо впливає:

- 1) середньодобовий приріст ВРХ;
- 2) обсяг реалізації продукції;
- 3) ціна реалізації 1ц живої маси;
- 4) якість кормів.

ТЕМА 17. ЕКОНОМІКА СВИНАРСТВА

17.1 Розвиток і розміщення галузі

17.2 Економічна ефективність свинарства

17.3 Шляхи підвищення економічної ефективності свинарства

17.1 Розвиток і розміщення галузі

У розв'язанні проблем збільшення виробництва м'яса надзвичайно велике значення має свинарство. Основною продукцією свинарства є м'ясо і сало. Свинина використовується у свіжому вигляді як висококалорійний продукт харчування населення, а також як сировина для виробництва бекону, шинки, ковбас, сосисок і різних консервів. Шкури, щетину та інші відходи від забою свиней використовують як сировину для легкої промисловості. Вихід м'яса і сала при забої свиней досить високий і становить 70-80 % живої маси.

У м'ясному балансі України свинина займає друге місце після яловичини (близько 34%), а у світовому виробництві м'яса частка її становить майже 40%. В більшості країн Європи питома вага свинини досягає 50%, а в Данії, Угорщині та Китаї – 80%., що свідчить про важливу роль свинарства в організації раціонального харчування населення.

Такі біологічні особливості свиней, як висока плодючість, короткий ембріональний період розвитку, скороспілість, всеїдність, добра окупність кормів, зумовлюють значні економічні переваги свинарства. Свині здатні народжувати 10-12 поросят за опорос, досягати живої маси 100кг за шість-сім місяців з витратою на 1кг приросту до 4кг корму. Від свиноматки можна одержати за рік 2,0-2,5 т свинини забійною масою до 70% живої маси (великої рогатої худоби – до 60%).

Аналіз свідчить, що протягом тривалого часу галузь перебуває у кризовій ситуації і зазнала найбільш руйнівних, деструктивних змін. Через відсутність достатньої підтримки національних програм, виробництво в цілому поки що не зорієнтоване на кінцевий результат, не має визначених

напрямів концентрації ресурсів, використання інвестицій, виваженої політики протекціонізму на зовнішньому ринку щодо імпорту продукції тваринного походження. Так, протягом аналізованого періоду 2005-2017 рр. поголів'я свиней в усіх категоріях господарств зменшилося в 1,1 рази, а в сільськогосподарських підприємствах збільшилось в 1,4 рази (табл. 17.1).

Обсяги виробництва свинини (в забійній вазі) за період з 2005 р.по 2017 р. збільшилось у 1,5 рази і становило 736 тис. т.

Забезпечення населення продовольством безпосередньо залежить від рівня виробництва продуктів харчування, особливо тваринного походження. У світі спостерігається значна диференціація щодо обсягів виробництва і тенденцій його нарощування, що зумовлено, насамперед, розвитком продуктивних сил. Якщо в 2005 р. з розрахунку на одну особу населення в Україні було вироблено свинини 10,5 кг, то в 2017 р. – вже 19,2 кг, або в 1,8 рази більше. В найбільш розвинених зарубіжних країнах, має місце така ж тенденція виробництва м'яса на одну особу. Найвищий рівень виробництва м'яса на душу населення досягнутий в Данії, Нідерландах, Бельгії, Канаді.

Таблиця 17.1

Розвиток свинарства в Україні (всі категорії господарств)

Рік	Поголів'я свиней		Виробництво свинини (в забійній масі)		
	усього, млн.гол.	в т.ч. в с.-г. підприємствах	усього, тис.т	на 100га ріллі, ц	на одну особу населення, кг
2005	7,1	2,6	494	16,0	10,5
2010	7,6	3,3	631	20,1	18,0
2015	7,4	3,7	760	23,4	18,1
2016	7,1	3,7	748	23,0	19,0
2017	6,7	3,6	736	22,6	19,2

Загалом сучасний стан свинарства характеризується тим, що значна частина господарств різко зменшили, а окремі навіть припинили виробництво свинини. При цьому на частку господарств населення у загальному виробництві та реалізації свинини в забійній масі припадає майже 60%. Сталося це, головним чином, не тому, що в них поліпшився рівень господарювання і значно збільшилося виробництво цієї продукції, а у зв'язку з різким скороченням поголів'я і зниженням у 1,5-2 рази продуктивності свиней у сільськогосподарських підприємствах. Практично не займаються виробництвом свинини і фермерські господарства.

Ведення свинарства в селянських господарствах залишається на примітивному рівні з утриманням переважно 1-2 поросят на відгодівлі. Цей сектор вимогливий до формування ринку молодняку свиней і кормів для завершальної відгодівлі. Перевагою тут є раціональне використання відходів домашнього господарства, зокрема картоплі та інших продуктів харчування.

Виходячи з науково-обґрунтованих норм харчування рівень споживання м'яса на одну особу населення має становити 80кг, у тому числі 32кг свинини. Для цього доцільно утримувати в усіх категоріях господарств 1млн основних і 1,5млн свиноматок, що перевіряються, одержувати від кожної з них у середньому за рік відповідно 14,4 та 7 поросят, вирощувати та відгодовувати молодняк до 100-110 кг, одержувати 400-500 г середньодобових приростів. У наступні роки завдяки інтенсивному використанню наявного поголів'я, поліпшенню кормової бази й удосконаленню технологічних процесів передбачати нарощування виробництва свинини до 2,2-2,3млн т у забійній масі. Для цього необхідно мати висококваліфіковані кадри, розводити високопродуктивні породи з раціональним використанням методів чистопородного розведення, схрещування та гібридизації.

Порівняно з іншими тваринами свині краще оплачують корм. При повноцінній і збалансованій годівлі на один кілограм приросту живої маси

свиней витрачається 4-5 корм, од., молодняку великої рогатої худоби - 8-9 і овець - 8 корм. од.

Розміщення свинарства на території України не має регіональних обмежень і орієнтоване лише на джерела формування кормових ресурсів. Найбільше свиней утримують у господарствах Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Харківської і Черкаської областей. Рівень розвитку свинарства у регіонах характеризується також щільністю поголів'я з розрахунку на 100 га ріллі. У 2017 р. щільність поголів'я свиней у сільськогосподарських підприємствах країни становила – 205 голів.

У господарствах України активно займаються поліпшенням породного складу свиней. Нині в Україні займаються розведенням та селекцією 15-ти порід й спеціалізованих типів свиней різного напрямку продуктивності. Серед них є численні породи, наприклад, велика біла. Поряд з ними окремі породи, як українська степова ряба, велика чорна та інші мають поголів'я у кілька разів менше. Це локальні та зникаючі породи, збереженню яких останнім часом приділяється велика увага.

Напрями спеціалізації свинарства визначаються типом відгодівлі свиней. Основні з них м'ясний, беконний і сальний. У сільськогосподарських підприємствах переважає м'ясний тип відгодівлі, 85 % відгодівельного поголів'я становлять свині м'ясного напрямку. На м'ясну відгодівлю ставлять молодняк у віці 3-4 міс, а при інтенсивній відгодівлі і раніше. Відгодівля завершується у віці 7-8 міс. при досягненні маси тварин 100-110 кг. При інтенсивній м'ясній відгодівлі за добу одержують 600-700 г приросту живої маси, а витрати корму на 1 кг приросту становлять 4,5-5,5 корм. од.

При беконній відгодівлі використовують молодняк скороспілих порід - великої білої, ландрас, естонської беконної та їхніх помісей. На відгодівлю ставлять молодняк у віці 3 міс. живою масою 25-30кг. Завершується відгодівля у віці 6-7 міс. при досягненні живої маси 90-100 кг і товщині шпигу не більше 4см. Для одержання бекону високої якості необхідна нормована годівля молодняку повноцінними раціонами.

На сальну відгодівлю, як правило, ставлять вибракуваних свиноматок і кнурів. Відгодівля триває 100 днів при високих середньодобових приростах (до 800- 1000г). Високого рівня приросту живої маси при сальній відгодівлі можна досягти, використовуючи об'ємисті і порівняно дешеві корми: комбінований силос, коренеплоди, зелені корми, харчові відходи та ін. При відгодівлі свиней до сальних кондицій на 1кг приросту витрачається 7-8 корм. од.

Свинарство розміщується в сільськогосподарських підприємствах різних виробничих типів. Найбільш інтенсивно і ефективно свинарство розвивається в спеціалізованих господарствах. За характером внутрішньогалузевої спеціалізації свинарські господарства поділяються на племінні і товарні. Племінні свинарські господарства вирощують високоякісних тварин для реалізації їх сільськогосподарським підприємствам на розплід для відновлення і підтримання на відповідному рівні племінних якостей поголів'я свиней.

Товарні свинарські господарства за своєю спеціалізацією поділяються на такі основні типи: репродукторні, які вирощують молодняк свиней до 3-4-місячного віку для реалізації відгодівельним підприємствам; відгодівельні, які вирощують молодняк, закуплений у господарствах-репродукторах; господарства із закінченим циклом виробництва, де здійснюють відтворення молодняку свиней і його відгодівлю.

В усіх типах господарств спеціалізація на виробництві продукції свинарства зумовлює підвищення економічної ефективності галузі. Однак найпоширенішою формою спеціалізації свинарських господарств є ферми підприємств із закінченим циклом виробництва свинини.

У свинарстві значний вплив має спеціалізація і концентрація виробництва, яка сприяє впровадженню індустріальної технології та будівництву великих свинарських комплексів. Будівництво таких спеціалізованих підприємств індустріального типу з відгодівлі свиней із закінченим оборотом стада, з повною механізацією і автоматизацією

виробництва дасть змогу збільшити виробництво свинини і перетворить його на високорентабельну галузь сільського господарства.

17.2. Економічна ефективність свинарства

Свинарство є однією з інтенсивних галузей продуктивного тваринництва. Ефективність свинарства, як і інших галузей сільського господарства, залежить від економії живої і уречевленої праці на виробництво одиниці продукції.

Економічна ефективність свинарства характеризується системою натуральних і вартісних показників: продуктивністю тварин - середньодобовим приростом живої маси однієї голови молодняку або свиней на відгодівлі, виходом поросят (у 2-місячному віці) і приростом живої маси з розрахунку на одну основну свиноматку на початок року, тривалістю вирощування і відгодівлі молодняку свиней до певної живої маси; витратою корму на 1 ц приросту живої маси; продуктивністю праці; собівартістю 1 ц приросту і живої маси; середньою ціною реалізації 1 ц живої маси свиней; прибутком з розрахунку на 1 ц живої маси; рівнем рентабельності виробництва свинини.

Сільськогосподарські підприємства значно відрізняються за рівнем економічної ефективності виробництва свинини. У більшості господарств свинарство ведеться при низькому рівні інтенсивності, а часто і на екстенсивній основі. В результаті продуктивність свиней і ефективність використання кормів залишаються низькими.

Рівень ефективності виробництва свинини в сільськогосподарських підприємствах України є низькорентабельним (табл. 17.2). Так, в 2017 р. рівень рентабельності виробництва свинини в сільськогосподарських підприємствах становив – 3,5 %.

Собівартість продукції в сільськогосподарських підприємствах досить висока і продовжує зростати. Так, лише за період 2015 – 2017 рр. вона зросла з 2189,54 грн. до 3227,99 грн., або у 1,5 рази.

Таблиця 17.2

**Економічна ефективність виробництва свинини
в сільськогосподарських підприємствах України**

Показник	2015р.	2016р.	2017р.
Середньодобовий приріст свиней на вирощуванні і відгодівлі, г	460	482	477
Середня жива маса сільськогосподарських тварин, реалізованих на забій	108	107	106
Середня жива маса 1гол. проданої переробним підприємствам, кг	112	111	109
Витрати кормів на 1ц приросту свиней, ц корм. од.	4,46	4,41	4,31
Собівартість 1ц живої маси свиней, грн.	2189,54	2519,36	3227,99
Ціна реалізації 1ц живої маси, грн.	2468,10	2405,01	3340,97
Прибуток, збиток(-) на 1ц живої маси, грн.	278,56	-114,35	112,98
Рівень рентабельності, збитковості (-), %	12,7	-4,5	3,5

На собівартість продукції свинарства вирішальний вплив мають рівень оплати корму і собівартість 1 ц кормових одиниць.

Рівень рентабельності свинарства залежить від собівартості живої маси свиней і ціни її реалізації. Ціни диференційовані за якістю продукції, тому вирішальним фактором їх підвищення є поліпшення якості відгодівельного поголів'я.

17.3. Шляхи підвищення економічної ефективності свинарства

Головним напрямом підвищення економічної ефективності свинарства є послідовна інтенсифікація на основі зміцнення кормової бази і забезпечення збалансованої годівлі свиней, удосконалення племінних і продуктивних якостей поголів'я, підвищення рівня використання свиноматок і продуктивності молодняку на відгодівлі, поглиблення спеціалізації і концентрації галузі, впровадження індустріальних технологій і прогресивних форм організації та оплати праці.

У багатьох господарствах продуктивність свиней залишається надзвичайно низькою, строки вирощування молодняку перевищують нормативні в півтора-два рази, внаслідок чого генетичний потенціал тварин використовується лише на 50-60 %. Основною причиною цього є неповноцінна і незбалансована за вмістом амінокислот, вітамінів і мікроелементів годівля свиней. Тому для підвищення економічної ефективності свинарства в господарствах України необхідне безперебійне постачання свиноферм повноцінними кормами, що забезпечить зростання продуктивності свиней і окупності витрат. При годівлі свиней збалансованими раціонами до 50 % поживних речовин згодовуваних кормів витрачається на одержання продукції. За цих умов середньодобовий приріст живої маси молодняку може становити 550 г при витратах кормів на 1 ц 4,5-5,0 ц корм, од. Рівень годівлі протягом усього періоду вирощування і відгодівлі молодняку свиней має забезпечити запрограмовану продуктивність поголів'я і високу оплату корму.

Досвід передових підприємств та науково-дослідних установ свідчить, що кормові ресурси галузі найефективніше використовуються при оптимальному співвідношенні зернофуражу в таких пропорціях: ячмінь - 30-35%, кукурудза – 25-30, пшениця – 25-30, горох – 10-15, овес – 3-5%. Весь зернофураж необхідно згодовувати у вигляді повноцінних комбікормів,

збагачених трав'яним і м'ясо-кістковим борошном, вітамінами, мікроелементами тощо.

Важливим напрямом підвищення ефективності свинарства є вдосконалення племінних і продуктивних якостей свиней. У більшості господарств України найпродуктивнішими є свині великої білої породи та їх помісі. Значного підвищення продуктивності свинарства досягають на основі промислового схрещування спеціалізованих ліній і порід, що дає змогу використати при розведенні свиней явище гетерозису. В результаті плодючість свиноматок зростає більш як на 10 %, підвищується життєдіяльність і прискорюється ріст поросят. У віці до 3 міс. помісні поросята мають живу масу на 15-20 % більшу порівняно з чистопородними при зменшенні витрат корму на 1 кг приросту на 10 %. У процесі відгодівлі продуктивність помісного молодняку підвищується на 20-30%.

Наявний у господарствах України генофонд основних порід і ліній свиней в змозі забезпечити при інтенсивній відгодівлі по 650-700 г середньодобового приросту живої маси.

Збільшити виробництво свинини і підвищити ефективність галузі можна також за рахунок інтенсивного використання свиноматок. Від кількості і якості поросят, яких одержують від однієї свиноматки, залежать обсяг виробництва свинини і рівень її собівартості. При збалансованій годівлі свиней вихід поросят на одну основну свиноматку в рік може становити не менше 18-20 гол., що на завершальному етапі виробництва забезпечує вихід 20-22 ц живої маси.

На збільшення виробництва свинини та зниження її собівартості впливає такий важливий фактор інтенсифікації, як удосконалення відтворення стада свиней та підвищення репродуктивних здатностей основних і разових свиноматок. Це пов'язано з тим, що від рівномірності надходження необхідної кількості ремонтного молодняку, його фізіологічного стану, успадкованої продуктивності залежить весь процес виробництва, його кінцеві результати. За розрахунками спеціалістів,

збільшення виходу поросят від однієї свиноматки від 16 до 18-24 гол. Підвищує ефективність використання кормів на 6-18%.

Істотним фактором підвищення економічної ефективності свинарства є поглиблення спеціалізації і концентрації виробництва свинини. У багатьох господарствах України через існуючі відмінності в технології і механізації виробничих процесів не забезпечуються оптимальні розміри свинарських ферм, що спричинює низький рівень ефективності виробництва свинини.

Поглиблення спеціалізації свинарських господарств сприяє підвищенню економічної ефективності виробництва свинини. Особливо високоефективні свинарські комплекси, що виробляють свинину за індустріальною технологією. Індустріальна технологія вимагає стандартизації розведення, годівлі та утримання тварин, використання гетерозисного молодняку, годівлі поголів'я повноцінними кормо сумішами, групового утримання свиней однакового віку, цехової організації виробництва і вузької спеціалізації праці.

Важливим фактором ефективності індустріальної технології в свинарстві є проведення необхідних ветеринарних (профілактичних і лікувальних) заходів на фермі. В умовах великої концентрації поголів'я роль ветеринарного обслуговування значно зростає і воно стає невід'ємною складовою нормального функціонування комплексу та інтенсифікації виробництва свинини.

Розширення виробництва свинини та підвищення його ефективності залежить від формування ринку м'яса в Україні. Ринок м'яса – це система економічних відносин між виробниками сировини і кінцевого продукту, придатного для споживання, завдяки якій через купівлю-продаж реалізується право на власність характерних для певного ринку товарів. Це означає, що ринок м'яса, в якому процеси обміну є основоположними, рівною мірою охоплює виробництво, розподіл та споживання і має не тільки пряму, а й зворотну дію на процес відтворення, тобто володіє здатністю до саморегулювання.

До найбільш узагальнених особливостей, на основі яких відбувається формування ринкових відносин, є висока заінтересованість підприємств у ринках збуту, оскільки за їх відсутності не існує власне ринку, а є простий розподіл. Тому про наявність ринкових відносин у м'ясному підкомплексі можна буде говорити лише тоді, коли існуватиме збалансована система виробництва і споживання м'ясної продукції, коли темпи зростання виробництва випереджатимуть темпи збільшення обсягу споживання. Крім того, невід'ємною умовою формування ринкових відносин є високий ступінь самостійності підприємств, що ґрунтується на правовому та господарському законодавстві.

Отже, розвиток свинарства і забезпечення населення доступними за цінами м'ясними продуктами можливі лише за умови реформування всіх ланок м'ясопродуктового підкомплексу України, їх технічного та технологічного переобладнання на основі досягнень науково-технічного прогресу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке народногосподарське значення свинарства?
2. Які показники характеризують розвиток свинарства?
3. Які зміни відбулися у свинарстві за останні роки?
4. Яке місце у м'ясному балансі України займає свинарство?
5. Охарактеризуйте спеціалізації свинарства, які визначаються типом відгодівлі свиней.
6. Які показники характеризують економічну ефективність свинарства?
7. Який сучасний рівень продуктивності праці, собівартості та рентабельності виробництва свинини?
8. Які показники характеризують рівень інтенсивності та економічну ефективність інтенсифікації свинарства?
9. Які канали реалізації свиней нині переважають?
10. Які основні напрями підвищення ефективності свинарства?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Показники економічної ефективності виробництва свинини:

- 1) витрати на одну голову молодняка свиней;
- 2) витрати на одну основну свиноматку;
- 3) витрати кормів на одну основну свиноматку;
- 4) собівартість 1ц приросту свиней;
- 5) рівень товарності.

2. Показники економічної ефективності виробництва свинини:

- 1) реалізовано живої маси свиней;
- 2) рівень товарності;
- 3) рівень рентабельності;
- 4) виробництво свинини на 100 га ріллі.

3. Показники економічної ефективності свинарства:

- 1) рівень товарності;
- 2) прибуток на 100га ріллі;
- 3) прибуток на одну основну свиноматку;
- 4) виручка від реалізації продукції на одну основну свиноматку.

4. Показники рівня інтенсивності свинарства:

- 1) виробничі витрати на 1ц приросту свиней;
- 2) виробничі витрати на одну основну свиноматку;
- 3) витрати кормів на 1ц приросту свиней;
- 4) затрати праці на 1ц приросту свиней.

5. Показники результату інтенсифікації свинарства:

- 1) обсяг виробництва свинини в господарстві;
- 2) виробництво свинини на 100га ріллі;
- 3) виробництво свинини на одну основну свиноматку;
- 4) затрати праці на одну основну свиноматку.

6. Показники результату інтенсифікації свинарства:

- 1) вартість валової продукції на одну основну свиноматку;
- 2) витрати на одну основну свиноматку;
- 3) обсяг виробництва свинини в господарстві;
- 4) виробництво свинини на 100га ріллі.

7. Показники економічної ефективності інтенсифікації свинарства:

- 1) вартість валової продукції на одну основну свиноматку;
- 2) вартість валової продукції на одного середньорічного працівника;
- 3) вартість валової продукції на 100га ріллі;
- 4) обсяг виробництва свинини в господарстві.

8. Показники економічної ефективності інтенсифікації свинарства:

- 1) вартість валової продукції на одну основну свиноматку;
- 2) виручка від реалізації продукції на 1 грн. основних фондів;
- 3) рівень товарності;
- 4) вартість валової продукції на 1 грн. виробничих витрат.

9. Показники економічної ефективності інтенсифікації свинарства:

- 1) витрати на одну свиноматку;
- 2) окупність додаткових витрат;
- 3) реалізовано живої маси свиней;
- 4) виручка від реалізації продукції.

10. Шляхи підвищення економічної ефективності свинарства:

- 1) збільшення виробництва свинини;
- 2) збільшення поголів'я свиней;
- 3) підвищення продуктивності свиней;
- 4) підвищення товарності свинарства;
- 5) впровадження індустріальної технології виробництва.

ТЕМА 18. ЕКОНОМІКА ІНШИХ ГАЛУЗЕЙ ТВАРИННИЦТВА

18.1. Економіка вівчарства і козівництва

18.2. Економіка птахівництва

18.3. Економіка бджільництва

18.1. Економіка вівчарства і козівництва

Вівчарство — важлива галузь продуктивного тваринництва, яка забезпечує народне господарство такими важливими продуктами, як вовна, овчини, смушки, баранина і молоко.

Козівництво - галузь тваринництва, яка займається розведенням кіз для одержання молока, м'яса, вовни, пуху, шкір, хутра. Молоко кіз характеризується високим вмістом жиру і білка, бактерицидною дією. З шкір кіз виготовляють шевро, хром, лайку, замшу, сап'ян тощо, а з пуху — високоякісні легкі тканини, тонкий трикотаж, найкращі сорти фетру, хустки. З тонкої вовни роблять технічні тканини, килими, ліжники і трикотаж, а з грубої - вовнові тканини і трикотаж.

Вівчарство і козівництво сприяють підвищенню ефективності використання сільськогосподарських угідь, особливо в посушливих степових та гірських районах. Вівці і кози - пасовищні тварини, порівняно невибагливі до умов утримання. Вони можуть досить ефективно використовувати малопродуктивні природні угіддя та найдешевші грубі і соковиті корми. Таким чином забезпечується висока оплата корму, а виробничі витрати на їх утримання порівняно невеликі.

Вівці характеризуються вовною, м'ясною, молочною, овчинною, смушковою продуктивністю. За принципом продуктивності проводять класифікацію порід овець. При розведенні овець потрібно вибирати такі породи, які в конкретних природно-кліматичних і економічних зонах найбільшою мірою можуть проявити свої особливості й продуктивність. Серед порід овець виділяють наступні:

- тонкорунні породи: австралійський меринос, асканійська тонкорунна, прекос, ставропольська, кавказька та інші;
- напівтонкорунні породи: цигайська, чорноголова, мерино-фляйш, асканійська м'ясо-вовнова та інші;
- грубововнові породи: каракульська, сокільська, романівська, решетилівська, гірськокарпатські вівці (рачки, цуркани), волошські, українська гірськокарпатська та інші.

В Україні розводять понад 30 порід кіз. Найбільш популярні такі швейцарські молочні породи, як зааненська і тоггенбурзька. Виділяють такі основні напрями козівництва:

- молочне (породи зааненська, тоггенбурзька, мегрельська, нижньооновгородська та регіональні популяції),
- пухове (породи оренбурзька, придонська, гірськоалтайська),
- вовнове (породи ангорська, радянська вовнова),
- молочно-м'ясне та комбіноване.

В кінці XX століття ці галузі продуктивного тваринництва України ґрунтувалися на тому, що головний збут від вирощування цих тварин йшов від продажу вовни, а не м'яса. За останні десятиліття світовими лідерами у цьому бізнесі стали виробники з Австралії та Нової Зеландії, попит на українську вовну значно впав (таблиця 18.1).

Таблиця 18.1

Розвиток вівчарства і козівництва в Україні

Рік	Поголів'я овець і кіз		Вироблено вовни, тонн, в т.ч.		Вироблено баранини та козлятини, тис. тонн
	всього, тис. голів	у т.ч. в с.-г. підприємствах	овеча	козяча	
2005	1629,5	270,9	3023	172	16,2
2010	1731,7	298,4	4059	133	21,0
2015	1325,3	186,9	2233	37	13,7
2016	1314,8	187,2	2033	39	13,4
2017	1309,3	187,0	1924	43	13,5

Вивчення стану вівчарства і козівництва в Україні свідчить, що за період з 2005 по 2017р. поголів'я овець і кіз різко зменшилось, а за рахунок цього і виробництво вовни. В 2017 році майже 86% поголів'я овець і кіз було зосереджене в домогосподарствах населення.

У 2017 році порівняно з 2005 роком поголів'я у господарствах країни зменшилось на 20%, при цьому у сільськогосподарських підприємствах – на 31%, а господарствах населення – 17,4%.

Найбільшу кількість овець і кіз в 2017 році (майже половини загального поголів'я) утримували господарства Одеської (344,2 тис. голів), Закарпатської (141,1 тис. голів), Харківської (72,3 тис. голів) і Миколаївської (66,3 тис. голів) областей.

Виробництво вовни також зменшилось з 2005 року: овечої - на 36,4% і козячої – на 75%. Але якщо за останні три роки динаміка щодо зниження обсягів виробництва овечої вовни зберіглась, то обсяги виробництва козячої вовни за період 2015-2017рр. зросли на 16,2%.

Темпи зниження обсягів виробництва баранини та козлятини з 2005 роки значно нижчі ніж вовни – 16,7%.

На світовому ринку попит на баранину стабільно зростає протягом останніх років. Споживання цього виду м'яса у всьому світі стабільно росте. Споживання цього виду м'яса передусім стабільно відбувається на ринках країн, що розвиваються, особливо Близького Сходу. А виробництво місцевої продукції сильно відстає від ринкових потреб.

У 2017 році в Україні на частку баранини і козлятини припадає близько 1% виробництва всіх видів м'яса в сільськогосподарських підприємствах та 1,5% - в господарствах населення, тому ці галузі в Україні з повною впевненістю можна вважати областю невикористаних можливостей щодо забезпечення населення м'ясом. Споживання баранини і козлятини нашими громадянами досить незначне. Це є наслідком відсутності відповідної культури споживання баранини і козлятини, низьких доходів більшості верств населення, недостатності потужних рекламних кампаній у ЗМІ.

В Україні просто відсутні районовані м'ясні породи цих тварин, а племінних тварин треба завозити з-за кордону. Тому сьогодні українські виробники м'яса овець і кіз постали перед проблемою мати продуктивні районовані породи цих тварин. Господарства завозять передусім з Європи племінну худобу, але все впирається у собівартість та високі ціни. Поки що для багатьох агропідприємців це велика розкіш. Тому це головна проблема, що стримує його розвиток.

Радують перші українські успіхи в експорті баранини. Експорт сьогодні ще невеликий, передусім до Азербайджану, яка збільшила квоти на ввезення відповідного м'яса. Живих тварин беруть у наших господарствах турки. Турецька квота для вітчизняних господарств в обсязі є досить значною - 23 тисячі голів на рік, що є перспективно для українських виробників.

Таблиця 18.2

Економічна ефективність виробництва продукції вівчарства у сільськогосподарських підприємствах України

Показники	2005 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Вовна				
Середній настриг вовни від однієї вівці, кг	2,6	1,7	1,6	1,6
Собівартість 1 ц вовни, грн.	1702,20	3723,68	3597,83	6567,52
Ціна реалізації 1 ц, грн.	462,40	1417,14	2452,71	1983,39
Прибуток, збиток (-) на 1 ц вовни, грн.	-1239,8	-2306,54	-1145,12	-4584,13
Рівень рентабельності, збитковості (-), %	-72,8	-61,9	-31,8	-69,8
Баранина				
Середньодобовий приріст однієї голови, г	22	47	42	49
Собівартість 1 ц живої маси, грн.	799,90	2399,95	3191,56	3763,69
Ціна реалізації 1 ц живої маси, грн.	543,00	1690,33	2069,38	2273,27
Прибуток, збиток (-) на 1 ц живої маси, грн.	-256,90	-709,62	-1122,18	-1490,42
Рівень рентабельності, збитковості (-), %	-32,10	-29,6	-35,2	-39,6

Аналізуючи показники економічної ефективності виробництва продукції вівчарства у сільськогосподарських підприємствах України, ми бачимо зниження середнього настригу вовни від однієї вівці на 38,5%, при цьому скоротився у сільськогосподарських підприємствах він впав на 38,5%, а в господарствах населення - на 15,8%.

Повна собівартість 1 ц вовни у 2017 році порівняно з 2005 р. в 3,8 рази становила 6567,52 грн. Обґрунтування можливих шляхів зниження виробничих витрат вимагає детального аналізу собівартості - її структури і основних тенденцій формування. У процесі підвищення собівартості продукції вівчарства змінюються її структура і співвідношення окремих статей витрат. У структурі витрат виробництва 1 ц вовни матеріальні витрати склали 57,7 %, у тому числі корми - 40,9%, витрати на оплату праці -28,4%, загальновиробничі та інші витрати - 13,9 %.

Середня ціна реалізації 1ц вовни у 2017 році становила 1983,39 грн., що в 4,3 рази більша порівняно з 2005 роком. Але це не дозволило вивести виробництво з глибокої збитковості.

Низькі закупівельні ціни на вовну стримують розвиток галузі. Вони не забезпечують відшкодування витрат на її виробництво. Ціни на вовну залежать від її якості. В Україні переважно одержують вовну від грубововних, дуже мало - від тонкорунних і напівтонкорунних овець. Звідсіля і низька закупівельна ціна на неї.

Виробництво і реалізація вовни у сільськогосподарських підприємствах всіх областей України збиткове. В цілому по Україні у 2017 р. збиток від реалізації одного центнера вовни становив 4584,13 грн. Рівень збитковості виробництва вовни в 2017 році підвищився до 69,8%.

Рівень збитковості виробництва баранини істотно не змінився за останні роки і коливається в межах 30-40%. Середньодобовий приріст однієї голови молодняка овець збільшився за досліджуваний період більше ніж в 2 рази і у 2017 році становив 49г.

Економічна ефективність виробництва баранини залежить від рівня і динаміки собівартості живої маси овець і цін її реалізації. Протягом 2005-2017 років собівартість 1 ц живої маси овець збільшилась у 4,7 рази, а ціни реалізації одночасно зросли в 4,2 рази. В результаті рівень збитковості підвищився з 32,1% у 2005 році до 39,6% у 2017 році.

Основними стримуючими факторами розвитку вівчарства в Україні на теперішній час є:

- відсутність цивілізованого ринку збуту продукції;
- низькі закупівельні ціни на вовну, смушки, овчини;
- наявність малих індивідуальних господарств з невеликою кількістю поголів'я й неможливістю забезпечення його пасовищем та сучасною технологією й технологічними рішеннями;
- безконтрольність у породному розведенні овець без урахування відповідності біологічних можливостей тварин природно-кліматичним, економічним і господарським умовам зони розведення;
- низька плодючість та збереження новонароджених ягнят до реалізації;
- незадовільні умови годівлі й вирощування молодняка з урахуванням особливостей їх росту у різні вікові періоди;
- недостатнє використання вітчизняного генофонду овець для підвищення вовнової і смушкової продуктивності та плодючості вівцематок;
- незадовільні умови годівлі й утримання вівцематок у різні періоди їх фізіологічного стану.

Першочерговим завданням по відродженню вівчарства є відновлення поголів'я овець, підвищення його продуктивності та впровадження таких технологічних рішень і прийомів виробництва продукції, які б забезпечували конкурентоспроможність галузі.

В Україні є лише кілька фермерських господарств з розведення кіз, де поголів'я налічує понад 100 тварин. Тому й асортимент продуктів, які виробляють із козячого молока, незначний. У невеликих обсягах, переважно у Львівській, Київській, Кіровоградській областях, виготовляють

пастеризоване й стерилізоване молоко й кілька видів сирів. Звичайно, такі товари не швидко стануть дешевими й масовими. Проте перспективи розвитку промислового виробництва козячого молока й продукції його переробки в Україні є.

Галузь промислового молочного виробництва козячого молока динамічно розвивається в останні 20 років. У світі ефективно функціонують ферми і на 7000 і більше дійних кіз на одному майданчику. У світовій практиці чітко простежується тенденція заміни коров'ячого молока на козяче, особливо для виробництва дитячого, лікувального харчування й сирів.

У світі налічується понад 860 млн гол. кіз різних напрямів продуктивності: молочного, м'ясного, вовняного, пухового, комбінованого. Світове виробництво козячого молока постійно зростає. Цей показник становить понад 15,3 млн т на рік, що майже удвічі перевищує виробництво овечого молока.

В 2015 році козівництво в Україні знаходилося не в кращому стані. В країні налічувалося 585,3 тис. голів кіз. Позитивним було щорічне збільшення поголів'я кіз в сільськогосподарських підприємствах - так станом на початок 2015 р. промислово утримувалося 4,7 тис. голів кіз, що складає менше відсотка загального поголів'я.

Центрами козівництва варто назвати Одеську (87,5 тис. голів), Харківську (37,7 тис. голів) та Закарпатську (35,5 тис. голів) області. У відповідності до даних ФАО в Україні виробляється 254,6 тис. т козиного молока, тобто в середньому по 435 кг на одну козу.

В 2017 році поголів'я кіз нараховувало понад 650 тис. гол., в основному молочного і комбінованого напрямів продуктивності. З них 95% - у приватних господарствах, де утримують від 1 до 50 гол. Вже організовували в Україні більш потужні племінні й товарні високотехнологічні ферми з виробництва та переробки як молока, так і м'яса

з поголів'ям від 500 до 5000 козематок. При цьому збільшується кількість ферм - племінних репродукторів.

На кінець 2017 року їх було лише п'ять, але три зареєстровано цього року: ФГ «Англо-Нубійські кози», СК «Добриня», ФГ «Козиний двір». Ще є спеціалізовані фермерські господарства «Тетяна 2011» та «Золота коза», які зареєстрували по дві породи. І якщо раніше на слуху була тільки зааненська порода, то зараз з'явилися ще й англо-нубійська та альпійська. На сьогодні більшість племрепродукторів розрахована на внутрішній ринок.

В Україні виробляють багато видів продукції, особливо м'які і тверді козині сири, які користуються великим попитом. Продукція деяких господарств отримала високу оцінку на виставках і ярмарках, у тому числі міжнародних. Багатий асортимент продукції (молоко, сир, сметана, масло, йогурт, вершки, лій, м'ясо та ін.) реалізують через магазини, ресторани, санаторії і приватних осіб. Хоча асортимент вітчизняних виробників поступається європейському. Ринок на сьогодні вільний для продуктів з м'яса кіз. Тому на перспективу передбачається розведення кіз м'ясного і комбінованого напрямку продуктивності. Хоча багато наших співвітчизників оцінили переваги продуктів козівництва, але дозволити собі її купувати може не кожен. Так, козине молоко в сільській місцевості реалізують за цінами коров'ячого, а у містах воно коштує у 2-3, а іноді у 5 разів дорожче нього, коли в Європі ця перевага складає всього лише 30-50 %.

Оцінюючи сучасну ситуацію, попит та пропозицію на продукцію кіз в найближчі роки слід очікувати:

- збільшення кількості племінних та фермерських господарств з поголів'ям від 100 до 2000 тис гол.;
- зростання частки високопродуктивних племінних тварин;
- підвищення продуктивності кіз та якості продукції;
- зниження собівартості виробництва та ціни на продукцію козівництва;
- посилення кадрового та наукового забезпечення галузі.

18.2. Економіка птахівництва

Птахівництво – це галузь сільського господарства, яка забезпечує населення країни дієтичними висококалорійними продуктами харчування. Основна продукція птахівництва – яйця і м'ясо – за поживністю переважає більшість продуктів харчування.

Курячі яйця містять близько 12% повноцінних білків, 12% жирів, вітаміни і мікроелементи. Науково обґрунтована норма споживання яєць – 280 шт. на одну особу в рік. В 2017 році в Україні було вироблено 365 шт. яєць на одну особу, тобто рівень самозабезпечення цим продуктом становить 119,8%. Фонд споживання яєць включає, крім яєць, яєчний порошок і меланж в перерахунку на яйця. В 2017 році було спожито одним українцем 273 шт. яєць, що становить 97,5% від норми.

Високими поживними якостями відзначається також м'ясо птиці. У м'ясі курей та індиків міститься до 23% протеїну і 17-24% жиру, у м'ясі качок і гусей – відповідно 23-34% і 16-46%. За досліджуваний період питома вага м'яса птиці в структурі виробництва м'яса всіх видів зростає з 11,6% - в 2000 році до 51,1% - в 2017 році.

У процесі переробки птиці одержують пух і перо, що є цінною сировиною для легкої промисловості. Відходи інкубації і забою птиці використовують для виробництва кормового борошна. Крім того, птахівництво дає цінну побічну продукцію – пташиний послід.

Сільськогосподарська птиця відзначається скороспілістю, високою плодючістю, інтенсивним ростом і продуктивністю, що зумовлює добру оплату корму і ефективне використання засобів виробництва. Кури яєчних порід уже в 4,5-5 місяці починають нестись і дають до 350 яєць за рік. Курчата м'ясних порід за 45-50 днів досягають живої маси 1,5-2 кг, каченята за 50-55 днів – 2,0-3,0 кг, а жива маса гуски в 4-5-місячному віці становить 6-8 кг. Птиця характеризується високою забійною масою, вихід м'яса становить у середньому 65%. Завдяки скороспілості та високій якості,

продукція птахівництва займає пріоритетне місце серед галузей тваринництва.

Українське птахівництво стало одним із найбільш економічно привабливих та конкурентоспроможних видів агробізнесу, про що свідчить стійка динаміка зростання виробництва м'яса птиці і яєць.

Оскільки птахівництво є однією з найбільш скоростиглих галузей тваринництва, що забезпечує швидкий оборот вкладених коштів, тому його розвиток може здійснюватися завдяки диверсифікованому типу виробництва продукції, який може включати як м'ясний, яєчний, так і яєчно-м'ясний напрям спеціалізації.

Особливістю сучасного стану розвитку галузі впродовж останнього десятиліття є зростання чисельності поголів'я птиці усіх видів, нарощування обсягів виробництва, збільшення внутрішнього попиту та експорту продукції (таблиця 18.3).

Таблиця 18.3

Розвиток птахівництва в Україні

Рік	Поголів'я птиці, млн. голів	Середня несучість 1 курки-несучки в с/г підприємствах	Виробництво яєць		Вироблено м'яса птиці (у забійній масі), тис. тонн
			всього, млрд шт.	на одну особу, шт.	
2005	162,0	213	13,0	277	497
2010	203,8	281	17,1	372	954
2015	204,0	220	16,8	392	1144
2016	201,7	224	15,1	354	1167
2017	204,8	228	15,5	365	1185

Птахівництво інтенсивно розвивається на всій території України. На його розміщення впливають, насамперед, близькість та концентрація міського населення. Галузь розвивається по шляху створення великих промислових комплексів навколо великих міст і промислових центрів.

Найбільше поголів'я птиці в 2017 році було зосереджено у Вінницькій і Київській областях, відповідно 29,7 млн. голів (14,5% до загального поголів'я) і 29,5 млн. голів (14,4%). Значне поголів'я утримували в Черкаській області - 24,4 млн. голів (11,2 %) та Дніпропетровській областях - 18,5 млн. голів (9,1%). Разом в цих областях утримується 49,2% всього поголів'я птиці в Україні.

У 2017 р. поголів'я птиці в усіх категоріях господарств становило 204 млн. голів, в тому числі 55% у сільськогосподарських підприємствах (таблиця 18.4). Найвищу питому вагу в структурі поголів'я птиці традиційно займають кури та півні – 91,2% в 2017 році. Спостерігається тенденція до збільшення поголів'я качок на 22,9% в період 2005-2017рр.

Таблиця 18.4

Поголів'я птиці в Україні

Види птиці	Роки				
	2005	2010	2015	2016	2017
Птиця, всього у тому числі	161993,5	203839,8	203986,2	201668,0	204830,9
кури та півні	142573,0	183611,3	186354,3	184335,9	186737,2
гуси	8099,1	6269,0	5114,7	4183,4	4116,9
качки	8909,4	10777,1	10150,2	10876,4	10953,7
індики	1882,7	1884,4	1825,0	1575,3	1951,0

Характеризуючи виробництво продукції птахівництва за категоріями господарств, необхідно відмітити, що в сільськогосподарських підприємствах, де утримується 55% поголів'я птиці, зосереджено 54% виробництва яєць в країні у 2017 році.

Збільшення обсягів виробництва м'яса птиці зумовлене насамперед зростанням попиту з боку населення та підприємств харчової промисловості. М'ясо птиці стало заміником для більшості споживачів м'яса, оскільки в останні роки відбулося суттєве скорочення пропозиції яловичини та свинини. Крім того, споживачі надають перевагу дієтичному м'ясу птиці.

Значне зростання виробництва продукції птахівництва стало можливим передусім за рахунок будівництва в Україні сучасних високотехнологічних птахофабрик і комплексів, які забезпечені технікою й обладнанням як провідних світових, так і вітчизняних виробників.

У збільшенні виробництва яєць і м'яса птиці все більшого значення набувають сучасні методи інтенсивного птахівництва на основі спеціалізації і концентрації галузі. Великі спеціалізовані господарства здійснюють виробництво яєць і м'яса птиці на індустріальній основі. Птахофабрики – вузькоспеціалізовані великі підприємства, що працюють переважно на купованих кормах. В результаті вузькогалузевої спеціалізації птахівництво тут повністю відокремилось від кормовиробництва, проте воно залишається незамінним.

Заслуговує на увагу експортний потенціал галузі. Відомо, що українська продукція птахівництва користується попитом в багатьох країнах Азії, Африканського континенту, Європі. Найвищим попитом м'ясо птиці користується в Іраку, Казахстані та Нідерландах. В 2015 року експорт м'яса птиці з України становив 190 тис.т.; у 2014 році цей показник становив 175 тис.т, що на 30 тис.т більш, ніж в 2013 році.

Таблиця 18.5

Баланс яєць (включаючи яйцепродукти), тис. тонн

	2005	2010	2015	2016	2017
Виробництво	753	985	969	872	896
Зміна запасів на кінець року	13	9	-4	0	0
Імпорт	5	7	11	5	7
<i>Усього ресурсів</i>	745	983	984	877	903
Експорт	1	75	126	112	155
Витрачено на корм та інкубацію	91	125	136	95	72
Втрати	6	16	21	11	6
Фонд споживання	647	767	694	659	670
у розрахунку на 1 особу, штук	238	290	280	267	273

За останні роки Україна також суттєво збільшила експорт яєць (таблиця 18.5). У 2005 році Україна експортувала 1 тис. тонн яєць, то у 2017 році – 155 тис. тонн. Останнім часом Україна розвиває напрямок переробки яєць з наступним експортом готових яйце-продуктів, що є досить позитивною тенденцією.

Основними країнами-імпортерами свіжих яєць з України були: Ірак, Об'єднані Арабські Емірати, Молдова. Основними країнами, куди здійснюється експорт яйце-продуктів це країни Близького Сходу. Також розширилися взаємозв'язки з цього приводу із країнами африканського континенту. Україна також отримала квоту на експорт яєць та яєчних продуктів до Європейського союзу.

Птахівництво, що ведеться на індустріальній основі, є найбільш інтенсивною галуззю тваринництва. Воно вимагає високого рівня розвитку матеріально-технічної бази, розведення лінійної гібридної птиці спеціалізованих порід, а також безперебійного і повного задоволення потреб у високоякісних кормах з використанням повноцінних комбікормів та білково-вітамінних добавок, мікроелементів, амінокислот, антибіотиків для всіх видів і статевих-вікових груп птиці.

Економічна ефективність виробництва продукції птахівництва характеризується такими показниками: продуктивність птиці - середня річна несучість курок-несучок і середньодобовий приріст живої маси молодняку птиці, собівартість 1000 яєць і 1 ц живої маси птиці, ціна реалізації одиниці продукції, рівень рентабельності її виробництва (таблиця 18.6).

Аналізуючи цінову ситуацію слід зазначити, що ціна реалізації 1000 шт. яєць в 2017 році не змогла покрити витрати на виробництво даної продукції, в результаті чого сільськогосподарські підприємства отримали 113,33 грн збитку на 1000 шт. яєць, що сприяло зниженню рівня рентабельності до 9%. Порівняно низький рівень ефективності виробництва яєць є результатом високої собівартості, яка підвищилася внаслідок різкого зростання в 2016-2017рр. вартості електроенергії, кормів, палива тощо.

Таблиця 18.6

**Економічна ефективність виробництва продукції птахівництва
в сільськогосподарських підприємствах**

Показник	2005 р.	2010р.	2015р.	2016р.	2017р.
Виробництво яєць					
Середня несучість курки-несучки, шт.	213	281	220	224	228
Собівартість 1 тис. яєць, грн	174,2	397,8	862,58	1108,87	1259,23
Ціна реалізації 1 тис. яєць, грн	192,8	471,9	1388,14	1114,78	1145,90
Прибуток, збиток (-) від 1 тис. яєць, грн	18,6	74,1	525,57	5,92	-113,33
Рівень рентабельності, %	10,6	18,6	60,9	0,53	-9,00
Виробництво м'яса					
Середньодобовий приріст живої маси однієї голови, г	23	28	29,3	35,3	36,0
Собівартість 1 ц живої маси, грн	563,57	1028,5	1436,89	2011,81	2643,47
Ціна реалізації 1 ц живої маси, грн	367,57	997,2	1349,12	2112,63	2828,51
Прибуток, збиток(-) на 1 ц живої маси, грн	-187	-31,3	-87,77	100,82	185,04
Рівень рентабельності*, %	-33,2	-3,6	-6,1	5,0	7,0
Товарність м'яса птиці, %	36,1	10,6	8,2	4,5	3,8

*без урахування власної переробки

Аналізуючи ринок м'яса птиці, необхідно звернути увагу на дуже низький рівень товарності в період 2015-2017рр. - він знизився до 3,8%. Цьому сприяло нарощування в сільськогосподарських підприємствах виробничих потужностей з власної переробки м'яса птиці. Тому отримані розрахунки можна вважати досить умовними і заниженими.

Протягом 2016-2017 рр. виробництво м'яса птиці перестало бути збитковим, адже ціни реалізації 1ц живої маси птиці компенсували виробникам витрати і дозволили отримати 185,04 грн. прибутку.

Жодна з галузей тваринництва за останні 10-15 років не мала такої позитивної динаміку росту, як птахівництво. Цей досвід необхідно узагальнити для подальшого відродження інших менш успішних галузей тваринництва. Водночас, можливості внутрішнього ринку щодо забезпечення стійких показників зростання виробництва об'єктивно обмеженні через його

перенасичення продукцією галузі. Відтак, перспективи птахівництва безпосередньо пов'язані з розвитком експорту як на традиційні світові ринки, так і нові.

Враховуючи можливість швидкого насичення внутрішнього ринку завдяки розвитку потужних птахівничих підприємств, в основі розвитку ринку м'яса птиці має бути експортно орієнтована стратегія, що забезпечить збалансування попиту й пропозиції на внутрішньому ринку за рахунок експорту до освоєних і нових світових ринків. З метою реалізації цієї стратегії необхідно створити умови для регулювання обігу продовольства з урахуванням вимог світового ринку. Становлення та ефективне функціонування ринку м'яса птиці повинно будуватися за схемою, яка передбачає взаємозв'язок вітчизняних товаровиробників, переробних підприємств, споживачів та експортно-імпортні операції.

18.3. Економіка бджільництва

Бджільництво - галузь сільського господарства, яка займається розведенням бджіл та отриманням від них меду та інших корисних продуктів. Бджоли запилюють багато видів рослин, використовуючись задля підвищення урожайності. Серед продуктів бджільництва не тільки цінний дієтичний продукт мед, а й віск, прополіс, отрута та інші, вони знаходять широке застосування, зокрема для здоров'я людини - така медична практика має назву апітерапія.

Україна – одна з провідних держав світу, яка має розвинуте бджільництво, що забезпечує запилення сільськогосподарських культур, виробництво меду, воску та іншої продукції бджільництва для потреб населення, харчової, медичної, хімічної та інших галузей.

Україну в світі визнають як батьківщину культурного бджільництва, заснованого нашим співвітчизником П.І. Прокоповичем, який створив першу

школу пасічників і розробив основи ведення галузі майже 200 років тому.

Таблиця 18.7

Розвиток бджільництва в Україні

Показники	2005 р.	2010 р.	2015р.	2016р.	2017р.
Наявність бджолосімей, тисяч					
у господарствах усіх категорій	3369,0	2921,5	2590	2487	2642
у т.ч. с/г підприємствах	184,3	95,4	49,9	47,1	43,6
господарствах населення	3185	2826	2540	2440	2599
Виробництво меду, тонн					
у господарствах усіх категорій	71462	70873	63615	59294	66231
у т.ч. с/г підприємствах	2461	1620	918	901	847
господарствах населення	69001	69253	62697	58393	65384
Одержано меду в середньому на 1 бджолосім'ю, кг					
у господарствах усіх категорій	21,21	24,26	24,56	23,84	25,07
у т.ч. с/г підприємствах	13,35	16,98	18,40	19,13	19,43
господарствах населення	21,67	24,50	24,68	23,93	25,16

В 2017 році 99,3% бджолосімей знаходилися у господарствах населення (таблиця 18.7). Бджільництвом в Україні займається приблизно 400 тис. осіб. Це один з найбільших в світі показників. Фактично кожен сотий українець - пасічник. При цьому за організаційною формою господарювання бджільництво є найближчим до фермерства, частка якого в структурі утримання становила в 2015-2017рр. лише 0,2% .

Валове річне виробництво меду в 2017 році становило 66,2 тисяч тонн, що на 7,3% менше ніж в 2005 році. Така кількість виробленого меду ставить Україну на перше місце в Європі та на четверте в світі за цим показником – після Китаю, Індії та Аргентини.

Основними виробниками меду в Україні є 8 областей - Вінницької, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Житомирської, Миколаївської, Полтавської, і Кіровоградська. Ці регіони забезпечують виробництво 70% загального об'єму меду в рік.

Втім, ефективність виробництва залишається дуже низькою. Наприклад, в Канаді 7 тис. пасічників виробляють 29 тис. тонн меду, а в Україні 400 тис. виробників - лише трохи більше 66 тис. тонн.

Продуктивність бджолосім'ї, для прикладу, в Канаді сягає 50 кг меду на рік, а у нас – 19,43 кг у сільськогосподарських підприємствах і 25,16 кг – в господарствах населення. Така різниця в показниках пояснюється тим, що в Канаді і більшості країнах світу виробництво меду знаходиться на промисловому рівні.

Збільшити виробництво меду могло б об'єднання пасічників в кооперативи. Бджільництво стає рентабельним починаючи із 100 бджолосімей. Зараз передбачається створення єдиного реєстру пасічників, що дасть можливість активніше залучати інвестиції в розвиток вітчизняного бджільництва, створювати кооперативи із переробки бджолярських продуктів та допоможе пасічникам виробляти безпечну та якісну продукцію як для внутрішнього, так і для зовнішнього ринків. Також, реєстр дозволить координувати співпрацю бджолярів та сільгоспвиробників, щоб уникати загибелі бджіл під час хімічної обробки полів та садів.

Бджільництво – це галузь, яка цілковито залежить від екології. Якщо його переведення на промисловий рівень - це питання прибутковості, то збереження його екосистеми - питання існування галузі як такої.

Головний фактор тут - рослинне фермерство, яке безпосередньо впливає на бджільництво. Без плідної медоносної бази - рослин, багатих на нектар та пилок (гречка, сади та ягідники), бджолам не буде що запилювати та звідки виробляти мед. Через збільшення площ під ріпаком, соєю, пшеницею і кукурудзою бджоли виробляють менше меду.

Виробники сільськогосподарської продукції знають, що бджоли своєю опилувальною роботою підвищують врожайність гречки, соняшнику, люцерни і плодів яблуні на 50%, кавунів, динь і гарбузів - на 100% і більше. При правильному використанні енергії бджіл-робітниць можна підвищити урожайність персиків в 4 рази, вишень і черешень - в 7, а деяких сортів

винограду - в 10 разів. Загалом близько 150 культур потребують перехресного запилення бджолами. Саме тому багато господарств використовують пасіки з метою підвищення врожайності і отримання продуктів бджільництва, які також збільшують прибутковість сільськогосподарських підприємств.

Окрім збереження та збільшення кількості медоносів, необхідно також стежити за обробкою їх хімікатами. Із забрудненого ними пилку вийде неякісний мед, що не пройде сертифікацію. До того ж через надмірне використання хімікатів гинуть самі бджоли - з початку 2018 року в Україні загинуло 800 бджолосімей.

Розвиток вітчизняного бджільництва є надзвичайно важливим, адже кількість нових ринків збуту цієї продукції впродовж останніх років росте в геометричній прогресії. Щороку з виробленого в Україні меду, лише 25-30 тис. тонн надходить на внутрішній ринок. Решта експортується.

Споживання всередині країни істотно знизилося через занепад української економіки та збільшення експортних цін: якщо мед коштував 1,5 євро, то в євро він так і коштує, але в гривні він подорожчав - ціна на внутрішньому ринку виросла утричі.

Оскільки мед не є продуктом першої необхідності, українці не поспішають платити за нього високу ціну. Тому й виробникам вигідніше експортувати. Право експорту меду вже отримали 67 українських суб'єктів господарювання.

За даними Державної служби статистики, в 2017 році Україна експортувала понад 36 тисяч тонн натурального меду на майже 84 мільйони доларів США, з яких понад 26 тисяч тонн (приблизно на 60 мільйонів доларів) - у країни Європи. У 2014 році ці цифри були ще вищими: експорт понад 36,3 тисячі тонн меду збагатив Україну на понад 93 мільйони доларів. З них до Європи українські пасічники експортували більш ніж 26 тисяч тонн, а це понад 66 мільйонів доларів прибутку. На цьому тлі пільгові квоти для

поставок українського меду в ЄС становлять лише 5 тисяч тонн. Решту продукції постачають на загальних підставах, з оплатою митних тарифів.

Зараз найбільшими споживачами меду у світі, із часткою до 50%, є країни ЄС – Німеччина (13%), Велика Британія (6%), Франція (6%), Бельгія (4%), Іспанія (4%) й Польща (4%). Друга позиція у світовому рейтингу імпортерів у США з 21%, третя – у Японії 7%.

Українське бджільництво зараз переживає період підйому. Проте, щоб цей успіх не став швидкоплинним, бджолярам та державі необхідно вдатися до системних кроків. Перші мають переходити на європейські стандарти виробництва, другі - почати захищати галузь.

Основними проблемами галузі бджільництва України є:

- відсутність ефективної державної фінансової підтримки галузі;
- низька технологічна культура виробництва продукції, її переробки, та фасування відсутність промислових технологій;
- зменшення масштабів посівів ентомофільних сільськогосподарських рослин та недостатнє використання бджолозапилення;
- погіршення екологічного стану оточуючого природного середовища та порушення технологічних вимог щодо обробітку ентомофільних сільськогосподарських рослин пестицидами та отрутохімікатами і як наслідок – масові отруєння бджіл;
- недостатнє ветеринарне забезпечення і як наслідок неконтрольоване поширення хвороб бджіл;
- відсутність гармонізованого масиву законодавства щодо виробництва та якості продукції галузі і як наслідок складнощі в реалізації експортного потенціалу галузі.

В Україні з кінці 2015 року розроблено Програму розвитку бджільництва на період 2016-2020рр., яка передбачає не лише збільшення чисельності бджолосімей, а й підвищення рівня рентабельності пасік. Останнє тісно пов'язане із збільшенням обсягів виробництва, запровадженням промислових технологій, одержанням крім меду,

додаткових продуктів бджільництва – пилку, прополісу, маточного молочка та інших. Ці продукти є сировиною для створення лікувально-профілактичних харчових препаратів. Подальший розвиток апітерапії значно збільшить попит на всі продукти бджільництва і стимулюватиме розвиток пасічництва. Створення нових продуктів харчування і препаратів на основі апи- та фітосировини і широке впровадження їх у практику охорони здоров'я матиме позитивний вплив на здоров'я населення в цілому і особливо на людей, які зазнали дії радіоактивного опромінення.

Виконання Програми забезпечить до 2020 року збільшення кількості бджолиних сімей по Україні до 6, 0 млн., виробництва валового меду до 120 тисяч тон і воску до 2,8 тис. тон, продукції для потреб медичної, фармацевтичної та інших галузей народного господарства.

Буде забезпечено чистопорідне розведення вітчизняних порід бджіл у ареалах, передбачених планом породного районування бджіл, створення розгалуженої внутрішньопородної структури, основою якої стануть базові племінні господарства по удосконаленню аборигенних бджіл України. Створення універсальних технологій утримання і розведення бджіл забезпечить промислову основу виробництва продуктів бджільництва.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке народногосподарське значення птахівництва?
2. Які особливості розміщення птахівництва?
3. Які особливості розвитку спеціалізації і концентрації виробництва яєць і м'яса птиці?
4. Які напрями розвитку внутрішньогалузевої спеціалізації у птахівництві?
5. Які показники характеризують розвиток птахівництва?
6. Який рівень економічної ефективності виробництва яєць і м'яса птиці?
7. На чому ґрунтується висока ефективність вирощування бройлерів?
8. Які основні шляхи зниження собівартості яєць?
9. Які фактори впливають на рівень цін реалізації яєць і м'яса птиці?
10. Завдання щодо розвитку птахівництва і шляхи підвищення його

ефективності.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Які основні зони розміщення товарного вівчарства?

- 1) приміські зони великих міст;
- 2) Степ;
- 3) Полісся;
- 4) Лісостеп.

2. Які показники характеризують розвиток вівчарства?

- 1) тривалість використання вівцематок;
- 2) динаміка поголів'я овець;
- 3) наявність сіножатей і пасовищ у господарстві;
- 4) структура стада;
- 5) валова і товарна продукція.

3. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва вовни?

- 1) настриг вовни від овець;
- 2) собівартість 1ц вовни;
- 3) витрати корму на одну вівцю;
- 4) структура стада;
- 5) рівень рентабельності.

4. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва м'яса овець?

- 1) прибуток на 1ц живої маси;
- 2) природній спад овець;
- 3) витрати кормів на 1 голову овець;
- 4) виробництво баранини на 100 га с.-г. угідь;
- 5) собівартість 1 ц приросту;
- 6) затрати праці на 1 голову.

5. Які фактори найбільше впливають на підвищення економічної ефективності вівчарства?

- 1) розширення ринків збуту продукції;
- 2) покращення якості вовни;
- 3) ріст виробничих витрат на одну вівцю;
- 4) збільшення поголів'я овець.

6. Собівартість 1ц вовни, перш за все, залежить від:

- 1) рівня товарності продукції;
- 2) продуктивності овець;

- 3) кількості поголів'я овець;
- 4) структури стада;
- 5) вартості витрачених кормів.

7. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва яєць?

- 1) собівартість 1000 шт. яєць;
- 2) витрати кормів на одну курку-несучку;
- 3) затрати праці на одну курку-несучку;
- 4) рівень товарності;
- 5) ціна реалізації 1000 шт. яєць;
- 6) рівень рентабельності.

8. Які шляхи зниження собівартості яєць?

- 1) зменшення витрат на одну курку-несучку;
- 2) зменшення витрат кормів на одну курку-несучку;
- 3) зниження собівартості кормів;
- 4) підвищення рівня товарності.

9. Які показники характеризують економічну ефективність виробництва м'яса птиці?

- 1) затрати праці на одну голову молодняку птиці;
- 2) затрати праці на 1 ц приросту птиці;
- 3) прибуток на 100 га посіву зернових культур;
- 4) виробництво м'яса птиці на 100 га посіву зернових культур;
- 5) прибуток на 1 ц живої маси.

10. Які основні напрями підвищення ефективності птахівництва?

- 1) збільшення обсягів реалізації продукції птахівництва;
- 2) переведення птахівництва на індустріальну основу;
- 3) збільшення поголів'я птиці;
- 4) збільшення виробництва м'яса птиці;

ГЛОСАРІЙ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ТА ПОКАЗНИКІВ

Абсолютний рівень якості – визначається шляхом обчислення певних показників без їх порівняння з відповідними показниками аналогічних виробів.

Автоматизація виробництва – застосування технічних засобів і систем управління, які вивільнюють людину частково або повністю від безпосередньої участі у виробництві.

Амортизаційна політика – система заходів, яка сприяє накопиченню інвестиційних ресурсів підприємства у вигляді амортизаційного фонду.

Амортизація основних засобів – це економічний процес, що кількісно відображує втрату засобами праці своєї вартості і поступове перенесення її на новостворену продукцію або послуги.

Асоціація – найпростіша форма договірною об'єднання підприємств та інших підприємницьких структур з метою постійної координації господарської діяльності. Асоціації не мають права втручатись у виробничу і комерційно-фінансову діяльність будь-яких їхніх учасників (членів).

Асоціація господарська – об'єднання підприємств, яке створюється за угодою з метою спільного здійснення однієї або кількох виробничо-господарських функцій. Участь в асоціації обмежує права підприємства меншою мірою, ніж, наприклад, у концерні.

Асоціація підприємств – територіальна (галузева, міжгалузева) форма ділового співробітництва об'єднань підприємств та організацій. Крім послуг, асоціація підприємств здійснює: а) пошук потенційних партнерів серед вітчизняних та зарубіжних фірм для прямих контактів між ними; б) вивчення ринку з метою розвитку нових форм зовнішньоекономічних зв'язків і розробку відповідних проектів; в) надання практичної допомоги з питань

управління, валютно-фінансових, договірно-правових відносин, а також реклами та збуту продукції.

Баланс – оптимальне співвідношення окремих частин одного цілого; співвідношення доходів і витрат.

Балансова вартість основного капіталу – оцінка основного капіталу та оборотних засобів, зазначена в бухгалтерському балансі.

Балансова вартість активів – вартість, за якою активи відображено в балансі підприємства, після вирахування суми накопиченої амортизації

Бізнес – будь-яка економічна діяльність в умовах ринкової системи господарювання, що приносить власнику певний прибуток.

Бізнес-план – це комплексний плановий документ, що всебічно висвітлює суть і перспективи будь-якого нового комерційного проекту і подається потенційному інвестору з метою переконати його в ефективності інвестування.

Бізнес малий – сукупність дрібних і середніх переважно приватних підприємств, що прямо не входять у жодне монополістичне об'єднання, але виконують підлеглу стосовно монополії функцію.

Бізнес-одиниця – окремо керований підрозділ компанії, що відповідає за всю діяльність, потрібну для розробки, виробництва і продажу однотипної продукції чи послуг.

Бізнес-операція – сукупність процедур від початку до завершення підприємницького задуму, проекту, тобто від вкладення первісних коштів і до одержання прибутку як кінцевого результату діяльності.

Бізнесмен – 1) особа, яка займається бізнесом; 2) власник капіталу, що перебуває в обігу і дає прибуток.

Баланс бухгалтерський - одна з трьох основних форм бухгалтерської звітності.

Валові інвестиції – загальний обсяг коштів, інвестованих (вкладених) у нове будівництво господарських об'єктів, придбання засобів виробництва або нарощування товарно-матеріальних запасів за певний період.

Валова продукція – в сільському господарстві – вся продукція галузей рослинництва і тваринництва, вироблена в підприємстві за рік.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – ринкова вартість товарів і послуг, вироблена резидентами країни протягом року і який йде на кінцеве споживання.

Валовий дохід – реалізований чистий продукт: різниця між виручкою від реалізації продукції і поточними матеріальними витратами та амортизаційними відрахуваннями; фонд оплати праці і валовий прибуток підприємства.

Валовий прибуток – весь прибуток підприємства, одержаний від усіх видів діяльності до його оподаткування та розподілу; ще називається балансовим, тому що відображається в балансі підприємства.

Вартість – уречевлена в товарах праця; виражає відносини між товаровиробниками з приводу затрат їхньої праці на виробництво продуктів, якими вони обмінюються як товарами.

Вартість додаткова – вартість, створена працівником понад вартість його робочої сили і безкоштовно привласнена власником засобів виробництва.

Вартість капіталу – різниця між одержаною за допомогою розрахункової процентної ставки вартістю очікуваного в майбутньому перевищення та інвестиційними витратами, співвіднесеними на момент початку інвестування.

Вартість ринкова – кількість суспільно необхідних витрат абстрактної праці на виробництво даного товару. В. р. лежить в основі ринкових цін, навколо яких коливаються фактичні ціни на даний товар на конкретному ринку. Різниця між ринковою та номінальною вартістю є прибутком.

Вартість споживна – здатність товару задовольняти ті чи інші потреби людини.

Вартість чиста – вартість підприємства, що обчислюється як сума активів за мінусом суми боргів.

Вертикальна і горизонтальна спеціалізація в організації – горизонтальна і вертикальна “тканина”, складена з підрозділів організації. Вважається, що вертикальний поділ праці в організаційній структурі виражає її призначення, мету, тоді як структура спеціалізації підрозділів по горизонталі формується відповідно до процесу, що веде до досягнення цієї мети.

Вертикальна інтеграція – поширення великих фірм в інші галузі, що є послідовними щаблями виробництва стосовно основної галузі.

Відтворення – постійне відновлення, безперервне повторення процесу виробництва. Розрізняють просте відтворення, якщо обсяг виробництва не змінюється, й розширене відтворення, коли масштаби виробництва збільшуються. Розширене відтворення включає відтворення: сукупного суспільного продукту; робочої сили; виробничих відносин; природних ресурсів.

Вибуття основного капіталу – списання основного капіталу внаслідок його повного знищення, стихійного лиха або аварії, недостачі під час проведеної інвентаризації тощо; відбувається також у результаті безоплатної передачі їх іншим підприємствам, організаціям, установам.

Виробіток – кількість продукції, що вироблена за одиницю часу.

Виробництво – процес створення матеріальних і духовних благ, шляхом взаємодії робочої сили, засобів і предметів праці.

Виробнича інфраструктура – сукупність галузей, підприємств і організацій, які забезпечують ефективне функціонування сільськогосподарського виробництва та безперебійне просування виробленої продукції до споживача.

Виробнича потужність – максимально можливий випуск продукції підприємством за певний час (зміну, добу, місяць, рік) у встановленій номенклатурі і асортименті при повному завантаженні обладнання і виробничих площ.

Виробнича програма – система адресних завдань з виробництва і доставки продукції споживачам у розгорнутій номенклатурі, асортименті, відповідної якості і у встановлені терміни згідно з договорами поставок.

Виробнича структура підприємства – це склад і співвідношення його внутрішніх підрозділів: цехів, відділів, ферм та інших ланок, що складають єдиний господарський об'єкт.

Виробниче споживання – споживання засобів виробництва і робочої сили працівника при виготовленні суспільно-необхідного продукту.

Виробничі ділянки – це територіально відокремлені внутрішньогосподарські підрозділи, на яких виготовляються певні види продукції.

Виробничі запаси – предмети праці, які ще не залучені у виробничий процес і перебувають на складах підприємства. В аграрних підприємствах бувають промислового і сільськогосподарського походження.

Виробничі інвестиції – вкладання капіталу у різні сфери діяльності і галузі народного господарства з метою створення нових та оновлення існуючих основних фондів.

Виробничий капітал – засоби і предмети праці, виражені у вартісній формі та грошові ресурси, що обслуговують процес виробництва.

Виручка – сума грошей, одержана від продажу товару, за виконану роботу чи надані послуги за певний період часу.

Витрати адміністративні – це загальногосподарські витрати, що спрямовані на обслуговування й управління підприємством. Витрати адміністративні не формують собівартості виробленої і реалізованої продукції, а покриваються за рахунок валового прибутку підприємства або збільшують валовий збиток.

Витрати валові – витрати, пов'язані з підготовкою, організацією, веденням виробництва, продажем продукції (робіт, послуг); пов'язані з внесенням (нарахуванням) податків, зборів (обов'язкових платежів); за операціями з борговими зобов'язаннями і валютними цінностями та нематеріальними активами; за іншими операціями.

Витрати виробництва – витрати живої та уречевленої праці в процесі виробництва; поділяються на витрати підприємства і суспільні витрати, виокремлюють також витрати постійні, змінні, середні, граничні тощо.

Витрати внутрішні – витрати виробництва, яких зазнає підприємство.

витрати довгострокові – витрати, пов'язані з виконанням довгострокового договору (контракту), тобто контракту, який не планується завершити раніше

ніж через 9 місяців з моменту здійснення перших витрат або отримання авансу (передоплати).

Витрати майбутніх періодів – витрати на підготовку та освоєння нової продукції, що мають місце в даний період, але будуть включені до собівартості продукції в наступні періоди. В аграрних підприємствах – це витрати на будівництво і обладнання легкого типу літніх таборів для тварин, витрати на виготовлення чи купівлю бланків планово-облікової документації, на облаштування площадок для тимчасового зберігання зерна, на будівництво літніх кухонь і їдалень на полях тощо.

Витрати загальновиробничі – це складова виробничої собівартості продукції (робіт, послуг), які не мають безпосереднього зв'язку з технологічним виробничим функціями витрати загальновиробничі процесом основних та допоміжних структурних підрозділів підприємства, а пов'язані лише з його організацією, обслуговуванням і створенням для підрозділів необхідних умов виробництва та здійсненням управління.

Витрати змінні – витрати, абсолютна величина яких зростає із збільшенням обсягу випуску продукції і зменшується із його зниженням. Це витрати на сировину та матеріали, куплені напівфабрикати та комплектуючі вироби, технологічне паливо й енергію, оплату праці працівникам, які зайняті у виробництві продукції, з відрахуваннями на соціальні заходи, а також інші витрати.

Витрати зовнішні – витрати виробництва, які підприємство перекладає на інших суб'єктів або на суспільство загалом.

Витрати матеріальні – спожиті у виробничому процесі засоби виробництва, які втілюють у собі минулу працю і переносять свою вартість на новостворений продукт.

Витрати на збут – включають витрати, пов'язані з реалізацією (збутом) продукції (товарів, робіт, послуг): а) витрати пакувальних матеріалів для затарювання готової продукції на складах, б) витрати на ремонт тари для зберігання продукції, в) оплата праці та комісійні винагороди продавцям, торговим агентам та працівникам підрозділів, що забезпечують збут, г) витрати на рекламу та дослідження ринку (маркетинг), д) витрати на передпродажну підготовку товарів, е) витрати на відрядження працівників, зайнятих збутом, є) витрати на утримання необоротних активів, пов'язаних зі збутом продукції, товарів, робіт, послуг (оперативна оренда, страхування, амортизація, ремонт, опалення, освітлення, охорона), ж) витрати на транспортування, перевалку і страхування готової продукції (товарів), транспортно-експедиційні та інші послуги, з) витрати на гарантійний ремонт і гарантійне обслуговування, і) інші витрати, пов'язані зі збутом продукції, товарів, робіт, послуг. До складу витрат на збут не відносяться витрати, які згідно договору поставки виконуються постачальником за окрему плату (вартість тари, відпускна ціна доставки цінностей до споживача тощо).

Витрати на оплату праці – витрати на виплату основної і додаткової заробітної плати, обчислені згідно із системами оплати праці, прийнятими підприємством, включаючи будь-які види грошових і матеріальних доплат.

Витрати постійні – витрати, абсолютна величина яких із збільшенням (зменшенням) обсягу випуску продукції істотно не змінюється.

Витрати поточні – постійні, звичайні витрати або витрати, в яких періодичність менша, ніж місяць.

Витрати продуктивні – витрати, що передбачені технологією та організацією виробництва.

Витрати прямі – витрати, пов'язані з виробництвом окремого виду продукції, які можуть бути безпосередньо включені до її собівартості.

Витрати на рекламу – це витрати підприємства, пов'язані з процесом поширення цілеспрямованої інформації про переваги конкретної продукції (робіт, послуг), сповіщення споживачів, створення популярності та попиту на цю продукцію (роботи, послуги) для більш оперативного її просування на ринках збуту. До витрат підприємства на рекламу відносяться витрати на: розробку і видання рекламних виробів (ілюстрованих прейскурантів, каталогів, брошур, альбомів, проспектів, плакатів, афіш, рекламних листів, листівок тощо), розробку і виготовлення ескізів етикеток, зразків фірмових пакетів та упаковки, рекламні заходи через засоби масової інформації (оголошення в пресі, передачі на радіо і телебаченні) витрати на світлову, щитову, комп'ютерну та іншу зовнішню рекламу, придбання, виготовлення, копіювання, дублювання і демонстрацію рекламних кіно-, відео- і діафільмів, виготовлення стендів муляжів, рекламних щитів, покажчиків тощо (в сумі амортизації, зносу щодо зазначеного інвентаря), зберігання та експедирування рекламних матеріалів, оформлення вітрин, кімнат-зразків, виставок-продажів, включаючи відрядження працівників підприємства на виставку продукції підприємства і вартість зразків товарів, що передані безпосередньо покупцям або посередницьким організаціям відповідно до контрактів, угод безплатно і які не підлягають поверненню, уцінці товарів, що повністю або частково втратили первісну якість при експонуванні у вітринах, проведення інших рекламних заходів, пов'язаних з комерційною діяльністю.

Витрати підприємства, пов'язані з відрахуванням на соціальні заходи

– а) відрахування на державне (обов'язкове) соціальне страхування, включаючи відрахування на обов'язкове медичне страхування, б) відрахування на державне (обов'язкове) пенсійне страхування (до Пенсійного фонду України), а також відрахування на додаткове пенсійне страхування, в) відрахування до Фонду сприяння зайнятості населення.

Витрати трансакційні – витрати керівництва і фахівців підприємства на різноманітні контакти. Варто виділити зовнішні трансакційні витрати (з державними органами, постачальниками, покупцями і т.д.) і внутрішні трансакційні витрати – витрати часу на внутріфірмові контакти (спілкування керівника зі своїми підлеглими, наради та ін.).

Відносний рівень якості – визначається шляхом зіставлення абсолютних показників якості продукції з відповідними показниками аналогічних кращих показників.

Відпрацьований час – тривалість фактичної зайнятості працівників на роботі. Основними одиницями виміру відпрацьованого часу є людино-день і людино-година.

Вкладення фінансові - кошти, вкладені підприємством у цінні папери чи капітал інших підприємств. Те саме, що й інвестиції фінансові.

Власні джерела формування фінансових ресурсів - кошти підприємницької структури (приватний чи акціонерний капітал).

Внески страхові - спільна назва збору на обов'язкове державне пенсійне страхування та збору на обов'язкове соціальне страхування.

Внутрішні джерела формування фінансових ресурсів підприємств - прибуток, що залишається в розпорядженні підприємства, амортизаційні відрахування від основних фондів і нематеріальних активів тощо.

Горизонтальна інтеграція – збільшення питомої ваги великих фірм усередині галузі.

Горизонтальні зв'язки – комунікативні зв'язки між різними підрозділами одного рівня чи людьми в організації, які незалежні одне від одного.

Господарський механізм – це сукупність організаційних форм і методів ведення господарства, тобто система планування, економічні важелі і стимули, структуризація апарату управління, стиль його роботи, різні форми участі працівників в управлінні виробництвом.

Господарський розрахунок – необхідна економічна категорія, зумовлена наявністю у нашому суспільстві товарно-грошових відносин і дією закону вартості. За допомогою господарського розрахунку реалізуються вимоги економічних законів і закону вартості; розширеного відтворення; неухильного зростання продуктивності праці; розподілу за кількістю та якістю праці тощо.

Готова продукція – сукупність повністю виготовлених на підприємстві виробів і продуктів, які фактично відпущені або призначені для відпуску на сторону (реалізацію).

Готівкові ціни – якщо товари купуються з одночасною виплатою грошей.

Гроші – загальний еквівалент, який виділився з ряду товарів у процесі розвитку мінової форми вартості.

Гарантійний термін – період часу, протягом якого виробник товару або його продавець гарантують його відповідність вимогам договору, показниками якості, паспортним даним. Гарантія нормальної безперебійної роботи, надійного функціонування, збереження потрібних властивостей, придатності до використання протягом гарантійного терміну видається за умови дотримання покупцем, споживачем умов зберігання та використання товару.

Грошові розрахунки - система грошових відносин, пов'язаних з: забезпеченням процесу виробництва (закупівля сировини, матеріалів,

комплектуючих, виплата заробітної плати); реалізацією продукції (робіт, послуг); сплатою податків, обов'язкових відрахувань і зборів; забезпеченням спільної діяльності підприємств; отриманням і погашенням кредитів і сплатою відсотків за кредит кредитним установам.

Диверсифікація виробництва – одночасний розвиток багатьох безпосередньо не пов'язаних між собою виробництв в межах підприємства чи галузі, перехід від однопрофільного до багатoproфільного виробництва з широкою номенклатурою продукції, що випускається.

Добровільна сертифікація – сертифікація, яка проводиться на відповідність вимогам, які не є обов'язковими, за ініціативою суб'єктів господарювання на договірних засадах.

Договір (контракт, угода) – форма закріплення партнерських зв'язків, а саме: предмета договору, взаємних прав і обов'язків, наслідків порушення домовленостей.

Договір поставки – офіційна угода між партнерами на поставку виготовленої продукції в установлений термін, належного асортименту та якості зі своєчасною оплатою покупцем.

Договірні ціни – встановлюються за домовленістю між різними суб'єктами господарювання.

Допоміжне виробництво – підрозділи підприємства, які призначені для обслуговування основного виробництва.

Дотація – державна виплата, яка надається в безповоротному порядку тій або іншій підприємницькій структурі, що зазнала економічної скрути за об'єктивних причин, такі виплати мають місце в сільськогосподарському виробництві.

Дохід – виручка від реалізації продукції, робіт і послуг.

Девальвація (від лат. de – пониження і valeo – мати значення, коштувати) – зниження курсу валюти країни по відношенню до твердих валют, міжнародних рахункових одиниць, зменшення реального золотого вмісту грошової одиниці. Девальвація може бути визнана урядом країни офіційно, в законодавчому порядку. При такій відкритій девальвації уряд перетворює її на засіб зміцнення своєї валюти шляхом вилучення з обігу частини грошової маси або обміну знецінених грошей. При прихованій девальвації відбувається знецінення паперових грошей, зниження їх золотого вмісту, але вилучення частини грошової маси з обігу не проводиться.

Економіка – наука про методи й способи ведення господарства, система суспільних відносин, що виникають в процесі створення матеріальних благ.

Економіка підприємства – наука про ефективність виробництва, шляхи і методи досягнення підприємством найкращих результатів при найменших витратах.

Економічна діяльність підприємства – включає планування виробничо-господарської діяльності, облік витрат і виходу продукції, систему оплати праці, фінансову діяльність.

Еластичність попиту – ступінь зміни попиту на певну продукцію під впливом зміни ціни на неї.

Елементи витрат – це первинні однорідні витрати затрат на виробництво продукції; формуються відповідно до їх економічного змісту, є однаковими для всіх галузей і на їх основі складається кошторис витрат на виробництво.

Електроозброєність праці – співвідношення використаної електроенергії та середньорічної кількості працівників.

Електрооснащеність виробництва – співвідношення використаної в процесі виробництва електроенергії та посівної площі.

Енергоємність виробництва – співвідношення енергоресурсів підприємства та обсягу одержаної валової продукції.

Енергозабезпеченість господарства – це кількість енергетичних потужностей, що припадає на 100 га посівної площі.

Енергоозброєність праці – це кількість енергетичних потужностей, що припадає на одного середньорічного працівника.

Еталонний гектар – це умовна одиниця, яка відповідає оранці 1 га ріллі за певних (еталонних) умов.

Ефект – отриманий результат.

Ефективність – співвідношення отриманих результатів і понесених витрат.

Загальна структура підприємства – характеризується сукупністю усіх виробничих, невиробничих та управлінських підрозділів підприємства.

Залишкова вартість основних фондів – це балансова вартість зменшена на суму зношення основного засобу виробництва.

Заробітна плата (оплата праці) – це грошовий вираз вартості робочої сили, який виступає у формі заробітку, виплаченого власником підприємства працівникові за виконану роботу.

Засоби виробництва – предмети і засоби праці.

Засоби праці – це річ або комплекс речей, за допомогою яких люди створюють продукцію, виготовляють товари чи надають послуги. До засобів праці відносять виробничі будівлі, землю, на якій їх розміщено, інструменти,

машини, засоби сполучення і зв'язку тощо, а також предмети, призначені для зберігання продуктів праці (контейнери, цистерни та ін.).

Збитки – перевищення витрат над доходами (прибутками) підприємств, об'єднань чи організацій.

Збут готової продукції – один із аспектів діяльності підприємств, змістом якого є реалізація зробленої продукції з метою перетворення товарів на гроші і задоволення запитів споживачів.

Земельна рента – економічна форма реалізації права власності на землю (та її природні ресурси); частина прибутку, створеного в процесі підприємницької діяльності, яка виступає у формі плати за користування землею.

Земельні відносини – відносини, які складаються між суб'єктами підприємницької діяльності з приводу використання землі як основного засобу виробництва.

Землеволодіння – часткове привласнення конкретної ділянки землі окремою особою, групою осіб або державою.

Землекористування – фактичне використання даної ділянки землі окремою особою, кооперативом, громадською організацією, державою відповідно до найдоцільнішого використання її корисних властивостей.

Змінні витрати – витрати, що змінюються разом із зміною обсягу виробництва продукції; поділяються на пропорційні та непропорційні.

Зобов'язання – громадсько-правові відносини між сторонами (особами), які оформлені договором або випливають з дійсного законодавства, у зв'язку з чим одна сторона зобов'язана здійснити на користь іншої сторони певні дії.

Зовнішнє середовище – зовнішні умови та чинники здійснення підприємницької діяльності, що не залежать від підприємства, організації, але мають бути обов’язково враховані ними при розробці стратегії розвитку, бізнес-плану тощо.

Зовнішнє фінансування – фінансування за рахунок коштів, не пов’язаних з діяльністю підприємства (кредити, державні субсидії, дотації тощо).

Зовнішньоекономічна діяльність підприємства – сфера його господарської діяльності, пов’язана із виходом на зовнішні ринки та функціонуванням на них, створенням спільних підприємств, здійсненням валютно-фінансових та кредитних операцій.

Заборгованість – один з критеріїв оцінки фінансового стану господарюючого суб’єкта, що відображає позицію даного суб’єкта в кредитних стосунках з фінансовими інститутами (банки, інвестиційні фонди, страхові компанії і ін.) або іншими господарюючими суб’єктами або фізичними особами (наприклад, найнятими робітниками).

Завдаток – деяка грошова сума, яку одна сторона договору передає іншій стороні цього ж договору як доказ укладення договору, в рахунок виконання зобов’язань за ним і в забезпечення виконання зобов’язань за цим договором. В силу однієї зі своїх функцій, завдаток належить до забезпечень зобов’язань.

У всіх випадках умова про передачу завдатку повинна повністю ідентифікувати гроші, які сплачуються як завдаток, саме як завдаток, тобто суми, передані в рахунок виконання зобов’язання за договором, на знак укладення цього договору і в забезпечення виконання зобов’язань за ним. Якщо таким чином суми не можна кваліфікувати, то вони вважаються авансом.

Імідж організації – її образ, який складається у клієнтів, партнерів, громадськості. Його основу створюють існуючий стиль внутрішніх та зовнішніх ділових та міжособових стосунків персоналу, офіційна атрибутика – назва, емблема, товарний знак.

Імідж продукту – поширене і достатньо стійке уявлення про відмінні або виключні характеристики продукту, які надають йому своєрідності та вирізняють з ряду аналогічних продуктів.

Імідж товару – стійкий образ товару, що може створюватися на основі самого товару або здійснення його післяпродажного обслуговування.

Імпорт – 1) ввезення у країну товарів іноземного виробництва; 2) завезення з-за кордону на комерційній основі товарів, призначених для споживання, капіталів, а також операцій (послуг) матеріального характеру, що здійснюються іноземними виробничими організаціями.

Інвестиції – довгострокові вкладення капіталу в об'єкти підприємницької діяльності з метою одержання прибутку.

Індекс споживчих цін – кількісне вираження зміни (підвищення, зниження) рівня цін на товари та послуги за принципом споживчого кошика, тобто необхідного для прожиття набору товарів. Ураховуються, насамперед, роздрібні ціни, ціни на ринках, вартість послуг. Індекс споживчих цін дає змогу сформувати набір споживчого кошика – мінімальний та раціональний набір товарів для всіх груп населення з урахуванням працездатності та інших факторів, що впливають на рівень життя.

Індексація – спосіб збереження реальної величини грошових вимог та різних доходів в умовах інфляції.

Інновація – 1; нововведення, новинка. Виділяють конструкторське нововведення; нововведення, що заощаджує витрати на працю або капітал;

нововведення, що зберігає живу працю, підвищує її продуктивність; стимулює новий вид виробництва; 2; втілення нових форм організації праці й управління, що охоплюють не тільки окреме підприємство, а й їх сукупність, галузь. Найбільш широко інновації використовуються в американському менеджменті.

Інноваційна діяльність підприємства – передбачає впровадження прогресивних технологій, високопродуктивної техніки, організаційних та інших нововведень.

Інноваційні процеси – це сукупність якісно нових, прогресивних змін, що відбуваються у виробничо-господарській системі; результатом інноваційних процесів є новинки в техніці, організації виробництва і праці, управління, а їх впровадження у господарську практику є нововведеннями.

Інтеграція – погоджений розвиток і взаємне доповнення підприємств, галузей народного господарства, регіонів і держав в інтересах більш ефективного використання ресурсів і більш повного задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах та послугах.

Інтенсифікація виробництва – особлива форма розвитку та економічного росту суспільного виробництва, що ґрунтується на використанні науково-технічних досягнень, застосуванні дедалі ефективніших засобів виробництва та досконаліших форм організації праці.

Інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговують промисловість і сільське господарство, будівництво, енергетичне господарство, залізничний транспорт, зв'язок, водопостачання та каналізацію, загальну та професійну освіту, науку, медицину. Виділяють інфраструктуру виробничу та соціальну. До виробничої відносять транспорт, лінії електропередачі, зв'язок, матеріально-технічне постачання, галузі, пов'язані з водним забезпеченням, підприємства та організації наукового та інформаційного характеру,

підприємства спеціального обслуговування. До соціальної: комплекс закладів народної освіти, навчально-виробничі комбінати, медичні заклади, служби з охорони праці та техніки безпеки, транспортних засобів, що призначені для обслуговування споживачів, сукупність відповідних галузей народного господарства (наукові, навчальні, спортивні, культурні та інші заклади, житлово-комунальне господарство, організації побутового обслуговування).

Інфраструктура ринку – система державних, приватних і громадських інститутів (організацій і установ), технічних засобів, що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їх ефективну взаємодію.

Інфраструктура сільськогосподарського підприємства – сукупність галузей, які обслуговують і забезпечують нормальне функціонування основного виробництва і невиробничої сфери.

Калькуляція собівартості продукції (від лат. рахувати, обчислювати) – обчислення собівартості одиниці продукції або виконаних робіт за елементами витрат.

Капітал – сукупність матеріальних та грошових коштів, а також інтелектуальних здобутків, що використовуються в процесі виробництва та інших сферах діяльності з метою отримання прибутку. У більш вузькому значенні – активи фірми (підприємства) за мінусом її зобов'язань (заборгованості).

Капітал оборотний – частина промислового капіталу, яка повністю споживається протягом одного виробничого циклу, а значить, повністю переносить свою вартість на вироблену продукцію і повертається фірмі у грошовій формі після кожного кругообігу.

Капітал основний – частина промислового капіталу, яка зберігає свою натурально-речову форму протягом багатьох виробничих циклів, поступово зношується і частинами у міру зносу переносить свою вартість на готову

продукцію, повертається фірмі у грошовій формі частинами після реалізації виробленої продукції.

Капітал статутний – початкова сума капіталу підприємства, яка визначена його статутом і формується за рахунок внесків засновників та емісій акцій.

Капітальні вкладення – інвестиції у відтворення основних фондів і на приріст матеріально-виробничих запасів; вони є реальними (виробничими) інвестиціями і здійснюються у формі нового капітального будівництва, технічного переозброєння, реконструкції та розширення діючих виробничих об'єктів і об'єктів соціальної інфраструктури підприємства.

Кількісний аналіз в економічних дослідженнях – аналіз, який застосовують для виявлення та вивчення закономірностей розвитку суспільного виробництва та опрацювання, обґрунтування й реалізації планів.

Колективний договір – угода між трудовим колективом в особі профспілки та адміністрацією (або власником підприємства), яка регулює їх виробничі, економічні і трудові відносини, щорічно переглядається і затверджується.

Комерційна діяльність – діяльність, збут, купівля, заготівля тощо, орієнтована на одержання прибутку. Включає систему цілеспрямованих заходів, процедур та видів робіт, що пов'язані із забезпеченням рентабельного функціонування в умовах товарно-грошових відносин.

Комерційні витрати – витрати підприємства, пов'язані з реалізацією (збутом) виробленої ним продукції.

Комерційний ризик – можлива ситуація, яка завдає матеріальних збитків, втрат. У комерційній діяльності, як правило, здійснюється

страхування комерційних ризиків від несумлінних партнерів, форс-мажорних обставин і багатьох інших ситуацій.

Комерційний розрахунок – метод господарювання шляхом співвіднесення у грошовій формі витрат і результатів господарської діяльності. Використовується підприємцями та підприємствами з метою одержання максимального прибутку при мінімальних витратах капіталу. Комерційний ризик обумовлений всеохоплюючим характером товарного виробництва і стихійною дією закону в умовах конкурентної боротьби на ринку товарів.

Комерція в сфері товарного обігу – сукупність процесів і операцій, спрямованих на здійснення купівлі-продажу товарів із метою задоволення купівельного попиту й отримання прибутку. Комерційна діяльність – складова підприємництва. Комерційні процеси – це процеси, спрямовані на здійснення актів купівлі-продажу з метою одержання прибутку і пов'язані зі зміною форм вартості.

Комплексні виробничі витрати – складаються з сукупності різномірних витрат і включаються в собівартість продукції однією (комплексною) статтею.

Комплексні показники якості продукції – одночасно характеризують кілька властивостей продукції; згідно з ними продукцію поділяють на сорти, класи, марки.

Конкурент – 1) особа (група осіб), фірма чи підприємство, що мають специфічні інтереси в будь-якій сфері діяльності і здійснюють її на загальних підставах з іншими підприємцями; 2) товаровиробник, розширення або збереження обсягів діяльності якого призводить до зменшення ринкової частки іншого товаровиробника.

Конкурентна боротьба – способи поведінки конкуруючих фірм на ринку з метою реалізації ними конкурентних переваг.

Конкурентоздатність компанії – може бути виражена через п'ятирівневу ієрархію факторів. На другому рівні цієї ієрархії конкурентоздатність повинна бути підкріплена трьома найважливішими факторами — здатністю до розвитку, виробничими і збутовими потужностями. На третьому рівні ієрархії конкурентоздатність визначається вибором стратегії. Стратегія конкурентної боротьби спрямована на поліпшення чи збереження позицій фірми на ринку – частки проданих фірмою товарів, байдуже – давно вироблених чи нових. Наприклад, японські суднобудівники диверсифікували виробництво, запровадивши сфери, що використовують новітню технологію. Це викликало синергетичний ефект і позначилося на посиленні конкурентоздатності в суднобудуванні, а також стабілізувало продаж. На четвертому рівні ієрархії конкурентоздатність визначається вмінням практиці три перших фактори конкурентоздатності компанії. На п'ятому рівні – результати діяльності компанії в попередньому періоді. Тут особливо важливий прибуток компанії як джерела ресурсів боротьби за ринок. Чим більший прибуток, тим вища конкурентоздатність, і навпаки, чим вище конкурентоздатність, тим більший прибуток.

Конкурентоспроможність – можливість здійснювати свою діяльність за умов відкритого ринку і залишатися тривалий час прибутковим. Існує чотири основних фактори, що визначають рівень конкурентоспроможності: технологія, наявність капіталів, людських ресурсів, стан зовнішньоекономічної діяльності.

Конкурентоспроможність продукції – споживчі властивості товару, які відрізняють його від товару конкурента за ступенем їх відповідності конкретним потребам та з урахуванням витрат на їх задоволення.

Конкуренція – економічне суперництво між відокремленими виробниками продукції, робіт, послуг щодо задоволення інтересів, пов'язаних із продажем продукції, виконанням робіт, наданням послуг одним і тим же споживачам; боротьба між підприємствами за більш вигідні умови виробництва і збуту товарів тощо.

Конкуренція досконала (чиста) – умови ринку, на якому існує безліч покупців і продавців, однорідність продукції, що продається, ґрунтовне знання агентами господарської діяльності, її характеристик, вільний доступ фірми на ринок.

Конкуренція монополістична – умови ринку, які передбачають диференціацію продукту, пов'язану або з особливостями самого продукту (якість, марка, упаковка), або з місцезнаходженням продавців чи з особливими послугами, що супроводжують продаж товару.

Конкуренція олігополістична – умови ринку, на якому однорідну продукцію (або близькі субінститути) продають декілька (два-три) продавців.

Консалтинг – діяльність, пов'язана з консультуванням з широкого кола питань економічної діяльності підприємств, фірм, організацій. Консалтингові фірми надають послуги з дослідження та прогнозування торговельних і політичних умов, із розробок техніко-економічних обґрунтувань різних об'єктів, проведення комплексних маркетингових досліджень, програм, експортної стратегії тощо.

Консорціум – тимчасове статутне об'єднання промислового і банківського капіталу для реалізації певної підприємницької ідеї та досягнення спільної мети (можуть бути національні, міжгалузеві, міжнародні).

Консорціуми дослідницькі – організаційна форма співробітництва промислових фірм та інших організацій, що використовується при проведенні

великомасштабних НДДКР. Дослідницькі консорціуми формуються на практиці двох видів: у виді координаційного центру (секретаріату) і міжфірмового науково-дослідного центру. Секретаріат являє собою організацію, що координує виконання спільних НДДКР компаніями, університетами й урядовими лабораторіями. Секретаріат вишукує і розподіляє засоби для виконання науково-дослідних робіт у лабораторіях – учасниках консорціуму (в окремих випадках залучаються й інші організації), координує та контролює виконання цих робіт відповідно до плану. Консорціуми, створені за типом міжфірмових науково-дослідних центрів, мають власну науково-дослідну базу. У центрах працюють або постійні співробітники, або вчені, що відряджаються учасниками консорціуму. Секретаріати і міжфірмові науково-дослідні центри можуть працювати як на постійній, так і на тимчасовій основі. Створення консорціуму забезпечує його учасникам такі можливості: виконання досліджень, які не можна було проводити самостійно внаслідок значних витрат і ризику; розподіл витрат на виконання досліджень між кількома фірмами-учасниками консорціуму; об'єднання фірмами-учасниками дефіцитних людських і матеріальних ресурсів для виконання досліджень.

Контракт – 1) договір, підряд, угода, в якій визначені взаємні зобов'язання осіб, що домовляються. У практичній діяльності використовують контракти: купівлі-продажу, бартерні; простий компенсаційний, довгостроковий; без обумовленого терміну дії та ін. Наприклад, контракт купівлі-продажу містить такі основні умови: найменування та кількість товару, що буде постачатися; спосіб визначення якості товару; терміни та місце постачання; умови платежу; порядок здачі та прийому товару; умови щодо гарантій та санкцій, про арбітраж; юридичні адреси сторін; підписи сторін, що домовляються; 2) угода обов'язкового характеру, за якого одна сторона бере зобов'язання купити в іншій стороні чи продати їй обумовлену кількість товару. Зазвичай цей документ є договором

купівлі-продажу товарів чи послуг із переходом прав власності від продавця до покупця.

Концентрація виробництва – зростання кількості великих підприємств і зосередження на них якомога більшої кількості засобів виробництва, працівників, що випускають продукцію, а також збільшення питомої ваги великих компаній у промисловості. Напрям концентрації виробництва – горизонтальна інтеграція, вертикальна інтеграція, диверсифікованість

Кон'юнктура – 1) стан, що склався, тимчасова ситуація у будь-якій галузі суспільного життя, що впливає на кінцеві результати; 2) сукупність певних умов, збіг обставин, стан речей, що здатні впливати на вирішення і розв'язання якої-небудь справи, питання тощо.

Кон'юнктура економічна – сукупність ознак, що характеризують поточний стан економіки країни або світового господарства, окремої галузі, регіону чи ринку товарів у певний період.

Кон'юнктура ринку – визначене в часі та просторі певне співвідношення попиту і пропозиції, що формується як сукупність товарно-грошових пропорцій під впливом конкретної комбінації діючих чинників.

Кооператив – добровільне об'єднання громадян які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Кооперація праці – форма організації праці, при якій велика кількість людей спільно бере участь в одному й тому ж або в різних, але пов'язаних між собою процесах праці.

Корисний ефект – віддача об'єкта, інтегральний показник як система окремих показників якості об'єкта, які використовуються в конкретних умовах (показники призначення, надійності, екологічності, ергономічності та ін.), що задовольняють конкретну потребу. Тобто корисний ефект – це

сукупність властивостей об'єкта, які використовуються для виконання конкретної роботи конкретним споживачем, а якість – це потенційний корисний ефект для кількох груп споживачів. Корисний ефект використання об'єкта конкретним споживачем, як правило, менший від інтегрального показника якості об'єкта. Корисний ефект – це один бік об'єкта (товару). З другого боку стоять сукупні витрати за життєвий цикл об'єкта, які, як правило, обов'язково треба нести, щоб отримати від об'єкта корисний ефект.

Кредит – позика на певний строк у грошовій або товарній формі на умовах повернення і сплати відсотків за користування.

Кредитор – 1) учасник кредитних відносин, що виступає суб'єктом, який видає позичку; сторона того чи іншого зобов'язання, на користь якої боржник повинен здійснити певні дії: передати майно, сплатити гроші тощо. Кредит може бути держава, банк, підприємство, громадянин. Рушійним мотивом надання позички є одержання позичкового відсотка; 2) людина, котрій винні гроші.

Кредиторська заборгованість – кошти, які мають повернути підприємства, організації та громадяни іншим підприємствам.

Кредитоспроможність – наявність передумов для одержання позичок, спроможність повернути їх. Кредитоспроможність позичальника визначається показниками, які характеризують його обов'язковість при розрахунках за раніше одержаними кредитами, його поточне фінансове становище і перспективи змін, спроможність при необхідності мобілізувати грошові кошти з різних джерел. Стосовно підприємств кредитоспроможність може вимірюватися показниками ліквідності балансу або окремих видів активів.

Купівельна спроможність – 1) купівельна спроможність населення – наявна сума грошей, ураховуючи заощадження, за які населення може придбати товари й одержати послуги; 2) купівельна спроможність грошей –

обсяг матеріальних благ або послуг, які можна придбати за певну грошову одиницю в різні періоди часу.

Лізинг – довгострокова оренда машин, обладнання, транспортних засобів, споруд виробничого призначення, яка фіксується у відповідному договорі між орендодавцем і орендарем; вартість лізингу формується за рахунок регулярних платежів, що охоплюють амортизаційні відрахування і проценти за кредит.

Лізинг оперативний – здача в короткострокову оренду транспортних засобів, будівельної техніки, приладів, апаратури й інших видів технічних засобів. Особливості даної форми лізингу полягають у тому, що термін договору оперативного лізингу завжди коротший, ніж нормативний термін служби майна, і лізингові платежі не покривають повної вартості майна. Тому розміри лізингових платежів завжди набагато вищі, ніж у фінансовому лізингу.

Лізинг поворотний – виражає сукупність взаємин контрагентів у рамках двосторонньої лізингової угоди. Підприємство має устаткування, але йому не вистачає засобів для виробничої діяльності. Тоді воно знаходить лізингову компанію і продає їй своє майно, а остання, у свою чергу, здає його в лізинг тому самому підприємству, яке тепер уже виконує роль лізингоодержувача.

Лізинг прямий – у даному разі виробник устаткування самостійно, без послуг посередника здає об'єкт в оренду, тобто постачальник і лізингодавець – це одна й та сама особа. Має місце двостороння лізингова угода.

Лізингова угода – 1) являє собою лізингову угоду в рамках тристоронньої угоди, за якої лізингова фірма (орендодавець) купує у виробника (власника) майно на вибір клієнта (орендаря), що і передається в розпорядження (оренду) останньому; 2) оформляється лізинговим контрактом, що включає суму і термін дії угоди, розмір орендної плати,

процентну ставку, залишкову вартість майна по закінченні терміну оренди, протокол приймання майна орендарем від виготовлювача (колишнього власника) умов страхування майна, періодичності платежів, варіантів володіння майном по закінченні терміну оренди, повні платіжні й юридичні реквізити сторін, додаткові умови та ін.

Ліквідаційна вартість основного капіталу – вартість матеріальних цінностей, які ліквідуються, за вирахуванням витрат, пов'язаних з їх ліквідацією.

Ліквідність – спроможність підприємств своєчасно виконувати свої грошові боргові зобов'язання.

Ліцензія – дозвіл, який надається державними органами юридичним і фізичним особам на здійснення певних видів діяльності за обумовлену плату.

Ліцензія генеральна – привілей, що надається урядом у вигляді формального дозволу на експорт товарів нестратегічного призначення у певній країні, який не вимагає фактичного оформлення ліцензійних документів.

Ліцензія зворотна – надання права на вдосконалення використання об'єкта техніки чи технології, розроблених ліцензіаром. Умови ліцензії зворотної оформляються у вигляді відповідного контракту на основну ліцензійну угоду.

Макроструктура ринку – співвідношення попиту і пропозиції за товарними групами, тобто видами товарів (послуг), що об'єднались спільністю функціонального призначення та відокремились у самостійні виробництва під впливом суспільного розподілу праці і спеціалізації підприємств. Термін стосується також фінансового, кредитного і грошового ринків.

Мале підприємство – підприємство будь-якої галузі, у якому середньо облікова чисельність працюючих за звітний рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми, еквівалентної п'ятистам тисячам євро за середньорічним курсом Національного банку щодо гривні.

Маржинальний прибуток – це постійні витрати і операційний прибуток, тобто прибуток від продажу продукції. Маржинальний прибуток є верхньою межею прибутку при зміні величини постійних витрат, а саме: коли постійні витрати прямують до нуля – $ПВ \rightarrow 0$, операційний прибуток прямує до маржинального прибутку – $П \rightarrow ПМ$.

Маркетинг – система організації діяльності сучасного підприємства, фірми, в процесі товарного відтворення, у якій в основу прийняття господарських рішень покладені вимоги ринку, реальні запити, потреби покупців у товарах і послугах та виробничо-збутові можливості даного підприємства чи фірми.

Материнська компанія – це компанія, що включає в себе тільки ті підприємства, контрольним пакетом акцій яких (від більш 50 до 100%) вона володіє. Підприємства, що входять до складу материнської компанії, називаються філіями, на відміну від дочірніх і асоційованих компаній, в яких материнська компанія володіє відповідно від 20 до 50% і від 0 до 20% акцій.

Матеріаловіддача – показник, обернений до матеріаломісткості; визначається відношенням обсягу виготовленої продукції до величини спожитих матеріальних ресурсів.

Матеріаломісткість продукції – показник, що відображає кількість спожитих матеріальних ресурсів у натуральному або грошовому виразі на одиницю продукції; поділяється на абсолютну, питому, загальну.

Менеджер – професійний керуючий, який має спеціальну підготовку і здійснює керівництво підприємством.

Менеджмент – управління виробництвом, система стратегій, принципів, методів, засобів, функцій і форм управління виробництвом з метою підвищення його ефективності та збільшення прибутку.

Методи калькулювання собівартості продукції – способи, прийоми збирання, групування в обліку інформації про виробничі витрати і обчислення фактичної собівартості одиниці продукції для контролю за витратами підприємства; можуть бути – нормативними, параметричними, розрахунково-аналітичними.

Методи оцінки якості продукції – способи і джерела одержання інформації про якісні характеристики продукції; поділяються на: органолептичний, лабораторний, економіко-статистичний.

Методи планування – способи встановлення планових показників: ресурсний, статистичний, факторний, балансовий, економіко-математичні, графоаналітичний.

Методи прогнозування собівартості продукції – способи розрахунків собівартості нової продукції на ранніх стадіях її розробки; найбільш розповсюдженими є метод питомих ваг, графоаналітичний, бальний, кореляційний.

Методи управління – способи управлінського впливу, в основі яких лежать закони, закономірності і принципи суспільного виробництва, науково-технічний рівень розвитку підприємства, соціальні, психологічні і правові відносини між людьми.

Місія підприємства – комплексна мета, для якої підприємство створене і функціонує на ринку.

Модернізація – удосконалення, поліпшення об'єкта, приведення його у відповідність із новими вимогами ринку та нормативами.

Модернізація основних засобів – передбачає вдосконалення діючого устаткування з метою запобігання механіко-економічного старіння та підвищення механіко-експлуатаційних параметрів до рівня сучасних вимог виробництва.

Монополія – 1) виключне право, що надається державі, підприємству чи фізичній особі на здійснення певної діяльності; ринкова ситуація, коли певний товар постачається єдиним виробником; 2) комплекс спостережень і досліджень, які стосуються змін у навколишньому середовищі, викликаних діяльністю людини, з метою одержання необхідної інформації для розробки програми та прийняття рішень; 3) систематичне відстеження, вивчення стану соціальних явищ і процесів, зіставлення результатів постійних спостережень для одержання обґрунтованих уявлень про їх дійсний стан, тенденції розвитку.

Монополія природна – підприємство або галузь, чиї витрати на одиницю продукції знижуються в межах виробництва всієї продукції. Отже, окреме підприємство, монополія може налагодити виробництво ефективніше, ніж певна кількість підприємств.

Накладні витрати – витрати, пов'язані з обслуговуванням виробництва, утриманням апарату управління підприємства та створенням необхідних умов праці.

Натуральне виробництво – господарство, в якому продукти праці призначаються для задоволення власних потреб безпосередніх виробників життєвих благ, для внутрішньогосподарського споживання.

Натуральні показники – статистичні показники, виражені в одиницях розрахунку або фізичних одиницях виміру (лінійних, площ, об'єму, ваги, потужності, поштучно тощо).

Науково-технічна революція (НТР) – стрибок у розвитку продуктивних сил суспільства, їх перехід у якісно новий стан на основі докорінних змін у системі наукових знань.

Науково-технічний прогрес (НТП) – неперервний процес одержання і нагромадження наукових знань, їх матеріалізація в елементи техніки, впровадження останньої у виробництво й інші сфери життя.

Національна економіка – багатогалузева система господарства країни, що забезпечує задоволення суспільних потреб.

Невиробнича сфера – галузь діяльності людей, результатом якої є різні послуги, що задовольняють потреби суспільства та окремих його членів і пов'язані зі створенням доданої вартості. До невиробничої сфери відносять житлово-комунальне господарство та побутове обслуговування, пасажирський транспорт; зв'язок; охорону здоров'я, фізичну культуру та соціальне забезпечення; освіту, культуру та мистецтво; кредитування та державне страхування; державний апарат з його органами; громадські організації тощо.

Невиробничий капітал – капітал невиробничої сфери підприємства.

Незавершене виробництво – продукція, яка перебуває на різних стадіях виробничого циклу.

Неплатоспроможність – неспроможність підприємства своєчасно платити за своїми фінансовими зобов'язаннями.

Непрямі витрати – витрати, що пов'язані з виготовленням різних виробів і не можуть бути прямо віднесені на той чи інший вид продукції

(наприклад, заробітна плата управлінського та обслуговуючого персоналу, витрати на утримання й експлуатацію основних фондів тощо).

Новація – новий порядок, звичай, метод, винахід, явище. З моменту прийняття до розповсюдження новинка поліпшеної якості – стає нововведенням (інновацією).

Номенклатура виробів – перелік назв окремих видів продукції.

Норма витрат матеріалів – гранично допустима кількість сировини, матеріалів, палива, енергії, яка може бути використана для виробництва одиниці продукції визначеної якості.

Норма прибутку – відношення прибутку, одержаного за певний період часу, до вкладеного капіталу.

Нормативи праці – це розрахункові значення (розмір) витрат праці (часу) на виконання окремих елементів (комплексів) робіт, обслуговування одиниці обладнання робочого місця, бригади, структурного підрозділу тощо, а також чисельність працівників, необхідних для виконання виробничих, управлінських функцій або обсягу робіт, прийнятого за одиницю виміру, залежно від конкретних організаційно-технічних умов та факторів виробництва.

Нормативний термін служби основних фондів – встановлений період, протягом якого засоби праці повинні перенести свою вартість на готовий продукт.

Норми часу – це розмір витрат робочого часу, встановлений для виконання одиниці роботи працівником або групою працівників відповідної кваліфікації в певних організаційно-технічних умовах.

Ноу-хау (з англ. знати як) – право на набутий виробничий, організаційно-господарський, комерційний досвід, технологічні рішення, технічну інформацію, що дають економічну вигоду підприємству.

Неплатоспроможність - неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати платіжні зобов'язання, строк сплати яких настав, пов'язана з браком активів у ліквідній формі.

Оборотний капітал – частина виробничого капіталу підприємства, який бере участь у процесі виробництва протягом одного виробничого циклу, втрачає свою натурально-речову форму і повністю переносить свою вартість на продукт, що створюється.

Оборотні кошти підприємства – сукупність грошових коштів підприємства, вкладених в оборотні фонди та фонди обігу.

Оборотність оборотних коштів – рух оборотних коштів, в якому грошові авансуються на утворення виробничих запасів, незавершене виробництво, створення запасів готової продукції, для розрахунків з партнерами і заново повертаються на підприємство в початковій грошовій формі.

Операційні витрати – 1) витрати на утримання спеціалізованих організацій, до функцій яких входить проведення заходів загальнодержавного характеру; 2) витрати об'єднань, підприємств, безпосередньо пов'язані з розширенням виробництва, які не входять в собівартість продукції. 3. основні витрати бюджетних установ, які відображають специфіку їх діяльності.

Операційний дохід – валовий прибуток мінус затрати, які не можуть бути віднесені на певний продукт (продаж, загальні та однострокові витрати).

Операційний прибуток – балансовий прибуток, скоригований на різницю інших операційних доходів та операційних витрат; до інших

операційних доходів належать доходи від оренди майна, реалізації оборотних активів, операційних курсових різниць, відшкодування раніше списаних активів тощо.

Операційні витрати – витрати операційної діяльності підприємства, тобто його основної діяльності, пов'язаної з виробництвом та реалізацією продукції (робіт, послуг), яка забезпечує основну частку його доходу.

Оплата праці – грошовий вираз вартості і ціни робочої сили, який виплачується працівникові за виконану роботу або надані послуги і спрямований на мотивацію досягнення бажаного рівня продуктивності праці.

Організаційна структура управління – це форма системи управління, яка визначає склад, взаємодію та підпорядкованість її елементів (виробничих і управлінських підрозділів); у практиці господарювання застосовують кілька типових структур управління: лінійну, функціональну, лінійно-штабну, дивізійну, матричну.

Організація – 1) ознака (властивість) явищ, речей, подій, що розглядаються як система, який визначає взаємозалежну поведінку частин цілого; 2) форма об'єднання людей для їх спільної діяльності в рамках структури; установа, покликана виконувати задані функції, вирішувати встановлене коло завдань, наприклад, школа, інститут, банк, урядова установа; 3) процес делегування завдань і повноважень (звичайно підлеглим) для досягнення цілей організації, див. функції організації.

Оренда – передача майна в строкове володіння і користування за відповідну орендну плату з його відшкодуванням і поверненням. Або: 1) тимчасове володіння майном на умовах, що встановлюються в угоді між власником майна та особою, в користування якої це майно передається (орендар). В оренду можуть бути надані земля, підприємства, об'єднання, організації, структурні підрозділи об'єднання, виробництва, цехи, окремі

будівлі, споруди, устаткування, транспорт та інші матеріальні цінності. Виділяють три основні види оренди: підприємство (внутрішньо-господарська, колективний підряд), сімейна та індивідуальна. За терміном розрізняють такі види: короткострокову (рейтинг), середньострокову (хайринг) і довгострокову (лізинг); 2; надання чи прийняття у тимчасове користування, володіння і користування різними майновими об'єктами за визначену плату на договірних засадах. Відрізняється від договору купівлі-продажу, за яким право власності на товар переходить від продавця до покупця. Оренда зберігає за орендодавцем право власності за здане в оренду майно, даючи орендарю лише право на його використання. По закінченні терміну оренди можливе придбання майна орендарем.

Орендар – особа (юридична або фізична), яка бере в оренду майно для користування ним.

Орендна плата – регулярні платежі орендодавчу за здане в оренду майно, яке використовується протягом терміну оренди.

Орендне підприємство – вид підприємства, яке створюється після укладання договору оренди між державним органом і організацією орендарів.

Основне виробництво – галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання і засоби виробництва.

Основні виробничі витрати – витрати, безпосередньо пов'язані з технологією виготовлення продукції.

Основний капітал – засоби праці виробничого і невиробничого призначення (будівлі, споруди, машини, передавальні пристрої, інвентар та ін.), які беруть участь у процесі виробництва протягом багатьох циклів, зберігають свою натурально-речову форму і частинами переносять свою вартість на продукт, що створюється шляхом амортизаційних відрахувань.

Пасивна частина основних фондів – та їх частина, яка забезпечує нормальні умови для здійснення процесу виробництва (будівлі, споруди), але безпосередньої участі у виробничому процесі не бере.

Первісна вартість основних фондів – зміна вартості основних фондів на момент їх придбання та взяття на баланс.

Переоцінка основних фондів – зміна вартості основних фондів з метою приведення її у відповідність до нових умов відтворення.

Період окупності інвестицій – показник ефективності інвестицій, який характеризує термін, протягом якого вони окуповуються повністю; розраховується діленням загальної суми інвестицій на середньорічний грошовий потік, приведений до реальної вартості.

Персонал підприємства – сукупність постійних працівників, які отримали необхідну професійну підготовку та (або) мають практичний досвід і навички роботи.

Підприємець – особа, яка здійснює підприємницьку діяльність; суб'єкт пошуку і реалізації нових можливостей у генеруванні, освоєнні новаторських ідей, розробці якісних продуктів і технологій, здійсненні нововведень і опануванні перспективними факторами розвитку, знаходженні нових способів обслуговування споживачів, пошуку нових сфер прикладання капіталу.

Підприємництво – самостійна ініціативна, систематична, на власний ризик діяльність, що передбачає виробництво продукції, виконання робіт чи надання послуг з метою отримання прибутку.

Підприємство – організаційно відокремлена й економічно самостійна господарська ланка, що має права юридичної особи та спеціалізується на виготовленні продукції, виконанні робіт чи наданні послуг.

Питомі витрати – розрахункові середні витрати окремих видів сировини, матеріалів, палива, енергії на одиницю виготовленої продукції.

Планування – процес встановлення цілей підприємства на певний період і вибору способів їх досягнення. Крім того, одна з найважливіших функцій керівника, що містить прогнозування майбутнього розвитку і вироблення способів реалізації цього майбутнього. В уявленні класичного менеджменту плани повинні бути уніфіковані по вертикалі так, щоб завдання на нижчих рівнях структури логічно впливали з планів, вироблених на самому верху. Така ж чітка координація планів істотна для єдності по горизонталі всіх підрозділів – виробничого, фінансового чи збутового.

Плата за землю – вид податку, величина якого визначається на основі кадастрової оцінки землі; залежить від розміщення та якості земельної ділянки; стягується із суб'єктів господарювання у формі земельного податку або орендної плати.

Платоспроможність – здатність підприємства виконувати свої коротко- та довгострокові боргові зобов'язання за рахунок власних коштів. Оцінка платоспроможності є одним з основних факторів, які впливають на форми й умови комерційних угод як у сфері національного господарства, так і у сфері міжнародних відносин. Визначається платоспроможність за допомогою системи норм і коефіцієнтів, які враховують фактичні та потенційні фінансові ресурси учасника платіжного обігу, співвідношення його поточних грошових надходжень і платежів.

Повна собівартість – всі витрати підприємства на виробництво й реалізацію продукції, виражені у грошовій формі.

Податки – обов'язкові нормовані платежі до державних або місцевих бюджетів, що їх вносять фізичні та юридичні особи.

Податкова політика – важіль державного регулювання економіки, який полягає у встановленні ставок оподаткування суб'єктів підприємництва, доходів фізичних осіб та ін.

Податок на додану вартість – частина новоствореної вартості, яка сплачується до Державного бюджету України на кожному етапі виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг.

Позавиробничі (комерційні) витрати – витрати, що пов'язані з відвантаженням та реалізацією (збутом) продукції.

Попит – представлена на ринку потреба в життєвих засобах, що визначається кількістю тих чи інших товарів і послуг, які споживачі можуть придбати за цінами, що склалися на ринку.

Посередник – 1) особа, фірма, організація, що перебуває між виробником та споживачем товарів та сприяє їх взаєминам. У юриспруденції до посередників відносять особу чи фірму, організацію, які допомагають продавцям та споживачам укладати та виконувати контракти; 2) юридична або фізична особа, що знаходиться посередині між іншими контрагентами комерційного процесу і виконує функції їхнього зведення один із одним для обміну товарами, послугами та інформацією. У ролі контрагентів, як правило, виступають виробники товарів, оптові й роздрібні споживачі.

Послуга – будь-який захід, який одна сторона може надати іншій, що переважно не сприймає на дотик і не призводить до володіння будь-чим.

Послуги інжинірингові – один із видів науково-технічної продукції, що реалізується за договірними цінами. Ціна таких послуг може бути одноразовою, вказаною в протоколі, чи прогресивно-змінюваною, залежно від економічного ефекту, одержаного від впровадження рекомендації чи характеру виробництва. За кордоном послуги інжинірингові надають спеціальні фірми, що обслуговують підприємства найбільш прогресивних

галузей, де процес впровадження є найбільш трудомісткий, життєвий цикл продукції нетривалий.

Послуги інформаційно-комерційні – організація комерційної діяльності у сфері передачі інформації із замовлень клієнтів про стан ринкової кон'юнктури, необхідних даних про стан основних конкурентів, обсяг їхньої діяльності щодо закупівлі та реалізації товару, рівнів його якості, основні канали просування товарів, а також дані про фінансовий стан і надійність партнерів та багато інших даних, необхідних для всіх учасників ринкового обігу. Для надання послуг інформаційно-комерційних потрібно створити інтегровані дані у формі банків комерційної інформації.

Послуги комерційні – сукупність посередницьких, комісійних, рекламних, інжинірингових, інформаційно-комерційних та інших видів послуг, пов'язаних із закупівлею, продажем і просуванням товарів від виготовлювача до кінцевого споживача.

Послуги комісійні – різновид посередницьких послуг, що надаються на основі комісійної угоди, відповідно до якої власник товару (комітент) доручає торговому посереднику (комісіонеру) продати або закупити певну партію товару. Специфіка комісійних послуг полягає в тому, що посередник, який здійснює закупівлю чи продаж товару, не стає його власником, а діє винятково в рамках комісійної угоди.

Послуги науково-консультативні – реалізація послуг для замовників, що мають недостатньо послуг по розробці методичних рекомендацій, економічних і технічних рішень, у створенні й оформленні нових фірм на ринку, їхньої ліквідації, розробці бізнес-планів, бізнес-карт, навчанні, перепідготовці кадрів і проведенні наукових стажувань. Усі ці напрями посередницької діяльності об'єднані у світовій практиці загальним поняттям “консалтингові послуги”.

Постачальник – підприємство (фірма), організація, установа або індивідуальний виробник, що відпускає свою продукцію покупцям.

Постачання – передача однією організацією (постачальником) іншій (замовнику) партії продукції у визначені терміни.

Постійні витрати – витрати підприємства, які безпосередньо не залежать від обсягу виробництва продукції в певних межах; включають видатки на управління, страхування, охорону підприємства, утримання й експлуатацію будівель та споруд тощо.

Поточна продукція – це продукція, одержана одночасно з основним (цільовим) продуктом, тобто в єдиному технологічному процесі. Ця продукція за якістю відповідає встановленим стандартам або технічним умовам, приймається відділом технічного контролю і призначається для подальшої переробки або відпуску стороннім підприємствам.

Праця – цілеспрямована, свідома діяльність людини, спрямована на створення необхідних для задоволення особистих і суспільних потреб матеріальних і духовних благ, а також інша діяльність, обумовлена суспільними потребами.

Праця приватна – праця відособленого і незалежного товаровиробника, внаслідок чого його конкретна праця виступає як безпосередньо приватна.

Праця суспільна – прихована відособлена праця товаровиробників у сфері виробництва, яка виявляється лише на ринку, де товари обмінюються, тобто коли конкретні види праці зводяться до абстрактної.

Предмети праці – об'єкти, на які спрямована праця людей з метою одержання в процесі виробництва готової продукції.

Прибуток – основний результат діяльності підприємства, різниця між виручкою (доходом) від реалізації продукції та повною собівартістю продукції.

Прибуток балансовий – загальна сума прибутку підприємства з усіх видів виробничої і невиробничої діяльності за певний період часу (найчастіше за рік), що відбивається в балансі.

Прибуток валовий – різниця між виручкою від реалізації продукції, робіт, послуг і фактичною їх собівартістю.

Прибуток чистий – прибуток, що залишається після сплати (з суми валового прибутку) законодавчо встановлених податків.

Прискорена амортизація – метод визначення амортизації основних фондів за нормами, які перевищують офіційно затверджені норми амортизаційних відрахувань.

Прогноз – передбачення на основі наявних даних напряму, характеру й особливостей розвитку та закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві.

Прогнозування – процес наукового обґрунтування тенденцій та напрямків розвитку підприємства, можливих кількісних і якісних змін його стану в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення пріоритетних цілей.

Продаж послуг (робіт) – будь-які операції цивільно-правового характеру з надання послуг (результатів робіт), надання права на користування або розпорядження товарами, у тому числі нематеріальними активами, а також з надання будь-яких інших, ніж товари, об'єктів власності за компенсацію, а також операції з безоплатного надання послуг (робіт). Продаж послуг (результатів робіт), зокрема, включає надання права на користування або розпорядження товарами у межах договорів оренди

(лізингу), продаж, ліцензування або інші способи передачі права на патент, авторське право, торговий знак, інші об'єкти права інтелектуальної, у тому числі промислової власності.

Продуктивність праці – показник, що характеризує її ефективність і показує здатність працівників випускати певну кількість продукції за одиницю часу.

Продуктивні сили – засоби виробництва і трудові ресурси, що їх використовують у виробництві.

Прямі витрати – витрати, що їх віднесено безпосередньо на виробництво конкретних видів продукції, тобто ті, що прямим способом включаються в собівартість виробів.

Прямі інвестиції – вкладення капіталу в певні об'єкти самим інвестором без участі фінансових посередників.

Портфельні інвестиції – різновид іноземних інвестицій, що передбачає вкладення капіталу в цінні папери, які не дають інвестору права реального контролю за об'єктом інвестування.

Паритет купівельної спроможності (англ. purchasing power parity) – співвідношення двох або декількох грошових одиниць, валют різних країн, що встановлюється за їх купівельною спроможністю стосовно певного набору товарів і послуг. Відповідно до теорії про паритет купівельної спроможності, на одну і ту ж суму грошей, перераховану за поточним курсом в національні валюти, в різних країнах світу можна придбати одну і ту ж кількість товарів і послуг за відсутності транспортних витрат і обмежень з перевезення. Під паритетом купівельної спроможності може матися на увазі також фіктивний обмінний курс двох або декількох валют, розрахований на основі їх купівельної спроможності безвідносно до певного набору товарів і послуг.

Реалізована продукція – продукція, що відвантажена споживачам і за яку кошти надійшли на розрахунковий рахунок підприємства-постачальника або мають надійти у зазначений термін.

Резервний фонд – джерело зарезервованих коштів як частини прибутку для покриття можливих збитків підприємства (фірми) в процесі фінансово-господарської діяльності.

Реклама – спеціальна інформація про осіб чи продукцію, яка розповсюджується в будь-якій формі та в будь-який спосіб з метою прямого або опосередкованого одержання прибутку

Рекламні засоби – засоби, що використовуються для доведення реклами до її споживача в будь-якій формі та в будь-який спосіб

Рентабельність – узагальнюючий показник економічної ефективності виробництва, що характеризує співвідношення між результатами виробничо-господарської діяльності та витратами на виробництво продукції.

Рентабельність виробництва – показник, що характеризує ефективність використання виробничих фондів і визначається як відношення балансового прибутку до середньорічної вартості основних виробничих фондів і нормованих оборотних коштів.

Рентабельність капіталу (майна) – показник, що характеризує ефективність використання капіталу (майна) і обчислюється як відношення балансового прибутку до вартості капіталу (майна) підприємства.

Рентабельність продукції – показник ефективності виробництва. Його визначають зіставленням прибутку з витратами і ресурсами на виробництво продукції.

Рентні відносини – відносини між суб'єктами з приводу створення, розподілу і привласнення надлишкового над середнім прибутку.

Ринкова економіка – економіка, яка характеризується приватною формою власності на економічні ресурси й використанням ринкового механізму для регулювання економіки.

Ринкова інфраструктура – сукупність (в ідеальному випадку – комплекс) установ, організацій та інших суб'єктів обігу, що забезпечують необхідні умови для нормального функціонування ринкової економіки у певній країні чи регіоні. Ринкова інфраструктура поділяється залежно від

видів ринку на інфраструктуру ринку капіталу, ринку засобів виробництва, ринку праці. Елементами ринку капіталу є фондова біржа, страхові компанії, аудиторські організації, брокерські контори (компанії), комерційні банки, державний страховий нагляд, державна інспекція з контролю за цінними паперами, фонд державного майна, інвестиційні фонди, фонд загальнодержавних науково-технічних програм, стабілізаційні фонди, інноваційні фонди. Ринок засобів виробництва визначається такими елементами ринкової інфраструктури.: товарною біржею, торговими будинками, торговельно-посередницькими фірмами, комерційними центрами і компаніями, лізинговими компаніями, аукціонами, ярмарками, державними резервними та страховими фондами, державною інспекцією з контролю за цінами та стандартами, контрактною системою, антимонопольними комітетами. Інфраструктуру ринку праці складають біржа праці, центри підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, фонд зайнятості, комерційні центри бізнесу, державний фонд сприяння підприємництву, пенсійний фонд, фонд милосердя тощо.

Ринкова ціна – ціна, за якою можна придбати основні засоби або нематеріальні активи на поточну дату.

Ринкові відносини – система економічних, правових та соціально-психологічних відносин між виробником (продавцем) та споживачем, що діють в умовах великої кількості форм власності та конкуренції.

Ринковий механізм – механізм взаємозв'язку та взаємодії основних елементів ринку: попиту, пропонування конкуренції та ціни.

Ринок – цілісна система економічних відносин і зв'язків між покупцями і продавцями, сфера товарно-грошового обміну, що виникає в процесі купівлі-продажу товарів.

Ринок вільний – ринок з великою кількістю виробників однорідної продукції, необмеженою інформацією стосовно продуцентів, споживачів, посередників, якості продукції. Ціни тут встановлюються під впливом попиту і пропонування.

Ринок монополізований – ринок, на якому діє незначна кількість виробників певного товару, застосовується його диференціація, існує дефіцит необхідної інформації, ускладнений доступ до ресурсів.

Ринок регульований – ринок, який контролюється і регулюється державою за допомогою спеціальних заходів.

Роздрібні ціни – ціни, за якими продукція реалізується населенню.

Ризики виробничі - ризик експортера щодо відзиву або значної (кардинальної зміни) модифікації замовлення з боку імпортера; ризик імпортера щодо небажання чи технічної неспроможності виконання контракту експортером.

Ризики економічні - ризики, що виникають у тих випадках, коли втручання урядових органів або дії самого уряду перешкоджають (ускладнюють) своєчасне погашення заборгованості чи зобов'язання.

Ризики комерційні - ризики пов'язані з можливістю невиконання боржником прийнятих ним на себе зобов'язань.

Самоокупність – принцип господарювання, що передбачає повне покриття витрат доходами, одержаними від реалізації випущеної продукції або наданих послуг.

Селянське (фермерське) господарство – відособлений виробник, який здійснює підприємницьку діяльність на власній або на власній і орендованій ділянці землі, має у власності інші необхідні засоби виробництва, самостійно визначає виробничу програму, реалізує продукцію на основі договірних цін.

Сертифікат – документ, що засвідчує високий рівень якості продукції та її відповідність вимогам міжнародних стандартів.

Сертифікація продукції – діяльність, що пов'язана з підтвердженням відповідності якості продукції встановленим вимогам. Мета сертифікації – запобігання реалізації продукції, небезпечної для здоров'я і життя громадян та навколишнього природного середовища. Сертифікація продукції є водночас процедурою отримання сертифіката.

Собівартість продукції – сукупність витрат, виражених у грошовій формі, що йдуть на виробництво й реалізацію продукції.

Соціальна інфраструктура – нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства.

Спеціалізація – переважний розвиток однієї або декількох галузей виробництва.

Споживна вартість – це здатність товару задовольняти певні потреби споживачів; корисність товару.

Стандарт – основний нормативно-технічний документ, в якому показники якості продукції встановлюються виходячи із новітніх досягнень науки, техніки і попиту споживачів.

Стандартизація – комплекс норм, правил і вимог до якості продукції.

Статут підприємства – зібрання обов’язкових правил, що регулюють взаємовідносини підприємства з іншими суб’єктами господарювання, а також індивідуальну діяльність.

Статутний капітал – сукупність матеріальних ресурсів та коштів, що надаються засновником у постійне розпорядження підприємства; початковий розмір статутного фонду фіксується в статуті підприємства і використовується як основне джерело власних коштів для формування основних і оборотних фондів.

Стратегічна реструктуризація – реструктуризація, яка здійснюється в довгостроковому періоді, базується на результатах оперативної реструктуризації і передбачає залучення як внутрішніх, так і зовнішніх джерел фінансування в межах адаптаційної та випереджаючої реструктуризації.

Стратегічне планування – особливий вид планової роботи, яка полягає в розробці рішень у формі прогнозів, проектів, програм і планів на тривалий період.

Стратегічний план – сукупність взаємо узгоджених заходів і дій, що відображають довгострокові цілі та основні напрями діяльності з обґрунтуванням ресурсного забезпечення.

Стратегія підприємства – визначення довгострокового курсу розвитку підприємства, затвердження цього курсу та розподіл ресурсів для його реалізації.

Структура заробітної плати – основна і додаткова частини та види винагороди, що входять до кожної з них.

Суб'єкти господарської діяльності – підприємства, установи, організації (їх філії, представництва, відділення), незалежно від форми власності, іноземні юридичні особи (їх філії, представництва, відділення), фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють господарську діяльність на території України

Суб'єкти підприємницької діяльності – вітчизняні та іноземні юридичні особи всіх форм власності, а також фізичні особи - підприємці без створення юридичної особи, що здійснюють діяльність в Україні по виробництву продукції, наданню послуг та заняттю торгівлею

Суб'єкти інвестиції – резиденти: а) юридичні особи, б) фізичні особи, які в установленому законодавством України порядку визнані суб'єктами підприємницької діяльності, в) фізичні особи, які не зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності.

Тактичне планування – процес розробки поточних (тактичних) планів підприємства, які складаються, як правило, на рік і регулюють діяльність підприємства з виробництва продукції, її збуту, матеріально-технічному забезпеченню та ін.

Товар – зовнішній предмет, продукт праці й природи, річ, що задовольняє завдяки своїм властивостям певні потреби людини й призначається для обміну шляхом купівлі-продажу на ринку.

Товариство – добровільне юридичне об'єднання двох або більше людей із метою здійснення бізнесу.

Товариство господарське – підприємство, організація, установа, створена за угодою юридичними особами, шляхом об'єднання їхнього майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку.

Товарна продукція – продукція підприємства, яка виготовлена за певний період і призначена для реалізації за межі підприємства.

Товарне виробництво – виробництво, в якому продукти праці призначаються не для власного споживання, а для обміну через ринок шляхом купівлі - продажу.

Товарний знак – оригінальне позначення, за допомогою якого товари і послуги одного виробника відрізняються від товарів і послуг інших виробників; головне завдання товарного знаку полягає в ідентифікації товару та його виробника на ринку; має правовий захист.

Товарний ринок – сфера товарного обміну, де виникають і реалізуються відносини, пов'язані з процесом купівлі-продажу, і має місце конкретна господарська діяльність з просування товарів і послуг від їхніх виробників до споживачів.

Тривалість обороту оборотних коштів – час, протягом якого оборотні кошти підприємства здійснюють один оборот; вимірюється в днях.

Трудові ресурси сільського господарства – працездатне населення, зайняте в сільськогосподарському виробництві, зокрема особи, зайняті в громадському виробництві та зайняті в особистому підсобному господарстві.

Трудомісткість продукції – показник, обернений до показника виробітку; характеризується величиною затрат праці (часу) на виготовлення одиниці продукції.

Узагальнюючі показники якості продукції – показники, що характеризують загальний рівень якості продукції підприємства; серед них виділяють коефіцієнт сортності продукції, частку сертифікованої продукції, коефіцієнт оновлення асортименту тощо.

Управління витратами – цілеспрямований вплив на формування витрат, контроль за їх рівнем та економічне стимулювання їх зниження.

Управління конкурентоспроможністю продукції – встановлення оптимального співвідношення між чинниками забезпечення конкурентоспроможності продукції (якістю, ціною, системою збуту та ін.)

Управління підприємством – цілеспрямоване керівництво усіма підрозділами і ланками підприємства для організації і координації їхньої діяльності в процесі постачання, виробництва і реалізації продукції.

Управління якістю продукції – дії, спрямовані на встановлення, забезпечення і підтримку необхідного рівня якості продукції в процесі її проектування, виробництва та експлуатації.

Фермер – власник сільськогосподарського підприємства, фірми.

Фермерське господарство – форма вільного підприємництва, приватного господарства у вигляді самостійного господарюючого суб'єкта з правом юридичної особи. Таке господарство представлено окремим громадянином, його сім'єю або групою об'єднаних осіб, які виробляють, переробляють та продають сільськогосподарську продукцію. Фермерське господарство використовує землі, що перебувають у власності фермерів, в довічному спадку або взяті в оренду. Головою селянського господарства, який представляє його інтереси, є один із дієздатних його членів. Господарювання ведеться на принципах економічної вигоди.

Фізична особа – громадянин, людина, яка бере участь в економічній діяльності, виступає як повноправний суб'єкт цієї діяльності. Фізична особа має право здійснювати певні господарські операції, регулювати економічні відносини з іншими особами та організаціями. Фізична особа діє від власного імені, не має потреби у створенні та реєстрації фірми, підприємства, що потрібно юридичним особам.

Фіктивне підприємництво – створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) без наміру здійснювати статутну діяльність, якщо це завдало матеріальної шкоди державі, банку, кредитній установі, іншим юридичним особам або громадянам

Фінансовий план – план формування та розподілу фінансових ресурсів підприємства.

Фінансові ресурси підприємства – грошові кошти, які є в розпорядженні підприємства та призначені для здійснення поточних витрат і витрат щодо розширеного відтворення.

Фірма – назва юридичної особи, яка є господарською організацією і має фінансову базу. Здійснює економічну, господарську, фінансову діяльність.

Фонд нагромадження – частина чистого прибутку підприємства, яка використовується для створення резервного фонду, фонду розвитку виробництва, забезпечення інвестиційних потреб.

Фонд споживання – частина чистого прибутку підприємства, яка використовується для виплат власникам підприємствам, акціонерам, матеріального заохочення персоналу, вирішення соціальних проблем.

Фонди обігу – частина оборотних коштів підприємства, які не беруть безпосередньої участі в процесі виробництва, а лише обслуговують його, будучи водночас результатом цього виробництва. До фондів обігу включають готову продукцію, грошові кошти, розрахунки з дебіторами.

Фонди підприємства – матеріальні та грошові ресурси, потрібні для розвитку виробництва, створення продукції, виконання робіт чи надання послуг.

Фондовіддача – показник ефективності використання основних фондів, який визначається відношенням обсягу виготовленої продукції до середньорічної вартості основних фондів підприємства.

Фондомісткість – показник, обернений до показника фондовіддачі; показує, яка величина середньорічної вартості основних фондів підприємства припадає на одну гривню виготовленої продукції.

Фондоозброєність праці – показник, що характеризує рівень технічної оснащеності праці, величину основних виробничих фондів, які використовує один працівник; визначається відношенням середньорічної вартості основних фондів до середньорічної чисельності працівників.

Фінанси підприємств - сукупність обмінно-розподільних відносин, що виникають на підприємстві в процесі формування, розміщення і використання фінансових ресурсів, здійснення витрат, отримання і розподілу доходів.

Фінансова криза - глибокий розлад фінансової системи держави, зумовлений економічними і політичними явищами. Її ознаки: зростання витрат при скороченні доходів через зниження накопичень у галузях народного господарства (падіння темпів виробництва ВВП); зростання дефіциту державного бюджету; неефективність податкової, бюджетної та кредитної систем; зростання державного боргу тощо.

Фінансова стратегія - довгостроковий курс фінансової політики, що розрахований на перспективу і передбачає вирішення великомасштабних завдань, визначених економічною і соціальною стратегією.

Фінансова тактика - вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства своєчасного перегруповання фінансових ресурсів і змінення способів організації фінансових відносин.

Фінансове забезпечення - підсистема і метод фінансово-кредитного механізму. Реалізується на основі встановленої системи фінансування: самофінансування, кредитування, бюджетне фінансування, фінансовий ринок. За допомогою цих форм відбувається формування фінансових ресурсів. Надзвичайно важливо, у який спосіб здійснюється формування фінансових ресурсів, якими каналами і в яких формах вони рухаються, на яких умовах виділяються.

Фінансове регулювання - підсистема і метод фінансово-кредитного механізму, за допомогою якого на правовому регламентуванні розподільних відносин у суспільстві й на окремих підприємствах відбувається розподіл і перерозподіл вартості ВВП. Існують два методи розподільних відносин — сальдовий і нормативний.

Фінансовий консалтинг - сукупність консультаційних послуг, що передують фінансовим операціям чи надаються у процесі їх здійснення. Ф. к. є сегментом ринку фінансових послуг.

Фінансовий контроль - сукупність видів, форм і методів перевірки законності й доцільності здійснення фінансових операцій та реалізації на цій основі завдань фінансової політики. Форми Ф. к.: попередній, поточний, наступний. Види Ф. к.: зовнішній, внутрішній, державний, відомчий, незалежний, суспільний. Методи Ф. к.: ревізії, перевірки, обстеження.

Фінансовий менеджмент - процес управління формуванням і використанням фінансових ресурсів на рівні держави, підприємницьких структур, інших господарських об'єднань і громадян, якщо вони здійснюють фінансові операції. Ф. м. це сукупність форм, методів і засобів, за допомогою яких здійснюється управління фінансовими ресурсами.

Фінансовий механізм - сукупність фінансових методів і форм, інструментів та важелів впливу на соціально-економічний розвиток

суспільства. Його складовими є: фінансове планування і прогнозування; фінансові показники, нормативи, ліміти і резерви; система управління фінансами; фінансовий контроль і аудит та фінансове право.

Фінансовий ринок - ринок грошей, кредитних ресурсів, цінних паперів, фінансових послуг.

Фінансові показники - абсолютні величини, які характеризують створення і використання фінансових ресурсів в економіці держави, її фінансовий стан, результати господарської діяльності підприємницьких структур, розподіл і перерозподіл валового національного продукту, рівень доходів населення. Сукупність фінансових показників становить систему.

Фінансові ресурси - фонди грошових коштів, які формуються суб'єктами господарювання, державою та населенням і використовуються для розширеного виробництва, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних та інших потреб суспільства.

Функції фінансів - прояв суті даної категорії в дії, специфічні способи вираження притаманних фінансам властивостей. Показують, у який спосіб реалізується суспільне призначення фінансів як економічної категорії.

Ціна – грошовий вираз вартості товару; кількість грошей, що сплачується або одержується за одиницю товару або послуги.

Ціна землі (капіталізована рента) – сума грошей, яка, будучи покладена в банк, дозволить її власнику отримати дохід у формі відсотка, що дорівнює земельній ренті.

Ціна попиту – гранично максимальна ціна, за якою покупці ще згодні брати товар.

Ціна пропозиції – гранично мінімальна ціна, за якою продавці ще готові пропонувати товар.

Ціна рівноваги – ціна, за якою попит дорівнює пропозиції.

Ціноутворення – процес обґрунтування, затвердження та перегляду цін і тарифів, визначення їх рівня, співвідношення та структури.

Ціна балансова — визначається на підставі фінансової звітності підприємства як вартість майна акціонерного товариства, утвореного за рахунок власних джерел, поділена на кількість випущених акцій.

Ціна біржова — визначається на біржі в процесі торгів.

Ціна дисконтована (поточна) — визначається з урахуванням дисконтних множників і норм інвестування.

Ціна емісійна — ціна продажу цінних паперів при їх первинному розміщенні.

Ціна курсова (ринкова) — відображає співвідношення попиту і пропозиції на фінансові активи.

Ціна облікова — ціна, за якою цінні папери обліковуються на балансі підприємства в даний момент.

Ціна страйкова (ціна виконання) — ціна, що зафіксована в опціонному контракті, за якою буде продано актив.

Цінні папери — документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника, та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що впливають із цих документів, іншим особам.

Чистий прибуток – прибуток, що надходить у розпорядження підприємства після сплати податку на прибуток та інших обов'язкових

платежів; використовується для формування фондів нагромадження та споживання підприємства.

Чистий дохід – виручка від реалізації продукції.

Юридична особа – суб'єкт цивільного прав, що відповідає певним вимогам чинного законодавства; до ознак юридичної особи належать: самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в банку, власна система обліку та звітності, найменування, печатка з власною назвою, місцезнаходження та поштова адреса, товарний знак.

Якість продукції – сукупність властивостей продукції, які визначають ступінь її придатності для використання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України : закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
3. Водний кодекс України: Закон України від 6 червня 1995 року №213/95-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1995. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/213/95-%D0%B2%D1%80>.
4. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 8 січня 2017 року №83 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/83-2017-%D0%BF>.
5. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 року № 2982-IV [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>.
6. Закон України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 року №108/95-ВР [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80/ed20130811>.
7. Закон України “Про охорону навколишнього середовища” від 25 червня 1991 року №1264-XII [Електронний ресурс] // Верховна Рада УРСР. – 1991. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1264-12>.
8. Закон України „Про підприємництво” від 7 лютого 1991 року №698-XII [Електронний ресурс] // Верховна Рада УРСР. – 1991. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/698-12>.
9. Закон України «Про підприємства в Україні» від 27 березня 2001 року №887-XII [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/887-12>.

10. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2004 року №2768-III [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
11. Лісовий кодекс України: Закон України від 21 січня 1994 року №3852-XII [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1994. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3852-12>.
12. Абрам'юк І. Чи є розвиток українського села справжнім пріоритетом державної політики? [Електронний ресурс] / І. Абрам'юк // Інститут громадського суспільства. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://old.csi.org.ua/?p=2264>.
13. Аграрна економіка і ринок / Іванух Р.А., Дусановський С.Л., Білан Є.М. - Тернопіль: Збруч, 2003. - 305 с.
14. Аграрний сектор України: тенденції, суб'єкти, перспективи реформування [Електронний ресурс] / А.Єрмолаєв, І. Клименко, В. Ємець, С. Таран // Нова Україна. Інститут стратегічних досліджень. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <file:///F:/%D0%9C%D0%A2%D0%91/Agro%202015.pdf>.
15. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: Підручник / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2013. – 779 с.
16. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник. – 2-е вид. доповнене і перероблене. – К.: КНЕУ 2002. – 624 с.
17. Андрійчук В. Г., Сас І. С. Концентрація в аграрній сфері економіки: проблемні аспекти : Монографія. Київ: КНЕУ, 2017. 303 с.
18. Бджільництво в Україні: успіхи та перспективи зростання галузі [Електронний ресурс] // Мій бізнес. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://msb.aval.ua/news/?id=27041>.
19. Бідзюра І. П., Збарський В. К., Ільчук М. М. Основи підприємницької діяльності та агробізнесу: Навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних аграрних закладів освіти. – К.: 2001. – 320 с.

20. Бізнес-план: на технічних коноплях фермери заробляють від 100% рентабельності [Електронний ресурс] // AgroDay. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://agroday.com.ua/2018/07/30/na-tehnichnyh-konoplyah-fermery-zaroblyayut-vid-100-rentabelnosti/>.
21. Білінська В. Сучасні інноваційні технології в сільському господарстві: основна характеристика та перспективи впровадження – Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/1/ekonomika/articles/bilinska-v-modern-innovative-technologies-in-agriculture-the-main-characteristi_24645.pdf
22. Біловицька Н. Чи стане пасічник мільйонером [Електронний ресурс] / Н. Біловицька // Урядовий кур'єр. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/chi-stane-pasichnik-miljonerom/>.
23. Бойко В. І. Зерно і ринок: Монографія / В. І. Бойко. – Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. – 312 с.
24. Бойко В.І. Зернове господарство: проблеми і напрями розвитку. – К.: ІАЕ, 1998. – 210с.
25. Бондар В. С. Цукробуряковий підкомплекс України: напрями стабілізації та індикатори розвитку до 2020 року / В. С. Бондар, А. В. Фурса // Економіка АПК. – 2014. – №1. – С. 20-29.
26. Боярчук В. Економічна та енергетична ефективність виробництва ріпаку озимого, пшениці озимої, кукурудзи, цукрового буряку та біопалива на їх основі. – Аграрна економіка, 2012, Т. 5, № 1-2 – С.105-115
27. Буздалов І.Н. Основное направление обеспечения устойчивости сельского развития / И.Н. Буздалов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2013. – №7. – С. 1-8.
28. Буряк Р. І. Дослідження та прогнозування кон'юктури ринку продукції птахівництва України / Р. І. Буряк. // Науковий вісник НУБіП України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. – 2017. – №260. – С. 41–53.
29. Бутило Р. Чи є перспективи в козиного молока в Україні? [Електронний ресурс] / Р. Бутило // Аграрне інформаційне агенство. – 2015. – Режим

доступу до ресурсу: <http://agravery.com/uk/posts/show/ci-e-perspektivi-v-kozinogo-moloka-v-ukraini>.

30. Бутко М.П. та Родін В.С. Агропромисло ва інтеграція як шлях до активізації аграрного виробництва / М.П. Бутко, В.С. Родін // Аг росвіт. — 2010. — №3. — С. 10—13.

31. Васюта В. Б., Мормуль В. В. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва — Режим доступу: file:///C:/Users/1/Downloads/efek_2013_11_8.pdf

32. Вдовенко Ю. В. Тенденції розвитку козівництва в світі та в Україні / Ю. В. Вдовенко, А. М. Маслюк, В. М. Іовенко. // Науковий вісник "Асканія-Нова"-науково-теоретичний фаховий журнал. — 2014. — №7. — С. 3—18.

33. Відтворення та ефективне використання ресурсного потенціалу АПК (теоретичні і практичні аспекти) / Відп. редактор акад. УААН В.М.Трегобчук. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2003.— 259с.

34. Вітков М.С. Сутність і фактори інтенсифікації аграрного виробництва/М.С. Вітков // Економіка АПК. — 2011. — №1. — С.53-57.

35. Виробнича економіка / За ред. В. П. Галушко, Г. Штрюбеля. Навчальний посібник. — Вінниця: Нова книга, 2005. — 400с.

36. Вирощування лікарських рослин в Україні дає до €300 тис. доходу з гектара. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zaxid.net/news/>

37. Гаврилко П.П. Пріоритети збереження трудового потенціалу сільських територій / П.П. Гаврилко // Ефективна економіка. — 2012. — № 5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1149>

38. Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палпін П. С. Основи економічних знань: Навчальний посібник. — 2-е вид., перероблене і доповнене. — К.: Вища школа, 2002. —543 с.

39. Гірчиця біла — і рентабельно, і корисно. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://a7d.com.ua/analtika/tehnology/17183-grchicya-bla-rentabelno-korisno.html>

40. Горда О. Вівчарство: повільний рух вперед [Електронний ресурс] / О. Горда // Агробізнес сьогодні. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://agrobusiness.com.ua/agro/infrastruktura-rynku/item/8283-vivcharstvo-povilnyi-rukhppered.html>.
41. Грицаєнко Г.І. Соціально-економічна сутність інтенсифікації сільськогосподарського виробництва / Г.І. Грицаєнко, Т.М. Романюк // Економіка АПК. – 2006. – №4. – С. 131-137.
42. Гриценко А.С. Цукробурякове виробництво України: сучасний стан та тенденції розвитку бурякосіючих підприємств: Науковий вісник Мукачівського державного університету, 2017. – Серія Економіка. – Випуск 1(7)
21. Губін А. АгроМатематика: вирощування технічних конопель [Електронний ресурс] / А. Губін // Kurkul. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://kurkul.com/blog/351-agromatematika-tehnichni-konopli-urozrahunku-na-1-ga>.
22. Гузєв І. В. Генетичний потенціал галузі м'ясного скотарства в Україні / І. В. Гузєв, О. П. Чиркова, В. М. Неумивака. // Розведення і генетика тварин. – 2008. – С. 34–49.
23. Гуторов О. І., Шарко І.О. Оцінка земель і ресурсного потенціалу в сільському господарстві: теоретичні та практичні підходи : монографія / О. І. Гуторов, І. О. Шарко. – Харків: В-во «Точка», 2012. – 255 с.
24. Гуцул Т. А. Використання та збереження земельних ресурсів в сільському господарстві / Т. А. Гуцул. // Вісник Сумського національного аграрного університету. Фінанси і кредит. – 2013. – №1. – С. 225–228.
25. Гуцул Т. А. Ефективність та перспективи розвитку молочного скотарства в Україні / Т. А. Гуцул. // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2011. – №1. – С. 40–46.
26. Гуцул Т. А. Использование альтернативных видов топлива из сельскохозяйственных культур в Украине / Т. А. Гуцул, О. Л. Иванчук. //

Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2017. – №9. – С. 30–32.

27. Гуцул Т. А. Розвиток ринку молока в Україні / Т. А. Гуцул. // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). – 2013. – №1. – С. 89–94.

28. Даниленко В. П., Рудик І. А. До питання ефективності використання молочних порід у господарстві. Розведення і генетика тварин. 2012. Вип. 46. С. 63-66.

29. Дідковська Л.І. SWOT – аналіз розвитку зрошуваного землеробства в Україні / Л.І. Дідковська // Економіка АПК. – 2015. – №5. – С. 33-38.

30. Дієсперов В. С. Економіка сільськогосподарської праці. – К.: ІАЕ УААН, 2004 – 488 с.

31. Довідник з питань економіки та фінансування природокористування і природоохоронної діяльності. – К.: Геопринт, 2000. – 412 с.

32. Домінська О.Я. Вплив факторів на розвиток льонарства в Україні // Агросвіт. – 2015. – № 7. – С. 13–19.

33. Друккер Петер. Як забезпечити успіх у бізнесі і новаторство / Пер. з англ. – К.: Україна, 1994. – 327 с.

34. Дяченко О. В. Питання сучасного розвитку аграрних підприємств птахівничого напрямку / О. В. Дяченко. // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія "Економіка і менеджмент". – 2017. – №4. – С. 91–95.

35. Єрмольєва Г. Розвиток галузі бджільництва в Україні [Електронний ресурс] / Г. Єрмольєва // Департамент АПК та РСТ Донецької обласної державної адміністрації. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.agro.dn.gov.ua/rozvytok-galuzi-bdzhilnytstva-v-ukrayini/>.

36. Екологія: Підручник / С. І. Дорогунцов, К. Ф. Коценко, М. А. Хвесик та ін.. – К.: КНЕУ, 2005. – 371 с.

37. Економіка виробництва молока і молочної продукції в Україні: Моногр. / За ред. П.Т.Саблука і В.І. Бойка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005.– 340с.

38. Економіка сільського господарства. Підручник / О.І.Здоровцов, Л.І.Касьянов, В.І.Мацибора, В.Й.Шиян: За ред. О.І. Здоровцова, В.І.Мацибори, – К.: Видавництво УСГА, 1993. – 320с.
- 39.Економіка підприємства: Підручник / За заг. ред. С. Ф. Покропивного. – Вид. 2-е, перероблене та доповнене. – К.: КНЕУ, 2001. – 528 с.
40. Економіка і підприємництво, менеджмент / [С. М. Рогач, Т. А. Гуцул, В. А. Ткачук та ін.]. – Київ: ЦП "Компринт", 2015. – 714 с.
41. Економіка і підприємництво, менеджмент: Навчальний посібник. Частина 2 / [С. М. Рогач, В. А. Ткачук, Т. І. Балановська та ін.]. – Київ: ЦП "Компринт", 2016. – 395 с.
42. Економіка природокористування: Підручник / [М. А. Хвесик, С. М. Рогач, М. М. Кулаєць та ін.]. – Київ: ЦП "Компринт", 2013. – 334 с.
43. Економіка природокористування: Підручник / Рогач С. М., Гуцул Т.А., Ільків Л. А. За ред. д-ра. екон. наук, проф., Рогач С.М.. – К.: КОМПРІНТ, 2017.-512с.
44. Економіка сільського господарства. Навчальний посібник / [В. К. Збарський, В. І. Мацибора, А. А. Чалий та ін.]. – Київ: Каравела, 2013.– 321 с.
45. Економіка цукрових буряків в Україні. Пропозиція – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://propozitsiya.com/ua/ekonomika-cukrovih-buryakiv-v-ukrayini>
46. Економічний аналіз: Навчальний посібник / М.А. Болюх, В. З. Борщевський, М. І. Горбатюк; За ред.акад. НАНУ проф. Чумаченка М. Г. – К.: КНЕУ, 2001. – 540 с.
47. Економічний словник – довідник / За ред. Мочерного С. В. – К.: Феміна, 1995. – 540с.
48. Електронний ресурс: Держгеокадастр України/ Режим доступу - <http://land.gov.ua/>
49. Електронний ресурс: Державна служба статистики України / Режим доступу - http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/cg.htm

- 50.** Електронний ресурс: Державне агентство лісових ресурсів України / Режим доступу -<http://komekolog.rada.gov.ua/uploads/documents/35328.pdf>
- 51.** Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К.: Логос, 1996. – 286с.
- 52.** Ільчук М. М. Управління конкурентоспроможністю продукції скотарства сільськогосподарських підприємств України / М. М. Ільчук, І. А. Коновал, В. Д. Євтушенко. // Економіка АПК. – 2018. – №7. – С. 83–92.
- 53.** Інноваційні технології в тваринництві [Електронний ресурс] // Журнал "Тваринництво України". – 2014. – № 6. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/system/files/Стаття%20щодо%20інновацій%20в%20>
- 54.** Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки : [монографія] / [О. В. Шубравська, Л. В. Молдован, Б. Й. Пасхавер та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 496 с.
- 55.** Картопля [Електронний ресурс] // Аграрний сектор України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agroua.net/plant/catalog/cg-7/c-24/info/cag-43/>.
- 56.** Картопля-2018. Несподіванок не очікується [Електронний ресурс] // Економічний дискусійний клуб. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://edclub.com.ua/analitika/kartoplya2018-nespodivanok-ne-ochikuyetsya>.
- 57.** Кваша С. М. Економічне обґрунтування програми виробництва зерна пшениці в Україні / С. М. Кваша, М. М. Ільчук, І. А. Коновал. // Економіка АПК. – 2013. – №3. – С. 16-24.
- 58.** Кваша С. М., Іванько А. В. Моделювання часткової рівноваги на ринку молока та молочної продукції в Україні Економіка АПК. 2017. № 7. С. 37-46.
- 59.** Кернасюк Ю. Ринок картоплі: основні тренди [Електронний ресурс] / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/10262-rynok-kartopli-osnovni-trendy.html>.

- 60.** Кернасюк Ю. Ринок овочів відкритого ґрунту та тепличних [Електронний ресурс] / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/10912-rynok-ovochiv-vidkrytoho-gruntu-ta-teplychnykh.html>.
- 61.** Кернасюк Ю. Птахівництво — ефективна сфера агробізнесу [Електронний ресурс] / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/7898-ptakhivnytstvo-efektyvna-sfera-ahrobiznesu.html>.
- 62.** Кернасюк Ю. Ринок яловичини: нові перспективи [Електронний ресурс] / Ю. Кернасюк // Агробізнес сьогодні. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/9088-rynok-ialovychyny-novi-perspektyvy.html>.
- 63.** Китаєва А. Проблеми сучасного розвитку вівчарства [Електронний ресурс] / А. Китаєва // Kurkul. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://kurkul.com/blog/135-problemi-suchasnogo-rozvitku-vivcharstva-chastina1>.
- 64.** Кобець Є.А. Економічна сутність інтеграції в аграрному виробництві / Є.А. Кобець // Держава та регіони. Серія "Економіка та підприємництво". — 2007. — № 1. — С. 146— 149.
- 65.** Коваленко О. Вирощування лікарських рослин як бізнес — вигідна справа [Електронний ресурс] / О. Коваленко // BusinessBlog. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://uacredity.com/viroshhuvannya-likarskix-roslin-yak-biznes-vigidna-sprava/>.
- 66.** Козак О.А. Розвиток молочної галузі в контексті забезпечення продовольчої безпеки України / Козак О.А. // Економіка АПК. - 2018. - № 2 - С. 14-22.
- 67.** Корецька С.О. Економічний механізм розвитку агропромислової інтеграції / С.О. Корецька // Агросвіт. — 2012. — № 7. — С. 10— 14.
- 68.** Костромський М. В. Сучасний стан технічного забезпечення аграрної сфери економіки України / М. В. Костромський. // Ефективна економіка. – 2012. – №12. Режим доступу:<http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2446>

69. Криворучко В.І., Скупий В.М. Овочівництво в Україні в умовах перехідної економіки. – К.: ІАЕ, 1999. – 187с.
70. Куликов И.М. Актуальные проблемы интенсификации садоводства / И.М. Куликов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2013. – №10. – С. 11-15.
71. Лукинов І.І., Саблук П.Т. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України // Економіка АПК, 2000, № 4. – С. 5-10.
72. Лукинов И., Онищенко А., Пасхавер Б. Аграрный ресурсный потенциал: исчисление и использование //Вопросы экономики, 1998.–№1.
73. Мак олійний: ефективна технологія – запорука врожаю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://propozitsiya.com/ua/mak-oliyniy-efektivna-tehnologiya-zaporuka-vrozhayu>
74. Малік М.Й. Сільськогосподарська кооперація як складова аграрної реформи // Проблеми кооперації в сільському господарстві. – Львів, 1995. – С. 82-84.
75. Малік М., Нужна О. Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізм: Монографія. - К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 270 с.
76. Марков І. Секрети успішного вирощування льону-довгунця // Агробізнес сьогодні. – 2015. – № 4 (299) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.agrobusiness.com.ua](http://www.agrobusiness.com.ua)
77. Мацибора В.І. Економіка сільського господарства. Підручник. – К.: Вища школа, 1994. -415с.
78. Мацибора В.І., Збарський В.К., Мацибора Т.В. Економіка підприємства. – К.: Каравела, 2008. – 296с.
79. Михайлов М. Г. Аналіз тенденцій оснащення матеріально-технічної бази аграрних підприємств / М. Г. Михайлов. // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – №9. – С. 39–44. Режим доступу до ресурсу: http://www.investplan.com.ua/pdf/9_2017/9.pdf

- 80.** Михайлов М. Г. Стратегічні напрями матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств / М. Г. Михайлов. // Агросвіт. – 2018. – №2. – С. 10–16. Режим доступу: http://www.agrosvit.info/pdf/2_2018/3.pdf
- 81.** Мірзоєва Т.В. Особливості вітчизняного ринку лікарських рослин в умовах сьогодення / Т.В. Мірзоєва // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6. – С. 209-212.
- 82.** Міщенко В. С. Вплив сезонності на виробництво продукції молочного скотарства / В. С. Міщенко. // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2016. – №18. – С. 77–79.
- 83.** Музиченко Я. Аграрний 2017-й: рік росту молочної галузі [Електронний ресурс] / Я. Музиченко // Аграрне інформаційне агенство. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agravery.com/uk/posts/show/agrarnij-2017-j-rik-rostu-molocnoi-galuzi>.
- 84.** Нікішина О.В. Стратегічні орієнтири розвитку зернового ринку України / [Електронний ресурс] / О.В. Нікішина. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/20110629/6_nikish.htm.
- 85.** Никитюк Ю.А. Організація екологічно орієнтованого виробництва лікарської рослинної сировини. – Збалансоване природокористування. – № 1. – 2016. – С.41-45.
- 86.** Огляд молочного ринку за січень-серпень 2017 [Електронний ресурс] // Milkua.info. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://milkua.info/uk/post/oglad-molocnogo-rinku-za-sicen-serpen-2017>.
- 87.** Огляд ринку. Картопляні перспективи: де ховається прибуток [Електронний ресурс] // Мій бізнес. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://msb.aval.ua/news/?id=26142>.
- 88.** Онищенко О. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози // Економіка України, 2003.–№ 3.–с.59-68.
- 89.** Онищенко О. Ефективність господарств населення // Економіка України, 2003.–№ 1.–с.60-69.

- 90.** Організація скотарства. Виробничі типи підприємств і об'єднань з виробництва продукції скотарства [Електронний ресурс] // Аграрний сектор України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://agroua.net/economics/documents/category-116/doc-173/>.
- 91.** Орехівський Г.А. Політекономія: Навч. посібник. - К.: Каравела, 2008. - 296с.
- 92.** Основи аграрного підприємництва / За ред.М.Й. Маліка. – К.: ІАЕ, 2000. – 582 с.
- 93.** Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2006 рік. – К.: Держкомстат, 2007. – 75 с. Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 730с.
- 94.** Офіційний сайт Державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
- 95.** Офіційний сайт національної асоціації цукровиків України «Укрцукор» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrsugar.com/uk>.
- 96.** Павленко А. Другосортний продукт: до чого призведе відмова від молока "від населення" [Електронний ресурс] / А. Павленко // Аграрне інформаційне агенство. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://agravery.com/uk/posts/show/drugosortnij-produkt-do-cogo-prizvede-vidmova-vid-moloka-vid-naselenna>.
- 97.** Пахайчук Н. Льон для розумних і лінивих // Агрогроші. – 2013. – № 1 (14). – С. 40-43.
- 98.** Петриченко О.А. Розвиток сировинної бази молокопродуктового підкомплексу АПК України / Петриченко О.А. // Економіка АПК. - 2018. - № 3 - С. 31-37.
- 99.** Петров В. М. Технічне забезпечення інноваційних технологій у рослинництві / В. М. Петров // Економіка АПК. – 2013. – № 2. – С. 100.

- 100.** Підлісецький Г. М. Удосконалення переоцінки основних засобів аграрного сектору в системі їх відтворення / Г. М. Підлісецький, М. М. Могилова. // Економіка АПК. – 2010. – №12. – С. 41–47. Режим доступу: http://eapk.org.ua/sites/default/files/eapk/2010/2010_12/10_12_10.pdf
- 101.** Примаков О.А., Маринченко І.О., Козорізенко М.П. Шляхи розвитку льонарства в Україні // Економіка АПК. – 2013. – № 11. – С. 32–37.
- 102.** Природно-ресурсне право України: Навч. посіб./ За ред. І.І. Каракаша. – К.: Істина, 2005. – 376 с.
- 103.** Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій / Під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К.: ЗАТ “Нічлава”. 2006. –704 с.
- 104.** Прогноз розвитку українського ринку молока та молокопродукції в контексті світових тенденцій [Електронний ресурс] // Шувар. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://shuvar.com/news/2465/Prohnoz-rozvytku-ukrayinskoho-rynku-moloka-ta-molokoproduktiv-v-konteksti-svitovykh-tendentsiy>.
- 105.** Програма розвитку галузі бджільництва на період 2016-2020 рр. [Електронний ресурс] // ННЦ “Інститут бджільництва ім. П.І. Прокоповича. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://prokopovich.com.ua/2015/01/29/p-r-o-e-k-t-programa-rozvitku-galuzi-bdzhilnictva-ukra%D1%97ni-na-period-2016-2020-rr/>.
- 106.** Прокопишин О. С. Покращення технічного забезпечення фермерських господарств як спосіб формування конкурентних переваг / О. С. Прокопишин. // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2018. – №23. – С. 292–295. Режим доступу: <http://www.global-national.in.ua/archive/23-2018/57.pdf>
- 107.** Про тепличний бізнес в Україні [Електронний ресурс] // МійБізнес. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://msb.aval.ua/news/?id=27273>.
- 108.** Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року. // Урядовий кур'єр. – 2018. – №120.

109. Прокопа І.В. та ін. Виробнича сфера села і сільське життєве середовище. – К.: ІЕ НАН України, 2001. – 120 с.
110. Радченко В., Лютий Ю. Организация и эффективность различных форм аграрного бизнеса //США и Канада.–2000.–№ 3.–с.104.
111. Рассадникова С.І. Методологічні засади та напрями розбудови екологічної інфраструктури в рішенні проблем ноосферного розвитку / С.І. Рассадникова // Уч. зап. ТНУ ім. В.И. Вернадского. – 2013. – Т. 26 (65) : География. – С. 200-210.
112. Рогач С. М. Економіка підприємств (в схемах і таблицях). Навчальний посібник / С. М. Рогач, Н. М. Суліма, Т. А. Гуцул. – Київ: ЦП "Компринт", 2017. – 510 с.
113. Розвиток механізму регулювання ринку пшениці в Україні / А. Д.Діброва, Л. В. Діброва, Я. О. Крилов, М. А. Діброва. // Науковий вісник НУБіП України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. – 2016. – №244. – С. 210–222.
114. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми // За ред. акад.УААН В.В. Юрчишина. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – 446 с.
115. Саблук П.Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті. – К.: ІАЕ УААН. – 2001. – 94 с.
116. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 396с.
117. Савчук В.К. Аналіз господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. – К.: Урожай, 1995. – 328с.
118. Сєвідова І. О. Стан, проблеми та перспективи розвитку овочівництва в Україні / І. О. Сєвідова, Л. О. Лещенко. // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – №12. – С. 28–33. - Режим доступу до ресурсу: http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2017/7.pdf

- 119.** Сидоренко О. В Україні стрімко зростає інтерес до козівництва [Електронний ресурс] / О. Сидоренко // Україна молода. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3222/159/116558/>.
- 120.** Смолінська С. Д. Фінансові проблеми матеріально-технічного забезпечення аграрних підприємств / С. Д. Смолінська, І. В. Мельник. // «Young Scientist». – 2018. – №1. – С. 541–544. Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/1/127.pdf>
- 121.** Стельмахук А.М. Економічний механізм прискорення інтенсифікації виробництва в АПК. – К.: Урожай, 1990. – 160с.
- 122.** Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/18-2018-%D0%BF>
- 123.** Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення/ За ред. П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 662 с.
- 124.** Сучасні тенденції формування екологічної інфраструктури природокористування: монографія / [Харічков С. К., Купінець Л. Є., Садченко Е. В., Рассадникова С. І. та інші]; за ред. С. К. Харічкова. – Одеса: НАН України, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень, 2012. – 356 с.
- 125.** Тивончук С. В. Розвиток ринку виробництва молока в Україні в контексті євроінтеграційних процесів / С. В. Тивончук, Я. О. Тивончук, Т. П. Павлоцька. // Економіка АПК. – 2017. – №4. – С. 25–31.
- 126.** Тредіт В. Є. Методика оцінки величини ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] / В. Є. Тредіт // Ефективна економіка. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4002>.
- 127.** Третьак А.М. Земельний кадастр ХХІ століття. Зарубіжні і вітчизняні погляди на розвиток земельного кадастру. – К., 1999. – 164 с.

- 128.** Третьяк А.М. Управління земельними ресурсами та реєстрація землі в Україні. – К., 1998. – 220 с.
- 129.** Український експорт овочів зріс на 104% [Електронний ресурс] // Главком. – 2018. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/economics/finances/ukrajinskiy-eksport-ovochiv-zris-na-104-457962.html>.
- 130.** Ульянченко Ю. Державне регулювання аграрного ринку в країнах ЄС і США: досвід для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://194.44.242.244/e-journals/DeBu/2007-2/doc/5/05.pdf>
- 131.** Фактори підвищення рівня продовольчої безпеки / Лайко П.А., Бабієнко М.Ф., Іщенко Т.Д., Бузовський Є.А., Гойчук О.І., Кулаєць М.М. // Економіка АПК. – 2006. – №8. – С. 20-28.
- 132.** Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві. – К.: ІАЕ, 1998. – 195 с.
- 133.** Федоров М.М. Об'єктивна необхідність і основні методичні принципи удосконалення методики економічної оцінки земель // Економіка АПК. – 2004. - № 5. – С. 3-11.
- 134.** Форми господарювання на селі (аналіз розвитку). – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 103 с.
- 135.** Хвесик М.А., Голян В.А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів: Монографія. – К.: Кондор, 2007. – 408 с.
- 136.** Царенко О.М. Економічний аналіз діяльності підприємств агропромислового комплексу: Навч. посібник. - К.: Вища школа, 1998. - 256с.
- 137.** Царенко О.М., Несветов О.О., Кадацький М.О. Основи екології та економіка природокористування. Навч. посібник. – 2-ге вид., стер. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2004. – 400 с.
- 138.** Черняков Б.А., Протопопов И. В. Высокотехнологическое земледелие США // США и Канада: экономика, политика, культура, 2003.– № 9.

- 139.** Чехова І.В. Вітчизняний ринок льону: Науковий журнал “Економіка України”. – 2017. – 1 (662) – С. 52-63
- 140.** Чи є перспективи у козівництва? [Електронний ресурс] // Пропозиція - Головний журнал з питань агробізнесу. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://propozitsiya.com/ua/chi-ie-perspektivi-u-kozivnictva>.
- 141.** Чурилова К. Вирощування лікарських рослин в Україні дає до 300 тис. доходу з гектара [Електронний ресурс] / К. Чурилова // Zaxid.net. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://zaxid.net/viroshhuvannya_likarskih_roslin_v_ukrayini_daye_do_300_tis_dohodu_z_gektara_n1458145.
- 142.** Шаманська О.І., Єскель Г.В. Інтеграційні процеси як фактор розвитку сільськогосподарських підприємств – Режим доступу: http://www.agrosvit.info/pdf/18_2012/10.pdf
- 143.** Шкарлет С.М., Коробка А.М. Стан та тенденції діяльності підприємств галузі льонарства України // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2013. – Вип. 1. – С. 35–41.
- 144.** Шегда Б.А., Литвиненко Т.М., Нахаба М.П. та ін. Економіка підприємства: Навч. посібник. – К.: Знання – Прес, 2002. – 335 с.
- 145.** Шубравська О.В. Розвиток сільськогосподарського виробництва України: чинники зростання / О.В. Шубравська // Економіка АПК. – 2015. – №5. – С. 5-11.
- 146.** Шульський М.Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку. Монографія. – Львів, 2004. – 392 с.
- 147.** Юрчишин В.В. Нетрадиційний погляд на сучасну аграрну політику. – К.: ІАЕ, 2003. – 28 с.
- 148.** Яковлев С. Возможности финансирования малого бизнеса в Украине // Экономист, 2000. – № 6. – с.30.
- 149.** LANDLORD: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://landlord.ua/oprilyudneno-porivnyalni-tsini-na-zemli-silskogospodarskogo-priznachennya-v-yes-ta-ukrayini/>